

THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
M.S. Hrushevs'ky Institute of Ukrainian Archaeography
and Source Studies

WORKS IN SLAVIC STUDIES

Volume II

Kyiv – 2016

W. Cashman

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут української археографії та джерелознавства
імені М.С. Грушевського

СЛАВІСТИЧНА ЗБІРКА

Випуск II

Київ – 2016

УДК 94(4):930.85(=16)

ББК ТЗ(49=Сл) + Т52(4)=ОИ1 + ШЗ(0)941

С 47

Редакційна колегія:

д. іст. н. Г.В. Папакін (голова); к. іст. н. О.О. Маврін (заступник голови); д. іст. н. І.Б. Гирич; д. іст. н., проф. Р. Ковальчик (Лодзь, Польща); д. іст. н. О.О. Ковальчук; д. іст. н. В.В. Корнієнко; д. іст. н., проф. Н.І. Миронець; д. іст. н., проф. Ю.А. Мицик; д. іст. н. О.А. Однороженко; д. іст. н., проф. В.М. Піскун; к. іст. н. Д.В. Бурім; к. іст. н. Д.С. Гордієнко; к. іст. н. І.О. Каневська; к. іст. н. Г.В. Потульніцький; к. іст. н. А.В. Стародуб; к. іст. н. Н.О. Сінкевич (м. Тюбінген, ФРН).

Славістична збірка. – К., 2015. –.

С 47 ISBN 978-966-02-7735

Вип. 2: Збірка статей за матеріалами Других Міжнародних наукових Соханівських читань (м. Київ, 18 листопада 2015 р.) / За редакцією Д. Гордієнка та В. Корнієнка. – К., 2016. – 440 с., іл.

ISBN 978-966-02-8039-7

За редакцією

Дмитра Гордієнка та Вячеслава Корнієнка

Матеріали збірки охоплюють досить широке коло слов'язнавства. Це, насамперед, публікації, присвячені відомому українському славісту, творцю сучасної української археографії члену-кореспонденту Національної академії наук України Павлу Степановичу Соханю.

Значний блок складають публікації джерел, досліджень, присвячених сучасному джерелознавству в сфері слов'язнавства, історіографічні дослідження, матеріали з історія європейського слов'язнавства. Низка статей присвячена актуальним питанням вивчення історії та культури слов'янських країн.

УДК 94(4):930.85(=16)

ББК ТЗ(49=Сл) + Т52(4)=ОИ1 + ШЗ(0)941

ISBN 978-966-02-7735 (серія)

ISBN 978-966-02-8039-7 (вип. 2)

© Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2016

© Д. Гордієнко, 2016

© В. Корнієнко, 2016

© Автори статей

Дмитро Гордієнко

УКРАЇНСЬКО-БОЛГАРСЬКІ ВІДНОСИНИ ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ В ДОСЛІДЖЕННІ ПАВЛА СОХАНЯ

Розвиток української історичної науки кінця ХХ – початку ХХІ ст. нерозривно пов'язаний з іменем Павла Степановича Соханя. Попри те, що науковий шлях дослідника був довгим і він є автором сотень наукових праць, з позицій сьогодення Сохань назавжди залишиться в історії української історичної науки насамперед як організатор науки, людина, яка відродила і протягом багатьох років спрямовувала українську археографію¹. Саме завдяки старанням П. Соханя спершу була відроджена Археографічна комісія АН УРСР (1987 р.), а згодом створено Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України (1991 р.), який “став одним з важливих наукових осередків духовного відродження народу і розбудови незалежної України”², першим і багаторічним директором якого і був П. Сохань.

Власне ця організаційна, археографічна складова певним чином “затушувала” Соханя-славіста, насамперед болгариста, яким він власне і вважався протягом багатьох років своєї життєтворчості. Безперечно, умови часу диктували й коло наукових тем для українських істориків. Саме в повоєнні роки активно розвивалась тема різноманітних “братерств”, “дружб” тощо СРСР чи якоїсь його республіки з країнами соцтабору. Вагоме значення радянське керівництво надавало Болгарії, а тому й на історичну науку покладалась розробка зв'язків з цією слов'янською країною, як і взагалі дослідження її історії та культури. У цій сфері розпочав свою наукову діяльність і П. Сохань. Поява його монографії “Пламенный революционер. Жизнь и революционная деятельность Георгия

¹ Саме ця складова в життєдіяльності П. Соханя на сьогодні найбільше й розкрита в історіографії: О. Маврін, *Візія Павла Соханя щодо розвитку української археографії*, Славистична збірка, К. 2015, вип. 1: Збірка статей за матеріалами Перших Міжнародних наукових Соханівських читань (м. Київ, 18 листопада 2014 р.), за ред. Д. Гордієнка та В. Корнієнка, с. 13–21; О. Марченко, *Внесок Павла Соханя у відродження української археографії: щодо діяльності Археографічної комісії*, Славистична збірка, К. 2015, вип. 1: Збірка статей за матеріалами Перших Міжнародних наукових Соханівських читань (м. Київ, 18 листопада 2014 р.), за ред. Д. Гордієнка та В. Корнієнка, с. 5–12.

² В. Даниленко, *Павло Степанович Сохань: Життєвий і творчий шлях*, Павло Степанович Сохань (До 70-річчя від дня народження та 40-річчя науково-педагогічної діяльності), упоряд. О. Ємець, О. Крук, К. 1996, с. 10.

Димитрова” (К. 1962) стала помітним явищем наукового світу України та Болгарії³ і певним чином визначила подальшу наукову долю вченого. Таким чином, основний інтерес П. Соханя полягав у дослідженні історії країн Південно-Східної та Центральної Європи нового та новітнього часу, їх міжнародних зв’язків, насамперед з Україною та СРСР загалом⁴. Безумовно, ці праці переслідували не лише наукову, а й політичну, ідеологічну мету. Однак, з точки зору сьогодення варто відмітити і те, що в дослідженнях П. Соханя зовнішньополітичним контрагентом слов’янських країн як правило виступав не СРСР, а Україна, що вже формувало уявлення про Україну як окремих суб’єкт міжнародних відносин. Праці вченого вирізняв і міцний джерельний фундамент, що на фактологічному рівні вони зберігають свою актуальність до сьогодні.

Як було відзначено, дослідження П. Соханя зосереджувались на історії нового та новітнього часу. Проте, не оминув дослідник і питань історії середньовіччя, як і ранньомодерного часу. Ці сюжети висвітлені у відповідних розділах його монументальної праці “Очерки истории украинско-болгарских связей” (К. 1976), що була перекладена та перевидана і в Болгарії⁵, а згодом ці сюжети були в дещо переробленому та доопрацьованому вигляді опубліковані окремою статтею в часописі “Софія Київська: Візантія. Русь. Україна”⁶.

Праця Соханя “Очерки истории украинско-болгарских связей” створена на широкій джерельній та історіографічній базі, охоплює як вітчизняну, так і болгарську літературу та архівосховища, що було відмічено й рецензентами⁷.

³ В. Даниленко, *Павло Степанович Сохань: Життєвий і творчий шлях*, с. 6; В. Даниленко, *Павло Степанович Сохань: Учений і Вчитель*, Павло Степанович Сохань. До 80-річчя від дня народження та 50-річчя науково-педагогічної діяльності, упоряд. О.О. Маврін, Д.В. Бурім, К. 2006, с. 5.

⁴ Див.: *Павло Степанович Сохань (До 70-річчя від дня народження та 40-річчя науково-педагогічної діяльності)*, упоряд. О. Семець, О. Крук, К. 1996, с. 18–54; *Павло Степанович Сохань. До 80-річчя від дня народження та 50-річчя науково-педагогічної діяльності*, упоряд. О.О. Маврін, Д.В. Бурім, К. 2006, с. 12–52.

⁵ П.С. Сохан, *Очерки по история на украинско-българските връзки*, Софія 1979.

⁶ П. Сохань, *До історії українсько-болгарських зв’язків ІХ–ХІV ст.*, Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Вип. ІІІ: збірка наукових праць, присвячена 150-літтю з дня народження Єгора Кузьмича Редіна (1863–1908), відп. ред. д. іст. наук, проф. Ю.А. Мицик; упоряд. Д.С. Гордієнко, В.В. Корнієнко, К. 2013, с. 532–553.

⁷ І.М. Кулинич, А.К. Мартиненко, [Рец.:] П.С. Сохань. *Очерки истории украинско-болгарских связей*. К., “Наукова думка”, 1976, 290 стор., Вісник Академії Наук Української РСР 4 (1977) 107; С.І. Сидельников, [Рец.:] П.С. Сохань. *Очерки истории украинско-болгарских связей*, изд-во “Наукова думка”, К., 1976, 292 с., УІЖ 2 (1977) 149; А. Райкова, [Рец.:] П.С. Сохань. *Очерки истории украинско-болгарских связей*, Издательство Наукова думка, Киев, 1976, 289 с., Исторически преглед 3 (1977) 135; Д. Б. Мельцер, [Рец.:] П.С. Сохань. *Очерки истории украинско-болгарских связей*. Киев, 1976. 290 с., Советское славяноведение 5 (1978) 108.

Як відомо, на цю монографію позитивно відгукнулась критика як у СРСР⁸ та в Україні⁹, так і в Болгарії¹⁰.

Відмітили рецензенти і нерівномірність праці, при цьому до краще опрацьованих віднесено й розділ “Етнокультурна спорідненість та історичні зв’язки давньоруської і давньоболгарської народностей”¹¹, як відмітив Д. Мельцер, “у книзі вдало відтворена картина далекого минулого, коли закладались основи дружби слов’янських народів”¹².

Проте, найбільше несприйнятною виявилась російська критика. Для С. Нікітіна, “задум автора був добрим, багато що в книзі вдалося, але загальне враження від неї знижують ... недоліки”¹³, і основним недоліком є україноцентричний підхід автора. Так, з позиції російського радянського рецензента є неприйнятним використання терміна “Україна” щодо всього хронологічного часу та географічного обширу. Наприклад, Україна викликала непорозуміння для С. Нікітіна, який не міг збагнути, як це “в одному місці дано примітку, що слово “Україна” вперше вжито у літопису в 1187 р. у значенні окраїнних земель Переяславського, Галицького і Волинського князівств (стр. 29) і що “пізніше” (коли? – С. Н.) ця назва переноситься на всю нинішню територію України. Немає чіткості в цьому сенсі і в дальшому викладі”¹⁴. На думку С. Нікітіна, Україна до жовтневого перевороту в Петрограді 1917 р. протягом всієї історії була лише частиною “то Київської Русі, то Речі Посполитої, пізніше Руської держави, а згодом Російської і Австрійської імперій”¹⁵. При цьому російського дослідника не дивує його власна суперечність, адже частиною Київської Русі були російські землі, українські ж склали ядро Київської держави, так само й такого утворення, як “Руська держава” юридично ніколи не існувало, а було Московське царство, повного входження до складу якого українських земель також ніколи не було. Україна була інкорпорована лише до складу Російської та Австрійської імперій. Окрім того серед держав, “до складу яких входила Україна” в різні історичні періоди, рецензент пропустив Польське королівство та Велике князівство Литовське, Угорське королівство та Османську імперію тощо.

⁸ С.А. Никитин, [Рец.:] П.С. Сохань. *Очерки истории украинско-болгарских связей*. Киев. Изд-во “Наукова думка”. 1976. 290 стр. Тираж 1500. Цена 1 руб. 71 коп., Вопросы истории 6 (1978) 154–156; Д.Б. Мельцер, *Op. cit.*, с. 107–108.

⁹ І.М. Кулинич, А.К. Мартиненко, *Op. cit.*, с. 107–108; С.І. Сидельников, *Op. cit.*, с. 148–151.

¹⁰ А. Райкова, *Op. cit.*, с. 135–139.

¹¹ С.А. Никитин, *Op. cit.*, с. 154.

¹² Д. Б. Мельцер, *Op. cit.*, с. 107.

¹³ С.А. Никитин, *Op. cit.*, с. 156.

¹⁴ *Ibid.*, с. 154.

¹⁵ *Ibid.*, с. 155.

Цілком зрозуміло, що для П. Соханя як українського дослідника, позбавленого великодержавних комплексів, ці моменти були цілком очевидними, як і для його болгарської рецензентки¹⁶.

С. Нікітін закидав П. Соханю і “нечітке вживання” понять “Відродження” і “Національне відродження”, “адже західноєвропейське Відродження розглядається насамперед як явище культурного розвитку, як відродження античної традиції. Зовсім інший зміст у терміна “національне відродження”¹⁷. Для рецензента, “національне відродження” характеризує лише рух народів, що були підкорені Османською чи Австрійською імперіями, і не може бути віднесено до поневолених Росією народів, серед них і українців. Натомість українські рецензенти І. Кулинич та А. Мартиненко ці сюжети віднесли до позитивних сторін праці П. Соханя¹⁸. З іншого боку, С. Нікітін слушно наголошує, що західноєвропейського Відродження Росія не знала¹⁹, однак рецензент тенденційно переносить російську дійсність на українську, хоча в українській історії та культурі ренесанс представлений досить широко, адже на той час Україна жила спільним життям із західноєвропейським світом. І тому повним непорозумінням звучать слова С. Нікітіна, що протягом XVII–XIX ст. “українська культура перебувала на початковій стадії свого розвитку – обставина, яку автор (П. Сохань – Д.Г.) враховує не повною мірою”²⁰. І такими російськими великодержавними пасажами сповнена вся рецензія С. Нікітіна, основна ідея якої зводиться до того, що книга хоча й “корисна”, її автор хибно розуміє “русскую” історію.

При цьому сам рецензент демонструє свою повну необізнаність й з історією західноєвропейського Ренесансу, перші паростки якого – передвідродження – дало саме Друге Болгарське царство. Однак, впливи Болгарії на Україну цього періоду у російській і постросійській історіографії, як правило, розглядаються у рамках так званого “другого південнослов’янського культурного впливу”, про що, однак, пише і П. Сохань²¹.

Власне монографія Соханя була продовженням його ж брошури “Вогонь вічної дружби” (К. 1958) і першим дослідженням П. Соханя з історії україно-болгарських відносин доби середньовіччя. І це при тому, що на час появи монографії, як відмічає сам автор, такі дослідження вже

¹⁶ А. Райкова, *Op. cit.*, с. 135.

¹⁷ С.А. Никитин, *Op. cit.*, с. 155.

¹⁸ І.М. Кулинич, А.К. Мартиненко, *Op. cit.*, с. 107.

¹⁹ С.А. Никитин, *Op. cit.*, с. 155.

²⁰ *Ibid.*

²¹ П.С. Сохань, *Очерки истории украинско-болгарских связей*, К. (Наукова думка) 1976, с. 35; П. Сохань, *До історії україно-болгарських зв’язків IX–XIV ст.*, с. 551.

були щодо, наприклад, зв'язків з Болгарією Молдови²², Білорусі²³, Вірменії²⁴ та низки інших регіонів СРСР²⁵.

Безпосередньо середньовічні сюжети П. Сохань опрацьовує переважно на радянській історіографії, насамперед на працях М. Тихомірова²⁶ та С. Державіна²⁷, однак до дослідження активно залучає й нетолеровану в СРСР “буржуазну” історіографію, відтак приходиться до оригінальних висновків з тих чи тих дискусійних питань україно-болгарських зв'язків зазначеної епохи. І попри те, що з часу появи монографії, з 1976 р. значно збагатились новими дослідженнями як українська, так і болгарська історіографії, “і на сьогодні можна констатувати, що відносини України-Русі з Болгарією доби середньовіччя в науці не займають того місця, яке вони мали в дійсності, поступаючись темі як болгаро-візантійських, так і русько-візантійських відносин”²⁸. Цей висновок дослідника залишається актуальним і він же актуалізує й потребу аналізу доробку П. Соханя у сфері української медієвістики.

Пристаючи до розкриття теми, Сохань чітко окреслює ті фактори, що протягом віків зближували Україну та Болгарію і, відповідно, дають йому змогу говорити про тривалість цих зв'язків. До таких “об’єктивних” факторів автор відносить спільність історичних доль, спорідненість мови, культури, побуту, суміжність земель та подібність природних умов²⁹, що було підтримано й болгарською рецензенткою Анною Райковою³⁰.

При цьому український дослідник чітко зазначає, що він прослідковує історію взаємозв'язків не держав, а саме народів, з самого початку їх етногенезу – з доби раннього середньовіччя, з доби як слов'янської колонізації, так і великого переселення народів, при цьому “етнічні компоненти, з яких формувались ці народності, багато в чому співпадали”³¹.

²² Я.М. Копанский, С.А. Медиевский, М.А. Мунтян, К.А. Поглубко, *Листая летопись дружбы*, Кишинев 1970.

²³ Д.Б. Мельцер, П.З. Савачкін, *Беларусь і Балгарыя – дружба, супрацоўніцтва, братэрства*, Менск 1973.

²⁴ С.В. Овнанян, *Армано-болгарские исторические связи и армянские колонии в Болгарии во второй половине XIX в.*, Ереван 1968.

²⁵ П.С. Сохань, *Очерки истории украинско-болгарских связей*, с. 9.

²⁶ М.П. Тихомиров, *Исторические связи русского народа с южными славянами с древнейших времен до половины XVII в.*, Славянский сборник, Москва 1947.

²⁷ Н.С. Державин, *Болгарские колонии в России*, Петроград 1915, т. II; Н. Державин, *История Болгарии*, Москва; Ленинград 1945, т. I; Н.С. Державин, *Племенные и культурные связи болгарского и русского народов*, Москва; Ленинград 1944.

²⁸ П. Сохань, *До історії україно-болгарських зв'язків IX–XIV ст.*, с. 533.

²⁹ П.С. Сохань, *Очерки истории украинско-болгарских связей*, с. 5; П. Сохань, *До історії україно-болгарських зв'язків IX–XIV ст.*, с. 533–534.

³⁰ А. Райкова, *Op. cit.*, с. 135.

³¹ П.С. Сохань, *Очерки истории украинско-болгарских связей*, с. 12; див. також: П. Сохань, *До історії україно-болгарських зв'язків IX–XIV ст.*, с. 534.

Такий висновок вчений робить на основі повідомлень візантійських істориків Йордана та Прокопія Кесарійського, за якими слов'яни, що заселили Балканський півострів, до того займали простори між Дніпром і Дністром, отже походили з української території³². Долучаючи археологічний матеріал українського степу, П. Сохань приходять до ще більш чіткого висновку, що “два етнічні елементи – слов'янський і протоболгарський стали, хоча і в різній мірі, складовими частинами як давньоболгарської народності, так і давньоруської, що населяла територію сучасної України”³³. Висновок контрверсійний, однак важливим є відхід вченого від моноетнічного підходу у формуванні української нації, включаючи до її етногенезу як тюркські (протоболгарські), так і іранські (скіфські та сарматські) елементи, безумовно на основі домінантного слов'янського етносу.

Проте на сьогодні не можна прийняти думку П. Соханя про паралельність у часі державотворення в обох народів, що він відносить на VII ст.³⁴ Безпосереднє сусідство з Візантією сприяло й швидшому державоутворенню у болгар, порівняно з віддаленими українцями. Тому, якщо болгари творять першу свою державу наприкінці VII ст., то українська перша держава буде створена Володимиром Великим лише наприкінці X ст.³⁵ Без утворення київського форпосту в Середньому Придніпров'ї, як мінімум до другої половини IX ст. не міг функціонувати і відомий “шлях з варяг у греки”. Відтак згодом П. Сохань прийшов до зваженішого висновку, що “загалом розквіт і занепад Першої болгарської держави дещо випереджав Україну-Русь”³⁶.

З точки зору середньовічної болгарської і української культури перспективним є підхід Соханя щодо дослідження крило-методіївського питання. Одрозу варто відмітити, що ці сюжети викликали несприйняття

³² П.С. Сохань, *Очерки истории украинско-болгарских связей*, с. 13; П. Сохань, *До історії україно-болгарських зв'язків IX–XIV ст.*, с. 534.

³³ П.С. Сохань, *Очерки истории украинско-болгарских связей*, с. 13; П. Сохань, *До історії україно-болгарських зв'язків IX–XIV ст.*, с. 534. Цей висновок був цілком підтриманий рецензентами: І.М. Кулинич, А.К. Мартиненко, *Op. cit.*, с. 107.

³⁴ П.С. Сохань, *Очерки истории украинско-болгарских связей*, с. 14; П. Сохань, *До історії україно-болгарських зв'язків IX–XIV ст.*, с. 534.

³⁵ Д. Гордієнко, *Володимир Святий – творець першої Української держави*, Святий рівноапостольний Володимир – творець Української Держави: Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції, присвяченої 1000-літтю упокоєння святого рівноапостольного великого князя Київського Володимира, Хрестителя Руси-України, мученицької кончини святих страсотерпців благовірних князів Бориса і Гліба та 900-ліття перенесення їхніх святих мощей / [під ред. д. богосл. н., проф., митроп. Переяслав-Хмельницького і Білоцерківського Епіфанія (Думенка), д. іст. н. Г.В. Папакіна та ін.], К. 2015, с. 88–104.

³⁶ П. Сохань, *До історії україно-болгарських зв'язків IX–XIV ст.*, с. 536.

російського рецензента С. Нікітіна, який закидає П. Соханю, що той окреслює Кирила та Методія “болгарськими просвітителами”, “хоча загально-новідомо, що проповідь християнства в Болгарії вели не самі слов’янські просвітителі, а їхні учні”³⁷. Однак не лише в культурі середньовічної Болгарії, а і в культурі середньовічної та ранньомодерної України Кирило та Методій сприймалися як власні національні просвітителі, що знайшло своє відображення як у храмових розписах, наприклад Кирилівської церкви в Києві³⁸, так і в “Патериконі” Сильвестра Косова³⁹. Тому цілком природно, що болгарські⁴⁰ та українські рецензенти високо оцінили ці сюжети, відмітивши, що “після створення болгарськими просвітителами Кирилом і Мефодієм слов’янської азбуки, яка відіграла видатну роль у культурному і загальноісторичному єднанні всіх слов’янських народів, і прийняття християнства в Першому Болгарському царстві та у Київській Русі”⁴¹.

Серед найдискусійніших питань кирило-методіївського питання, є дилема, які ж “письмена” бачив Кирило в Корсуні близько 860 р. П. Сохань наводить палітру концепцій і пропонує досить обережний висновок, що до приходу в Корсунь Кирила, там уже були якісь, “ймовірно, початкові, елементи слов’янської писемності”⁴². Якщо прийняти панівну в західній медієвістиці точку зору про створення Кирилом саме глаголиці, а не кирилиці, така ймовірність є цілком реальною. Попри те, що Сохань, хоча прямо й не пише, притримується позиції про створення Кирилом кирилиці, однак його теза, що перебування Кирила в Криму “сприяло створенню Кирилом і Методієм тієї слов’янської абетки, яка лежить в основі всіх сучасних слов’янських мов”⁴³ не є безпідставним. Очевидно, що слов’янські апостоли у своїй місійній діяльності використовували як штучну глаголицю, так і адаптовану до слов’янської фонетики кирилицю. Також, як для української історіографії, оригінальним і перспективним є розвиток Соханем висуненої болгарським дослідником Б. Ангеловим⁴⁴ думки, що в основі кирило-методіївської абетки лежала “книжка українська мова того часу”⁴⁵.

³⁷ С.А. Никитин, *Op. cit.*, с. 156.

³⁸ І. Марголіна, В. Ульяновський, *Київська обитель святого Кирила*, К. 2005, с. 112–117.

³⁹ Н. Сінкевич, “Патерикон” Сильвестра Косова: переклад та дослідження пам’ятки, К. 2014, с. 265.

⁴⁰ А. Райкова, *Op. cit.*, с. 135.

⁴¹ С.І. Сидельников, *Op. cit.*, с. 149.

⁴² П.С. Сохань, *Очерки истории украинско-болгарских связей*, с. 17.

⁴³ *Ibid.*

⁴⁴ Див.: Б. Ангелов, *Из историята на руско-българските литературни връзки*, София 1972.

⁴⁵ П.С. Сохань, *Очерки истории украинско-болгарских связей*, с. 73.

Вагомим чинником життєдіяльності панівних в Україні русів була зовнішня торгівля. Природно, що контрагентами русів, а також очевидно й місцевих, принаймні впливовіших і заможніших слов'янським купців, була торгівля не лише з Візантією, а й з Болгарією, що здійснювалась по тому ж шляху “з варяг у греки”, що підтверджується і археологічними джерелами⁴⁶. Важливого значення торгівельним зв'язкам по шляху “з варяг у греки” надає й П. Сохань. Торгівля, у свою чергу, впливала і на політичну взаємодію обох країн. Відтак, слідом за Ю. Венелінім⁴⁷, Сохань припускає можливість існування договору між київським князем Олегом та володарем Болгарії Симеоном, спрямованого проти Візантії.

“В усякому разі, без такої домовленості дійсно важно уявити можливість походу великого війська Олега через болгарські території до Константинополя, як і доцільність цього походу для Олега, якому, власне, він нічого не давав. Натомість болгарський цар Симеон, що на той час наполегливо домагався перемоги над Візантією і захоплення константинопольського престолу, цілком природно міг використати дружню допомогу київського князя в досягненні своїх цілей”⁴⁸.

Безумовно, київський володар мав власні інтереси в поході, однак залежність виправи Олега від порозуміння з болгарами, артикульоване П. Соханем, зберігає свій евристичний потенціал для дальших досліджень міжнародної політики в регіоні в першій половині X ст.⁴⁹

Значну дискусію в медієвістиці викликає постать княгині Ольги. Серед дискусійних питань її життєдіяльності важливе місце займає проблема походження княгині. Традиційно місцем її народження вважається Псков, що прямо зазначено в літописах⁵⁰. Однак, у 1888 р. у часописі “Русская старина” архимандрит Леонід опублікував уривок літопису з паперів графа А. Уварова, названий ним “Володимирським”⁵¹. Цей літопис

⁴⁶ D. Gordiyenko, *The Byzantine-Bulgarian Confrontation in the first Half of the 10th Century and Kyivan Rus'*, *Byzantinoslavica*, v. LXX, no. 1–2 (2012) 157.

⁴⁷ Ю.И. Венелин, *Критические исследования об истории болгар*, Москва 1849, с. 205–217.

⁴⁸ П.С. Сохань, *Очерки истории украинско-болгарских связей*, с. 19; П. Сохань, *До історії україно-болгарських зв'язків IX–XIV ст.*, с. 537–538.

⁴⁹ Див.: Д. Гордієнко, *Русь і Візантія в період другої війни Симеона Болгарського*, Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів, т. 24, К. (Інститут української археології та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України) 2012, с. 12–13, 15.

⁵⁰ *Повесть временных лет. По Лаврентьевской летописи. 1377 г.*, под ред. В.П. Адриановой-Перетц, Москва; Ленинград 1950, с. 220; *ПСРЛ*, т. II: *Ипатьевская летопись*, Москва 1962, ст. 21, та інші.

⁵¹ Леонид, архимандрит, *Откуда родом была святая великая княгиня русская Ольга? Приложение: Отрывок древнего русского летописца (Владимирского) второй половины XV века (862–1174 года). Летопись Русская земля, Русская старина*, т. 59 (Москва 1888) 223.

датується другою половиною XV ст. На сьогодні він зберігається в Державному історичному музеї в Москві, в одному зі збірників Уварівської колекції за № 206. Вдруге зазначений уривок був опублікований М. Тихомировим⁵², а згодом болгарською дослідницею Р. Павловою⁵³, яка, проте, датувала його XVI-им ст.

У цьому “Володимирському літописці” події X ст. висвітлюються в дуже стислому вигляді, однак дослідників привернув запис, що Ігор взяв дружину Ольгу “в болгарях”. П. Сохань намагається поєднати повідомлення літописів про походження Ольги з Плескова з повідомлення “Володимирського літописця” про походження її з Болгарії. Враховуючи, що списки “Повісті временних літ” збереглися у пізніших літописних зводах, вчений припускає

“що і в першій, що не дійшла до нас, редакції “Повісті временних літ” також було написано “из Плескова”, а не зі Пскова, і під цим Плесковим мався на увазі не руський Псков (чи Плесков), а перша болгарська столиця – місто Плиска”⁵⁴.

На думку П. Соханя заміна Плиски на Псков була зумисною, чим літописець хотів підкреслити місцеве походження першої руської святої⁵⁵. Враховуючи, що Болгарія офіційно запровадила християнство ще 865 р., за концепцією дослідника, Ольга мала бути народжена від християнських батьків і тому не могла охреститися в київський період свого життя. Однак, аргумент “мовчання” Константина Порфиrogenета про її охрещення⁵⁶ не може бути прийнятим, адже саме опис прийомів Ольги в імператора у творі Константина VII “De ceremoniis” (II, 15) і підтверджує факт охрещення київської княгині в Константинополі в ніч з 17 на 18 жовтня 957 р.⁵⁷ На жаль, П. Сохань жодними джерелами не підкріпив і свою концепцію щодо згаданого у Константина священика Григорія.

Безумовно, можна погодитись з М. Тихомировим, на якого покликається П. Сохань, що “з точки зору історичної ймовірності, приведення

⁵² М.Н. Тихомиров, *Малоизвестные летописные памятники*, Исторический архив, кн. VII (Москва 1951) 208–209.

⁵³ Р. Павлова, *Нов Владимирски летописец*, Език и литература 5 (1980) 1–11.

⁵⁴ П.С. Сохань, *Очерки истории украинско-болгарских связей*, с. 21; П. Сохань, *До історії україно-болгарських зв'язків IX–XIV ст.*, с. 539.

⁵⁵ П.С. Сохань, *Очерки истории украинско-болгарских связей*, с. 21; П. Сохань, *До історії україно-болгарських зв'язків IX–XIV ст.*, с. 540.

⁵⁶ П.С. Сохань, *Очерки истории украинско-болгарских связей*, с. 21.

⁵⁷ Д. Гордієнко, *Княгиня Ольга: дискусія навколо хрещення*, Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Збірка статей на пошану д. іст. наук, проф. Н.М. Нікітенко, від. ред. д. іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України П.С. Сохань; упоряд. Д. Гордієнко, В. Корнієнко, К. 2011, с. 45.

дружини до Ігоря з болгарського міста Плискова більш зрозуміле, ніж поява Ольги із Пскова, про який більше нічого не відомо в X ст.”⁵⁸. Проте, з точки зору середньовічної ментальності, немислимим було одруження поганського князя Ігоря з донькою християнського володаря Симеона, як і з його небогою, що підтримується болгарською історіографією⁵⁹. Можна припустити, що Ігор також був охрещений, що припускав М. Брайчевський. Враховуючи, що можливо й Олег був охрещений⁶⁰, така ймовірність зростає. Однак, 1) жодними джерелами це не підтверджено; 2) ймовірність одруження номінального християнина (адже похований Ігор як поганин, літопис згадує насипану над ним могилу) з донькою претендента на візантійський престол Симеона малоімовірна і 3) син Ольги та Ігоря Святослав був ревним поганином, відтак, навіть “номінальні” християнські симпатії батька і прямі напучування матері на нього не мали жодного впливу. Проте, артикульоване П. Соханем питання про болгарське походження Ольги залишається відкритим і зберігає свій евристичний потенціал.

Варто відмітити, що з позицій російської історіографії походження Ольги зі Пскова “не може викликати сумнівів”⁶¹, позаяк, як наголосив А. Карпов, “болгарську” версію походження княгині Ольги підтримують “лише болгарські історики Нового часу”⁶², чим чітко продемонстрував необізнаність з дослідженням П. Соханя. Окрім того, саму критику концепції архімандрита Леоніда А. Карпов проводить за працею В. Рички⁶³, хоча останній також ігнорує дослідження П. Соханя з цього питання.

У контексті “віковічної дружби” складність являло дослідження й інтерпретація болгарського походу Святослава. Лише “вимогами часу”, політикою “дружби народів” можна пояснити артикульовану “бойову співдружність” двох народів, адже похід Святослава на Болгарію в дійсності був кампанією на підтримку Візантії проти Болгарії. Відтак дослідник оминає приклади жорстокого поводження київського князя з болгарами, натомість

⁵⁸ М.П. Тихомиров, *Исторические связи русского народа с южными славянами...*, с. 139; П.С. Сохань, *Очерки истории украинско-болгарских связей*, с. 22; П. Сохань, *До історії україно-болгарських зв'язків IX–XIV ст.*, с. 540.

⁵⁹ Т. Сабев, *Болгарский вклад в церковно-культурный расцвет Киевской Руси*, Тысячелетие крещения Руси: Материалы международной церковно-исторической конференции (Киев, 21–28 июля 1986 года), Москва 1988, с. 75.

⁶⁰ А. Домановський, *Князь Олег і прийняття християнства: причинки до питання і спостереження у візантійському контексті*, Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Збірка статей на пошану д. іст. наук, проф. Н.М. Нікітенко, від. ред. д. іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України П.С. Сохань; упоряд. Д. Гордієнко, В. Корнієнко, К. 2011, с. 195 sq.

⁶¹ А. Карпов, *Княгиня Ольга*, Москва (Молодая гвардия) 2012, с. 16.

⁶² *Ibid.*, с. 278, прим. 4.

⁶³ Див.: В. Ричка, *Княгиня Ольга, К. (Альтернативи)* 2004, с. 55–60.

відмічає спільні акції болгар та воїнів Святослава проти візантійців⁶⁴ чи інших народів, наприклад печенігів, що загалом для середньовіччя не було чимось екстраординарним і підкорені/завойовані народи могли вступати до лав війська завойовника. Проте і на сьогодні в медієвістиці Балканська кампанія Святослава залишається малодослідженою, перебуваючи в полоні заідеалізованих підходів радянської історіографії⁶⁵.

Також дискусійним у джерелознавстві є питання ідентифікації Нестором⁶⁶ дружини Володимира, матері Бориса і Гліба болгаркою. На жаль, дослідник зосередився лише на питанні цієї ідентифікації у “Житті Бориса і Гліба” і її відсутності в інших джерелах⁶⁷, як і у випадку з княгинею Ольгою, пояснюючи це прагненням вітчизняних книжників “націоналізувати” походження перших руських князів Бориса і Гліба. Очевидно, що матір’ю Бориса і Гліба була Анна Порфирогенетка⁶⁸ – сестра візантійських імператорів Василя II і Константина VIII, чому ж її літописець окреслив як болгарку П. Сохань на жаль не пояснює. Однак, для дальших досліджень важливим є наголос на заміні візантійки саме на болгарку⁶⁹.

Безпосередньо з болгарськими землями межувало Галицьке, згодом Галицько-Волинське князівство, на що звертає увагу й П. Сохань⁷⁰. У цьому контексті оригінально дослідник пояснює повідомлення літопису про прагнення Василька теребовлянського 1097 р. взяти дунайських болгар та переселити їх у себе⁷¹. Практика переселення народів відома з літописів, що зумовлювалось як ослабленням конкурентів, так і посиленням власної бази оподаткування. Проте Сохань не виключає й прагнення Василька не захопити болгар,

“а звільнити їх від візантійського панування і поселити на своїй території, на іншому березі Дунаю, що, проте, окремі болгари самі вже робили, втікаючи від візантійського панування”⁷².

⁶⁴ П.С. Сохань, *Очерки истории украинско-болгарских связей*, с. 15, 18, 24; П. Сохань, *До історії україно-болгарських зв’язків IX–XIV ст.*, с. 542.

⁶⁵ Див.: А.Н. Сахаров, *Дипломатия Святослава*, Москва (международ. отношения) 1982, с. 101–183; А. Королев, *Святослав*, Москва (Молодая гвардия) 2011, с. 132–158, 185–257.

⁶⁶ Див., напр.: С. Богуславський, *Пам’ятки XI–XVIII вв. про князів Бориса та Гліба*, К. 1928, с. 49 та ін.

⁶⁷ П.С. Сохань, *Очерки истории украинско-болгарских связей*, с. 27.

⁶⁸ Н. Никитенко, *Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской. Историческая проблематика*, К. (Слово) 2004, с. 107–174; Н. Нікітенко, *Від Царгорода до Києва*, К. (Дельта) 2007.

⁶⁹ П. Сохань, *До історії україно-болгарських зв’язків IX–XIV ст.*, с. 544.

⁷⁰ П.С. Сохань, *Очерки истории украинско-болгарских связей*, с. 28; П. Сохань, *До історії україно-болгарських зв’язків IX–XIV ст.*, с. 545.

⁷¹ П.С. Сохань, *Очерки истории украинско-болгарских связей*, с. 28; П. Сохань, *До історії україно-болгарських зв’язків IX–XIV ст.*, с. 545.

⁷² П.С. Сохань, *Очерки истории украинско-болгарских связей*, с. 28; П. Сохань, *До історії україно-болгарських зв’язків IX–XIV ст.*, с. 545.

Відтак, дослідник припускає і участь українського біглого населення, так званих берладників у визволенні Болгарії від візантійського панування – утворенні Другого Болгарського царства⁷³. Дослідник відмічає співпадіння в часі відродження Болгарської держави та появи першої літописної згадки назви “Україна” під 1187 р.⁷⁴ Утворення Другого Болгарського царства активізувало й болгаро-українські взаємини. Саме за підтримки галицького князя Іван Асень II у 1217 р. повернув собі болгарський престол. Після монгольської навали на Україну, князь Яків Святослав знайшов притулок у Болгарії, де, як показує П. Сохань, відіграв помітну політичну роль⁷⁵. Зупиняється дослідник і на ролі сина чернігівського князя Михайла Ростиславі, одруженому з донькою угорського короля Бели IV, у болгаро-угорських відносинах⁷⁶.

Як було відзначено, насамперед суміжне розташування українських та болгарських земель зумовлювало контакти між двома країнами, а на низовому рівні вони були безперервними. Природно, що Болгарія як країна, порубіжна з Візантією, на кінець X ст. перебувала на значно вищому культурному розвитку, ніж Україна. Проте для української культури ця першість сусідньої Болгарії зіграла позитивну роль. Маючи подібну мову, саме Болгарія і болгари стали джерелом поширення книжності і грамотності в Україні одразу по запровадженню Володимиром Святим християнства.

Зупиняючись на окремих писемних пам’ятках, П. Сохань наголошує, що відомий “Ізборник Святослава” 1073 р. готувався на основі подібного “Ізборника царя Симеона”, при цьому лише “Ізборник” 1076 р. був створений “давньоруськими упорядниками на загальнослов’янському ґрунті, однак з елементами особливостей давньоруського суспільства”⁷⁷.

Однак, П. Сохань справедливо відмічає не лише поширення болгарської писемності в Україні, а й давньоукраїнської в Болгарії. Безпосередньо дослідник відзначає поширення в Болгарії житій Ольги, Бориса та Гліба, Теодосія та Антонія Печерських тощо⁷⁸. Важливим є наголос

⁷³ П.С. Сохань, *Очерки истории украинско-болгарских связей*, с. 29; П. Сохань, *До історії україно-болгарських зв’язків IX–XIV ст.*, с. 546.

⁷⁴ П. Сохань, *До історії україно-болгарських зв’язків IX–XIV ст.*, с. 546.

⁷⁵ П.С. Сохань, *Очерки истории украинско-болгарских связей*, с. 30; П. Сохань, *До історії україно-болгарських зв’язків IX–XIV ст.*, с. 547.

⁷⁶ П.С. Сохань, *Очерки истории украинско-болгарских связей*, с. 30; П. Сохань, *До історії україно-болгарських зв’язків IX–XIV ст.*, с. 547.

⁷⁷ П.С. Сохань, *Очерки истории украинско-болгарских связей*, с. 32; П. Сохань, *До історії україно-болгарських зв’язків IX–XIV ст.*, с. 549.

⁷⁸ П.С. Сохань, *Очерки истории украинско-болгарских связей*, с. 33; П. Сохань, *До історії україно-болгарських зв’язків IX–XIV ст.*, с. 549.

Соханя на поширенні міжкультурної взаємодії на низовому рівні, на рівні міжособистісних контактів діячів культури України та Болгарії. Одним з таких місць зустрічей, на слушне припущення дослідника, були Атонські монастирі, що вже на XI ст. стали центром східнохристиянської культури і де на той час вже були як болгарські, так і українські монастирі. “Джерела свідчать, наприклад, про те, що руський монах Атанасій Русин купив на Атоні рукописи і переписані життя Атанасія Атонського, Григорія Омиритьського та інші, які привіз із собою на Русь, а його співвітчизник ігумен Іларіон привіз з Атону “Тактікон” Ніколи Чорноризця”⁷⁹. Відмічає дослідник і зворотний рух в українських списках болгарської літератури разом з оригінальною українською літературою з України у Болгарію в пізні середньовіччя⁸⁰. Ці моменти – вплив давньоукраїнської літератури на болгарську та Атон як центр взаємодії української та болгарської культур позитивно відмітила і болгарська рецензентка А. Райкова⁸¹.

Занепад Візантії і підйом Болгарії позначився і на “національності” київських митрополитів. Так, 1352 р. київським митрополитом став слов’янин Теодорит, згодом Кипріан та Григорій Цамблак, який прислухався й “розвитку писемності в Україні”⁸². При цьому

“Розвиток літератури і писемності в цілому, зміна їх форм і змісту, що відбувалось в Україні під впливом взаємодії двох культур у XIV – на початку XV ст., позитивно відобразилось на дальшому розвитку культури обох країн”⁸³.

Природно, що окреслює П. Сохань і взаємодію двох народів у інших галузях мистецтва, насамперед архітектури та монументального живопису. Яскравим прикладом болгарських впливів в Україні є Кирилівська церква в Києві, в розписі якої присутній цілий “болгарський цикл”⁸⁴. Тому акцентована дослідником, слідом за Р. Рачевим, важливість подальших порівняльних досліджень архітектури України й Болгарії доби середньовіччя⁸⁵ зберігає свою актуальність та евристичний потенціал і до сьогодні.

⁷⁹ П.С. Сохань, *Очерки истории украинско-болгарских связей*, с. 34; П. Сохань, *До історії україно-болгарських зв’язків IX–XIV ст.*, с. 550.

⁸⁰ П.С. Сохань, *Очерки истории украинско-болгарских связей*, с. 73.

⁸¹ А. Райкова, *Op. cit.*, с. 136, 137.

⁸² П.С. Сохань, *Очерки истории украинско-болгарских связей*, с. 35; П. Сохань, *До історії україно-болгарських зв’язків IX–XIV ст.*, с. 552.

⁸³ П.С. Сохань, *Очерки истории украинско-болгарских связей*, с. 36; П. Сохань, *До історії україно-болгарських зв’язків IX–XIV ст.*, с. 552.

⁸⁴ П. Сохань, *До історії україно-болгарських зв’язків IX–XIV ст.*, с. 553.

⁸⁵ П.С. Сохань, *Очерки истории украинско-болгарских связей*, с. 37.

Культура прошлого отнюдь не неизменная величина или качественно неизменная сущность. Время создает все новые «углы зрения», постоянно позволяет по-новому взглянуть на старое, открыть в нем нечто ранее не замечавшееся. Чем выше и значительнее идеи современности, тем больше мы способны увидеть и понять не замеченные ранее ценности в прошлом.

Изучение высоких памятников культуры прошлого никогда не может завершиться, замереть, оно бесконечно и позволяет бесконечно углубляться в богатства культуры. Современное постоянно обогащает прошлое, позволяет глубже в него проникнуть.

Одна из насущнейших задач — ввести в круг чтения и понимания современного читателя памятники искусства слова Древней Руси. Искусство слова находится в органической связи с изобразительным искусством, с зодчеством, с музыкой, и не может быть подлинного понимания одного без понимания всех других областей художественного творчества Древней Руси. В великой и своеобразной культуре Древней Руси тесно переплетаются, изобразительное искусство и литература, гуманистическая культура и материальная, широкие международные связи и резко выраженное национальное своеобразие.

Русской литературе без малого тысяча лет. Это одна из самых древних литератур Европы. Она древнее, чем литературы французская, английская, немецкая. Ее начало восходит ко второй половине X века. Из этого великого тысячелетия более семисот лет принадлежит периоду, который принято называть «древней русской литературой».

Литература возникла внезапно. Но скачок в царство литературы был подготовлен всем предшествующим культурным развитием русского народа. Высокий уровень развития фольклора сделал возможным восприятие новых эстетических ценностей, с которыми знакомила письменность. Мы сможем по-настоящему оценить размеры этого скачка, если обратим внимание на превосходно организованное письмо, перенесенное к нам из Болгарии, на богатство переданного нам оттуда же литературного языка, способного выразить сложнейшие политические, нравственные и философские идеи, на обилие переведенных в Болгарии и созданных в ней же сочинений, которые уже с конца X века создаются и начинают проникать на Русь. В это же время создается и первое произведение русской литературы — так называемая «Речь философа», в которой кратко рассказывалась история мира от его «сотворения» и до возникновения вселенской церковной организации.

Что же представляла собой русская литература в первые семьсот лет своего существования? Попробуем рассмотреть эти семьсот лет как некое условное единство (к различиям хронологическим и жанровым мы обратимся во второй части нашей статьи).

Художественная ценность древнерусской литературы еще до сих пор по-настоящему не определена. Прошло уже около полувека с тех пор, как была открыта (и продолжает раскрываться) в своих эстетических достоинствах древнерусская живопись: иконы, фрески, мозаики. Почти столько же времени восхищает знатоков и древнерусская архитектура — от церквей XI — XII веков до «нарышкинского барокко» конца XVII века. Удивляет градостроительное искусство Древней Руси, умение сочетать новое со старым, создавать силуэт города, чувство ансамбля. Приоткрыт занавес и над искусством древнерусского шитья. Совсем недавно стали «замечать» древнерусскую скульптуру, само существование которой отрицалось, а в иных случаях продолжает отрицаться и до сих пор.

Древнерусское искусство совершает победное шествие по всему миру. Оно признано, его высоко оценивают. Но древнерусская литература по-прежнему молчит, хотя работ о ней появляется в разных странах все больше. Она молчит, так как большинство исследователей, особенно на Западе, ищет в ней не эстетические ценности, не литературу как таковую, а всего лишь средство для раскрытия тайн «загадочной» русской души. И вот древнерусская культура объявляется «культурой великого молчания».

Между тем в нашей стране пути к открытию художественной ценности литературы Древней Руси уже найдены. Мы стоим на пороге этого открытия, пытаемся прервать молчание, и это молчание, хотя еще и не прерванное, становится все более и более красноречивым.

То, что вот-вот скажет нам сейчас древнерусская литература, не таит эффектов гениальности, ее голос негромок. Авторское начало было приглушено в древнерусской литературе. В ней не было ни Шекспира, ни Данте. Это хор, в котором совсем нет или очень мало солистов и в основном господствует унисон. Древняя русская литература ближе скорее к фольклору, чем к индивидуализированному творчеству писателей этого времени. Мы восхищаемся народным шитьем, но можем ли мы найти среди безымянных мастериц этого шитья кого-либо, кто мог бы быть угоден Джотто или Чимабуэ?

То же и в древнерусской живописи. Правда, мы знаем имена Рублева, Феофана Грека, Дионисия и его сыновей. Но и их искусство прежде всего искусство традиции и лишь

*Древнерусская культура, это
как синоним русской*

*Древнерусская культура (и
литература ее часть) — коллида
3-х культур (славян, визант.) и не
только русской*

“Изборник. Повести древней Руси” (Москва 1986)

Актуальним залишається і загальний висновок П. Соханя щодо взаємодії двох народів протягом зазначеного періоду:

“спорідненість мови і взаємозв’язки болгар і русів у процесі формування їх національних культур не лише сприятливо відобразились на розвитку всіх сфер їх культур, але і на загальному історичному розвитку обох народів. Сформувавшись майже одночасно в VI–IX ст. із дуже подібних і споріднених етнічних елементів, народи Болгарії та України-Русі й у період IX–XIV ст. в соціально-економічному і культурному плані розвивались у досить тісній взаємодії та взаємовпливі”⁸⁶.

Таким чином, попри те, що Павло Степанович Сохань був фахівцем з питань нової та новітньої історії, оригінальним є і його доробок з історії україно-болгарських відносин доби середньовіччя. При цьому дослідник порушує й оригінально розв’язує низку дискусійних моментів з історії та культури України та Болгарії. Особливо важливим є наголос на взаємовпливі культур двох країн, адже, як правило, артикулюється лише болгарський вплив на українську культуру. Однак варто відмітити і те, що “Очерки...” П. Соханя не зайняли належного місця в історіографії, при цьому в російській, як правило, вони ігноруються повністю⁸⁷, а в українській використовуються побіжно. Так, В. Ричка у дослідженні про княгиню Ольгу зовсім не згадує про “Очерки...” П. Соханя⁸⁸, натомість В. Чорній у своєму посібнику “Історія Болгарії” лише вносить монографію П. Соханя у список “Вибраної бібліографії”⁸⁹. Однак використання концепцій Соханя в середньовічних сюжетах болгарської історії у праці Чорнія прямо не прослідковується.

Таким чином, підсумовуючи, можна впевнено стверджувати, що дослідник цікавився питаннями середньовічної історії та культури України та Болгарії. Окрім розглянутих праць, на це вказує значна кількість літератури з цієї проблематики в особистій бібліотеці П. Соханя, що нині зберігається в Інституті української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, у Відділі зарубіжних джерел з історії

⁸⁶ П. Сохань, *До історії україно-болгарських зв’язків IX–XIV ст.*, с. 553.

⁸⁷ Див.: А.В. Назаренко, *Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII вв.*, Москва (Языки русской культуры) 2001; Г.Г. Литаврин, *Византия, Болгария, Древняя Русь (IX – начало XII в.)*, Санкт-Петербург (Алетейя) 2000; А.Н. Сахаров, *Дипломатия древней Руси: IX – первая половина X в.*, Москва (Мысль) 1980; А.Н. Сахаров, *Дипломатия Святослава*, Москва (междунар. отношения) 1982 та ін.

⁸⁸ Див.: В. Ричка, *Op. cit.*, с. 55–60.

⁸⁹ В. Чорній, *Історія Болгарії*, Л. (ПАІС) 2007, с. 398, поз. 130.

України ім. П.С. Соханя. Деякі книжки містять сліди вдумливого прочитання у вигляді помарок на берегах, зроблених Соханем. Наприклад, такі помарки є на берегах книжки “Изборник. Повести древней Руси” (Москва 1986). Так, дослідник-читач виділяє і ставить знак “?” біля тези Д. Лихачова, що “руській літературі без малого тисяча років”, що “вона давніша, ніж літератури французька, англійська, німецька”⁹⁰. Нічим іншим, як російським великодержавним шовінізмом таку тезу пояснити не можна. Обурює українського дослідника і визначення російським колегою “давньоруського” спадку, як надбання “русского народа”⁹¹. З цього приводу, на берегах книги П. Сохань відмічає: “*Древнерусская* культура (а література – її часть) – колыбель 3-х культур (рус[ской], укр[аинской], беларус[ской]), а не только русской”, а на наступній сторінці український дослідник пише, що “точнее термин – *древнеруська*, а не древнерусская”. При цьому П. Сохань в “Очерках...” вживає терміни “Киевская Русь”⁹² та “Древняя Русь”⁹³.

Українські середньовічні джерела – давньоукраїнські літописи, твори східних авторів, а також джерела з історії балкансько-українських культурних зв’язків починаючи з VI ст. присутні і в розробленому П. Соханем плані археографічних публікацій в Україні ще в рамках Археографічної комісії АН УРСР⁹⁴. Сохань став і першим відповідальним редактором часопису “Софія Київська: Візантія. Русь. Україна”, покликаною висвітлювати питання історії та культури Візантії, середньовічної України, візантійського спадку в українській культурі, а також історії української візантиністики та медієвістики загалом. Відтак, можна стверджувати, що П. Сохань займає й вагоме місце в історії української медієвістики.

⁹⁰ Д.С. Лихачев, *Литература древней Руси*, Изборник: Повести древней Руси, сост. и примеч. Л. Дмитриева и Н. Поньрко; вступит. статья Д. Лихачева, Москва (Худож. лит.) 1986, с. 4.

⁹¹ *Ibid.*, с. 4, 5.

⁹² П.С. Сохань, *Очерки истории украинско-болгарских связей*, с. 28.

⁹³ *Ibid.*, с. 31.

⁹⁴ Див.: О. Маврін, *Op. cit.*, с. 14–15.

Марія Наконечна

КОНЦЕПЦІЯ ЖИТТЄТВОРЧОСТІ Л.В. СОХАНЬ ЯК ФОРПОСТ УКРАЇНСЬКОЇ НАУКИ

Лідія Василівна Сохань – автор оригінальної, глибокої, неординарної теорії в українській філософії, соціології та психології – концепції життєтворчості особистості. Ця наукова система охоплює як індивідуально-особистісні, так і міжіндивідуальні та групові особливості прояву та розвитку людини як активного суб'єкта, творця власної життєвої ситуації та історії. Концепція Л. Сохань не тільки багата на теоретичні та філософсько-методологічні узагальнення, вона відкриває шлях до практики – експериментальних досліджень у соціології та психології, побудованих на надійному науковому ґрунті, та способів оптимізації буття особистості в світі (як у зовнішньо-соціальному плані, так і у внутрішньо-психологічному).

Життєтворчість – це сама тканина людського буття, його активна сутність. Життєтворчість може виявлятися у вчинках, діях, ставленнях, виборах людини, у її креативній, перетворювальній позиції щодо життя.

Авторка концепції життєтворчості Л. Сохань так характеризує це центральне, ключове поняття: “Життєтворчість являє собою багатогранне, багатовекторне явище, що відбиває багатство та невичерпність життя”¹. Філософський зміст такого твердження підсилює значимість ідеї життєтворчості для сучасних соціологічних та психологічних уявлень про людину як активного діяча, що взаємодіє зі складним зовнішнім світом та формує власний індивідуально-неповторний і багатий внутрішній світ.

Особливо евристичним видається поняття життєтворчого потенціалу, запропоноване Л. Сохань. Певним, хоча й досить далеким аналогом до цього поняття, є поняття особистісного потенціалу, розроблюване Д. Леонтьєвим та колегами². Л. Сохань зазначає: “Життєтворчий потенціал та життєтворчий талант (як його складова) реалізуються в побудові особистістю свого індивідуального життя”³. В структуру життєтворчого

¹ Л.В. Сохань, *Искусство жизнетворчества. Предназначение. Жизнетворчество. Судьба: Социологические очерки, социально-психологические эссе, интервью, глоссарий*, К. (Издательский дом Дмитрия Бурого) 2010, с. 63.

² Д.А. Леонтьев, *Личностное в личности: личностный потенциал как основа самодетерминации*, Ученые записки кафедры общей психологии МГУ им. М.В. Ломоносова, вып. 1, под ред. Б.С. Братуся, Д.А. Леонтьева, Москва (Смысл) 2002, с. 56–65.

³ Л.В. Сохань, *Искусство жизнетворчества. Предназначение..*, с. 137.

потенціалу, за Л. Сохань, входять: 1) ціннісно-сміслова сфера особистості; 2) життєва компетентність як інтегральний показник знань, умінь та навичок людини; 3) талант життєтворчості як унікальна можливість людини авторськи, відповідально, творчо будувати своє життя; 4) емоційно-вольовий та енергетичний потенціал особистості, глибоко пов'язаний із життєстійкістю людини.

Поняття життєстійкості було запропоноване американським екзистенційним психологом С. Мадді, але в концепції української дослідниці Л. Сохань це поняття набуває неперевершеної самотності та своєрідності, відображаючи особливості ментальності людини, яка протистоїть змінам у мінливому світі, розвиваючись та змінюючись сама.

Вкрай важливою є така думка Л. Сохань: “Низький рівень розвитку життєтворчого потенціалу часто детермінує один із найбільш небезпечних для людини ризиків – життєвої нереалізованості”⁴. Про небезпеку життєвої нереалізованості часто писали гуманістичні психологи. А. Маслоу навіть виокремлював особливий “комплекс Йони” (який ще інколи називають “страхом досягнень”); цей комплекс пов'язаний з тим, що людина не наважується самоактуалізуватися, реалізувати свої сили та можливості, розкритися для світу і тим самим – для себе самої. Е. Фромм пов'язував життєву нереалізованість з деструктивним типом характеру, з орієнтацією на те, щоб перебувати в модусі “володіння”, а не “буття” – повноцінного, яскравого, різнобічного виходу за власні межі з конструктивними цілями власного розвитку та гармонії. Екзистенційний психолог, психотерапевт І. Ялом пояснював життєву нереалізованість невмінням людини взаємодіяти з чотирма екзистенційними даностями власного існування – свободою, самотністю, безсмісленістю та смертю.

З приводу життєвої (не-) реалізованості логотерапевт В. Франкл у книзі “Сказати життю “Так!”. Психолог в концтаборі” писав: “Духовна свобода людини, яку у неї не можна відібрати до останнього подиху, дає їй можливість до останнього ж подиху наповнювати своє життя смыслом”⁵. На думку В. Франкла, життя людини може бути осмисленим завжди, адже крім цінностей діяльності та активності, та цінностей естетичного споглядання краси, є ще цінності ставлення: людина, яка перебуває в ситуації, де неможлива реалізація інших цінностей, може проявити себе в тому, як вона поставиться до цієї ситуації, з якою витримкою

⁴ Л.В. Сохань, *Искусство жизнетворчества. Предназначение...*, с. 141.

⁵ В. Франкл, *Сказать жизни “Да!”*. Психолог в концлагере, Москва (Альпина non-фикшн) 2011, с. 130.

переживе складні часи. Напевне, пафос концепції життєтворчості Л. Сохань ближчий до першого типу цінностей – цінностей творчості, діяльного життя, розвитку. Але в той же час саме цей аспект буття людини в світі описаний Л. Сохань з вражаючою глибиною, мудрістю та науковою точністю.

Л. Сохань сміливо та глибоко-рефлексивно розмірковує над проблемами сучасних соціології та психології, розширюючи горизонти цих наук та балансує на передньому філософсько-методологічному краї цих дисциплін. Так, Л. Сохань пише: “Вчинок розглядається нами у зв’язку з життєвими колізіями, оскільки останні пов’язані з необхідністю вчинку, який виражає моральні ідеали особистості”⁶. Актуальність цієї думки перегукується з ідеєю В. Роменця, який розвивав вчинковий принцип в історії психології: “На сучасному рівні досягнень психології вчинковий принцип дає змогу бачити логічну структуру психології, будувати її систему, показує шлях, яким психологія виходить із свого самозабуття, заглиблюється у власну сферу, відбиває суто психологічні закономірності”⁷. Про значимість вчинку в житті особистості можна прочитати в таких словах Л. Сохань: “Роль вчинку в людському бутті настільки велика, що саме він надає в першу чергу динамізм, рух людському життю, розвитку особистості”⁸.

У цілому думки зазначених авторів розширюють та поглиблюють ідею вчинку в психології, яку можна першопочатково виокремити в творчій спадщині С. Рубінштейна. О. Марюков, аналізуючи підхід В. Роменця до вчинку як “клітинки” психологічної науки, зазначає: “Таким чином, вчинок – поняття, що вводиться для того, щоб у єдності “схопити” всі сутнісні сторони людської життєдіяльності у її взаємодії зі світом. Його (вчинку – М.Н.) пояснювальні можливості безпрецедентно великі”⁹. У той же час О. Марюков критикує підхід В. Роменця, пропонуючи переглянути складові, істотні сторони вчинку. Л. Сохань пропонує свою “клітинку” психології – життєтворчість як єдність розвитку та креативного, відповідального ставлення особистості до життя. І це дає сподівання на побудову психології як науки про активну, творчу особистість, автора власних вчинків та життєвих ситуацій, відповідального суб’єкта своєї життєвої історії.

У текстах Л. Сохань можна прочитати про її розуміння передумов втілення суб’єктності в конкретному людському житті: “Якщо індивід

⁶ Л.В. Сохань, *Искусство жизнетворчества. Предназначение...*, с. 78.

⁷ В.А. Роменець, *Історія психології: Стародавній світ. Середні віки. Відродження: Навч. посібник*, К. (Львів) 2005, с. 53.

⁸ Л.В. Сохань, *Искусство жизнетворчества. Предназначение...*, с. 74.

⁹ А.М. Марюков, *Марксистская традиция исследования развивающегося человека и теория поступка В.А. Роменца*, Психологія вчинку: Шляхами творчості В.А. Роменця: зб. ст., упоряд. П.А. М’ясоїд; відп. ред. А.В. Фурман, К. (Львів) 2012, с. 37.

претендує на роль суб'єкта свого індивідуального життя, то він повинен виступати в якості найважливішого компоненту життєвого проекту особистості як організаційно-психологічного інструменту особистісного саморегулювання"¹⁰. Іншими словами, поняття суб'єкта виводиться на рівень психологічного засобу оволодіння людиною власним життєвим проектом, тобто єдністю уявлень про минуле, теперішнє та майбутнє індивідуального життя з розумінням особистістю власної активної, авторської, відповідальної ролі в ньому. Л. Сохань особливо підкреслює, що індивід повинен свідомо взяти на себе функції особистісної саморегуляції та рефлексивного ставлення до життєвих колізій. Людина як суб'єкт – це в першу чергу особистість як життєтворче створіння, це реалізація прагнень до самовираження, саморозвитку, самореалізації. Суб'єкт життєтворчості – це передусім активний діяч, налаштований на перетворення в зовнішньому для себе світі та мікрокосмі свого внутрішнього “Я”.

Необхідною передумовою творчого ставлення до свого життя Л. Сохань називає усвідомлення цінності життя¹¹. Тут можна провести глибоку паралель з ідеями Л. Виготського¹², для якого важливими були ідеї “усвідомити – значить оволодіти” та усвідомлення як необхідного атрибуту вищих психічних функцій (довільної уваги, опосередкованого запам'ятовування, понятійного мислення та ін.). Крім того, практично вся методологія сучасної психологічної допомоги (консультування, психотерапії, коучінгу)¹³ будується на припущенні, що в основі реальних особистісних змін лежить усвідомлення та самоусвідомлення. Отже, визначення Л. Сохань усвідомлення цінності життя як наріжного каменя життєтворчості йде в унісон з найбільшими досягненнями сучасної психологічної науки.

В одному з інтерв'ю Л. Сохань вербалізує один із законів людського буття: “З одного боку, людина живе собою та для себе, з іншого – коли вона не присвячує життя служінню якійсь спільній справі, то вона втрачає цілісність, смисл, динаміку”¹⁴. Зазначена закономірність підкреслює єдність суперечностей у людському житті як бутті-для-себе та бутті-для-інших. Це порушує важливу проблему інтерсуб'єктності в житті особистості.

¹⁰ Л.В. Сохань, *Искусство жизнетворчества. Предназначение...*, с. 99.

¹¹ *Ibid.*, с. 101.

¹² Л.С. Выготский, *Психология*, Москва (Изд-во ЭКСМО-Пресс) 2000, 1008 с.

¹³ Дж. Прохазка, Дж. Норкросс, *Системы психотерапии. Для консультантов, психотерапевтов и психологов*, Санкт-Петербург (Прайм-ЕВРОЗНАК) 2007, 383 с.

¹⁴ Л.В. Сохань, *Поэзия жизнетворчества. Размышления о таинствах души и превратностях человеческой жизни. Стихи, афоризмы, максимы, сентенции, психологические эссе*, 3-е изд., доп., К. (Издательский Дом Дмитрия Бурого) 2009, с. 112.

Фактично, людина розвивається засобами інтерсуб'єктності – тобто коли в її існуванні відбувається зустріч з Іншим – людиною, ідеєю, ситуацією. Інтерсуб'єктність реалізується як функціональний психологічний орган (за О. Ухтомським), вона існує спільно-розподілено між людьми. Для прикладу візьмемо двох людей. У кожного з них свій рівень прояву суб'єктності як активності, відповідальності, творчості, авторства у власному житті. Але коли вони зустрічаються, взаємодіють, співпрацюють, спілкуються, то тим самим фасилітують розвиток інтерсуб'єктності та суб'єктності кожного з них окремо. Потім, можливо, перший індивід вступить у взаємодію з кимось іншим, і вже на новому рівні інтерсуб'єктності розвиватиме особистісні інтенції всіх учасників спілкування.

Життєтворчість, як її розуміє Л. Сохань, – це багатомірне, багатогранне явище. Лідія Василівна не використовувала терміна “інтерсуб'єктність”, але сама ідея того, що людина розвиває краще в собі та в Іншому, вступаючи у міжособистісну взаємодію, може бути прочитана в багатьох текстах авторки. Крім того, поняття життєтворчості припускає, що людина відповідально, активно, авторськи, згідно з власними інтенціями (“проектами”) будує власне життя. Іншими словами, людина суб'єктна щодо власної життєвої ситуації та інтерсуб'єктна у спільних з іншими людьми зусиллях із вдосконалення себе та світу навколо себе.

Мудрими та вираженими є такі слова Л. Сохань: “Мистецтво життя – це вища форма життєтворчості, це здатність активно впливати на життєві обставини, вносити в своє життя новизну, вміння самовдосконалюватися, самозмінюватися”¹⁵. Можна припустити, що описане Л. Сохань мистецтво життя найтіснішим чином пов'язане з інтерсуб'єктністю як спільно-розподіленою здатністю людської взаємодії спричиняти зміни, розвиток та вдосконалення як у внутрішньому світі особистості, так і в зовнішньому для людини світі.

Ключовим поняттям будь-якої науково-гуманітарної концепції є поняття особистості. У текстах Л. Сохань читаємо: “Особистість – це соціальний організм, який має здатність до вільного самовизначення у життєвому середовищі”¹⁶. Отже, найсуттєвішою ознакою особистості авторка визнає здатність до вільного самовизначення, що характеризує особистість з мотиваційно-вольової сторони її життєдіяльності. З іншого боку, в концепції життєтворчості Л. Сохань підкреслюється, що особистість не тільки вільно самодетермінує плановані нею події та особливості осмислення прожитого

¹⁵ Л.В. Сохань, *Искусство жизнетворчества. Предназначение.*, с. 204.

¹⁶ Л.В. Сохань, *Жизненная программа личности: структура и динамика жизненных целей* [в:] В.И. Шинкарук, Л.В. Сохань, Н.А. Шульга и др., *Жизнь как творчество (социально-психологический анализ)*, К. (Наукова думка) 1985, с. 115.

досвіду, але й стає суб'єктом, автором реальних втілень власної самодетермінації в конкретних життєвих обставинах. Таким чином, особистість у концепції Л. Сохань постає як вільний, самодетермінований, креативний суб'єкт самозмін, саморозвитку та самовдосконалення.

Проблема життєтворчості як активної, діяльної, авторської участі особистості в побудові та реалізації життєвого проекту вплітається в проблему життєвого шляху людини: “Життєвий шлях – це не просто розгорнута в просторі та часі канва людського життя. Це життя в його подієвій наповненості, при цьому як подіями зовнішнього порядку, так і подіями внутрішнього, душевного життя людини – думками, почуттями, переживаннями”¹⁷, – зазначає Л. Сохань. У цілому концепція життєтворчості – це не відірвана від життя людей абстракція, а жива, динамічна система, яка допомагає самоусвідомленню людини та враховує реальні особливості динамічного життя людини в світі, що змінюється.

На думку деяких істориків науки, зокрема М. Ярошевського¹⁸, наукова діяльність вченого здійснюється в єдності трьох головних координат: соціальної, когнітивної та особистісної. Соціальний час створення концепції життєтворчості – це переломні для країни роки другої половини ХХ – початку ХХІ століття. Це, між іншим, обумовило філософсько-теоретичний вплив на ідеї Л. Сохань марксистської методології. Але у виданні книги “Искусство жизнетворчества” 2010 року посилання на марксистсько-ленінських мислителів практично відсутні.

На перехресті соціальної та когнітивної координат у концепції життєтворчості Л. Сохань знаходиться ідея про людину як активного суб'єкта, творця, діяча, перетворювача як соціальної, так і індивідуальної дійсності. Теоретично ця ідея йде від мислителів німецької класичної філософії, а в плані координат наукового пошуку – на передній лінії сучасних міркувань про людину в мінливому світі. Нарешті, особистісна координата визначається психобіографічними та індивідуально-психологічними особливостями автора концепції. Тут слід відмітити глибоку креативність Л. Сохань, яка не тільки змогла сформулювати сміливі наукові гіпотези та довести їх, створивши унікальну наукову концепцію, неймовірно глибоку та гуманістичну, але й реалізувати дар до написання віршів, тобто проявити себе в поетичній творчості. І це лише ті виміри креативності Л. Сохань, які лежать на поверхні, які легко помітити. До того ж, читаючи інтерв'ю авторки, помічаємо, що Л. Сохань з великою

¹⁷ Л.В. Сохань, *Жизнетворчество и жизненный путь личности* [в:] Л.В. Сохань, Е.Г. Злобина, В.А. Тихонович и др., *Жизненный путь личности (вопросы теории и методологии социально-психологического исследования)*, К. (Наукова думка) 1987, с. 32.

¹⁸ М.Г. Ярошевский, *История психологии. От античности до середины XX века*, 2-е изд., Москва (Издательский центр “Академия”) 1997, с. 12.

любов'ю ставиться до рідних, тобто має талант побудови гармонійних відносин. Використовуючи термінологію самої вченої, Л. Сохань майстерно опанувала мистецтвом життя і – як можна додати – надалі залишиться прикладом для наслідування та натхнення серед молодих науковців України та світу.

Концепція життєтворчості Л. Сохань є глибоким та змістовним поглядом на фундаментальні проблеми життя людини в сучасному світі. Ідея про те, що людина суб'єктно, відповідально, авторськи перетворює навколишню дійсність та себе в ній, піднімає рівень теоретичного узагальнення та наукової точності до значних висот. Життєтворчість у концепції Л. Сохань – це жива динамічна цілісність, багатогранна у своїй різноаспектності. Через поняття життєтворчості людина може знайти відповіді, що споконвічно цікавлять людську думку, – питання про зміни, розвиток, творчість, активність самої людини в динамічному плині життя. Отже, концепція Л. Сохань – теоретично та методологічно узагальнена і водночас практично-життєво значуща, вивірена та уточнена і водночас близька до кожної людини, кожної особистості, яка переймається екзистенційними питаннями, якій не байдуже те, як будувати власне життя, як бути творчою, відкритою, відповідальною індивідуальністю – суб'єктом власної життєтворчої ситуації.

Наукова думка Л. Сохань збагатила світову науку не тільки уявленнями про життєтворчість, але й багатьма іншими пов'язаними з цією ідеєю термінами. Наприклад, надзвичайно евристичним видається поняття життєтворчого потенціалу, яке визначає не тільки сьогодні особистості, але й те, чого людина може досягнути у завтрашньому дні свого життя. Концепція Л. Сохань є справжнім форпостом української науки, окреслюючи межі пізнаного та того, що ще треба пізнати в сучасній гуманітаристиці, рухаючи наукову думку вперед, до переднього краю знання про людину.

Л. Сохань, безперечно, – живий приклад реального втілення ідеї життєтворчості. Глибина теоретичного та філософського аналізу, сміливість та непересічність ідей, вираженість та ґрунтовність висновків – ось лише початок переліку позитивних рис наукових текстів Л. Сохань. Щемлива ліричність та ніжна образність її віршів підкреслюють тонку душевну організацію та високий розвиток інтелектуальних сил та емоційно-вольових резервів Л. Сохань. Це дарує шанувальникам як її науковій, так і поетичній творчості справжню зустріч з мудрою, яскравою особистістю, що є втіленням ідеї життєтворчості в конкретному людському житті.

Олександр Маврін

УКРАЇНЬСЬКА АКАДЕМІЧНА АРХЕОГРАФІЯ 80-х рр. ХХ ст.: ВІД КОЛОНІАЛЬНОЇ ДО ПОСТКОЛОНІАЛЬНОЇ ПРАКТИКИ

Доля української археографії у ХХ ст., як ніяка інша наукова діяльність залежала від обставин. Насамперед вона залежала від влади, адже історичні джерела, як правило, перебували під охороною і опікою держави, а самі видавничі практики потребували фінансування, що в умовах жорсткого централізму могли надати лише державні структури. Власне сама історія повоєнної археографії – це історія звуження наукової свободи, посилення регуляції археографічної діяльності системою влади. І в той же час – це історія про “опірність” матеріалу; про те, як історичні джерела попри заборони здатні проявляти свою сутність, руйнувати ідеологічні рамки самим фактом своєї появи. Тому історія української археографії – це історія розквіту й занепаду, відродження і нових спроб (під різними приводами) знищити голоси минулих епох, що безпосередньо промовляють до нащадків зі сторінок археографічних публікацій, змушуючи їх до самостійного пошуку істини без посередництва готових схем і узагальнень. У цьому плані 80-ті роки ХХ ст. були сприятливими для академічної археографії. Після тривалого часу заборони на археографічну діяльність, поновилася робота Археографічної комісії.

У 1987 році на базі Інституту історії АН УРСР постановою Президії АН УРСР № 315 від 5.10.87 р. було поновлено діяльність Археографічної комісії АН УРСР. На чолі цієї установи стояв відомий вчений, історик, доктор історичних наук, член-кореспондент АН УРСР П. Сохань.

В умовах перебудови і загальної демократизації було переглянуто здобутки історичної науки радянської доби і визнано існування багатьох білих плям внаслідок ідеологічних перекосів, що гальмували розвиток історичної науки. Тому для виправлення ситуації було вирішено у тому числі й активізувати археографічну діяльність, шляхом утворення нових регіональних центрів. Відповідно: “З метою докорінного поліпшення становища в галузі археографічної діяльності в республіці...”¹ було створено

¹ П. С. Сохань, *Про деякі основні напрями діяльності Археографічної комісії АН УРСР в світлі сучасних вимог перебудови*, Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку. Тези доповідей республіканської наради, грудень 1988 р., К. 1988, с. 3–14.

такий археографічний осередок і в УРСР. Головною функцією Археографічної комісії було здійснення координації археографічної роботи в республіці. Адже за період 1970-х – 80-х років археографічна робота була розпорошена між декількома центрами. Передбачалося, що Археографічна комісія буде координувати діяльність “всіх установ, закладів, періодичних і неперіодичних органів, окремих осіб, що займаються публікацією джерел”². Передбачалося, що в майбутньому координація охопить такі сфери:

- організація видавничої, пошукової, інформаційно-довідкової і теоретичної роботи в галузі археографії;
- координація науково-методичного забезпечення видавництва (вироблення методичних рекомендацій, організація консультацій, семінарів, нарад тощо);
- розробка і запровадження уніфікованих правил публікації текстів різних джерел;
- адаптація і рецензування археографічних видань;
- підготовка широкого спектру довідкових видань, що допомагали б вітчизняним науковцям у пошуку потрібної джерельної інформації;
- координація пошукової діяльності як у межах республіки, так і за кордоном з метою розшуку пам’яток історії за допомогою створення міжнародних археографічних експедицій;
- розробка теоретичних проблем археографії і комплексу допоміжних історичних дисциплін;
- координація кадрової політики, створення школи археографів, залучення наявних фахівців з різних археографічних центрів до спільних видавничих проєктів.

Всі ці засади у вигляді перспективного плану виклав у своїй доповіді голова Археографічної комісії АН УРСР П. Сохань на республіканській нараді, присвяченій проблемам української археографії, що проходила в грудні 1988 року в Києві³.

Наступним суттєвим етапом у існуванні Археографічної комісії було налагодження співпраці з зарубіжними археографічними центрами: археографічною комісією Українського наукового інституту Гарвардського університету на чолі з О. Прицаком та археографічною комісією Міжнародної асоціації українців. Це не вплинуло на структуру самої Археографічної комісії, проте суттєво посилило її позиції в межах республіки як головного координаційного центру, а отримання потужного

² П.С. Сохань, *Про деякі основні напрями...*, с. 6.

³ *Ibid.*, с. 3–14.

фінансування та підтримки таких престижних наукових установ дало можливість не лише реально координувати археографічну роботу в республіці, але й поступово концентрувати її в межах однієї установи.

У 80-х роках ХХ ст. закордонні археографічні центри вже уклали договір з Інститутом літератури ім. Т.Г. Шевченка АН УРСР по здійсненню гарвардського проекту “Корпус української досекулярної творчості”. У ньому було зазначено 17 пунктів-напрямоків видавничої діяльності. Аналогічний договір про співпрацю планувалося підписати у 1989 р. між археографічними центрами УРСР та Археографічною комісією Українського наукового інституту Гарвардського університету та Археографічною комісією Міжнародної асоціації українців. Укладанню такого договору передувало обговорення перспектив співпраці на засіданнях вчених рад Інституту історії АН УРСР, розширеного Бюро Археографічної комісії АН УРСР, Комісії з вивчення творчої спадщини академіка М.С. Грушевського, проблемних груп з підготовки до друку науково-довідкових видань, східних джерел з історії України; під час зустрічі в інституті літератури, мовознавства, філософії, археології, ЦНБ АН УРСР, Головархівів УРСР, а також з колективами низки інституцій у Львові.

Внаслідок зустрічей у червні–липні 1989 р. була підписана “Декларація про підсумки проведення зустрічей та основні принципи, форми та напрями співробітництва між Археографічною комісією Академії наук УРСР, Археографічною комісією Українського наукового інституту Гарвардського Університету і Археографічною комісією Міжнародної асоціації українців у спільному виданні пам’яток історії та культури українського народу”⁴. За цією угодою на Археографічну комісію поклалися обов’язки представляти низку археографічних установ УРСР у міжнародних переговорах. Вона стала справжнім координаційним центром археографічної діяльності в УРСР, підсилена фінансовою, кадровою, матеріальною допомогою зарубіжних осередків. Поступово Археографічна комісія АН УРСР почала концентрувати археографічний потенціал, перетворюючись на найпотужніший центр, що міг дозволити реалізувати сміливі видавничі проекти. Всі ці процеси дали можливість у 1992 р. на базі Археографічної комісії створити Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського як окремий елемент структури

⁴ *Історія України: Нові підходи в історіографії та археографії*, ред. кол.: І.М. Хворостяний (гол. ред.). – Препринт № 10, К. (Академія Наук Української РСР, Археографічна комісія, Інститут історії України) 1989, с. 28–36.

Академії наук вже незалежної України. Принаймні в момент створення колектив Археографічної комісії мав уже вироблену структуру відділів⁵.

Простеживши основні інституційні трансформації академічної археографії наприкінці 1980-х – на початку 90-х років, перейдемо до аналізу напрямів діяльності. Простежимо, чи зазнали вони трансформації, чи змінилися вони протягом декількох років, і найголовніше – якими були пріоритети? Джерелами нашого дослідження стануть засадничі статті керівника Археографічної комісії П. Соханя, матеріали перспективного видавничого плану, вироблені Археографічною комісією АН УРСР, та видавничі плани, вироблені Археографічною комісією спільно з міжнародними партнерами.

Пріоритетним напрямом у діяльності Археографічної комісії вважалася публікація історичних джерел. Тому всі зусилля були кинуті на розробку плану видавничої діяльності. Після розробки керівництво Археографічної комісії, відчуваючи всю відповідальність задуму, винесло його на обговорення наукової громадськості. З усіх кінців України надходили пропозиції щодо формування майбутнього видавничого репертуару.

Цей перспективний план обговорювався й на республіканській нараді з питань археографії, що проходила у грудні 1988 р. На цій нараді голова Археографічної комісії П. Сохань представив основні напрямки роботи⁶. Першочерговою, як вже зазначалося, визнавалася робота з видання історичних джерел. Перевага надавалася новим джерелам, тобто тим, що не були видані в попередній період, але важливих для історії України. Хоча видавнича діяльність мала охопити період з XI ст. по XX ст., але як пріоритетна в доповіді прозвучала найдавніша епоха, з якої планувалося здійснення зведеної систематичної публікації писемних джерел з історії України⁷, а також період козаччини (видання зразків козацького літописання; корпусу документів з історії запорозького козацтва та матеріалів статистичного характеру)⁸.

Пріоритет надавався корпусним і видовим публікаціям, як таким, що довше зберігають актуальність для науки. Окрім того планувалося:

- розробка методичних рекомендацій з польової, камеральної та едиційної археографії;
- вироблення уніфікованих правил публікації джерел та опису рукописів;

⁵ Див.: *Матеріали до розробки концепції діяльності Інституту української археографії. До всеукраїнської наради "Українська археографія сьогодні: проблеми і перспективи"*, Київ, 16–18 грудня 1992, К. 1992, 62 с.

⁶ Див.: П.С. Сохань, *Про деякі основні напрями діяльності...*, с. 3–14.

⁷ Див.: П.С. Сохань, *Про деякі основні напрями діяльності...*, с. 3–14.

⁸ П.С. Сохань, *Про деякі основні напрями діяльності...*, с. 3–14.

- видання довідкової літератури з широкого спектру археографічних питань: від покажчиків архівних фондів до термінологічних словників;
- організація пошукової діяльності джерел з історії України у вітчизняних та зарубіжних архівах;
- розробка методики археографії та допоміжних історичних дисциплін;
- вже згадана в тексті координація зусиль установ УРСР, що займаються археографічною діяльністю.

У доповіді окремим пунктом зазначалася потреба вироблення як довготермінової перспективної програми археографічної діяльності (“Програма-максимум”), так і конкретної, короткострокової (“Програма-мінімум”). Вимоги до перспективної програми формулювалися так: “... вона має бути концептуальною, і представлені в ній джерела повинні розкривати всі сторони багатовікового історичного буття українського народу. Це мусять бути найважливіші писемні пам’ятки історії і культури від найдавніших часів до наших днів, різні види і комплекси джерел, як документальних, так і наративних... Не менш важливим є й те, щоб стратегічна програма, розрахована на перспективу, була б системною. В ній не може бути хронологічних, регіональних і тематичних лакун. Очевидно, щоб уникнути цього, її слід складати за рубриками або серіями, які в свою чергу включатимуть підрубрики”⁹.

У той же час потрібно було сформувати й програму-мінімум: “... яка б реально базувалася на наших нинішніх можливостях. Частина цього плану складуть, очевидно, ті видання, які готувалися різними особами і установами, але в застійні роки не побачили світу. Окремі з них, зокрема, судові документи Кирило-Мефодіївського товариства та ін. нами вже передані до видавництва, решта потребує доопрацювання. Є серед них і видання, підготовка яких була припинена на початковій стадії, отже роботу над ними доведеться починати заново”¹⁰.

Очевидно, що конкретизацією програми-максимум став перспективний план, що після обговорення на республіканській нараді в грудні 1988 р. і доопрацювання був затверджений постановою № 219 Президії АН УРСР від 14.06.89 р. У ньому передбачалося видання 17-ти джерельних серій¹¹:

1. Документи і матеріали з історії УРСР радянського періоду.

⁹ П.С. Сохань, *Про деякі основні напрями діяльності...*, с. 10–11.

¹⁰ *Ibid.*, с. 12.

¹¹ Див.: *Перспективний план підготовки до друку та видання джерел з історії України (на період до 2000 р.)*, К. 1989, 32 с.

2. Джерела з історії запорозького козацтва та Визвольної війни українського народу 1648–1654 рр.
3. Пам'ятки українського літописання.
4. Україна в міжнародних зв'язках: хроніки, мемуари, щоденники.
5. Джерела до історії української культури.
6. Пам'ятки філософської культури українського народу.
7. Історія України в міжнаціональних зв'язках народів СРСР.
8. Східні джерела з історії України.
9. Актові джерела.
10. Описово-статистичні джерела.
11. Пам'ятки української мови.
12. Юридичні пам'ятки.
13. Картографічні джерела з історії України.
14. Пам'ятки вітчизняної історіографії.
15. Етнографічно-фольклорна спадщина.
16. Науково-довідкові видання з історії України.
17. Джерела з історії суспільно-політичного руху в Україні XIX – початку XX ст.

Сукупно планувалося здійснити до 2000 року близько 260 видань¹².

Окрім окресленого “Перспективного плану” в 1989 році з’явився ще один, як наслідок угоди з Археографічною комісією міжнародної Асоціації українців та Археографічною комісією Українського наукового інституту Гарвардського університету. “Орієнтовний перелік першочергових спільних видань джерел з історії України та найважливішої спадщини з української історіографії і культури” складався з 23 найменувань і виключав цілу низку видань, представлених у “Перспективному плані”, як то: “Пам’ятки української мови”, “Описово-статистичні джерела”, “Пам’ятки філософської культури українського народу”, “Пам’ятки українського літописання” тощо. Щодо останніх (“Пам’ятки українського літописання”), то їх зарубіжні центри запланували видавати разом з Інститутом літератури ім. Т.Г. Шевченка АН УРСР у рамках гарвардського проекту “Корпус української десекулярної творчості”¹³. Загалом, якщо порівнювати рубрикацію двох планів, то в “Орієнтовному переліку” виокремлюється епістолярна спадщина. Серед заявлених у “Перспективному плані” найповніше до “Орієнтовного переліку” увійшли такі серії, як “Джерела з історії запорозького козацтва та Визвольної війни українського

¹² Див.: *Перспективний план підготовки до друку та видання джерел з історії України...*

¹³ *Історія України: Нові підходи в історіографії та археографії*, с. 36.

народу 1648–1654 рр.” (відповідно, було заплановано видати “Реєстр Війська Запорозького 1649 р.”, “Присяжні списки Білоцерківського та Ніжинського полків 1654 р.”, “Архів Коша Війська Запорозького”); “Науково-довідковий видання з історії України” (серія була доповнена “Джерельною спадщиною України: путівник по рукописним збіркам УРСР”, “Українська історична бібліографія”, “Покажчик змісту українських періодичних видань ХІХ–ХХ ст.”, “Довідник по фондах ЦНБ УРСР”). В основному публікації, зазначені в “Орієнтовному переліку”, в одній або двох позиціях перегукувались із рештою серій “Перспективного плану”. Це був своєрідний стислий перспективний план, програма-мінімум.

Таким чином з 1989 р. додався ще один напрямок діяльності Археографічної комісії – співпраця із зарубіжними археографічними центрами по багатьох напрямках: це і реалізація спільних видавничих проєктів, і обмін кадрами і можливість їх підготовки за кордоном, і обмін інформацією щодо наявних джерел тощо.

Протягом п’яти років академічна археографія розвивалася досить динамічно. Зокрема успішно реалізовувався “Перспективний план” публікацій і вже в 1992 році він вимагав лише окремих доопрацювань. Окрім того, внаслідок успішної реалізації проєкту, на часі постали нові пріоритети: “Публікація раритетних праць з питань історіографії та джерелознавчих досліджень видатних вчених минулого”¹⁴. У 1992 р. актуальними залишалися окрім означеного такі напрями роботи:

1. Оскільки теорія і методика за попередні роки завершила розробку базової термінології і вирішила питання методики видання конкретних джерел, то в перспективі вона має займатися історією теоретичної думки з археографії та вивчення і залучення археографічного досвіду світової науки.
2. Актуальним залишається укладання науково-довідкових археографічних видань.
3. Розробка системи координації в галузі наукових досліджень та археографічних видань зі спорідненими установами різних відомств.
4. Актуальною залишається кадрова політика. Так само не вистачає фахівців у галузі археографії¹⁵.

Як бачимо, програми діяльності 1988 року та 1992-го не лише мають спільні, але й відмінні риси. Зокрема, звужується коло завдань, самі завдання формулюються чітко і стисло. Зібрані в єдиний блок, що окреслює

¹⁴ П.С. Сохань, *Вступне слово*, Матеріали до розробки концепції діяльності Інституту української археографії. До всеукраїнської наради “Українська археографія сьогодні: проблеми і перспективи”, Київ, 16–18 грудня 1992 р., К. 1992, с. 5.

¹⁵ *Ibid.*, с. 5.

перспективні напрями. Крім того, в деяких пунктах помітна еволюція, спричинена реалізацією запланованих проєктів.

Всі ці зрушення великою мірою завдячують теоретико-методологічній роботі, проведеної за час відновлення роботи Археографічної комісії до заснування Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. А завдань перед вітчизняною археографією наприкінці 1980-х років стояло багато. У методологічному плані їх можна звести до чотирьох блоків, що характерні саме для початкового етапу. Отже однією із засадничих проблем було визначення поняття археографія, її предмета і завдань¹⁶. На момент відновлення Археографічної комісії існувало звужене розуміння археографії. Археографією вважали дисципліну, "...що охоплює історичний і практичний аспект діяльності в галузі видання пам'яток письменства"¹⁷. У 90-х роках ХХ ст. це була загальноприйнята думка, хоча на рівні всесоюзних нарад і конференцій були окремі спроби розширити межі археографії, включити до її предмета різні типи пам'яток. Одним із таких сміливих проєктів була концепція С. Шмідта в 1960-х роках, але вона не здобула популярності і в подальших своїх роботах історик і археограф повернувся до усталеного формулювання. В 1990-х роках знову повертається питання про те, що є історичним джерелом і цього разу предмет зазнає трансформації. Трактування самого історичного джерела значно розширюється, окремі концептуальні інновації потрапляють до навчальних курсів і програм¹⁸. Під впливом нових тенденцій в історичній науці змінюється й уявлення про предмет і об'єкт археографії. В об'єкті археографії (формулювання початку 90-х років) все ще домінують письмові джерела, але в той же час з'являються й інші аспекти – писемне джерело постає в різноманітті своїх варіантів: "Щодо об'єкту української археографії, то ним можна вважати всю багатоаспектну писемну спадщину, яка зберігається в архівах, бібліотеках, музеях і охоплює всі сфери розвитку української культури та науки, всі види і типи документів, будь-коли складених на території України, а за її межами – про Україну, або складених українцями, які зробили вагомий внесок у розвиток світової культури"¹⁹.

¹⁶ П.С. Сохань, *Про деякі основні напрями діяльності...*, с. 3–14.

¹⁷ *Передача текстів документів і пам'яток. Методичні рекомендації за матеріалами науково-методичної наради, квітень 1990 р.*, К. 1990, с. 5.

¹⁸ Див.: Н.П. Ковальський, *Некоторые проблемы теории и методики исторического источниковедения: фонограмма лекции спецкурса Н.П. Ковальского, прочитанная студентам пятого курса исторического факультета Запорожского госуниверситета весной 1991 г. Специализация "Всемирная история", отредактированная автором в г. Остроге в феврале 1999 г.*, Запорожье (РА "Тандем У") 1999, 36 с.

¹⁹ П.С. Сохань, *Вступне слово*, с. 4.

Нові аспекти, пов'язані з розширенням уявлення про предмет археографії увиразнюються у формулюванні предмета археографії: “Предмет української археографії становить весь комплекс теоретичних досліджень і науково-практичної діяльності, пов'язаної з введенням історичних джерел... до наукового і суспільного обігу”²⁰.

Словосполучення “українська археографія” теж пройшло тривалий процес осмислення і є другим базовим напрямком методологічних розробок Археографічної комісії в означений час. Дійсно, наприкінці 1980-х років в умовах послаблення тоталітарного режиму і демократизації, актуалізувались національні процеси. Одним з найголовніших завдань щойно відкритої Археографічної комісії вважалося відновлення історичної пам'яті українського народу, повернення його духовної спадщини. Остання за довгі роки радянського режиму була фактично розчинена в загальнослов'янському спадку. Тому важливо було розпочати процес виокремлення власних історичних надбань. У наукових колах української діаспори США і Канади в певний час йшла бурхлива дискусія щодо того, що ж вважати історичним спадком українського народу і які щодо цього мають бути критерії. Результатом стало розширене уявлення про українство та український історичний спадок, що відобразилося на формуванні видавничих проектів археографічної комісії українського інституту Гарвардського університету. Поступово ці тенденції почали проникати в Україну, що відобразилося на особливостях формування “перспективного плану” підготовки до друку та видання джерел з історії України²¹. Окрім традиційних для археографії актових джерел у ньому з'являються джерела з історії української культури, пам'ятки філософської культури, юридичні пам'ятки, пам'ятки української мови, видання зразків музичної культури, фольклорно-етнографічні проекти тощо. Така розгорнута концепція видання джерел більш відповідала модерним принципам українознавства, ніж класичним уявленням про історичну науку, що зрештою дозволило легко узгодити археографічні плани з діаспорними археографічними осередками, зорієнтованими на українознавчі підходи у вивченні історії²².

Ще одним завданням, характерним для початкового етапу становлення, було створення бази даних про місце перебування історичних джерел. Керівник Археографічної комісії на початковому етапі окреслив масштаби роботи так: “В перспективі нам всім, причетним до археографічної роботи,

²⁰ П.С. Сохань, *Вступне слово*, с. 4.

²¹ Див.: *Перспективний план підготовки до друку та видання джерел з історії України...*

²² Див.: *Історія України: Нові підходи в історіографії та археографії...*, с. 28–36.

належить створити науково-інформаційну службу для дослідників республіки, яка б включала підготовку серії науково-довідкових видань, бібліографічних довідників (в першу чергу – зведеної бібліографії історії України), пофондових і міжфондових покажчиків, пофондових і подокументальних описів, каталогів рукописних зібрань музеїв і бібліотек на зразок пугівників по архівах, нарешті, зведених каталогів джерел, побудованих за хронологічною, видовою чи тематичною ознакою. Розгалужена система довідників мусить дати досліднику ключ як до джерельних скарбів, розпошених по різних архівосховищах, музейних і бібліотечних фондах, так і до історіографічної спадщини минулого”²³. Під час реалізації цього плану науковці зустрілися з цілою низкою питань методологічного характеру.

Останній, виділений нами напрямок загальної методології стосувався безпосередньо видавничої практики. Він включав два аспекти: вирішення питання про форми видання; принципи відбору джерел та правила видання джерел. Щодо форм видання, то у своїй доповіді на республіканській нараді “Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку” голова Археографічної комісії називає такі: “суто-наукові публікації”, “науково-популярні видання”, “учбові видання”. Перевага надавалася тим способам видання, що максимально відтворювали оригінал: факсимільним виданням, репринтам і препринтам. У методиці щодо принципів відбору історичних джерел головною тезою у переході від колоніального до постколоніального простору була пріоритетність тих джерельних комплексів, що довго зберігають свою актуальність, не дають можливостей для фальсифікації джерельної інформації. Такими мали стати джерела, що становили певний корпус. Більш складною у порівнянні з формами видання видавалася проблема правил видання джерел з історії України. Це й зрозуміло, бо загальні форми видання історичних джерел були вже опрацьовані радянською археографією і в більшості випадків вони не мали національної специфіки, а от правила видання повинні були враховувати саме ці особливості. Останні фактично не досліджувались у радянські часи. Тому в цей час вийшло декілька методичних напрацювань: “Методичні рекомендації про передачу текстів пам’яток історичної та художньої спадщини”, розроблені І. Бутичем разом з колективами видавництва “Либідь” і “Вища школа”²⁴; “Принципи наукового видання повного зібрання українських народних

²³ П.С. Сохань, *Про деякі основні напрями діяльності...*, с. 8.

²⁴ Див.: *Методичні рекомендації про передачу тексту пам’яток історичної та художньої спадщини*, Передача текстів документів і пам’яток. Методичні рекомендації за матеріалами науково-методичної наради, квітень 1990 р., К. 1990, с. 92–107.

дум” співробітника Інституту літератури ім. М.Т. Рильського АН УРСР С. Мишанича²⁵ та “Методичні рекомендації по передачі текстів документів XVI–XVIII ст.” за авторства У. Єдлінської й В. Страшко – розробка ЦДІА УРСР²⁶. Загальною рисою цих методичних розробок було повернення та популяризація історичного спадку українського народу, що втілювалося у виробленні принципів пріоритету вибору джерел з метою публікації; подачі пам’яток (повинна була сприяти відтворенню особливостей побутування пам’ятки, наприклад дум, що існують у формі пучкових варіантів та врахуванні текстових особливостей).

Найбільш резонансною серед істориків, археографів і архівістів виявилась презентація “Методичних рекомендацій по передачі текстів документів XVI–XVIII ст.” Їх обговорення було винесено в 1990 році на науково-методичну нараду. Насправді ця методичка мала стати однією з ланок цілої системи принципів видання історичних джерел. Як свідчать матеріали обговорення, дискусійними стали не лише окремі положення “Методичних рекомендацій”, а й самі засади побудови системи принципів видання історичних джерел. Було запропоновано декілька проектів. Коротко їх можна окреслити так: 1) система, основу якої складає графічний принцип відтворення тексту; 2) система побудована на мовних особливостях; 3) нові правила видання, вихідною тезою яких має стати класифікація типів видань.

Відповідно до обраної системи координат змінюються пріоритети. Зокрема для останньої системи спосіб передачі тексту є лише одним з багатьох елементів. Пріоритетною ж стає науково-довідковий апарат, що супроводить пам’ятку; власне синтетична праця історика, що втілюється у передмові, коментарях. Відтак постає питання у розширенні супровідного контексту, нарощенні його елементів. Ці принципи запропонувала і обгрунтувала Н. Яковенко²⁷. Інший проект запропонував Я. Дашкевич, в основу якого лягло “визначення мови документу, яким би складним це визначення мови деколи не було”²⁸. І власне третій проект, побудований на основі передачі графемами, близький до інтересів палеографів, став основою, навколо

²⁵ Див.: С.В. Мишанич, *Принципи наукового видання повного зібрання українських народних дум*, Народна творчість та етнографія 5 (1989) 41–49; 1 (1990).

²⁶ Див.: І.Я. Єдлінська, В.В. Страшко, *Методичні рекомендації по передачі текстів документів XVI–XVIII ст.*, Передача текстів документів і пам’яток. Методичні рекомендації за матеріалами науково-методичної наради, квітень 1990 р., К. 1990, с. 6–90.

²⁷ *Матеріали обговорення “Методичних рекомендацій по передачі текстів документів XVI–XVIII ст.”*, Передача текстів документів і пам’яток. Методичні рекомендації за матеріалами науково-методичної наради, квітень 1990 р., К. 1990, с. 85.

²⁸ *Ibid.*, с. 42.

якої розгорнулася у 80-х – 90-х роках головна методологічна дискусія. Насамперед “Методологічні рекомендації” мали стати єдиним правилом передачі текстів кириличних документів. Це стало темою для дискусії, а саме, межі регулювання передачі тексту. Були висловлені різні думки щодо цього. Я. Дашкевич вважав, що “обмежитися одними-єдиними правилами для всіх мов і для всіх періодів просто неможливо”²⁹ і що повинні існувати певні межі регуляції. В цьому його підтримав І. Бутич, зазначаючи, що “найдосконаліші, найповніші правила не зможуть передбачити всі можливі проблеми передачі тексту”³⁰. Такі ж науковці, як О. Князевська, А. Турилев, були прихильниками вироблення єдиних правил, яких має дотримуватись кожен археограф, працюючи з кириличними текстами XVI–XVIII ст.³¹

А. Бурячок не тільки вважав такі правила прийнятними, але й пропонував перенести ці положення на роботу з документами XIX–XX ст.³²

Ще одне питання, що викликало гостру дискусію, було про методи передачі тексту. Особливо гостра дискусія розгорнулася навколо принципів дипломатичного методу, запропонованих авторами “Методичних рекомендацій”. Тут існувало дві протилежні позиції. Перша група вчених (Л. Астахіна, Е. Баньоніс) відстоювала якнайточнішу передачу тексту пам’ятки, тому наполягають на мінімалізації втручання публікаторів у текст. Найбільш послідовно свої погляди щодо цього виклав литовський історик: він у своїх тезах науково-критичний метод максимально наближає до дипломатичного, а дипломатичний має поступитися факсимільному виданню³³. Друга група вчених, виходячи з переконання, що джерело повинно стати насамперед носієм інформації для істориків, пропонують насичувати текст пам’яток окремими вставками від публікаторів, що полегшить розуміння тексту, зекономить час та забезпечить оперативне введення великих масивів джерел. Це зокрема стосується тези про введення буквених цифр в арабську систему у самому тексті за допомогою курсивів і квадратних дужок (Г. Корольов, Н. Яковенко). Найбільш системного розвитку ця теза здобула в концепції “спрощеного дипломатичного методу” археографів Дніпропетровського університету³⁴.

Оцінюючи роль “Методичних рекомендацій” у загальному процесі становлення вітчизняної археографії, варто зазначити їх перехідний

²⁹ *Матеріали обговорення “Методичних рекомендацій”*, с. 40.

³⁰ *Ibid.*, с. 39.

³¹ *Ibid.*, с. 57.

³² *Ibid.*, с. 38.

³³ *Ibid.*, с. 35–36.

³⁴ *Ibid.*, с. 58–63.

характер, що був властивим для всієї археографії кінця 1980-х – початку 1990-х. Це перехід від колоніального до постколоніального стану, що характеризувався позбавленням імперських кліше. Власне “Методологічні рекомендації” – це спроба адаптувати загальні правила радянської археографії до потреб української. Тому головний акцент робився на точності передачі тексту пам’яток з урахуванням особливостей графом української мови XVI–XVIII ст. Це стосується насамперед дипломатичного методу:

- зберігаються діакритичні знаки, що суттєво впливають на прочитання слів. Так без врахування діакритичного значка слово “Україна” читається як “Україна”³⁵;
- “слова, написані в тексті... з якимись особливостями передаються без змін і виправлень”³⁶;
- зберігається оригінальна пунктуація, поділ тексту на слова, речення, абзаци³⁷.

Але все ж цей проект зберіг ознаки перехідного періоду. В ньому було ще багато від “Правил издания исторических документов”, що нівелює власне український характер пам’яток. На це звернули увагу не лише українські, але й російські вчені. Так у Г. Корольова, науковця з Московського державного історико-архівного інституту, викликає подив відсутність у назві слів “до історії України”. Виникає питання, чи стосується ця методична розробка лише українських кирилических текстів, чи загалом усіх. В українських вчених викликали зауваження щодо передачі окремих букв. Найбільше побажань щодо необхідності вживання в певних випадках вибухової “Г”) (А. Бурячок, Я. Дашкевич), а не “Г” як рекомендують це автори брошури. Уточнюється вживання твердого і м’якого знака. Наголошується на необхідності кирилическі варіанти українських слів трансформувати в українські сучасні, уникаючи русифікованих варіантів. Окремо А. Бурячок виносить зауваження щодо стилістики оформлення брошури, що наповнена мовними кальками з російської мови.

Отже, перед українськими археографами постала проблема подальшої українізації методичних рекомендацій. Власне один із таких проєктів запропонував Я. Дашкевич³⁸. На його думку необхідно було відмовитись від популярних на той час у колах українських археографів

³⁵ *Методичні рекомендації про передачу тексту пам’яток історичної та художньої спадщини*, с. 14.

³⁶ *Ibid.*

³⁷ *Ibid.*, с. 15.

³⁸ Див.: *Матеріали обговорення “Методичних рекомендацій...”, с. 40–47.*

“Правил издания исторических документов” – московської розробки, покликаній шляхом уніфікації зневілювати мовні особливості різних регіонів. В основі роботи з документами має лежати мовний, а не графічний принцип, оскільки “врахування самої лише графіки без визначення мови документів – дуже легко може призвести до русифікації текстів”³⁹. Необхідно врахувати особливості української мови пам’яток XVI–XVIII ст., а саме існування багатьох її варіантів, деякі з яких не були вивчені (як наприклад український варіант церковнослов’янської). З огляду на складність проблеми до розробки науково-критичного методу видання текстів необхідно долучити фахівців. Мова йде про Я. Дзиру, який працюючи саме з мовним фактором, накопичив великий досвід роботи з документами цього періоду.

Отже, підсумовуючи історію академічної археографії, представлену наприкінці 1980-х – на початку 90-х років Археографічною комісією АН УРСР, зазначимо, що ця установа пройшла шлях від одного з елементів археографічної системи до координатора археографічної роботи загальнодержавного рівня, а зрештою, в умовах незалежної України, перетворилася на профільну головну установу, яка вже сама створила мережу регіональних осередків. У структурному плані Археографічна комісія за ці роки відійшла від початкової орієнтації на відповідні московські і ленінградські установи і почала переймати досвід організації археографічної роботи зарубіжних центрів. У напрямках діяльності чітко проявилися пріоритети, що визначили археографічну роботу у 1990-х роках Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. А в методичному плані було зроблено цілу низку напрацювань, що дали можливість розвинути власне українській теорії і методиці археографії.

³⁹ *Матеріали обговорення “Методичних рекомендацій...”, с. 41.*

Іван Ярмошик

ЛИСТИ СТАНІСЛАВА ЖОЛКЕВСЬКОГО ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ІСТОРІЇ УКРАНСЬКОГО КОЗАЦТВА НА ЗЛАМІ XVI–XVII СТ.

Помітне місце у військово-політичній історії Речі Посполитої, до складу якої входили й українські землі, займає постать великого коронного гетьмана та канцлера Станіслава Жолкевського (1547–1620 рр.). Це дійсно неординарна постать. Патріот своєї вітчизни, більшість життя провів у військових походах, завжди мав свій окремий погляд на перебіг державного життя, на актуальні питання зовнішньої та внутрішньої політики Речі Посполитої, що призводило до певних суперечностей між ним та королем Зигмунтом III. Очевидно це призвело й до того, що Зигмунт III довго зволікав із врученням йому булави великого гетьмана, яка була вакантною після смерті Яна Замоїського у 1605 р.

Постать С. Жолкевського привертала увагу польських істориків уже у XVII ст. Інформацію про його життєвий шлях та діяльність знайдемо у працях Шимона Старовольського¹, Каспра Несецького². У середині XIX ст. ксьондз Садек Баронч у своїй праці “Pamiętki miasta Żółkwi” поруч із хронологією міста висвітлив і події з життя С. Жолкевського, звернув увагу на його внесок у розбудову цього населеного пункту, архітектурні пам’ятки, збудовані за його сприяння³. Тоді ж письмову спадщину С. Жолкевського почали досліджувати Август Бельовський й Тадеуш Любомирський.

Перша монографія про життя та бойовий і життєвий шлях С. Жолкевського з’явилася на початку XX ст. і належить перу Станіслава Козловського⁴. На її сторінках, до речі, висвітлені й події, пов’язані з історією українського козацтва, його стосунків із С. Жолкевським. Загалом автор характеризує гетьмана як глибокого знавця людей і талановитого воїна.

У 1920-х роках помітний сплеск зацікавленості польських істориків постаттю цього коронного гетьмана, у першу чергу, його бойовими діями супроти Московського війська. Очевидно такий інтерес був викликаний

¹ Sz. Starowolski, *Wojownicy sarmaccy*, Warszawa (wyd. MON) 1978, s. 277–281.

² K. Niesiecki, *Korona Polska przy złotej wolności*, t. 4, Lwów (w drukarni Collegium Lwowskiego Societatis Jesu) 1743, s. 753–757.

³ S. Barącz, *Pamiętki miasta Żółkwi*, Lwów (drukem Piotra Pillera) 1852, 139 s.

⁴ S. Kozłowski, *Stanisław Żółkiewski kanclerz koronny i hetman (1547–1620)*, Kraków (nakładem Krakowskiego Towarzystwa Oświaty Ludowej) 1904, 124 s.

військовим протистоянням відновлюваної польської держави проти більшовицької Росії. У цьому ряду однією з перших появилася монографія Вацлава Собеського “*Żółkiewski na Kremlu*”⁵, репринтне перевидання її вийшло у 2010 р у 400-річницю битви під Клушином. Головну увагу автор приділив саме цій битві, яка відкрила польському війську шлях на Москву і відкрила перспективу для королевича Владислава зайняти царський трон. Автор приділив увагу не лише військовим подіям, але й політиці Речі Посполитої щодо Москви в часи великої смуги, проаналізував інтриги в оточенні Зигмунта III. В. Собеський висловив твердження, що польська армія змогла збройно зайняти Кремль, але цивілізаційна різниця, яка вже була очевидною на початку XVII ст., унеможливила повторення польсько-литовського унійного проекту. Через це Речі Посполитій лише залишалося боронити свої завоювання, замість того щоб їх поширювати. Річ Посполита прогнала той конфлікт із Московщиною насамперед у сфері політичній.

Після дослідження В. Собеського вийшли праці Артура Слівінського⁶ та Антонія Прохаски⁷. Дослідники переважно приділяли увагу аналізу планів короля Зигмунта III та гетьмана С. Жолкевського щодо московської політики. Низка монографічних досліджень про гетьмана з’явилася і в сучасній польській історіографії⁸.

Загалом думка польських дослідників сходиться на тому, що Станіслав Жолкевський був однією з найбільш помітних фігур на політичній арені Речі Посполитої на зламі XVI–XVII ст. Він належав до політичного табору коронного канцлера Яна Замойського, прихильники якого були противниками Габсбургів та проавстрійської орієнтації короля Зигмунта III. Очевидно такі протиріччя певним чином позначилися на військово-політичній кар’єрі С. Жолкевського. Все ж він досягнув високих посад у тогочасній Речі Посполитій, хоч у багатьох випадках король обережно і з недовірою ставився до нього. Зокрема велику булаву коронного гетьмана він передав С. Жолкевському лише у 1618 р. (деякі історики вказують дату 1613 р.), хоч після смерті Я. Замойського у 1605 р. ця посада була вакантною і його обов’язки фактично виконував С. Жолкевський. Сам С. Жолкевський завжди виступав на стороні короля і, очевидно, ніколи йому відкрито не протирічив. Зокрема саме він силою зброї придушив шляхетський рокош Миколая Зебжидовського, свого шурика та інші заворушення проти влади. У своєму тестаменті 1606 р., який гетьман

⁵ W. Sobieski, *Żółkiewski na Kremlu*, Warszawa 1920, 217 s.

⁶ A. Słowiński, *Hetman Żółkiewski*, Warszawa 1920, 264 s.

⁷ A. Prochaska, *Hetman Stanisław Żółkiewski*, Warszawa 1927, 419 s.

⁸ J. Besala, *Stanisław Żółkiewski*, Warszawa (wyd. PIW) 1988, 436 s.; L. Podhorodecki, *Hetman Stanisław Żółkiewski*, Warszawa (Dom Wydawniczy Bellona) 2011, 260 s.

склав перед походом на татар, він зазначив, що ніколи не долучався до жодних змов і виступів проти достоїнства і зверхності його королівської милості і навіть не знав про них. Тут же і сину своєму заповідав вірно служити королю і Речі Посполитій⁹.

Варто відмітити, що С. Жолкевський високо відгукнувся про необхідність знань з історії. У тому ж тестаменті він заповідав сину Янові більше читати праці істориків і признавався, що сам завжди охоче їх читав і знання днів минулих часів допомагало йому у вирішенні поточних справ¹⁰.

С. Жолкевський проявив себе не лише як полководець, він залишив і кілька історико-літературних творів. Найбільш відомий із них це твір мемуарного характеру “Początek i progress wojny moskiewskiej”¹¹, вперше був видрукуваний у 1833 р. і після того кілька разів перевидавався, у тому числі й у перекладі російською мовою¹².

Досить цікавою з огляду на вивчення особи гетьмана є його підбірка повчальних висловів та прикладів із античних авторів, яку він видрукував у 1618 р. у Кракові¹³. В основу твору покладені витяги з античних авторів про героїзм спартанських воїнів під орудою царя Леоніда, які перепинили шлях переважаючим силам перської армії під Термопілами. Очевидно, мужній полководець XVII ст. шукав в історичному минулому подібних випадків беззавітного служіння вітчизні, адже і йому неодноразово доводилося виступати з невеликими збройними силами проти численнішого ворога. Цей твір був укладений у військовому таборі під Татарищами, недалеко від Кам’янець-Подільського, коли йому прийшлося перепинити шлях численному турецькому війську під командуванням Скіндербаші, які рвалися в межі Речі Посполитої у відповідь на авантюрний похід Стефана Потоцького на Волощину. Тоді йому вдалося утримати вороже військо від вторгнення в українські землі¹⁴. Зауважимо, що скорочений переклад цього твору під назвою “Заклик до чеснот” здійснив В. Заславський¹⁵.

⁹ W. Sobieski, *Wstęp. Cnota hetmana/ S. Żółkiewski, Początek i progress wojny moskiewskiej*, Wrocław (Ossolineum, Deagostini) 2003, s. XXV.

¹⁰ *Ibid.*, s. XXVII.

¹¹ S. Żółkiewski, *Początek i progress wojny moskiewskiej*, Wrocław (Ossolineum, Deagostini) 2003, LVI, 197 s.

¹² *Записки гетмана Жолкевского о Московской войне*, Санкт-Петербург (Типография Праца) 1871, 298 с.

¹³ S. Żółkiewski, *Z swazorej Seneki i innych niektorych autorów zebrał żołnierz jeden w obozie pod Tatarzyszcami z męznych przykładów pobudkę do cnoty*, Kraków (w drukarnie Franciszka Cezarego) 1618.

¹⁴ *Pisma Stanisława Żółkiewskiego, kanclerza Koronnego i hetmana*, wydał August Bielowski, Lwów (w drukarni zakładu Narodowego im. Ossolińskich) 1861, s. 458–467.

¹⁵ С. Жолкевський, *Заклик до чеснот*, [електронний ресурс], режим доступу: www.foru.ru/slovo.42027.1.html.

Важливим для розуміння внутрішнього світобачення гетьмана, його поглядів на життя є його власноручний тестамент. Дослідники стверджують про наявність кількох тестаментів, залишених С. Жолкевським. Найранішим є вже згаданий заповіт 1606 р. Уперше він був видрукуваний з оригіналу польським істориком Міхалом Балінським у 1845 р., пізніше його надрукував А. Бельовський у зібранні листів С. Жолкевського¹⁶. Його ж помістив В. Собеський у “Вступі” до твору “Początek i progress wojny moskiewskiej”¹⁷. Після нього, як зазначав сам С. Жолкевський, він майже кожного року поновлював заповіт. Достеменно відомо лише про два з них, за 1618 та 1620 рр.¹⁸

У цьому повідомленні хочемо звернути увагу на зібрання листів, промов, універсалів та інших писемних документів авторства С. Жолкевського, які були видані Августом Бельовським у Львові у 1861 р.¹⁹ Другою важливою збіркою є листи гетьмана, опубліковані князем Яном Тадеушем Любомирським у Кракові у 1868 р.²⁰ Більшість листів, зібраних в останньому виданні, стосується козацтва та інших українських справ.

На документи цих збірок часто посилаються українські історики у своїх дослідженнях історії українського козацтва. Однак вони іще не були об’єктом комплексного аналізу. Детальний їх аналіз з хронологічним підходом дасть можливість глибше уявити ті військово-політичні еволюційні процеси, які переживало козацтво на зламі XVI–XVII ст., коли воно формувалося у важливий чинник на внутрішньополітичній арені Речі Посполитої, невирішеність проблем якого і призвело до катастрофічного для Речі Посполитої вибуху протистояння із козацько-українським народом усередині XVII ст.

Як головнокомандувач коронного війська, С. Жолкевський змушений був часто протистояти татарським нападам, загрозам з боку турецького війська. Досить часто ці загрози були викликані набігами запорозьких козаків на турецькі міста. У силу таких обставин гетьман часто спілкувався з козаками, його ватажками, знав настрої козацьких мас.

У листах він постає мудрим, поміркованим політиком і патріотом своєї Вітчизни, який усвідомлює власну відповідальність за її долю та народів, які її населяють. Очевидно він усвідомлював ту проблему для

¹⁶ *Pisma Stanisława Żółkiewskiego, kanclerza Koronnego i hetmana...*, s. 169–180.

¹⁷ W. Sobieski, *Wstęp. Cnota hetmana* [w:] S. Żółkiewski, *Początek i progress wojny moskiewskiej*, Wrocław (Ossolineum, Deagostini) 2003, s. XVII–XXXVI.

¹⁸ *Pisma Stanisława Żółkiewskiego, kanclerza Koronnego i hetmana...*, s. 289, 378.

¹⁹ *Ibid.*, 628 s.

²⁰ *Listy Stanisława Żółkiewskiego 1584–1620*, wydał T. X-że L., Kraków 1868, 152 s.

політичного життя Речі Посполитої, яку почали становити козаки на зламі XVI–XVII ст. З одного боку, вони потужно заявляли про свої права, вимагали свого визначеного місця в соціальній структурі Речі Посполитої – обійми народів, що вимагало державного реагування. З другого боку, Річ Посполита не могла обійтися без козацтва як дешевої і надійної мілітарної сили у війнах із сусідніми державами – Швецією, Московщиною, Туреччиною, Кримом, Волощиною.

Письмові документи С. Жолкевського дають змогу краще уявити комплекс тих проблем, які українське козацтво поставило перед державними структурами Речі Посполитої. Його стосунки із козаками започаткувалися ще наприкінці 80-х початку 90-х років XVI ст. На початку повстання Криштофа Косинського він висловлювався за мирний шлях розв’язання конфлікту. У листі до Яна Замойського від 28 січня 1593 р. С. Жолкевський зазначив, що князь К. Острозький не хоче мирним шляхом вирішити спір із козаками і до нього на підмогу йде біля трьох сотень піхоти князя О. Вишневецького. А він сам у зв’язку із татарською загрозою не може підтримати жодну зі сторін конфлікту. Очевидно, що польний гетьман дивився на протистояння К. Косинського із К. Острозьким як сторонній спостерігач, постільки справа не стосувалася, на його думку, державного спокою, а була домовою війною. Більшу занепокоєність польний гетьман висловлював у зв’язку із можливим вторгненням в Україну білгородських татар²¹. Для відбиття можливого нападу він намагався порозумітися із запорізькими козаками, однак повстання іще не було завершено і довіри до козаків у цей час не було²².

С. Жолкевський в українській історіографії згадується у першу чергу у зв’язку з придушенням козацького повстання під проводом С. Наливайка 1594–1596 рр. З-поміж листів, опублікованих у згаданій збірці, знаходимо його лист до короля, у якому він розповідає про військові сутички із збунтованими козаками біля Києва і на лівому березі Дніпра. Лист цікавий тим, що він представляє погляд іншої сторони, представника владних структур держави, проти якої й виступили козаки. На наш погляд, лист позбавлений тенденційності, це неприкрашена мовними зворотами суха розповідь про перебіг подій. Він містить низку цікавих нюансів цього повстання. Тут йдеться, що жителі Києва охоче надали допомогу війську С. Жолкевського для переправи через Дніпро, оскільки знали про плани наливайківців пограбувати й сплюндрувати міський

²¹ *Listy Stanisława Żółkiewskiego 1584–1620*, s. 22–23.

²² *Ibid.*, s. 26.

замок, очевидно від цього постраждали б і міщани. Прихід коронного війська врятував місто від козацького погрому. Після того С. Жолкевський намагався налагодити переговори із козаками, але безуспішно, тому змушений був їх переслідувати уже на лівому березі Дніпра. Лист датований 21 травня 1596 р. із військового табору під Сопогом на шляху з Переяслава до Олександрова²³, коли повстання іще не було остаточно придушене, воно засвідчує певні плани повстанців і контрзаходи, які планував С. Жолкевський²⁴. С. Козловський у своїй монографії звернув увагу на труднощі, з якими зіткнувся гетьман у боротьбі проти козаків Наливайка. С. Жолкевський мав близько 1000 жовнірів і сподівався на підмогу місцевої шляхти. Однак ніхто не прийшов йому на підмогу, окрім Кам'янецького старости, за що С. Жолкевський просив короля нагородити його²⁵.

Варто зазначити, що Станіслав Жолкевський, дбаючи про внутрішній спокій у державі, так же само рішуче вгамовував й інші виступи проти державного ладу. Так у 1589 р. він мирним шляхом втихомирив бунт польських жовнірів, який ті вчинили у Галичині у зв'язку із невиплатою жолду. Пізніше він придушив рокош²⁶ Миколая Зебжидовського 1606–1609 рр. (відомий іще як сандомирський рокош). Загалом цей рокош оцінювався істориками як дуже небезпечний для Речі Посполитої, який спровокував громадянську війну в країні. На його початку С. Жолкевський намагався мирним шляхом вирішити конфлікт, однак переконавшись у злих намірах рокошан рішуче став на сторону короля і погромив бунтівників у битві під Гузовим 6 липня 1607 р. Гетьман звернувся до його учасників із закликком або розійтися по домах і не грабувати убогих людей, або йти на Україну і влитися в ряди коронного війська для боротьби проти татар²⁷. Пізніше він звертався до короля із проханням помилувати тих учасників заворушення, які залишилися в живих, що і було зроблено королем.

У 1608 р. він так же рішуче виступив проти збройного виступу і грабунків польського полковника Людвіка Понятовського, якого він назвав грабіжником гірше Наливайка²⁸. Тобто не лише українські козаки, але й інші піддані Речі Посполитої дозволяли собі далеко не мирні шляхи

²³ Початкова назва міста Лубни, назву отримало на честь князя Олександра Вишневецького, який збудував тут замок.

²⁴ *Pisma Stanisława Żółkiewskiego, kanclerza Koronnego i hetmana...*, s. 148–152.

²⁵ *Ibid.*, s. 152.

²⁶ Із угорської, повстання (конфедерація) шляхти проти короля з метою впливу на його політику

²⁷ *Pisma Stanisława Żółkiewskiego, kanclerza Koronnego i hetmana...*, s. 181.

²⁸ *Ibid.*, s. 183.

вирішення своїх проблем і С. Жолкевський, як державний урядник, змушений був реагувати на такі спроби адекватним чином.

Прикладом військового співробітництва із козаками може бути справа 1606 р. проти татар. У грудні 1605 р. татари намагалися помститися за напад козаків на м. Варну та її пограбування. З великими силами вони підійшли до кордонів Речі Посполитої і 23 січня вдерлися в українські землі, дійшли до Корсуня – Немирова – Вінниці. Польний (на той час) гетьман С. Жолкевський уважно стежив за пересуваннями татарського війська і за його розпорядженням запорожці завдали удару по ногайській орді Бухара під Корсунем, а сам він розгромив загін мурзи Кантеміра під Немировим і Вінницею²⁹. Все ж цей погром, очевидно, не був остаточним і татари не відмовились повторити напад, оскільки С. Жолкевський і пізніше виступав із письмовими застереженнями до місцевого люду про небезпеку татарських нападів у липні 1606 р.³⁰

Козацькі полки були і в згаданому поході Зигмунта III на Москву у 1609–1610 рр. Зокрема С. Жолкевський радив королю доручити козакам штурм Смоленська, а самому з головними силами продовжити рух на Москву. Однак король не дослухався поради С. Жолкевського, більше довіряючи брацлавському воєводі Яну Потоцькому та його брату Якубу, що і призвело в кінцевому результаті до невдачі походу, незважаючи на військові перемоги, отримані С. Жолкевським, зокрема його блискучу звиягу під Клушином і заволодіння Московією.

Очевидно, найбільше клопоту полководцю завдавали молдавські справи. Авантюрні напади на молдавську територію, яка перебувала під протекторатом Туреччини, українських князів Корецького, Вишневецького, польських жовнірів С. Потоцького, запорізьких козаків, викликали гнів турецького султана і грозили війною для Речі Посполитої. У 1617 р. Скіндербаша з великим військом намірявся напасти на Річ Посполиту, йому протистояв з малочисельним військом С. Жолкевський. Розуміючи недостатність своїх сил він вдався до переговорів, аби відвести загрозу військового нападу на свою вітчизну, у першу чергу на українські землі. Пізніше це призвело до нарікань і нападок на нього сенаторів, йому закидали відсутність відваги, надмірну обережність. Від таких нападок він змушений був виправдовуватися у своїй промові на варшавському вальному сеймі 1618 р.³¹ Промова містить розгорнутий погляд державного

²⁹ *Niektóre rysy z życia Stanisława Żółkiewskiego*, Pisma Stanisława Żółkiewskiego, kanclerza Koronnego i hetmana..., s. XXXXI.

³⁰ *Pisma Stanisława Żółkiewskiego, kanclerza Koronnego i hetmana...*, s. 181.

³¹ *Ibid.*, s. 301–311.

діяча на зовнішньополітичні справи того часу. Однією з причин загострення політичних відносин між Туреччиною і Річчю Посполитою гетьман назвав грабіжницькі напади козаків на володіння Туреччини у 1614–1616 рр. Він наголосив на шкідливості таких походів, оскільки вони викликали військові акції татар і турків у відповідь. С. Жолкевський розповів про такі їх каральні акції у 1616, 1617 рр. Зокрема загін турків Ібрагімбаши погромив Запорожжя, а в 1617 р. Галга на чолі татар знову вдерся в Україну. Зайвим буде нагадувати, що все це супроводжувалося жорстокими грабунками українського населення, а козацьких сил не вистачало, щоб ефективно протистояти професійному татарському воїнству. І лише спільними зусиллями війська С. Жолкевського та загонів українських князів і шляхти вдалося відвернути ширшу агресію Туреччини супроти Речі Посполитої.

Тактика С. Жолкевського зрештою увінчалася успіхом. 23 вересня 1617 р. він уклав мирну угоду зі Скіндербашею, тим самим усунувши на кілька років агресію Туреччини супроти народів Східної Європи, хоч і не ліквідував її зовсім. Військовий конфлікт таки розгорівся через кілька років, відомий як Хотинська війна 1620–1621 рр., на початку якого у битві під Цецорою у 1620 р. й загинув сам коронний гетьман.

Мабуть одною з найбільш яскравих сторінок стосунків козаків і С. Жолкевського є переговори 1617 та 1619 рр., які завершилися укладанням Вільшаницької та Роставицької угод. Детальніше про це автор висвітлив у статті “Вільшанська (1617 р.) та Роставицька (1619 р.) угоди як етапи військово-політичного становлення українського козацтва”³².

Відомою подією в українській духовній історії є проїзд через Київ єрусалимського патріарха Теофана у 1620 р., коли він, висвятивши нових єпископів, відновив ієрархію православної церкви в Україні. В історіографії іще немає окремого монографічного дослідження цієї події. Висвітлення її перебігу знайдемо у праці Михайла Грушевського “Історія України-Руси”³³. Вчений, показавши справу висвітлення православних ієрархів, відмітив, що київське духовенство “рішило в проведенню сеї справи явно не виступати... а все взяла на себе козащина, почасти київське брацтво”³⁴. М. Грушевський також зазначив, що в польських урядових колах підозрювали в подорожі патріарха політичну місію проти Польщі.

³² І. Ярмошик, *Вільшанська (1617 р.) та Роставицька (1619 р.) угоди як етапи військово-політичного становлення українського козацтва*, Славистична збірка, вип. 1, К. 2015, с. 76–107.

³³ М. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. VII. Козацькі часи – до року 1625, К. (Наукова думка) 1995, с. 427–437.

³⁴ *Ibid.*, с. 432.

Ця ж подія знайшла тлумачення у сучасного польського історика Ромуальда Романського³⁵. Історик наголосив, що дійство висвячення митрополита та єпископів відбувалося в тишині і таємничості при замкнених дверях церкви Богоявлення у Києві і занавішених вікнах при співі одного кантора, без присутності вірних³⁶. Польський дослідник назвав єрусалимського патріарха “високопоставленим диверсантом”, його візит мав антидержавний, супроти Речі Посполитої, характер, який відповідав політичним інтересам Отоманської імперії³⁷, а сам акт висвячення був незаконним, оскільки прерогатива визначення претендентів на церковні посади належала до компетенції державних влад Речі Посполитої, а їх висвячення мав здійснити константинопольський патріарх, якому й підлягала київська митрополія.

Така помітна подія не могла пройти повз увагу й С. Жолкевського як урядовця, який у першу чергу дбав про стабільність і порядок на цих землях. Його позиція помітна із двох листів, які він написав 5 травня 1620 р. із Жовкви до київських міщан та до українних, волинських і подільських обивателів. Він із повагою відгукнувся про візит високого гостя, схвалив дії київського війта і райців, які з належною повагою прийняли Теофана, повідомив, що король направив для супроводу патріарха до кордону із Волищиною свого комірника Пачановського і звернувся з проханням упродовж усього шляху надавати патріарху належну пошану і забезпечити йому вільний і безпечний проїзд. Така турбота пояснювалася побоюванням С. Жолкевського не надати Туреччині зайвого приводу для війни проти Речі Посполитої³⁸, загроза якої була вже очевидною.

Такою виглядає позиція політичного діяча в офіційних зверненнях. Деякі деталі можна уточнити із приватного листа до Київського воєводи Томаша Замойського³⁹ від 23 липня того ж року. У ньому коронний гетьман висловився більш відверто, що довге перебування патріарха у Києві є підозрілим (той затримався майже на рік). Гетьман вважав, що патріарх був посланий до Москви із Константинополя не для чого іншого, а для того, щоб підмовити Москву проти Корони. С. Жолкевський зауважив, що не варто було б його відпускати. Надалі гетьман попередив, що патріарх хотів заїхати до Львова і це був би добрий привід його затримати.

³⁵ R. Romański, *Błędy, które zmieniły bieg historii*, Warszawa [Bellona] s. a., s. 133–138.

³⁶ *Ibid.*, s. 133.

³⁷ *Ibid.*, s. 135.

³⁸ *Pisma Stanisława Żółkiewskiego, kanclerza Koronnego i hetmana...*, s. 370.

³⁹ Син Яна Замойського, воєвода Київський від 619 р, обіймав й інші важливі державні посади, зокрема від 1635 р – великий коронний канцлер.

Через це він проінформував Пачановського і дав йому відповідний універсал, щоби провели патріарха з належною пошаною до кордонів. У цьому ж листі висловив остереження щодо П. Сагайдачного, щоби його козаки не провели Теофана до Трахтемирова, де його важко було б затримати⁴⁰.

Ставлення С. Жолкевського до козаків є очевидним. Багато істориків вважають, що він з повагою ставився до них. Зокрема польський дослідник Здісдав Стронський у своїй розвідці зробив висновок, що він не був ворогом козаків, незважаючи на те, що мусив часто схрещувати з ними зброю, коли вони загрожували порядку в Речі Посполитій. Історик вважав, що гетьман скоріше був їх приятелем, як кожний справжній жовнір є приятелем іншого доброго жовніра⁴¹. Український історик С. Леп'явко погоджується, що С. Жолкевський завжди був схильний до мирного розв'язання внутрішніх конфліктів⁴². Ян Тадеуш Любомирський у передмові до "Листів..." зазначив, що Станіслав Жолкевський був жовніром, жовніром чесним, що він не любив війни, завжди зводив її початком, але в розпочатій завдавав рішучих ударів⁴³.

Із опублікованих у згаданих збірках листів перед нами дійсно постає мудрий поміркований державний діяч, патріот своєї Вітчизни, для якого спокій і мир у державі був пріоритетним завданням. Його життя може служити прикладом безкорисливого служіння державній справі.

⁴⁰ *Listy Stanisława Żółkiewskiego 1584–1620*, s. 145–146.

⁴¹ Z. Stroński, *Swawola ukrainna u schyłku XVI w.*, *Kwartalnik Historyczny*, no 38 (Lwów 1994) 330.

⁴² С. Леп'явко, *Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні*, Чернігів 1996, с. 71.

⁴³ *Listy Stanisława Żółkiewskiego 1584–1620*, s. 3.

ЛИСТИ СТАНІСЛАВА ЖОЛКЕВСЬКОГО

Лист Станіслава Жолкевського до Яна Замойського. 28 січня 1593 р.
(переклад здійснено за: *Listy Stanisława Żółkiewskiego, 1584–1620*, wydał T. X-
że. L. dla miłośników języka i dziejów, Kraków, 1868, s. 22–23)

Ясно Вельможний. – Ще будучи у Львові розмовляв із паном писарем Львівським, щоби переконав його милість пана воєводу Київського, щоби той побажав ту справу з бунтом козаків завершити якоюсь згодою. Зробив то пан писар, і написав до нього у тій справі. Потім не бачив того пана писаря особисто, але від'їжджаючи на Україну до князя Й. М., писав мені, що про порозуміння з ними князь Й. М. не думає, хоче їх збройно упокорити і збирається із силами якомога більшими. Й. М. пан воєвода Волинський тими днями теж поспішав, йшло його піхоти біля трьохсот, очевидно нашвидку зібраної. Після цього сумніваюсь, щоби можна було б надіятись на згоду, оскільки бажання до неї не мають.

З боку небезпеки від татар, не можу сподіватися (affirmowacz) на допомогу жодної сторони. Отримав лист від Й. М. пана воєводи Брацлавського із Кременця 19 січня, який, наскільки можна бачити, не запевняє, але й не заспокоює. Пише до мене, що білгородські [татари] напевне вийшли, думаю, що кудись в Україну. Пише, що Дніпро не замерз, все ж Чарович, син Адлігероїв, готується з військом Кримським весною іти до Цесарського війська. З другої сторони, лист, що мені недавно прислав Й. М. пан підкоморій, а йому пан староста Черкаський, пересилаю своєму милостивому пану. Загалом нам було б безпечніше перебувати в готовності. Що були трохи почали про те думати, то те тепер занедбано, і так час від часу (коли ж мали бути татари, а тепер їх не видно), знає лише пан Бог, що могло б з того бути. Однак, якщо ВМ зволили щось замишляти про рушення, добре було б знати, щоби стислість часу те дозволила. Сам би поспішив до ВМ свого милостивого пана, але іще затримує мене те, що чекаю від Й. М. пана Гербурта відомостей у деяких справах. Як тільки отримаю відомості, тоді відразу ж поспішу до ВМ свого милостивого пана.

Обранцям (wijnbranczom) наказав, щоби у визначений час були в Замості. З тим завіряю свою службу в милостиву ласку ВМ. Дано в Гродку 28 січня 1593 р.

**Лист Костянтина Чешинського до Миколая Жолкєвського.
18 лютого 1593**

(переклад здійснено за: *Listy Stanisława Żółkiewskiego*, 1584 – 1620, wydał T. X-że. L. dla miłośników języka i dziejów, Kraków 1868, s. 25–26).

Милостивий пане підкоморій. Щиро завіряю до милостивої ласки ВМ свого Мпана.

Вчорашнього дня, у середу, дійшла до мене від кн. Й. М. пана мого з під Білої Церкви така звістка, що немале військо татар помітили на Сарному полі, дванадцять миль від Білої Церкви. Тільки ж на двоє гадають, або на українні замки, або на дальші землі. Уже три тижні як кн. пан мій з Вишневеця виїхав. Тільки при Й. М. пану воєводи Київському майже два тижні затримався, для порозуміння з козаками. Козаків у тій битві, що відбувалася за Чудновим під П'яткою загинуло більше двох тисяч, а у пана воєводи Київського не загинуло й десятка людей, це своїми очима бачили слуги пана мого, а із сторони переможеної (трупа) повідали таке, а особливо ті, які вже бували в битвах, що і під Бичинею, у тій великій битві, і половини полеглих не було, як там. Козаки, побачивши занепад свого війська, засумнівались у собі і запросили примирення у кн. ЙМ пана мого. Отож кн. Й. М. пан мій пожалівши їх, а особливо людей українних із своїх староств, уклав угоду з такими кондиціями, що спочатку Косинський тричі упав до ніг самого пана воєводи і перепросив синів його і за згодою пана мого відпустивши йому провину і усім решту козакам і всім решту козакам дозволив на з'єднання. Усе ж із таким доповненням, що Косинський присягнув, сотники, отамани і все поспільство, з певними умовами, що Косинський гетьманом уже не повинен бути, а повинен жити скромно в послушенстві Й. К. М. і тих панів українних на привичних місцях, за порогами. Постараюся, щоби обіцянки козацькі переписавши, надіслати В. М. Дано з Вишневеця 18 лютого 1593 В. М. мого милостивого пана покірний слуга Костя Чешинський, війт В[ишневецький]

Лист до короля про справи із переслідуванням збунтованих козаків біля Києва і за Дніпром.

(переклад здійснено за: *Pisma Stanisława Żółkiewskiego, kanclerza Koronnego i hetmana*, wydał August Bielowski, Lwów (w drukarni zakładu Narodowego im. Ossolińskich) 1861, s. 148–152)

Найясніший милостивий королю пане, пане і пане мій милостивий!

Я вже повідомляв свого милостивого пана через пана галицького про тутешні справи. Іще не було нічого настільки важливого, щоби мусив

би писати вашій королівській милості. Козаки перейшли за Дніпро до Переяслава. Вони розуміли, що можуть почуватися безпечно, не сподіваючись, щоби військо в. королівської милості могло йти до них за Дніпро, стали обороною, зважаючи, що водні засоби, що були на Дніпрі, одні забрані, інші пограбовані, тому позбавили можливості переправи.

Радий-нерадий мусив затриматися очікуючи на підмогу військових, які були із паном кам'янецьким старостою, і обдумуючи можливість переправи. У цьому знайшов доброзичливу підтримку від міщан в. королівської милості київських і робили вони це охоче і старанно. Деякі старі засоби, які вже були затоплені, та інші затоплені човники, які були раніше заховані від козаків, повитягали, полагодили і підготували для переправи війська. Козаки їх образили тим, що скоріше для грабунку мали на думці те місто і замок в. королівської милості сплюндрувати і спалити. А цьому запобігли передусім надіслані туди військові в. королівської милості, які рушили до Києва тамтою стороною Дніпра, і прихід війська зі мною. І так трапилося, що одного дня, тобто 11 травня, і я і вони (козаки) порядком прийшли до Києва. І прийшло їхніх човнів, якими вони звикли ходити на море, на другий день вранці кілька десятків. Побачивши, що про сплюндрування Києва даремно й думати, вдалися до переговорів зі мною, від чого я не був проти, бажаючи щоби можна було засобами честі і гідності вашої королівської милості заспокоїти ту справу. Надіслав їм охоронну грамоту на посланців їх, копію якої вам надсилаю. Все ж вони тою грамотою, просивши його, не вдовольнилися і хотіли від мене заручників за їх посланців. Чого я (оскільки розумів, що це не відповідає гідності в. королівської милості), будучи військовим урядником і слугою в. королівської милості, не дозволив і написав до них: якщо хотіли послати за охоронною грамотою, даною від мене, то нехай присилають. Потім вони писали до мене, що без заручників посилати посланців не хочуть, але щоби ознайомив їх із тими кондиціями, на яких могли б бути прийняті до ласки в. королівської милості. Порадившись із паном кам'янецьким, який із великим почтом своїх людей прибув до війська в. королівської милості, і панамі ротмістрами, які на цей час тут перебували, оскільки розумів, що з того нічого не буде, але здавалося, що для справи нічого поганого не станеться, якщо подати їм кондиції. Подав їм такі, які є в тому листі, що ми відписали, можеш ознайомитися із ними в листі, який надіслав вашій королівській милості. А оскільки розумів, що тими переговорами нічого не буде вирішено, то обдумував, якби скоріше можна було б переправитися. Вони ж стали в тому місці берега Дніпра,

на якому приходилося переправлятися війську в. королівської милості. То обдумував якби відволікти їх від того берега. Послав пана кам'янецького старосту з частиною війська в. королівської милості нижче по Дніпру до Трипілля, щоби там розвідав переправи і з десятку добрих човнів припровадити на возах. Я так розумів, у чому не помилився, що остерігаючись, щоби їх не обійшли з тилу, повинні були відійти від берега. І тут нам пощастило, що двоє лотриків утікли до них, і повідомили їм, що військо в. королівської милості уже переправляється біля Канева, це можеш побачити в. королівська милість із їх листа, який надсилаю.

Тоді вони повернулися на дорогу до Переяслава, де були залишили своїх жінок, дітей і здобич. І я теж того ж дня, коли вони відійшли, почав переправляти військо, яке несподівано швидко, з Божою поміччю і без найменших втрат, переправилося. Козаки помітивши, що я почав переправлятися, не хотіли чекати мене в Переяславі, поспішно відступили до Олександра, маєтку князя Вишневецького, до московської границі. Той Олександр лежить над рікою Сулою, п'ятнадцять миль від Переяслава і 12 миль від московського замку Путивля. Я розумів, що сила в. королівській милості і Речі Посполитій належить, щоби те свавілля було заспокоєно. Із великим трудом і незгодами військо в. королівської милості проходить пустині і незручні переправи, все ж і так за ними пішов. Послав частину війська, щоби здобували Олександра за річкою Сулою, бо переходом наших військових за Сулу відтіснили б їх від Дніпра і від човнів, то їм залишалося б утікати лише на московські шляхи, і нікуди інше уже не могли б, і малоймовірно, щоби з жінками і дітьми пішли б у ті пустині. Сам ішов за ними шляхом прямо до Олександра, надіявся на Бога, якщо наші люди там перейдуть Сулу, то на щастя в. королівській милості, настане кінець тому свавільству, яке повір, королівська милість, стало дуже завзятим. І хоч багато вже їх розбіглося і надалі щодня розбігаються, напевно даю знати в. королівській милості, що і тепер їх є під шість тисяч, поміж якими багато непотрібних, але біля двох тисяч добрих воїнів, гідних до бою і біля тридцяти гармат та іншої меншої вогнестрільної зброї і належного спорядження для неї є достатньо. Аж бридко згадувати, до чого те свавільство вдавалося, які згадки про маєстат в. королівської милості, які замисли про Краків, славу столицю в. королівської милості, погроми і винищення шляхетського стану. І то певно, що те свавільство змогло б те зробити, добре розпорядився в. королівська милість запобігти тому злому. На пильності, праці, старанню моєму нічого в. королівській милості і Речі Посполитій не сходить і не зійде,

також і бажанням рицарства в. королівської милості: ні в що їм ті труди, ті незгоди, які охоче для служби в. королівській милості несемо. Що ж до мене і мого товариства повинен, в. королівська милосте, вдячно прийняти. Також низько дякую в. королівській милості, що після смерті брата мого, той шматок хліба з милостивої ласки своєї звелів в. королівська милість мені залишити. Прошу пана Бога про добре здоров'я і довге щасливе правління в. королівської милості як звик, вірно, щиро, не жаліючи не лише маєтності, але й крові і здоров'я свого, хочу і буду. Хоч би і в пустині, на моравські шляхи, або й до Дону, чи й до Москви пішли, щоби мав робити при цьому далі, прошу уклінно поради в. королівської милості. На тому запевняю про уклінну і вірну службу в. милостивій ласці в. королівської милості.

Дано 21 травня 1596 р. з табору над Сопогем на дорозі з Переяслава до Олександрова.

Просив мене пан кам'янецький, що писав про деякі дрібні справи, зважаючи до ласки в. королівської милості, які не відповідають заслугам його, все ж осмілююсь просити в. королівську милість, щоби йому у тому не було відмовлено; бо і для цієї комісії, яка стосується цих справ, на які в. королівська милість звелів до мене послати, прийдеться мені його і для інших послуг для Речі Посполитої використовувати, бо жоден з інших комісарів донині не прибув у цей край.

В. королівської милості свого милостивого пана вірний радник і найнижчий слуга Стан. Жолкевський, каштелян Л[ьвівський], гетьман польний.

Універсал, застерігає про близьке вторгнення татар. 17 січня 1606.

(переклад здійснено за: *Pisma Stanisława Żółkiewskiego, kanclerza Koronnego i hetmana*, wydał August Bielowski, Lwów (w drukarni zakładu Narodowego im.

Ossolińskich) 1861, s. 180)

Станіслав Жолкевський, каштелян львівський, гетьман польний коронний, кам'янецький, калуський та ін. староста.

Доводжу до відома усім і загалом, що маю застереження від надійних осіб про готовність татарських військ. Деякі їх своїми очима бачили і досить скорим часом їх слід сподіватися, не знаю чи й пройде до того повний місяць. Згідно відомостей, які маю, жодною мірою не сподіваюся, щоби до того пройшов місяць. Тому, хто хотів би із своєї доброї милості і бажання послужити Речі Посполитій, прошу щоби ваші милості збиралися до війська

його королівської милості. Звольте, ваші милості, потурбуватися про безпеку своїх жінок, дітей і маєтностей. Неприятель швидкий, хто знає в який край нападе, чи буде знати про те, повідомте щоби можна було б відразу зустріти його з військом його королівської милості. Дано в Брацлаві 17 січня 1660 року. Станіслав Жолкевський, каштелян львівський, гетьман польний коронний.

Універсал до рокошан.

(переклад здійснено за: *Pisma Stanisława Żółkiewskiego, kanclerza Koronnego i hetmana*, wydał August Bielowski, Lwów (w drukarni zakładu Narodowego im. Ossolińskich) 1861, s. 180–181.)

Станіслав Жолкевський каштелян львівський, кам'янецький, калузький та ін. староста.

Доводжу до відома, кому знати належить, маючи повеління його королівської милості, щоби попереджував кривди і утиски, які чинять свавільники, що зібралися біля міста Львова і в прилеглих селах, доручив пану Холоневському, слuzі своєму, щоби усім таким, де трапляється, нагадував. Так і сам владою його милості пана нашого милостивого нагадую і наказую, щоби вгамувалися і утрималися від вчинення тих утисків і кривд, про які люди розповідають. Щоби з тих ватаг роз'їхалися і не затримувалися біля того міста і в тих селах сусідніх, бо в тому вже немає ніякої потреби. А хто охочий до служби Речі Посполитій, нехай їде на Україну і там, хто захоче, при війську знайде собі службу, а тут безпричинно людей убогих не зобижати і не дражнити. А хто не хоче служити Речі Посполитій, нехай шукає собі іншого хліба, але не з обдирання і утисків убогих людей. Дано в Жовкві 17 березня 1606. Станіслав Жолкевський каштелян львівський, гетьман польний.

Універсал, застерігає про близьке вторгнення татар. 8 липня 1606.

(переклад здійснено за: *Pisma Stanisława Żółkiewskiego, kanclerza Koronnego i hetmana*, wydał August Bielowski, Lwów (w drukarni zakładu Narodowego im. Ossolińskich) 1861, s. 181.)

Станіслав Жолкевський каштелян львівський, гетьман польний коронний, рогатинський, кам'янецький, калузький та ін. староста.

Доводжу до відома усім загалом, що все частіше надходять звістки і застереження як від польової сторожі, так і з інших місць про скупчення

і готовність татарських військ напасти на державу його милості короля. Тому раджу вашим милостям завчасно потурбуватися про охорону і безпеку жінок і дітей своїх. А хто охочий послужити Речі Посполитій із волі своєї приїжджайте до війська його королівської милості. Дано в Жовкві, 8 липня 1606 р.

**Промова С. Жолкевського на вальному сеймі⁴⁴ у Варшаві 1618 р.,
у якій він звітує про свої дії.**

(Переклад здійснено за виданням: *Pisma Stanisława Żółkiewskiego kanclerza Koronnego i hetmana*, wydał August Bielowski, Lwów (w drukarni zakładu Narodowego im. Ossolińskich) 1861, s. 301–311.)

Я завжди давав звіт своїм обов'язкам Його королівській милості, однак ще з більшою приємністю зроблю це при Коронних станах, і то не як сенатор – сидячи, а як слуга – стоячи, згідно давніх звичаїв. Ваша Королівська милосте, уже з листів моїх можеш судити, як то усе діялося, але ще краще дізнатися зможеш із моєї промови. І я радий вчинити це не лише по праву, але й із потреби, бо про те станам потрібно знати. Завжди повідомляв Його королівській милості, радився і волів діяти за розпорядженнями Його королівської милості, а не з власної волі, бо ж мало розуму мого. Я знаю, що при Його королівській милості перебуває Ангел Божий, що серце Вашої королівської милості в руках Божих, тому завжди з повагою ставився до розпоряджень Вашої королівської милості, через що благословив мене Пан Бог.

Хочу висловитися про дві речі. Перша: з яких причин і обставин дійшла Річ Посполита до нинішніх небезпек?, яким якщо не запобігти, то Корона матиме великі втрати. Друга: дати звіт про те, як уклали нові трактати із Скіндербашою. Причиною тієї колотнечі і сутичок з турками є стихійні напади наших на Волощину і Мультян та напади козацькі на державу турецького царя, яким треба запобігти, щоб звідти чого злого на Річ Посполиту не прийшло. Здавна до того йшлося, але лише у 1614 р. погани розізлилися за походи наших на Волощину. Колись св. Йов проклинав день свого народження, проклинав і я теж день нещасливий. Перед тим були поразки турків, але найбільша була по цей день і вдалими були походи Вашої королівської милості. А від того часу, як із печі головою, взяли до серця погани, зневажили наш лицарський люд, як у печко запали.

⁴⁴ Вальний або загальний сейм – станово-представницький орган у Речі Посполитій, який мав законодавчу і частково судову владу.

Зразу ж за кільканадцять днів прийшов Мехмет і Поділля пограбував, не наситившись тою кров'ю наших. Я ж на той час конфедерацією⁴⁵ займався, однак довідавшись про те, поспішив на Україну до війська. Допомогли мені жовніри і то стримало подальші умисли неприятельські. Того ж року знову вторгнувся Батербей до Сасового Рогу, потерпів поразку і сам цар від пана Книшинського старости, татар найняв силу; турки тут же війну з нами зарадили, приспів дябел.

Козаки, переправившись морем до Синопу, завдали туркам шкоди на 40 мільйонів, окрім людей. Скоро та звістка до Константинополя дійшла і вразила – що могло таке статися в спокійному місці, куди жоден неприятель не смів спокуситися. Тут же турки рушили на нас двома військами: Алібаша – Чорним морем, а беглербег Румельський – суходолом до нас. Алібаша засів у Очаківському порту, а козаки про те не відавши, пішли останніми днями серпня. Турки їх привітали з гармат, а потім пішли на них. Козаки ж кинулися врозтіч, утекло їх 18 човнів, а інші, вискочивши на берег, суходолом. Турки відібрали з їх рук здобич і човни. Алібаша повернувся з тріумфом, а беглербег у вересні через Дунай пішов на нас до Тягині, через Дунай.

Застеріг мене Томжа, страх був великий: переказав я Томжі, що беглербег не на невісток натрапить. Беглербег, почувши те, пішов угору на нас, але потім повернув до Очакова, хотів щось чинити біля Балаклеї і Чартолнеї, але нічого не вдіявши, повернувся назад. То все робилося у 1614 році. Наступив рік 1615. Козаки на 80 човнах вийшли у море, ударили поблизу Константинополя між Місевною і Архіюкією. Цезар був там неподалік на полюванні і бачив великі клуби диму, бо козаки ті два порти спалили. Цезар був дуже вражений, направив проти них гармати. Козаки були безпечними, не втікали, а продовжували грабувати. Наздогнали їх кораблі і галери навпроти гирла Дунаю, козаки на них напали і побили турків, самого воєначальника схопили пораненого, який давав за себе 30 тис. викупу, але помер, а інші затим повтікали. Козаки доправили ті галери до лиману і спалили біля Очакова.

Розгніваний цезар послав у серпні царя татарського, який сплюндрував Поділля і Волинь, ніби поважне посольство до Вашої королівської милості послав, маєш пам'ятати про це в. кор. милість.

Наступив листопад, зараз же був другий напад наших на Волощину, як олія у вогонь. Турки радилися, але дві справи їх зупинили, з

⁴⁵ Конфедерації (об'єднання) – тимчасові політичні об'єднання шляхти, які брали на себе функції державної влади.

яких перша – початок Перської війни, а друга – король дав знати Томжі, що то справи приватні і не з волі Вашої Королівської милості. Писали про те до Алібаші і лист той до нього вчасно дійшов, коли посланці від Порту були, бо після того Алібаша відрадив від гострих діянь, про що і посол Вашої Королівської милості пан Коханський повідомив.

Однак засіло то у них у помислах, виправили морем Алібашу супроти козаків, а суходолом – Скіндербашу супроти волоських свавільників. Алібаша пішов на початку 1616 р., козаки його розгромили в лимані, взяли кілька галер і до сотні човнів, сам Алібаша утік, козаки спалили Кафу і захопили узбережжя. Скіндербаша увійшов у Волощину. Якби наші хотіли, могли б відійти, але погані поради згубили їх і та впертість, без сумніву, і нас затягнула. Все ж Скіндербаша, довідавшись про мене, зупинився, далі не пішов. Потім з Покуття витіснив татар полкових Врещ з частиною людей і ущицькими жовнірами. Того ж року з честю для Речі Посполитої відбулася комісія під Хотиним. Від Скіндербаші був посланий один волошин, який після виступів свідків промовив з плачем, що війна готується на нас, що вони усі згинуть, бо цезар хоче волоську землю турками заселити. Коли ж я йому повідомив, що ті люди не козаки, а зібрані із різних народів, повідомив, що відмовок про козаків турки не сприймають. Адже і в Константинополі не можуть додуматися, допитуючись у полонених козаків, яким би чином витіснити козаків із їх становищ? І таке придумали, аби землю волоську осадити турками, взяти Кам'янець, забрати руські краї аж до Києва і по Дністру осісти. Такий висновок тримали у таємниці, а Перська війна його лишень призупинила. Того ж року великий візир був розгромлений у Персії, все ж то було доручено Алібаші, але під час приготувань він помер; після чого наказано Скіндербаші готуватися до того.

Козаки тоді готувалися у Азію, хотіли морем дійти до Сумшону, однак вітер їх відніс до Мінер, йшли берегом аж до Трапезунда. Шляхтич Квілінський, що був упійманий із Корецьким, був там і втік до козаків. Потім захопили кілька кораблів, довідалися що Ібрагімбаша виступив, ударили під Босфором і увійшли аж у Дон. Що вони накоїли, розповів Квілінський, а було їх не більше, як дві тисячі. І так пішли пішки додому. Ібрагімбаша пішов на Запоріжжя, погромив їх будиночки, бо деякі вийшли на волость, захопив у них кілька гармат і кільканадцять човнів, з того що було, залишилося їх кількасот. Козаки не змогли протистояти турецькій силі – відійшли.

Року 1617 Галга з кількома тисячами увійшов в Україну. У мене було лише 700 жовнірів, козаки виступили проти них, але їх побили татари.

Потім Алімандзярбаша взявся за те, щоб знести замки, з яких козаки виходять; не вдалося те візірам, але побоюючись невдоволення цезаря, дозволили те йому. Прийшов він у піст до Тягині. Я теж виступив проти нього до Бара; запустив я те підприємство, і козаки все ж посеред посту на море вийшли. Кантимір мурза, зловивши Ставського на початку червня, довідався про військо, оминув його. Новини ж тим часом ширилися, застерігав і листи прикрі писав для того і королевич Його милість хотів до війська рушити, але листи панів литовських сенаторів радили йому повернути до Москви, де без нього не могли обійтися. Я також радив аби з частиною війська Його милість королевич йшов до Москви. Ваша Королівська милість підсилив другою частиною війська те кварцяне військо Його милості королевича, підсилили його і значні почти охочих, список їх немалий: пан воевода руський і з ним багато інших, які були готові на усі військові послуги; пан воевода волинський з багатьма їх милостями, з немалим почтом людей і з князем Єжи Радзивіллою і з паном хорунжим, паном Тишкевичем також подався до набору, як і пан воевода руський. Пан львівський, який і на корецьку експедицію послав 200 піхотинців, пан підчаший, пан крайчий коронні теж із силою прийшли і сторожу відправили; пан староста Лянцкоронський теж свій обов'язок виконав; панове Стадницькі Марек і Миколай з добрими загонами шляхетськими.

Були й загони неприсутніх: у першу чергу посланці від князя його милості пана краківського, значний загін, потім їх милостей княжат Острожських молодих, пана троцького, пана старости книшинського слуги, пана Криштофа Сенінського Подільського воеводича та інших панів русинів. Як тільки це військо зібралось, написав до Скіндербаші, що готовий на все – і до миру, і до війни. Вражений Скіндербаша не перемовлявся більше, пішов до Рашкова. Не знав я про те, а якби знав, то міг запобігти тому і самі Рашківці могли б оборонитися, але непорозуміння було між ними: частина була волоських, частина – наших. Якби не було так, а мене попередили, то не мав би він успіху. Не була втішною його перемога, бо і сам перебував у великій небезпеці, кінь під ним був убитий, і воевода волоський Волоша даремно потратив сили. Потім пішов супроти війська Вашої Королівської милості, переправив татар через Дністер, а їх було 20 тис., сховав їх у долинах, сподівався підловити військо Вашої Королівської милості, як підловив під Сасовим Рогом. Я добре укріпив табір, частина людей наших вийшла на герць з татарами, зупиняв, угамовував їх, не міг утихомирити, аж наказав сторожі стояти під табором і так не допустив наших до герців. Татари ж, побачивши, що

наші не йдуть далі, повернулися за Дністер. Потім прийшов посол від Скіндербаші. І то не я до нього першим просивсь, а він до мене, тим самим зберігаючи гідність Вашої Королівської милості і Речі Посполитої.

Скіндербаша просив, щоб прислав когось для переговорів. Скликав я тоді панів сенаторів разом із великим числом лицарства та провів нараду з їх милостями. Отримав інформацію від Вашої Королівської милості, однак радився. Послав [Скіндербаша] у заручники Аліагу – чоловіка значимого, з великим почтом людей, потрібно було і до нього послати. Для цього використав його милість старосту теребовлянського. Загалом, Скіндербаша хотів щонайперше, аби українські замки були поруйновані. Надіслав копію листа турецького цезаря, що був через пана Обалковського до Вашої Королівської милості адресований, який з початку видавався правдивим, бо в ньому наводились усі пункти з листа Вашої Королівської милості, копія якого мені була надіслана від Вашої Королівської милості, але наприкінці лист був дуже грізний. Я зрозумів, що то Скіндербаша додав і на те я дав відповідь, що не можу допустити, щоб замки Його милості короля, пана мого, були поруйновані, загалом якось дійшло до того, щоб він їх зруйнував, але ж я на то з військом Короля Його милості пана мого тут стою, щоб їх боронити. Обдарував я писаря його, від якого я знав про все через пана Отвіновського. Зрештою на тому стало, про що я вашій королівській милості в копії надіслав, а тепер віддаю оригінал тих пактів вашій королівській милості, хотів би, щоб пан теребовлянський староста розповів про те, що чув з уст Скіндербаші. (За тим пан Теребовлянський староста повідомив, що була умова із Скіндербашою після переговорів: “Пане посол! Будете дотримуватись цього миру, а прокляті козаки не будуть на державу цезаря, пана мого, нападати, і до Волох, і до Венгрів ваші люди не будуть входити, присягаю вам мир на сто років і більше, а якщо щось учините, то знайте і нехай це буде останньою пересторогою, що справжню війну матимете. Потім знову вже пан гетьман: Хочу Вашій Королівській милості повідати, що Скіндербаша хотів зі мною зустрітися. Мали ми зійтися на якомусь острові на однаковій відстані, але трапилася велика вода, яка цього не дозволила. Потім він хотів, щоб я на його сторону переправився, хотів дати в заставу кількох башів, кілька мурз, давав і семигородський воєвода двох вельможних венгрів, давав і волоський воєвода двох видних волохів і воєвода мультянський також двох. Але я не сприйняв того всерйоз. Запрошував його до себе, не для власної вигоди, але для миру вашої королівської милості і Речі Посполитої і щоб не думали, що прошу про мир і

щоб ніхто з неприятелів так не подумав. І я також давав йому заставу, аби прибув до нас, на нашу сторону переправився. Але ми не порозумілися.

Вирушив він першим, я чекав поки він відійде, зберігаючи тим самим гідність вашої королівської милості і Речі Посполитої. Першим на полі став і останнім відійшов. Звинувачували мене у двох справах: перша – не врятував пана Корецького, але ж не міг я того без волі вашої королівської милості, без відома і дозволу Речі Посполитої; друга – не атакував та не розгромив Скіндербашу. З молодості не боявся того. Засвідчив хоробрість у кривавих битвах з козаками, з воеводою Михайлом, під Ревелем воював з Карлом і розгромив його і під Клушином розгромив неприятеля на голову, гетьмана, царського брата Шуйського, взяв і до столиці допровадив, бо ні за що не боявся – лише за військо. Знав, що в разі поразки міг втратити лише одне військо, але інше є при вашій королівській милості, а якщо виграю – виграю все.

Але тут, де йшлося про безпеку Речі Посполитої, якби сталося, убережи Боже, щоб військо вашої королівської милості було розбите, мусив стриматися. Коли б це було під Адріаноподем або під Константиноподем у землі неприятельській, коли йшлося б лише про згубу війська, коли б пан Бог змилостивився, то можна було б з військом коронним виступати, але в кордонах королівства, де жодної підтримки немає, було небезпечно наражатися на згубу. Не було більшого щастя Речі Посполитій, як того дня, та вітер в очі війську вашої королівської милості дув, що мусили ми з противними вітрами боротися. Все ж і військо неприятеля чималим було. Лише одних турків (то певна відомість запевняю вашу королівську милість) було 30 тис., добрих юнаків угорців 12 тис., волохів і мультян кільканадцять тисяч (було ще сила волохів, але розбіглися, боячись татарських грабежів), самих татар більше, як 20 тис. Бачили ми як мурза Кантемір пішов з табору, бачили дими, зрозуміли, що то у Волощині палять. Я здогадувався, що то наших нищать, але важко було і небезпечно розділяти військо, переслідувати прудкого неприятеля, який за 4 дні аж на 70 миль відбіг, аж до Жидачева. То стало би їх удачею, якби ми своє військо розділили: промовляв ніби Скіндербаша, маєте їх у себе тож побийте їх. Розумів, що в інтересах Речі Посполитої, щоб військо не роздвоювалося. За краще вважав шкодувати за тією частиною воеводства, аніж створити загрозу для усієї Речі Посполитої.

У жовтні рушив із військом проти козаків, з полками. Один із них вів пан коронний підстолий, другий – пан кам'янецький староста, третій – пан вінницький староста, останній – пан Казановський. Послав до них

[козаків], бо хотів, щоб були особно, але вони супроти йшли, не могли втихомирити, а старші і не хотіли, аж поки я примкнув. Хоч і були погрози, однак я йшов до них. Прибув до мого війська пан воєвода руський, слуги князя його милості пана краківського і слуги князя його милості пана крайчого коронного і інші обивателі Київського воєводства. Козаки, а особливо їх старші, відповіли, що не хочуть битися з коронним гетьманом, після чого й іншим серце впало, послали на переговори, копію яких я надіслав Вашій Королівській милості, а тепер передаю оригінал.

**Лист до міщан київських, з приводу приїзду до Польщі
єрусалимського патріарха Теофана.**

(переклад здійснено за: *Pisma Stanisława Żółkiewskiego, kanclerza Koronnego i hetmana*, wydał August Bielowski, Lwów (w drukarni zakładu Narodowego im. Ossolińskich) 1861, s. 369.)

Славний пане вітту і панове райці київські!

Писав до його королівської милості пана нашого милостивого, про що дав вам знати перед тим, повідомивши про приїзд до Києва святого патріарха єрусалимського. Добре зробили, що з пристойною пошаною прийняли такого великого чоловіка і поважного гостя. Його королівська милість для безпечного його проїзду і для того, щоб у кожному місті по дорозі він був належно шанований, звелів послати свого коморника пана Пачановського, щоби провів його на Кам'янець до Хотина і ваша милість теж можете декого із своїх послати, щоби при ньому їхав до волоського кордону. На тому запевняю ваших милостей у свої давній щирій приязні. Із Жовкви, дня 5 травня року 1620. Вашим милостям всякого добра, щирий приятель Станіслав Жолкевський, канцлер і гетьман коронний.

**Відкритий лист до обивателів окраїнних, волинських і подільських
написаний з того ж приводу.**

(переклад здійснено за: *Pisma Stanisława Żółkiewskiego, kanclerza Koronnego i hetmana*, wydał August Bielowski, Lwów (w drukarni zakładu Narodowego im. Ossolińskich) 1861, s. 370.)

Станіслав Жолкевський, канцлер і гетьман великий коронний, барський, яворівський, кам'янецький староста.

Повідомляю усім, кому знати належить, що його королівська милість вирішив послати свого коморника пана Пачановського для супроводження

патріарха єрусалимського, щоби провів його до Кам'янця або й кудись інше. Проте відаючи про те, що якби коли-небудь той патріарх обігнав, то щоби ваші милості допомогли його супроводжувати і як чоловіка поважного і шановного завжди приймали його з належною повагою, бо то дуже важливо для Речі Посполитої, особливо у цей час, коли турки загрожують війною державам Речі Посполитої. Тому потрібно, щоби патріарх той шанований чоловік мав безпечний і вільний проїзд через держави Речі Посполитої. Дано в Жовкві, дня 5 травня року 1620. Станіслав Жолкевський, канцлер і гетьман коронний.

Лист Станіслава Жолкевського до Томаша Замойського.

23 липня 1620 р.

(переклад здійснено за: *Listy Stanisława Żółkiewskiego, 1584–1620*, wydał T. X-że. L. dla miłośników języka i dziejów, Kraków 1868, s. 145–147)

Ясновельможний і милостивий пане воєводо Київський, мій милостивий пане і швагре. Нічого не чув про ті практики, які мали бути у Москві, із Київської сторони маю часті повідомлення, але про те мені нічого не пишуть; можливо там діється щось секретне, оскільки довга затримка того патріарха в Києві не залишається без підозри. Бо він не для чого іншого, а лише для переговорів був посланий до Москви із Константинополя, щоби Москва виступила проти Корони. І не тудою їхав, кудою інші патріархи раніше їздили, але шукав іншої незвичної дороги через Орду. Добре, що ваша милість, пане мій люб'язний, написав слугам своїм, щоби були до того готові (*intenti*), бо має бути недаремною пересторога, яку від когось отримав його королівська милість. Що ж стосується того патріарха, шкода було б його вільно пропускати. Дали мені знати, що він хотів із власного бажання побувати у Львові і то був би добрий привід його затримати, якби приїхав у цей край. Я належно поінформував п. Пачановського і дав йому потрібний (*chedogi*) універсал, щоби приймати його з належною пошаною, щоби не подумали, що замишляємо щось проти нього.

Згідно того універсалу остерігаюся Сагайдачного, щоби його козаки не задумали допроводити його до Терехтемирова, бо в такому разі важко було б його затримати. Зокрема, як сам ВМ можеш зауважити, за тим потрібно пильно стежити, щоби звідти більших заворушень поміж козаків не з'явилося. Гурти козаків, як то вже було писано до ВМ, за підбурювання тих, кого минулого року було виписано із війська, збунтувалися, і

Сагайдачного у той час, коли він з кількома тисячами (przebranego) війська ходив під Перекоп і йому там добре щастя посміхнулося, здобув кільканадцять в'язнів татар, з уряду старшого скинули. На його місце обрала Яцька Неродовича Бородавку, найбільш бунтівливого і найбільш нецнотливого з поміж них усіх, який їм пообіцяв, що не тільки на море, але й хоч би до самого пекла готовий із ними йти. Вони вже мають (як було мені повідомлено) біля двох сотень готових човнів за порогами і збираються йти на море великою потугою, як ніколи раніше. Як їх стримати від цього при такому ватажку, не бачу жодного способу. Послали до них із його милістю паном коронним підскарбієм гроші згідно річної домовленості, домовлені і готові уже, з умовою що будуть їм видані, якщо вони дотримуватимуться усіх умов, записаних у комісарській угоді. Але хоч би їм і були видані гроші, важко вже буде стримати їх від задуманої виправи, щоби відмовилися цього року йти на море.

Про настільки великі війська, як то згадує у тому універсалі Сагайдачний, не знаю. Найняв цар Кримський проти нас Іштерекову орду, яка з великих нагаїв шість років тому льодом перейшла Волгу вище Астрахані, потім перебувала понад морем Салерським, на Мадзярських полях і вже сама була переправилась на цю сторону Дону. Не порозумівся той Іштерек бей із царем і повернув з ордою назад за Дон, до Волги на тамтешні степи. Про те маю дві звістки від козаків. Але ж і вони не завжди правдиві новини повідомляють. Повернувся пан Коханський від Скандер баші, відправлений досить добрими і лагідними словами, що хоч до нього й сходяться війська, але нічого поганого (hostile) не замишляє. Натомість сам Скандер баша застерігає про царя Татарського, що той готує велику потугу до держав Речі Посполитої. Писав мені Барський підстароста, що в минулу неділю минув тиждень як кілька десятків татар або скоріше волоських розбійників напали під Бушею, захопили кількох людей і худоби і повернулися за Дністер. Більше нічого важливого для повідомлення на цей час не маю, залишаюся зі своїми щирими службами в ласці В Милості мого люб'язного пана як.

Дано в Жовкві дня 23 липня 1620 ВМ мого люб'язного пана щирий швагер і слуга Стан. Жолкевський канцлер і гетьман коронний.

Скандер баша повідомив мене через пана Коханського, що цар татарський зразу ж після байрану мав вирушати. Дай Боже, щоби Іштерекова орда відійшла, як то козаки повідомляють, зменшилася б сила злого. Писав до мене підстароста Барський звістку, яка поступила із Сорок, нібито мав повертатися пан Отвіновський з Чаушем, але нізвідки нічого про те не чув і через те не йму тому віри.

**List Stanisława Żółkiewskiego do Jana Zamojskiego.
28 stycznia 1593 p.**

(друкується за: Listy Stanisława Żółkiewskiego, 1584–1620, wydał T.X-że. L. dla miłośników języka i dziejów, Kraków 1868, s. 22–23)

Jaśnie Wielmożnij. – Jeszcze będąc we Lwowie na roczech mówiłem z Panem Pisarzem Lwowskim, zebij był sam z siebie zrozumiał Je^o M. Pana Wojewodę Kijowskiego, ieslibij choział tę sprawę kłotnią z kozaki przez iaką zgodę zakonczicz. Uczynił to Pan Pissarz, ze był do niego w tej mierze napissal. Niewidzialem potem pana pissarza samego, ale odiezdziacz tam na Ukrainę do Książęcia Je^o M., pissal mi ze o iednaniu z niemi Książę Je^o M. niemijšli, chce ich armis perseąui i zbiera się na potężnosc iaką najwiętszą może. Je^o M. Pan Wojewoda Wołyński temi dni tesz pospieszno tam bieżal, szło piechoty iego około trzechset, znacz ze na prętcze zebraneij. Za czem wątpię, zebij iusz miało się czo o zgodzie mijslicz, kiedij do niej chęczy nie maiją. Z stronij niebiespieczestwa od Tatar niemogę nicz na żadną stronę afirmowacz. Miałem od Je^o M. Pana Wojewodij Bracławskiego list z Krzemienca 19 Jan., ktorij ile baczijcz mogę acz nieupewnia ale nietuszij iem, pisse mi, ze Białogroczejij pewnie wijsli, spodziewa się ich gdziekolwiek w Ukrainę, pisse ze Dniepr niezmarzł, więcz isz Czarowicz syn Adlijgiereiw gotuie się z czołem wojska Krymskiego na wiosnę iszcz do Czessarskiego wojska. Z drugiej strony czo mi tej godziny przijszłal Je^o M. Pan Podkomorzy a iemu Pan Starosta Czerkaszki WM. swemu Mwemu Panu possijłam. Zgolą bezpiecznieij belo bijcz nam pogotowiu. Czo się belo poczęło trochę o tem mijslicz, to się zas zaniechało, w tak cziassem czassie (gdijz maiłi bijcz Tatarowie iedno ich niewidacz) wiesz to Pan Bog iaka będzie mogła bijcz spossobnosc. Jednak iesli WM. raczisz czo mijslicz o ruszeniu dobrzebij wiedziecz, izbij się ile cziasnosc czasu dopuszczi spossobiało. Sambijm bieżal do WM. Swego Mwego Pana, ieszcze mię tu bawi to, ze oczekawam od Je^o M. Pana Herborta wiadomosci w niektorich sprawach. Skoro iedno będę miał wiadomosc, tedij zarazem pobieję do WM. swego Mwego Pana. Wijbranczom rozkazałem, zebij na czas naznaczony beli w Zamoscziu. Z tem szluzbij swe zaleczam w Mwą łaskę WM. Dat. w Grodku 28 Jan. 1593.

List do króla, zdający sprawę z ścigania zbuntowanych kozaków około Kijowa i za Dnieprem.

(друкується за: *Pisma Stanisława Żółkiewskiego, kanclerza Koronnego i hetmana*, wydał August Bielowski, Lwów (w drukarni zakładu Narodowego im. Ossolińskich) 1861, s. 148–152)

Najjaśniejszy mciwy królu panie, panie a panie mój miłościwy!

Jakom przez pana halickiego o tutecznych sprawach waszej królewskiej mości swemu mciwemu panu oznajmił, nic nie było tak godnego, cobym ku w. kr. mości pisać miał. Kozacy prześciem za Dniepr do Perejasławia rozumiejąc się być przespiecznemi, nie spodziewając się żeby wojsko w. król. mości za Dniepr do nich iść miało, przy swym przedsięwziętym uporze stali, zwłaszcza, że statków wszystkich wodnych, które jedno były na Dnieprze, zabraniam a inszych porąbaniem rozumieli, że odjęli sposób przeprawy. Musiałem się rad nierad bawić, oczekiwając na posiłek ludzi, którzy byli z panem starostą kamienieckim, lecz osobliwie obmyślając sposób przeprawy: w czem od mieszczan w. król. mości kijowskich poznałem życzliwość, gdyż z chęcią staranie czynili, żeby stare niektóre naczynia, które już były zatoneły, i insze zatopione czółki, co ich byli trochę przed kozaki ukryli, dobywszy, one jako mogąc dla przeprawy wojska poprawiali i gotowali. Kozacy tem się do nich obraziwszy, lecz podobno raczej dla łupów, wzięli byli przed się umysł miasto to i zamek w. król. mości splądrować i spalić. Czemu zabiegło się naprzód ludzi tam w. król. mości służebnych zasłaniem, a potem gdym usłyszał, że się już tamtą stroną Dniepru ku Kijowu ruszyli, przyjściem wojska ze mną; i tak się trafiło, że jednego dnia, to jest 11 maja, i ja i oni pod Kijów łądem przyszli, a czółnów ich, któremi na morze chodzić zwykli, nazajutrz rano kilkadziesiąt przyszło. Widząc że o splądrowaniu Kijowa próżno było myśleć, do traktatów rzkomo się ze mną udali, od czego nie byłem, życząc jeśliby można, *rzecz per media pacifica cum dignitate*⁴⁶ w. król. mości uprzątnąć, i uspokoić tę sprawę. Posłałem im glejt na posłańce ich, którego przepis posyłam. Lecz oni glejtem, prosiwszy oń, niekontentowali się, zakładów za posłańce swe ode mnie chcieli. Czego (iżem rozumiał nie być *ex dignitate*⁴⁷ w. król. mości) będąc urzędnikiem wojennym i sługą w. król. mości, niepozwoiliem, napisałem do nich: chcieli za glejtem ode mnie danym posłać, aby posłali. Potem pisali do mnie, że bez zakładów posłańców posłać nie chcą, ale żebych im oznajmił kondycye, za któremi mogliby być do łaski w. król. mości przyjęci. Radziwszy się

⁴⁶ środkami łagodnymi z godnością.

⁴⁷ z godnością.

pana kamienieckiego, który z znacznym poczem ludzi swoich do wojska w. król. mości przybył, i pp. rotmistrzów, którzy na ten czas tu są; aczem rozumiał, że z tego nie miało być nic, zdało się jednak nie od rzeczy, gdyż się tym nic nie traciło, podać im kondycye. Jakoż podałem takowe, jakie są na tej karcie; co mi odpisali, z listu który w. król. mości posyłam, raczysz wyrozumieć. A iżem widział, że się nic temi traktaty zbudować nie miało, przemyśliwałem jakobym do nich co prędzej mógł się przeprowadzić. Na tym właśnie brzegu Dniepra stali, na który przychodziło wojsku w. król. mości wysiadać. Myśląc tedy jakobych ich od tego brzegu odwiódł, posłałem z częścią wojska w. król. mości pana starostę kamienieckiego w niż Dniepra do Trypola, żeby tam w tył im rzekomo przeprawy kusił, i czółnów z dziesiątek łądem na woziech kazałem do niego prowadzić; a zatem rozumiałem, co mię nieomyliło, że obawiając się żeby ich z tyłu nie zasztło, mieli ustąpić tego brzegu. Do tego *opportune*⁴⁸ się trafiło, że dwaj łotrykowie uciekli do nich, którzy im dali sprawę, że się wojsko w. król. mości u Kaniowa przeprawuje; to z listu ich, który posyłam, raczysz w. król. mość widzieć. Zarazem wezbrali się nazad w drogę ku Perejasławiu, gdzie byli żony, dzieci i zdobycze swe zostawili. Jam też tego dnia, którego oni odeszli, wojsko począł przeprawować, jakoż prędko nad nadzieję i z łaski bożej bez najmniejszej szkody przeprawiło się wojsko. Postrzegłszy Kozacy, zem się począł przeprawować, niechcieli mię w Perejasławiu czekać, ustąpili pospiesznie ku Alexandrowu, majątności xcia Wiszniowieckiego, ku granicy moskiewskiej. Ten Alexandrów nad rzeką Sułą leży, piętnaście mil od Perejasławia, a 12 mil od moskiewskiego zamku Putywła. Iz rozumiem siłą natem w. król. mości i rplitej należy, aby to swowoleństwo było uprzątnione, lubo przychodzi z wielka pracą i niewczasem wojska w. król. mości przez te pustynie i trudne przeprawy, jednak i tam za rzekę Sułę: bo przejściem naszych ludzi za Sułę, od Dniepra i od czółnów odraziliby się, tak iż chyba na moskiewskie szlaki uciekać, nigdzie indziej nie będą mogli, a mało podobno żeby z żonami, z dziećmi w tamte pustynie brać się mieli. Sam idę za nimi w szlak prosto ku Alexandrowu, mam nadzieję w panu Bogu, jeśli zwłaszcza tamci ludzie nasi przedobędą się przez Sułę, że koniec za szczęściem w. król. mci uczyni się temu swowoleństwu, które wierz w. król. mśc, bardzo się było zawzięło. A choć siła się ich od nich rozbiegło i co dzień rozbiega, pewnie w. król. mci dają znać, że i teraz jest ich pod sześć tysięcy, między którą liczbą siła chaszy, ale do dwóch tysięcy ludzi dobrze do boju

⁴⁸ szczęśliwie.

godnych, dział pod trzydzieści, inszej drobnej strzelby i potrzeb do tego należących dostatek. Brzydko aż i spominać do czego się to swowoleństwo brało, jakie spominanie majestatu w. król. mci, jakie zamysły, o Krakowie, stolicy sławnej w. król. mci, rozbiciu, wytraceniu stanu szlacheckiego. I to pewna, że bardzo się było to swowoleństwo zamogło, opórtunę⁴⁹ raczyłeś w. król. mść temu złemu rozkazać zabiegać. Na pilności, pracy, staraniu mojem nic w. król. mci i rplitej nie schodzi i nie zejdzie, także na chęciach rycerstwa w. król. mci: nic im te trudy, te niewczasy, które podejmują chętnie dla służby w. król. mci. Co jako ode mnie tak i od towarzystwa mego, pewienem wdzięcznie raczysz w. król. mć przyjąć. Jakoż unizenie dziękuję w. król. mci, że za śmiercią brata mego, tę partykę chleba z mciwej laski swej przy mnie raczyłeś w. król. mć zostawić. Pana Boga prosząc za dobre zdrowie i długie a fortunne panowanie w. król. mci, służyć w. król. mci jakom zwykł, wiernie, cnotliwie, nielitując nietyko majątności ale krwie i zdrowia swego, chcę i będę. Jeśliby na pustynie, na morawskie szlaki, albo ku Donu, albo też do Moskwy uszli, cobym miał czynić dalej, proszę unizenie o naukę w. król. mci. Z tem unizone a wierne służby me zalecam w mciwą łaskę w. król. mci. Dan 21 maja 1596. Z obozu nad Sopotem na drodze z Perejesławia ku Alexandrowu.

Dał mi tę sprawę pan kamieniecki, iż tam pisze o niektóre drobne rzeczki, wzywając łaski w. król. mci, które acz nie *correspondent*⁵⁰ zasługom jego, wszakże śmiałym prosić w. król. mci, żeby to jemu odmówiono nie było: bo i dla tej komisji, dotykającej się tych spraw, którąś w. król. mość do mnie posłać raczył, przyjdzie mi go w dalszych posługach w. król. mci i rplitej używać, bo żaden inszy z pp. komisarzów dotąd nie przybył w ten kraj.

W. król. mci swego mciwego pana wierna rada i najniższy sługa Stan. Żółkiewski, kaszt.i. hetm. pol.

Adres: *Sacrae ac serenwimae regiae majestati etc. etc. Domino Domino clementissimo.*

MOWA w Warszawie na sejmie walnym roku 1618 miana, w której zdaje sprawę z swoich czynności.

(друкується за виданням: *Pisma Stanisława Żółkiewskiego kanclerza Koronnego i hetmana*, wydał August Bielowski, Lwów (w drukarni zakładu Narodowego im. Ossolińskich) 1861, s. 301–311)

Zawzdy to czynił, zem dawał liczbę powinności mojej w. król. mci, jednak radniej to przy staniach koronnych uczynię, i to nie jako senator sie-

⁴⁹ szczęśliwie.

⁵⁰ odpowiadają.

dząc, ale jako sługa stojąc, według dawnych zwyczajów. Już w. król. mć wiedzieć raczysz z listów i pism, jako się co działo; ale lepiej się w. król. mć sprawić będziesz mógł z mowej mojej i panowie bracia, jakbym to na ulowienie poborów czynił i niekórtzy z wojewódtw upomnieli się tego. A ja rad to uczynię nietylko *ex lege*, ale i *ex necessitate*, bo to stanom należy wiedzieć. Dawałem ja zawsze wiadomość w. król. mci, dosiágałem rady i wołałem rozkazaniem w. król. mci się sprawować, niż zdaniem swoim; mało bowiem rozumu mego. A wiem, że przy w. król. mci anioł boży, jako to kapłan onegdy wywiódlł; jako to serce w. król. mci w rękach bożych; miałem zawsze w po-winnym poszanowaniu rozkazanie w. król. mci, i błogosławił mi pan Bóg. Dwie rzeczy mają być przez mnie przytoczone. Pierwsza: z jakich okazyej i przez jakie stopnie przyszła do takich niebezpieczeństw rzeczpospolita? którym jeśli się nie zabieży, bać się *ne quid detrimenti respublica patiatur*. Druga: *reddere rationem*, jako się te traktaty *novissime* z Skinderbaszą zawarły. Przyczyną tej kłótni i zaciągu z Turkiem, są chadzki nieporządne naszych do Wołoch i Multan, i inkursye kozackie na państwa cesarza tureckiego, którym zabiegać potrzeba, aby ztąd rzeczpospolita do czego złego nie przyszła. Dawno się na to zanosilo, przalo na to, ale dopiero *anno* 1614 poganie się objątrzyli, za onę chadzkę naszych do Wołoch. Przeklinał niekiedy Job ś. dzień narodzenia swego, przeklinam ja też dzień nieszczęśliwy. Były przedtym urazy Turków; ale też największa była po ten dzień, i szczęśliwe były expedyce w. król. mci. Od tego czasu, jak z pieca na głowę; wzięli serce poganie, zajuszzyli się, lekce znieważyli nasz lud rycerski, jak kamień, a prawie w piekło wpadły, płochomienny. Zaraz w kilkanaście dni przyszedł Mechmet, Podole zniósł, nie nasyciwszy się krwią oną naszych, sam w ten czas konfederacyej się umawiał; jednak dowiedziawszy się, bieżałem na Ukrainę do ostatka woj-ska, pomogli mi i ci żołnierstwo: to zahamowało dalsze zamysły nie-przyjacielskie. Tegoż roku, znowu Baterbej wtargnął; u Sasowegorogu, odniósł szwank i sam car od pana starosty knyszyńskiego, Tatar naimano siła; Turcy zaraz u Porty wojnę uradzili z nami, przypierzył dyabeł. Kozacy prze-prawiwszy się na morze do portu Synopen sławnego, uczynili szkodę Turkom na 40 milionów, oprócz ludzi. Skoro ta wieść w Konstantynopolu padła, naszto nas lądem, naszto morzem, w spokojnym miejscu, gdzie nigdy iaden nieśmiał pokusić się nieprzyjaciel. Zaraz Turek kazał się dwiema wojskom ruszyć: Alibaszy na morze czarne, a beglerbegowi rumelskiemu ziemią do nas. Alibasza w porcie oczakowskim zasadził się, kozacy o tem nie wiedzieli, poszli *extremis diebus Augusti*. Turcy ich mieli witać z dział, potym szli do nich, kozacy w nogi, uciekło ich 18 czołnów, drudzy wyskoczywszy na brzeg uszli. Turcy

zdobycz i czołny wytrącili im z ręki. Alibasza wrócił się z tryumfem, a beglerbeg *in Septembri* ku Tehini szedł do nas przez, Dunaj. Przestrzegł mnie Tomża, strach był wielki; wskazałem do Tomże, że beglerbeg nie na niewiasty trafi. Beglerbeg poczuwszy to, poszedł ku nam ku górze, potym ślad odwrócił ku Oczakowu; chciał coś u Bałakleja i Czartolnej robić, ale *infecelis rebus* wrócił się nazad. To się działo *anno* 1614. Przyszedł rok 1615, zaraz kozacy do 80 czołnów wybrali się na morze, uderzyli blisko Konstantynopola między Misewna i Archioką; cesarz tam był blisko na myśliwstwie: widział z pokoju swego dymy, bo kozacy te dwa porty spalili; a cesarz uszedłszy, urażony barzo, wyprawił armatę. Kozacy bezpiecznymi będąc, nie uchodzili, ale łupili; pogoniły ich okręty i galery, przeciwko uściu Dunaja; kozacy do nich, obskoczyli i pobili Turki, samego wodza pojмали rannego, który za się dawał 30,000 okupu, ale umarł, zatym drudzy w nogi. Kozacy one galery w liman wprowadziwszy, zapalili pod Oczakowem. Cesarz rozgniewany posłał cara tatarskiego *in Augusto*, który Podole i Wołyń splądrowawszy, jako piękne poselstwo do w. król. mci posłał, pomnieć w. król. mć raczysz. Nastąpiła *initio Novembris* zaraz potym druga naszych chadzka do Wołoch, prawie jako olej na ogień. Turcy w radę, a prędko dwie rzeczy ich zahamowały: pierwsza, perskiej wojny początek; wtóra, żeś w. król. mć do Tomże kazał mi dać znać, że się to od prywatnych dzieje, nie z woli w. król. mci; pisałem o tym i do Alibasze, który mu list *opportune* przyszedł, gdy posłowie od Porty byli, bo z niego Alibasza rozradził, i tak ostrą radę przeciwko *discussit*, więc i poseł w. król. mci pan Kochański to powiedział. Jednak *haerebat* to *in animis* ich, wyprawili Alibaszę morzem przeciwko kozakom, a lądem Skinderbaszę przeciwko swowolnikom wołoskim. Szedł Alibasza na początku roku 1616, kozacy go porazili w limieniu, kilkanaście galer wzięli i do sta czołnów; uciekł sam Alibasza, spalili Kafę i powojowali brzegi. Skinderbasza też wszedł do Wołoch; gdyby byli nasi chcieli, mogliby byli *ujść*, *lemeraria consilia* zgubiły ich, i to ich *impetum* bez wątpienia na nas byli zaciągnęli; lecz Skinderbasza dowiedziawszy się o mnie zahamował się, że dalej nie szedł. Wyparł potym na Pokuciu Tatory Wrzeszcz pułkownik, z częścią ludzi i z uścickimi żołnierzami; w tymże roku komisya pod Chociniem, *ex dignitate* rzeczypospolitej się odprawiła. Jeden Wołoszyn od Skinderbaszę posłany, *semotis arbitris* mówił z płaczem, że wojna uradzona do nas; my naprzód zginiemy, bo cesarz wołoską ziemię Turkami osadzić chce. Kiedym mu powiedział, że to nie są ludzie kozacy, ale z różnych narodów zebrani, powiedział: wymówki nie przyjmują Turcy o kozakach. Ale i w Konstantynopolu, nie zmyślam, wiesz w. król. mć, nazbierali więźniów kozaków, pytając się jakimby sposobem kozaki wyprzeć z ich legowisk? to

uradzili, wołoską ziemię Turki osadzić, Kamieniec wziąć, ruskie kraje po Kijów wziąć, pod Dniestrem usieść. Ta konkluzya w cichości była, a wojna perska ją też zabawiła. Tegoż roku wezyr wielki w Persyej pogromion; zlecono to jednak Alibaszy, ale *in ipso apparatu* umarł; po nim Skinderbaszy rozkazano gotować się na to. Kozacy jednak do Azyej, na morze do Sumszonu chcieli; wiatr je uniósł do Miner, szli brzegiem aż do Trapezontu. Jest Kwiliński szlachcic, który z Koreckim pojmany, tam był i uciekł do kozaków. Potem pojмали kilka okrętów, dowiedzieli się, że Imbraimbasha zastąpił, uderzyli pod Bosforum, *in paludem Meotidem*² aż w Don weszli. Co się od nich działo, powie Kwiliński, a nie było ich tylko 2,000. A tak poszli pieszą aż do domu; Imbraimbasha na Zaporozże szedłszy, zniósł im domki, bo byli wyśli na włość jedni; wziął im działek parę i czołnów kilkanaście; bo co ich było kilkaset zostało, nie mogąc się oprzeć mocy tureckiej uszli; wymalowanie tego było, ale to nie doszło cesarza. Anno 1617 Gałga w kilku tysięcy w zapusty wszedł w Ukrainę; nie było jeno 700 żołnierza, kozacy zastąpili im byli, ale ich znieśli Tatarowie. Potym Alimandziarbasza podjął się tego, zamki z których kozacy wychodzą znieść; nie zdało się to wezyrom, ale bojąc się suspicyej u cesarza, pozwolili mu tego; przyszedł w post do Tehinie. Jam też wezbrał się ku niemu do Baru; zaniechał onego przedsięwzięcia, a kozacy przecie na morze o śródopociu wypadli. Kantymir murza, Stawskiego pojmawszy, *in principio Junii* dowiedziawszy się o wojsku, minął; nowiny przecie latają, przestrzegałem i listy przykre pisałem, dla czego ruszył się i królewicz jegomć, chciał i do wojska; ale listy od panów senatorów litewskich, radziły odwrócić go do Moskwy, gdzie bez niego byc nie mogło. Byłem i ja autorem *ejus consilii*, aby z częścią wojska królewicz jegomć szedł do Moskwy. Posilił też w. król. mć drugą częścią wojska tego królewicza jego mci wojska kwarciane, posiliły i poczty znaczne ochotnych; jest tego registr niemały. Naprzód p. wojewoda ruski, z nim siła innych, którzy wszyscy podali się na wszystkie usługi wojskowe, strażę odprawowali; pan wojewoda wołyński z wielą ichmci, z niemałym poczem ludzi i z xięciem Jerzym Radziwiłłem i z p. chorążym, panem Tyszkiewiczem podał się do obozu także, jako i pan wojewoda ruski. Pan lwowski, który i na korecką expedycją piechoty 200 posłał, pan podczaszy i pan krajczy koronni, potężnie przyszli i także strażę odprawowali; pan starosta lanckoroński, też powinność odprawował; panowie Stadniccy: Marek i Mikołaj z dobremi szlacheckimi pocztami. *Absentium* zasie poczty: naprzód xiążę jegomć pan krakowski, znaczny poczet; potym ichmć xiążąt Ostrogskich młodych, pana trockiego, pana starosty knyszyńskiego słudzy, pana Krysztofa Sienińskiego wojewodzica podolskiego i inszych panów rusnaków. Więc

skoro się to wojsko skupiło, napisałem do Skinderbasze, zem gotów i na oboje: i do pokoju i do wojny. Uraził się Skinderbasza i nie traktował więcej, poszedł do Raszkowa. Nie wiedziałem o tym, bym był wiedział, mogłoby się było zabezpieczyć temu, i sami Raszkowianie mogliby się byli obronić; ale nieporozumienie było między nimi; część była Wołoszy, część naszych; by było nie to, a jabym był przestrzeżony, nieodniósłby był pociechy. A jednak nie barzo była pocieszna ta wiktorya jego, bo i sam był w wielkim niebezpieczeństwie, koń pod nim zabit, a wojewoda wołoski Wołosza popraktykował, tak daremne *vires* ich. Szedł zatem z furją ku wojsku w. król. mci, przeprowił Tatarzy przez Dniestr, których było 20,000, zakrył ich w dolech, rozumiał, że miał tak ułować wojsko w. król. mci jako ułowił onych pod Sasowymrogiem. Ja obóz dobrze obwarowawszy, stałem; wyszła część ludzi naszych na harc do Tatar: stałem, hamowałem, nie mogłem uhamować, ażem kazał straży ustąpić pod obóz i tak zwiodłem ich z harców. Tatarowie widząc, że nie idą dalej nasi, przeszli nazad przez Dniestr; potym przyszedł poseł od Skinderbaszy; nie jam do niego wprzód słał, ale on do mnie, ochraniałem wtem *dignitatem* w. król. mci i rze-czypospolitej; prosił, abym kogo do niego posłał na umowy. Zwołałem ichmć panów senatorów, w kupie wielkiej rycerstwa znosiłem konsylia moje z ichmć; miałem informacją od w. król. mci, jednak radziłem się. Posłał w zastawie Aliagę, wielkiego człowieka z niemałym pocztem ludzi, zdało się posłać też do niego; użyłem jegomci pana starosty trębowlaskiego. *In summa* chciał Skinderbasza naprzód, żeby ukraiinne zamki zniszczone były; posłał kopią listu cesarza tureckiego, przez pana Obalkowskiego do w. król. mci posłanego, który z przodku zdał się być prawdziwy, abowiem przypominał wszystkie punkta w. król. mci listu, którego ja miał kopią od w. król. mci posłana; ale iż ku końcu był groźny barzo, rozumiałem, że to Skinderbasza przyczynił, i tak dałem respons na to: że ja na to, aby zamki króla je-gomci pana mego zniszczone być miały, pozwolić nie mogę; owszem jakoś ty na to przyszedł, abys ich znosił, tak ja na to z wojskiem króla jegomci pana mego tu stanął, abym ci tego bronil. A przedarowałem pisarza jego, od którego wiedział wszystko przez pana Otwinowskiego. *Tande* na term stanęło, com w. król. mci *in copia* posłał, a teraz daję oryginał sam pakt tych w. król. mci: życzyłbym był, aby pan starosta trębowlaski to co z ust Skinderbasze słyszał, *powiedział*. (Zatem pan starosta trębowlaski powiedział: że była umowa miłościwy najasń. królu! z Skinderbaszą po traktatach: Panie pośle! będziecieli ten pokój trzymać, a przekłeci kozacy nie będą wpadać w państwa cesarza pana mego, i do Wołoch i do Węgier nie będą wchodzić waszy ludzie, przysięgam wam pokój do 100 lat i dalej; ale jeśli by namniej co uczynicie, wiedźcie pewnie i niech to za

ostatnią przestrogę będzie, że pewną wojnę macie. Potym jegomć pan hetman:) Zda mi się to w. król. mci powiedzieć. Chciał Skinderbasza, aby się widział ze mną; mieliśmy się na pewnej wyspie z sobą zjechać, w równych punktach; w tym woda wielka przypadła, która nam tego nie dopuściła. Chciał potym, abym się był na jego stronę przeprawił, chciał dać w zakładzie kilku baszów, kilku murzów; dawał i wojewoda siedmiogrodzki dwóch Węgrów znacznych, dawał i wojewoda wołoski dwóch Wołochów przednich, i wojewoda multański także dwóch. Jam się śmiał z tego. Prosiłem był do siebie, nie dla siebie, ale dla pokoju w. król. mci i Rzeczypospolitej, i aby nie rozumieli, że proszę o pokój, i aby kto z nieprzyjaciół tak nie udawał. A jam też dawał jemu w zakładzie aby był do nas, na nasze się stronę przeprawił; aleśmy się nie zgodzili. Ruszył się on pierwej, jam czekał, ażby odszedł, przestrzegając w tym *dignitatem* w. król. mci i Rzeczypospolitej. Pierwszym na placu stanął, poślednim odszedł. Winowali mnie we dwóch rzeczach ludzie: jedna, żem pana Koreckiego nie ratowałem; lecz nie mogłem bez wolej w. król. mci *et sine scitu, et consensu reipublice*; by się byli do wojska umknęli, mogliby byli być cali; druga, żem nie zwiódł bitwy, nie poraził Skinderbasze. Z młodości mojej nie byłem na to skąpy. Oświadczałem ochotę moje w krwawych bitwach z kozaki, z Michałem wojewodą; pod Rewiem zwiódłem bitwę z Karolusem, pogromiłem go.

Pod Carowem Zamieściami, że mię i winowano żem nazbyt skoro poszedł; więc i pod Kluszyńcem zwyciężywszy nieprzyjaciela na szyję, hetmana, carskiego brata, Szujskiego wziąłem i do stolicy przyprowadziłem; bom się nie bał, tylko o wojsko; widziałem to, jeślibym szwankował, nie mogłem stracić, jeno jedno wojsko; które insze było gotowe przy w. król. mci; a jeślibym był wygrał, żem wszystko wygrać miał. Ale tu, gdzie szło o bezpieczeństwo Rzeczypospolitej, gdyby było, uchowaj Boże, wojsko w. król. mci szwankowało, musiałem się zatrzymać. Kiedyby pod Adrianopolem, abo Konstantynopolem w ziemi nieprzyjacielskiej, ważyłbym był wojsko, bo nie szłoby mi, tylko o zgubę wojska; gdyby pan Bóg poszczęścił, mogłoby się dalej z wojskiem koronnem postąpić; ale kiedy *in limilibus regni*, gdzie posiłku żadnego, trochy tej, na którą się Rzeczpospolita ubezpieczyła, niebyło *tutum dare in periculum*. *Fortunae reipublicae* więcej nie było, jako tego dnia, tak wiatr w oczy wojsku w. król. mci dał, że musielibyśmy *adversis ventis pugnare*; kopiej trudno było złożyć, więc i wojsko nieprzyjacielskie było niemałe. Było samych Turków (*pro certa scientia*⁴ to w. król. mci powiedam) 30 000, Węgrów dobrych junaków 12 000, Wołochów i Multan (bo się było moc Wołochów rozbiegło, bojąc się Tatar splądrowania) kilkanaście tysięcy, samych Tatar 20 000 i kilka. Widziałem kiedy Kantymir murza poszedł z obozu, widzieliśmy dymy, rozumie-

liśmy, że w Wołoszech palili; toż ja domyśliwałem się, że to naszych, ale trudno było wojsko rozdzielić, trudno było i gonić prędkiego nieprzyjaciela, który za 4 dni 70 mil odbieżał, aż ku Żydaczowu. To był ich fortel, abyśmy byli wojsko rozerwali; mówił to głosem Skinderbasza: macie ich tam u siebie, bierzcież ich. Ale wiedziałem co na tern rzeczypospolitej należało, aby się było wojsko nie rozdwojało. Wolałem tej cząstki województwa jednego odżalować, niż wszystką rzeczpospolitę w niebezpieczeństwo podać.

In Oclobri szedłem przeciwko kozakom z wojskiem, różnie z pułkami, z których jeden pan podstoli koronny prowadził, drugi pan starosta kamieniecki, trzeci pan starosta winnicki, ostatni pan Kazanowski. Posłałem do nich, bom chciał, aby osobno byli, ale oni przecie szli; nie mogli ich zahamować ich starsi, i nie chcieli, aż kiedym się przymknął, choć pogrożki były od nich, jednak szedłem do nich. Przybył mi do wojska jegomć pan wojewoda ruski, słudzy xięcia jegomci pana krakowskiego i słudzy xięcia jegomci pana krajczego koronnego, więc i owi obywatele województwa kijowskiego, którzy pod ten czas okazowanie mieli, posłyszawszy o takiej potędze wojska w. król. mci. Kozacy, a zwłaszcza starsi opowiedzieli, że się nie chcą z hetmanem koronnym potykać; zaczym i drugim serce upadło, posłali na traktaty, których kopią w. król. mci posłałem, teraz oryginał sam oddawam.

List do mieszczan kijowskich, z powodu przyjazdu do Polski Teofana patriarchy jerozolimskiego.

(друкується за: *Pisma Stanisława Żółkiewskiego, kanclerza Koronnego i hetmana*, wydał August Bielowski, Lwów (w drukarni zakładu Narodowego im. Ossolińskich) 1861, s. 369.)

Sławetny panie wójcie, i panowie rajcy kijowscy!

Pisałem do jego król. mci pana naszego mciwego, czym dałem wam przedtym znać, oznajmując o przyjeździe świętego patriarchy jerozolimskiego do Kijowa. Dobrzeście uczynili, żeście tak wielkiego człowieka i zacnego gościa z przystojną uczciwością przyjęli. Ato jego król. Mć dla tym przespieszczonejszego przejazdu jego, i aby był na każdym miejscu tym więcej szanowany w drodze, posyłać raczy pana Paczanowskiego komornika swego, iżby go na Kamienic do Chocina przeprowadził, i wasza miłość możecie kogokolwiek swego posłać, coby przy nim jachał do granice wołoskiej. Zalecam zatym łaskawiej dawniej przyjaźni waszym miłościom. Z Żółkwie, dnia 5 maja, roku 1620. Wmciów wszego dobra życzliwy przyjaciel Stanisław Żółkiewski kanclerz i hetman koronny

**List otwarty do obywateli ukraińnych, wołyńskich i podolskich
pisany z tegoż powodu.**

(друкується за: *Pisma Stanisława Żółkiewskiego, kanclerza Koronnego i hetmana*, wydał August Bielowski, Lwów (w drukarni zakładu Narodowego im. Ossolińskich) 1861, s. 370.)

Stanisław Żółkiewski, kanclerz i hetman wielki koronny, barski, jaworowski, kamionacki etc. starosta.

Oznajmuje komu wiedzieć należy, iż jego król. mć posyłać raczy pana Paczanowskiego komornika swego, dla przeprowadzenia patryarchy jerozolimskiego, żeby go do Kamieńca albo gdziekolwiek przeprowadził: przeto wiedząc o tym, kędykolwiek patryarchę tego prześcignął, żebyście wasze miłości pomocni byli do wczesnego przeprowadzenia onego, i jako uczciwego i zacnego człowieka w poszanowaniu przystojnym wszędzie mieli, gdyż nie mało na tym Rzeczypospolitej pod tym zwłaszcza czasem, kiedy Turcy wojnę przeciw państwom Rzeczypospolitej obracają, należy: aby patryarcha ten zacny człowiek, swobodny i prsespieczny przez państwa Rzeczypospolitej miał przejazd. Data z Żółkowie, dnia 5 Maja roku 1620. Stanisław Żółkiewski kanclerz i hetman koronny

**List Stanisława Żółkiewskiego do Tomasza Zamojskiego.
23 lipca 1620 r.**

(друкується за: *Listy Stanisława Żółkiewskiego, 1584–1620*, wydał T. X-że. L. dla miłośników języka i dziejów, Kraków 1868, s. 145–147)

Jaśnie Wielmożny Mciwy Panie Wojewodo Kiiowski moj Mciwy Panie y Szwagrze.

Nie słyzałem nic o tych praktykach, któreby miały bydz od Moskwy: a miewam z Kiiowskiej strony częste wiadomości, nic mi o tym nie piszą: może to bydz ze się tam co secrete dzieie; gdyś bawienie się tak długie w Kiiowie tego Patryarchy nie iest bez podeizwienia. Bo on nie na co innego, iedno na praktyki wysłany był do Moskwy z Constantynopola, zęby Moskwę buntował przeciwko Coronie: i nie tędy iachał, któredy więc insi Patriarchowie iezdźali; ale sobie przez Ordę szukał inszey niezwyzainej drogi. Przeto dobrze ze WM. moi Mciwy Pan raczysz napisać do sług swoich, zęby byli na to intenti, bo musi bydz niedaremna Jego Kro. Mosc raczy mieć od kogoś o tym przestroge. Co się tycze tego Patryarchy, szkodaby go wolno przepuszczać. Dano mi było znać ze sam z chęci swoiey chciał tu bydz we Lwowie, i

byłby dobry zatrzymanie go sposób, by tu był w ten kraj przyjechał. Informowałem dostatecznie P. Paczanowskiego, y dałem mu chędogi Uniwersał, zęby tego Patriarchę we wszelkiej miano uczciwości, yszby się nie domyślili, że co sinistre o nim rozmyślamy. Wedle tego Uniwersału Saidaczego obawiam się zęby go Kozacy nie chcieli prowadzić do Terechtymirowa, zaczyn się stantibus rebus trudnoby zaś miał bydz zatrzymany. Zwłaszcza ze, iako y WM. sam bacznie uważac raczysz, na to pilny wzgląd mieć potrzeba yszby ztąd większych sedytej tumultów między kozaki nie urosło. Strony kozaków tak jest iako do WM. pisano, ze się za powodem naiwięcej tych, których roku przeszłego z woiska wypisano, pobuntowali, i Sajdacznego w ten czas, kiedy z kilkiem tysięcy wojska przebranego chodził pod Parekop, i dobrze mu tam było szczęście posłużyło, dostał kilkunastu więźniów Tatar, z urzędu starszeństwa degradowali; na jego miejsce Jacka Nierodowicza Brodawkę między niemi ze wszech nainiecnotliwszego, i najbuntowniejszego obrali, który deklarował się im, że nie tylko na morze, ale choćby i do piekła chcieli, iść z niemi gotów. Miaią iusz (iako mi pisano) do dwóch set czółen za progami gotowych, i wieberiają się na morze wielką potęgą, iako nigdy przed tym. Od czego zęby ich teraz przy takowym rządzczy zahamować, niewidzę żadnego sposobu. Posłaliśmy do nich z Jego Moscią Panem Podskarbib Coronnym, ysz pieniądze wedle tak rocznego postanowienia, umuwione, które gotowe są, będą im dane; ieżeli oni wszystkim conditionom w Akcie Comissarskim opisanym dosyć będą czynili. Ale choćby im y pieniądze były dane trudno ich iusz od tego przedsięwzięcia zahamować, zęby morza tego roku mieli zaniechać.

O tak wielkich wojskach, iako to Saidaczny w tym Universale swoim wspomina, nie wiem. Zaciągnął był na nas Car Krymski Ordę Iszterekowę, która z wielkich Nachaii, sześć lat temu przez Wołgę lodem, po wyz Astrachanu przeszła; bawiła się po ten czas po nad morza Salerskim, na Madziarskich polach; i iusz się sama teras przeprowała była na tę tu stronę Donu. Poróżnił się ten Iszterek Beii z Carem, i powrócił z ordą nazad za Don ku Wołdze na tamte pustynie. Dwoię mam o tym od Kozaków wiadomość. Aleć też oni nie zawsze pewne nowiny oznaimują. Wrócił się P. Kochański od Skender Baszę dosyć piękniemi, łagodniemi słowy odprawiony, że, choć się do niego wojska schodzą, nic hostile nie myśli. Atoli sam Skender Basza przestrzega o Caru Tatarskim, że się wielką potęgą do Państw Rzeczplitej gotuie. Pisał mi Podstarosci Barski isz w przeszłą niedzielę tydzień minął, kilkadziesiąt Tatar albo raczej Wołoszy rozboiników wpadszy pod Buszą, kilka ludzi ij bydła cos porwali uszli za Dniestr. Więcej na ten czas nie maiąc nic godnego do oznaimienia, zalecam się z służbami mymi powolnymi w łasko WMczy

mego Mściwego Pana iako naipilniej. Dat w Zołkwi d. 23 Julii 1G20. WM. mego Mgo Pana powolny szwagier i sługa Stan. Żółkiewski Cancz. y Hetm. Cor.

Skendor Basza tak do mnie wskazał przez Pana Kochańskiego ze Car Tatarski zaraz po Bayranie miał się ruszyć. Daj Boże zęby Isterehowa Orda ubyla iako to kozaczy daią znacz, ubylóbij siła złego. Pisał mi Podstarosci Barski wiesz która ułapiła z Soroki, iakoby miał się wraczac P. Otwinowski z Czauzem ale z inąd nicz o tern nieslijszę, y za tem tesz temu wiary niedo-dawam.

Оксана Ковальчук

ДОСЛІДЖЕННЯ КОЗАЦЬКОЇ ЕЛІТИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.: ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ, ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ ТА АРХЕОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТИ

Зважаючи на важливість першої половини ХІХ ст. для дослідження козацької еліти, історіографія означених аспектів є досить об'ємною. Хоча, якщо аналізувати історіографію кожного аспекту окремо, то при зіставленні результатів виявляється певна диспропорція. Історіографія концептуальних розробок з історії козацької еліти значно повніша й розлогіша, ніж історіографія археографії. Це суперечить рівню їх актуальності для вітчизняної науки. Так археографічний доробок першої половини ХІХ ст. з історії козацької еліти значно затребуваніший вітчизняною історичною наукою, ніж власне самі історичні дослідження цього питання, зроблені істориками в той час. Для підтвердження цієї теми звернемося до самої історіографії питання. Вона, як уже зазначалося, є досить об'ємною, тому варто обрати певний концептуальний підхід для висвітлення цього питання. Із сучасних варіантів аналізу історіографії історії козацької еліти, запропонованих З. Когутом¹, О. Струкевичем² та Л. Фицик³, оберемо концепцію О. Струкевича. Цей дослідник весь історіографічний матеріал упорядкував за проблемно-хронологічним принципом: наступна течія або школа виникає як певна відповідь на питання, на яке попередні дослідники не змогли дати відповідь. Таким чином виділяються вузлові етапи розвитку історіографії питання, кожен з яких – це якісний стрибок, принципова зміна системи знань про історію козацької еліти Гетьманщини.

О. Лазаревський та М. Модзалевський були фактичними наступниками романтичної доби, навіть у певному сенсі її спадкоємцями, розвинувши

¹ Зенон Когут, *Проблеми дослідження української еліти Гетьманщини (1650–1830)* [в:] Зенон Когут, *Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України*, К. (Критика) 2004, с. 27–45.

² Олексій Струкевич, *Проблема старшинської еліти та її політичної культури в українській історіографії*, Історіографічні дослідження в Україні: Збірник наукових праць на пошану історика, доктора історичних наук, професора Р.Г. Симоненка, відп. ред. Ю.А. Пінчук, К. (НАН України. Ін-т історії України) 2002, вип. 11, с. 41–51.

³ Лариса Анатоліївна Фицик, *Виникнення та еволюція української козацької старшини Гетьманщини (1648–1782 р.р.). Історіографія проблеми*, Дис. на здоб. н. ст. к. і. н., К. 2007, 272 с.

окремі тенденції, започатковані в першій половині XIX ст.⁴ О. Лазаревський⁵ фактично не дає оцінки доробку своїх попередників у галузі генеалогії старшинських родів доби Гетьманщини, в той час, як В. Модзалевський⁶ високо оцінює ідеї, запропоновані П. Кулішем. Але об'єднує цих двох дослідників те, що вони не користуються археографічними надбаннями минулої епохи, створюючи нову джерельну базу власних досліджень історії козацької еліти. Так само й соціально-економічна школа, представниками якої були О. Єфименко⁷, В. М'якотін, фактично ігнорували здобутки першої половини XIX ст., у поодиноких випадках згадуючи котрийсь з опублікованих документів і звертаючись до теоретичних надбань. Певним винятком стала стаття М. Василенка “До історії малоруської історіографії й малоруського суспільного ладу”⁸.

Зрештою ціла низка запитань з історії козацької еліти, на які не знайшли відповіді представники соціально-економічної школи, спричинили появу державницької школи. Її засновником став В. Липинський. Цей дослідник, почувавши себе першовідкривачем у галузі історії еліт України, не звертався в історіографічному огляді до історичних досліджень доби романтизму. В. Липинський вважав їх політично заангажованими та тематично обмеженими⁹. Натомість широко користувався археографічними виданнями першої половини XIX ст., зокрема другим і третім томами “Пам'яток”, виданих Київською археографічною комісією.

Новим етапом у розвитку дослідження історії козацької еліти Гетьманщини був вже кінець XX – початок XXI ст. У цей час відроджується науковий інтерес не лише до історіографії питання, але й до археографічних публікацій першої половини XIX ст. Історіографічні оцінки досліджень історії козацької еліти Д. Бантиша-Каменського, М. Маркевича, М. Максимовича, М. Костомарова, П. Куліша загалом типові. До них ставляться як до початкового етапу, з усіма недоліками, притаманними такому періоду. Серед найголовніших: недостатній науковий рівень робіт; не

⁴ Олексій Струкевич, *Op. cit.*

⁵ А. Лазаревский, *Люди старой Малороссии*, К. (Тип. Г.Т. Корчак-Новицкого) 1882, 62 с.

⁶ В.Л. Модзалевский, *Малороссийский Родословник*, т. 1: А–Д, К. (Тип. т-ва Г.Л. Фронкевича) 1908, 519 с.

⁷ А. Ефименко, *Малорусское дворянство и его судьбы. Исторический очерк* [в:] А.Е. Ефименко, *Южная Русь*, Санкт-Петербург 1905, т. 1, с. 145–199.

⁸ Н.П. Василенко, *К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя* [в:] Микола Прокопович Василенко, *Вибрані твори у трьох томах*, т. 1: *Історичні праці*, К. 2006, с. 239–268.

⁹ В. Липинський, *Україна на переломі 1657–1659 (Репринтне видання)*, К. (Дніпро; Українська всевітня Координаційна Рада) 1997, 304 с.

репрезентативна джерельна база, слабкість наведених аргументів, незавершений характер досліджень. Так В. Кривошея хоча й вважав першу половину XIX ст. початком формування історіографії козацької генеалогії та досліджень персонального складу старшини, проте вважав, що М. Максимович, М. Маркевич, М. Костомаров лише мимохідь торкнулися цього питання¹⁰. Першим ґрунтовним дослідником цих питань вважає М. Білозерського. В. Щербак згадує істориків першої половини XIX ст. як тих, хто завершив творення образу козацтва як українського лицарства, хоча початковий етап наукового дослідження соціальних основ українського козацтва відносить до другої половини XIX ст.¹¹ Лише окремі вчені вбачали в добі романтизму революційні зрушення в царині дослідження історії української еліти¹².

Натомість по-іншому склалася доля археографічного доробку першої половини XIX ст. з історії козацької еліти доби Гетьманщини. Сучасні дослідники не лише включають опубліковані в цей час матеріали до джерельної бази своїх робіт, але й високо оцінюють археографічний доробок доби романтизму.

Отже, виходячи з історіографії питання складається враження недооціненості наукового спадку першої половини XIX ст. Якщо поглянути на весь тогочасний доробок з питання еліти як на певний комплекс, то можна відмітити його цілісність, оригінальність (зумовлену домінуючою романтичною парадигмою), а також актуальність окремих тематик. Новизна і революційність полягала у формуванні самих уявлень про еліту. Романтики відійшли від станового і наблизились до сучасного розуміння. Для них еліту складали ті, хто прислужився своєму народу, тому серед представників еліти були не лише П. Сагайдачний, Б. Хмельницький, але й І. Вишенський, П. Могила, Г. Сковорода. Саме ці історичні постаті займають провідне місце в дослідженні П. Куліша, М. Максимовича, І. Срезневського. Старшинську козацьку еліту історики першої половини XIX ст. теж досліджували, але швидше як невід'ємний елемент оригінальності і своєрідності історії України, а саме – наявності козацтва. Хоча самі концепції щодо козацтва інколи є досить незвичними. Мова йде про тогочасні уявлення М. Костомарова та А. Скальковського про походження козацтва та причини виключного його становища в українському суспільстві.

¹⁰ Володимир Володимирович Кривошея, *Персональний склад та генеалогія української козацької старшини (1648–1782)*, Дис. на здоб. н. ст. д. і. н., К. 2005, ч. 1, 517 с.

¹¹ Віталій Олексійович Щербак, *Формування козацького стану в Україні (друга половина XV – середина XVII ст.)*, Дис. на здоб. н. ст. д. і. н., К. 1998, 377 с.

¹² Олексій Струкевич, *Ор. cit.*

У зазначений період існувало декілька концепцій походження козацтва: біблійна, етногенетична та соціологічна. Вони добре вивчені сучасною історіографією. Дещо іншими були погляди М. Костомарова, викладені в 1841 р. у магістерській дисертації¹³. Процес виникнення козацтва представлений як змішання частини автохтонного населення (українців) з представниками інших народів, приваблених ідеєю вольниці. Внаслідок чого “утворився новий, особливий народ, суміш європейського елементу з азійським; народ, що мав спільні з малоросіянами віру й мову, але відмінний від них дух”¹⁴. Причини виняткового становища козацтва в межах українського суспільства пояснює його пасіонарністю: козаки зуміли прищепити решті українського суспільства войовничий дух і очолити визвольну боротьбу. Залишалось ще одне запитання: як окремих народ (козаки) не лише з’єднався з українським народом, але перетворився на його еліту? На першому етапі головну роль М. Костомаров відводить політиці польських королів, що не лише прийняли козацтво на службу, але й закріпили за ним провідне становище в українському суспільстві. А. Скальковський теж провідну роль у процесі перетворення козацтва на еліту відводить королів Речі Посполитої та самій ідеології козацтва. Елітою запорозьке козацтво було вже тому, що утворило організацію за структурою й ідеологією подібну до елітних утворень західного суспільства – лицарських чернечих орденів¹⁵.

Окрім оригінальності (притаманної історичним концепціям першої половини ХІХ ст., що відійшла разом з епохою романтизму), близькості до сучасних тематик, можна відмітити ще одну якість історичних досліджень зазначеного періоду – їх революційність. Зокрема заклик П. Куліша в “Михайлі Чарнишенку” охопити весь комплекс старовини, що пов’язаний з життям козацької еліти, відкриває тему, що не лише є актуальною в наш час, але й мало дослідженою, – це вивчення ментальності, притаманної козацько-старшинським колам як певної стійкої сукупності настанов, переконань, вірувань традицій. Виявленню такого матеріалу допоміг особливий метод збору інформації, розроблений П. Кулішем і реалізований у “Записках про Південну Русь”¹⁶, а також описаний М. Костомаровим¹⁷.

¹³ М. Костомаров, *О причинах и характере унии в Западной России*, Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова, К. 1928, с. 1–40.

¹⁴ *Ibid.*, с. 28.

¹⁵ А. Скальковский, *История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского*, издание второе, исправленное и значительно умноженное, ч. 1, О. 1846, 367 с.

¹⁶ П. Кулиш, *Записки о Южной Руси*, К. (Дніпро) 1994, т. 1–2, 719 с.

¹⁷ М. Костомаров, *Об отношении русской истории к географии и этнографии* [в:] Н.И. Костомаров, *Исторические монографии и исследования Николая Костомарова*, Санкт-Петербург (Тип. М.М. Стасюлевича) 1903, кн. 1, с. 719–731.

Щодо джерельної бази досліджень історії козацької еліти доби Гетьманщини, то вона також має цілу низку характерних рис. Однією з них є подібність до джерельної бази сучасних досліджень. Так, у першій половині XIX ст. історики знали про цінність архіву урядових установ. Починаючи дослідження Бубновської сотні, М. Максимович намагався знайти архів сотенної канцелярії, про що інформує читача в тексті статті¹⁸. Невдача у пошуках змушує історика звернутися до фамільних архівів.

Ще однією досить сучасною рисою є звернення до актових джерел. Усвідомлення джерельного потенціалу цього виду історичних документів пройшло певну еволюцію. Найголовніша тенденція першої половини XIX ст. в джерелознавстві означеного питання – це відхід від синтетичних праць як джерела інформації. Так, якщо в роботах 30–40-х років XIX ст. М. Максимовича, М. Костомарова відчутний вплив праць Д. Бантиша-Каменського, Є. Болховітінова, а в “Історії Малоросії” М. Маркевича літописної традиції, то в 50-х роках джерельна база робіт з історії козацької еліти інша. Зокрема це стосується актуальної для 40-х років XIX ст. теми встановлення політичного складу козацької еліти. Це стосується насамперед списку гетьманів. Список гетьманських імен, встановлений М. Максимовичем у “Замітках про перших гетьманів козацьких і перших полковників Прилуцьких”¹⁹ базується на джерелах різного типу. Але найбільше уваги історик приділяє актам, що дозволило зокрема уточнити час гетьманування Євстафія Ружинського. Окрім того М. Максимович у цій статті захоплюється джерельним потенціалом приватно-правових актів, заохочуючи М. Маркевича продовжувати займатися “розробкою місцевих паперів”.

Окрім з’ясування списку гетьманів у цей час встановлюється персональний склад полкової та сотенної старшини. Навіть побіжний погляд на історіографію питання підтверджує актуальність цієї проблематики для істориків доби романтизму. В цей час здійснюються постійні спроби дослідити склад та генеалогію полкової старшини Чернігівського, Прилуцького, Переяславського, Канівського, Київського полків. Так, лише М. Маркевичу в 1840–50-х роках належить декілька досліджень, що безпосередньо стосуються цього питання. Це статті “Полковники прилуцького полку”, “Чернігівські полковники”. Йому ж присвячені окремі розділи в “Історичному та статистичному описі Чернігова”. Базою для

¹⁸ М. Максимович, *Бубновская сотня* [в:] М.А. Максимович, *Собр. соч.*, К. (Тип. М.П. Фрица) 1876, т. 1, с. 747–834.

¹⁹ М. Максимович, *Заметки о первых гетманах казацких и первых полковниках Прилуцких* [в:] М.А. Максимович, *Собр. соч.*, К. (Тип. М.П. Фрица) 1876, т. 1, с. 321–325.

коректив власноруч складеного і розміщеного в “Історії Малоросії” списку чернігівських полковників М. Маркевич називає “старовинні рукописи” зі своєї бібліотеки, у яких у 1848 р. він відшукав цілу низку імен невідомих до цього часу полковників та сотників²⁰. Як з’ясувалося, це переважно актова документація, під якою стоять підписи старшини або згадка про них у самому тексті документа: універсали гетьманів і полковників; судові рішення по скаргах; документи взяті очевидно з міських актових книг (посилається на акт надання Д. Многогрішним фінансової допомоги для видатків міста Стародуба). Судові матеріали для М. Маркевича стали невичерпним джерелом інформації: підписи; хід розслідування; історичні довідки, але найчастіше – зафіксовані в матеріалах свідчення-оповіді місцевих жителів. Також використовує пріоритетні для сучасної історіографії джерела обліково-статистичного характеру, зокрема “Опис сіл полку Чернігівського, укладеного в 1730 році”²¹.

Очевидно в 40-х роках М. Маркевич оцінює джерельний потенціал “місцевих записів”, бо укладає на їх основі списки полковників не лише Чернігівського, але й Прилуцького полку. Таким чином, якщо порівняти джерельну базу “Історії Малоросії” з означеного питання та названих статей, помітним є зсув у джерельній базі: її основою при укладанні “Історії Малоросії” були козацькі літописи, тоді як наприкінці першої половини ХІХ ст. пріоритетним для М. Маркевича стають актові матеріали.

Ще однією рисою джерелознавства історії козацької еліти зазначеного періоду, що наближає її до сучасності, є прагнення віднайти нові джерела. У цьому плані доба романтизму відкрила низку нових джерел та спробувала з’ясувати їх джерельний потенціал. Примітною є джерельна база історичних досліджень М. Максимовича. Зокрема при встановленні імен та послідовності обіймання полкового уряду в прилуцькому полку. У своїх розшуках він в основному опирається на поминальні записи монастирів і церков, а також на тестаменти. У цьому випадку літописи (Густинський) та праці синтетичного характеру (“Синопис”) є контрольними джерелами. Зазначимо, що в джерелознавчому плані доба романтизму виносить цілу низку інновацій. Це стосується насамперед впровадження в якості достовірних джерел документів церковного походження – синодиків. До розуміння останніх як джерела для з’ясування цілої низки питань з історії козацької еліти доби Гетьманщини українська наука наблизилась лише в наш час²².

²⁰ М.А. Маркевич, *Історичний та статистичний опис Чернігова*, Чернігів (Видавець Луговий В.М.) 2010, 136 с.

²¹ *Ibid.*, с. 107

²² Володимир Володимирович Кривошея, *Op. cit.*

Якщо уявлення про основні джерельні комплекси з історії української еліти, використання актового матеріалу та освоєння нових видів джерел наближають тогочасне джерелознавство до сучасності, то ціла низка інших аспектів виокремлює його в особливу епоху. Зокрема це стосується різного використання джерел одного типу: якщо для істориків першої половини XIX ст. вони можуть виступати в якості основних, то в наш час – посідають маргінальне місце. Для простеження динаміки актуалізації таких бічних джерел в історичних дослідженнях першої половини XIX ст. продуктивним є порівняння джерельних баз двох статей М. Максимовича, присвячених спільній тематиці. Біографія П. Сагайдачного досліджена цим істориком у двох статтях. Першим було підготовлено “Дослідження про гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного”²³, а через декілька років “Сказання про гетьмана Петра Сагайдачного”²⁴. У цьому випадку зміна заголовка не випадкова. Хоча джерельна база пізнішої роботи репрезентативніша, бо поповнюється декількома актами, але справжнє нарощення джерельної інформації відбувається за рахунок нарративних джерел, літературних та таких, інформацію яких з причин інтерпретативного характеру можна поставити під сумнів. У “Дослідженні...” М. Максимович висловив своє бачення щодо напрямів майбутніх джерельних пошуків. Підвищеною інформативністю, на його думку, вирізнявся ще не знайдений на той час “Вірш...” на поховання гетьмана. У наступній роботі, очевидно, М. Максимович розшукав це джерело, оскільки в “Сказанні...” він подає уривок самого тексту та часто покликається на це джерело. Якщо поглянути на джерела, процитовані істориком у своїх дослідженнях про П. Сагайдачного, то окрім названого таким є поменник. Очевидно, ці два джерела з десятка використаних для М. Максимовича є базовими. І дійсно, на основі “Поменника” він встановлює родовід П. Сагайдачного, “Вірш...” дає можливість заповнити окремі лакуни в біографії гетьмана, а маргіналії на його полях висвітлюють родинні стосунки. Зміст “Поменника” історик так до кінця й не розшифрував, про що зізнається в “Дослідженні...”. Мабуть такий стан справ зберігається і на 50-ті роки, бо в “Сказанні...” М. Максимович використовує той же об’єм інформації з поменника, упускаючи непрочитану частину. Якщо такі джерела для встановлення родоvodu в першій половині XIX ст. були базовими, то в XXI ст. вони вже є другорядними²⁵.

²³ М. Максимович, *Исследование о гетмане Петре Конашевиче Сагайдачном* [в:] М.А. Максимович, *Собр. соч.*, К. (Тип. М.П. Фрица) 1876, т. 1, с. 336–357.

²⁴ М. Максимович, *Сказание о гетмане Петре Сагайдачном* [в:] М.А. Максимович, *Собр. соч.*, К. (Тип. М.П. Фрица) 1876, т. 1, с. 358–387.

²⁵ Володимир Володимирович Кривошея, *Op. cit.*, с. 36.

Загалом романтизм мав свої уявлення про першорядність історичних джерел, у тому числі й щодо біографії найвідоміших осіб. Це мали бути насамперед концептуалізовані тексти, де проявлялася б світоглядна основа людини. Такими улюбленими джерелами були легендарна праця П. Сагайдачного “Про унію”, декілька універсалів Б. Хмельницького, що виявилися фальсифікатами. Запит на тексти, де та чи інша проблема була б концептуалізованою, впливає на археографічну роботу в першій половині XIX ст. Так, до 60-х років був виданий величезний комплекс джерел, що стосувався інтелектуальної історії козацької еліти. Ці матеріали й донині слугують джерелами для вивчення світогляду козацької старшини, комплексу ідеологічних настанов. Провідне місце серед них посідають козацькі літописи, які були видані О. Бодянським та Київською археографічною комісією. Якщо взяти до уваги і той факт, що в цей час були видані монастирські літописи XVII–XVIII ст., польські хроніки, перевиданий “Синопис”, то перед нашими очима розгорнеться достатньо повний наратив, зразок інтелектуального осмислення щодо базових питань історії Визвольної війни, Гетьманщини та її еліти. У цьому плані козацьке й монастирське літописання XVII–XVIII ст. склали корпус джерел, що достатньо повно був представлений завдяки археографічній діяльності. Окрім того, фактично всі інші матеріали XVII–XVIII ст., що були видані в цей час на території України, стосувалися того чи іншого аспекту історії козацької еліти Гетьманщини.

Ірина Ворожбит

ЛИСТИ О. КІСТЯКІВСЬКОЇ ДО О. КІСТЯКІВСЬКОГО ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ПОВСЯКДЕННЯ МІСТА КИЄВА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст.

Дослідження повсякдення міста Києва на різних етапах його розвитку завжди залишалось пріоритетним напрямком історичних студій. Про це свідчить низка досліджень, серед яких можна виділити роботи О. Вільшанської¹, Т. Заболотної², Т. Пастушенко³ та ін. Надзвичайно актуальним на сьогодні є введення в науковий обіг раніше неопублікованих джерел з історії буденності Києва⁴, створення бібліографічних покажчиків⁵ тощо.

Арсенал джерел історика повсякденності значно розширюється за рахунок текстів особового походження. Окрім мемуарів та щоденників мешканців міста, на особливу увагу заслуговують епістолярні пам'ятки. Адже, листування характеризується високим ступенем релевантності, унікальністю наявної інформації, надзвичайною “чуттєвістю” до місця та часу свого створення. Відповідно до зазначеного, листи О. Кістяківської до свого чоловіка – О. Кістяківського не є виключенням. Мета статті полягає в спробах окреслити джерельно-інформативні можливості епістолярію О. Кістяківської до О. Кістяківського в контексті особливостей київської буденності другої половини ХІХ ст. Оскільки заданий обсяг роботи не передбачає розлогого викладу, то зупинимось на окремих, на наш погляд, показових сюжетах.

Про О. Кістяківську (1846–1920) відомо, що вона походила з роду баронів Міхельсів, була рідною сестрою В. Антонович, дружини ординарного професора Університету Св. Володимира, видатного історика, археолога, археографа, нумізмата, громадського та політичного діяча другої половини ХІХ – ХХ ст. – В. Антоновича. У 1864 р. О. Міхельс вийшла заміж за О. Кістяківського – в майбутньому ординарного професора Університету

¹ О.Л. Вільшанська, *Зміни в громадському побуті населення Києва на початку першої світової війни*, Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. 6 (2003) 246–254.

² Т.В. Заболотна, *Повсякдення населення Києва в роки нацистської окупації 1941–43 рр.*: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01, К. 2008, 20 с.

³ Т. Пастушенко, *Повсякдення повоєнного Києва: випадок репатріанта*, Сторінки воєнної історії України 13 (2010) 229–239.

⁴ Е.М. Кузьмін, *“Київ, которого не знають”*, сост., ст. и комент. В. Ульяновского, К. (Льбедь) 2014, 368 с., ил.; О.В. Палалеев, *Старий Київ: Зі спогадів старого грішника*, упор., вст. ст., прим., добір іл. О.М. Друг, вид. 2, К. (Льбідь) 2013, 432 с., іл.

⁵ *Історія міста Києва періоду 1861 – першої половини 1917 рр. Наук.-допом. бібліогр. покажчик у виданнях ХVІІ ст.* 2000 р.: т. І, кн. 2, К. 2009, 200 с.

Св. Володимира, відомого вченого-криміналіста, історика права, археографа та громадського діяча другої половини XIX ст.

Через дванадцять років після шлюбу в родині Кістяківських було вже шестеро синів. 1865 року народився перший син Володимир. 1868 р. – Богдан (у хрещенні Федір). 1870 р. народився Борис, 1872 р. – Юлій. 1874 р. з'явився на світ Олександр, 1876 р. – Ігор. 1879 року, коли наймолодшому сину Ігору виповнилося три роки, у Олександрі Кістяківській знайшовся час на благочинність. Олександра Іванівна очолила комітет Товариства денних притулків, де змогла реалізуватися, як вона сама писала⁶, в якості адміністратора. Кістяківські прожили в шлюбі лише двадцять один рік. 1885 р. його трагічно обірвала передчасна смерть Олександра Федоровича на п'ятдесят другому році життя. Відтак, Олександра Іванівна змушена була самотужки “піднімати на ноги” шістьох неповнолітніх синів.

Епістолярій О. Кістяківської⁷ до О. Кістяківського зберігається у фонді № 3 Інституту рукопису Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського, і налічує 154 одиниці зберігання на 324 аркушах⁸. Кореспонденція охоплює період часу тривалістю в дванадцять років. Перший лист датований 26-м травня 1872 р., останній – 15-м листопада 1884 р. (тут і далі датування подається за старим стилем – *І.В.*).

Листування О. Кістяківської є тематично багатоплановим та різноманітним, а відтак може “дати відповідь” на низку дослідницьких запитів: навчання та виховання дітей у професорській родині, спосіб організації їхнього дозвілля, рівень розвитку педіатрії та дорослої медицини, повсякдення Києва другої половини XIX ст. тощо. Епістолярний наратив Кістяківської – це тексти, створені всередині професорської корпорації, а відтак вони уособлюють культурні коди та етоси “вченого стану”. Важливе місце в системі самоідентифікації професури займало місто, адже університетських викладачів, за визначенням О. Вишленкової, можна назвати “наиболее городскими жителями”, в тому сенсі, що вони були повністю відірваними від села і цілком залежали від урбанізаційних процесів⁹.

Відомо, що “довге XIX ст.” позначилося для Києва та його мешканців відчутними змінами, які полягали у якісному вдосконаленні міського

⁶ Інститут рукопису Національної бібліотеки імені В.І. Вернадського (далі – *ІР НБУВ*), ф. 3, од. зб. № 62425, арк. 2.

⁷ Листи О.Ф. Кістяківського до О.І. Кістяківської нам поки що не вдалося відшукати.

⁸ *ІР НБУВ*, ф. 3, од. зб. № 62385–62541. Кістяковская А[лександра Ивановна], Кістяковскому [Александру Федоровичу]. Письма 29 мая [1872] – 15 ноября 1884 г. из села Великие Будки, Киева, Кляйн-Либенталя, Одессы и др. в [Карлсбад], [Прагу], [Петербург], [Москву], [Киев] и др., 326 арк.

⁹ Е.А. Вишленкова, С.Ю. Мальшева, А.А. Сальникова, *Казанское житье (XIX–XX века)*, Казань (ДОМО-GLOBUS) 2005, 399 с.

побуту. З 1854 р. киянам стали доступними послуги телеграфу, 1872 р. було проведено перший водогін, а від 1890 – нічний Хрещатик освітлювався електричними ліхтарями. Безумовно, зрушення такого характеру відобразилися в тогочасних документах.

Зокрема, проекти київських водогонів активно обговорювалися на сторінках газети “Киевлянин”¹⁰. Починаючи з 1871 р. відповідальність за водопостачання в місті несло однойменне товариство, діяльність якого була регламентована низкою угод з міською владою¹¹. Історія функціонування київської системи водогонів вперше була оформлена у стислий нарис з приводу його 30-річчя у 1902¹², а також у 1922 р.¹³, з нагоди 50-річчя. Наведені документи свідчать про те, що дослідники, вивчаючи питання розвитку системи водопостачання в Києві, послуговуються в основному джерелами офіційного характеру: угоди, звіти, проекти, матеріали з’їздів тощо.

Влітку 1875 р. труби водогону прокладалися в Либідській частині міста, по вулиці Кузнечній¹⁴, де мешкала родина Кістяківських. Олександр Федорович перебував у той час на лікуванні водами у Карлсбаді¹⁵, а його дружина у листах докладно описувала різні можливі варіанти прокладання труб водогону до їхнього будинку, особливості роботи агентів товариства водопостачання: “Он (агент – *І.В.*) мне сказал, что на *свой* риск он проложил трубы до наших ворот, так как надеется, что ты воду проведешь, если не теперь, то несколько позже, а для них гораздо удобнее сплавливать трубы вначале, рыть и отискивать место, где их удобнее соединить”¹⁶.

Крім того, Олександра Іванівна повідомляла чоловікові про фінансові обставини справи. Так, з листа від 11 липня 1875 р. дізнаємося, що рахунок за користування водою становив 40 копійок з сажня¹⁷ житлової площі¹⁸ (19,2 рублів з будинку Кістяківських щомісяця, де площа становила 48 сажнів¹⁹, без урахування на “корову, лошадей и поливку

¹⁰ *О проекте водопроводов в Киеве*, Киевлянин 46 (1864).

¹¹ *Договоры г. Киева с Киевским обществом водоснабжения*, К. 1903, 30 с.

¹² Ф.Ф. Эссен, *Исторический очерк развития водоснабжения г. Киева*, Тр. рус. водопровод. съездов: Съезд V (18–25 марта 1902 г.) в Киеве, Москва 1902, с. 20–30.

¹³ *Технический отчет киевского коммунального водопровода*, Обзор деятельности Киев. гумкоммуотд. за 1922 год, К. 1923, с. 31–34.

¹⁴ Кузнечна вул. – суч. вул. Антоновича.

¹⁵ Карлсбад – суч. місто-курорт Карлові Вари в Чехії.

¹⁶ *ІР НБУВ*, ф. 3, од. зб. № 62396, арк. 2.

¹⁷ Сажень – міра вимірювання відстані. 1 сажень = 2, 1336 м.

¹⁸ *ІР НБУВ*, ф. 3, од. зб. № 62398, арк. 1.

¹⁹ Щорічне жалування ординарного професора в Університеті Св. Володимира складало 3000 рублів, батон свіжого житнього хліба вагою 400 г. коштував 4 коп., 1 кг чаю – 3 руб. (середня вартість за цінами до 1913 р.).

цвeточника²⁰). Крім того, протягом року ремонтування водогону після його проведення відбувалося за рахунок товариства водопостачання²¹.

Проведення водогону в будинки Києва 1870-х рр. відображено в листах Кістяківської з точки зору замовника послуг²², а не їх виконавців. Таким чином, варто зважати на змістове наповнення епістолярію, порівнюючи наявну тут інформацію з даними офіційних документів, куди вона закладалася за участі представників Київського товариства водопостачання, що безпосередньо впливало на характер цих текстів.

Однак, у контексті дослідження епістолярію дружини О. Кістяківського важливими є не тільки описані нею фактологічні особливості сюжетів, а й спосіб та мета їх викладу. Тема водогону виявляється наскрізною загалом у шістьох листах за цикл листування між подружжям (всього – 15 листів за червень – липень 1875 р.), а інформація подається у такий спосіб, щоб врешті переконати чоловіка провести воду до їхнього будинку. Нагадаємо, що Либідська частина міста – не перший район у Києві, де прокладалася система водопостачання. Очевидно, Олександра Іванівна була добре проінформована про переваги побутових новацій, тому й наполягала на них.

У листі від 22 червня 1875 р.²³ Кістяківська власноруч намалювала кошторис проведення труб, відмовившись пересилати чоловікові оригінальний документ, остерігаючись його втратити. Олександра Кістяківська неодноразово зверталася до Олександра Кістяківського, щоб він висловив своє рішення з приводу означеного питання: “Посылаю тебе сметы..., чтобы ты мог их лучше рассмотреть и дал мне ответ”²⁴. 6 липня того ж року дружина знову в ненав’язливій формі спонукала О. Кістяківського дати відповідь: “Хорошо было бы, если бы ты сказал свое последнее слово”²⁵, і відразу додала: “Я думаю провести кран прямо в нашу комнатушку, что возле кухни. Агент говорил, что это будет стоить рублей шесть и удобств больше”²⁶. О. Кістяківська продовжувала хвилюватися і через п’ять днів по тому: “Я, во всяком случае, жду, пока, ты не ответишь на то письмо, с которым посланы сметы”²⁷. Зауважимо, що причина таких наполегливих звернень до певної міри обумовлювалась труднощами поштового зв’язку: Олександр Федорович так і не отримав деякі листи.

²⁰ *IP НБУВ*, ф. 3, од. зб. № 62395, арк. 2.

²¹ *Ibid.*, арк. 2.

²² *Ibid.*, од. зб. № 62391, арк. 1зв.–2.

²³ Хронологічно перший лист, в якому йшлося про водогін.

²⁴ *IP НБУВ*, ф. 3, од. зб. № 62391, арк. 3.

²⁵ *Ibid.*, од. зб. № 62396, арк. 2.

²⁶ *Ibid.*, арк. 2.

²⁷ *Ibid.*, од. зб. № 62398, арк. 1.

Зі щоденника Кістяківського дізнаємося, що професор врешті-решт дав свою згоду на підключення системи водопостачання до свого будинку: “Так и я, заплативши за устройство водопровода...”²⁸. Переконлива впевненість О. Кістяківської щодо виправданості проведення водогону демонструє ставлення до інновацій у середовищі професорської корпорації. Професорська субкультура як породження соціального прошарку, для якого характерна інтелектуальна та творча діяльність, за визначенням, передбачала увагу до нововведень²⁹. Крім того, родини професорів цілком могли собі дозволити “ноу хау” такого штибу, тому й не дивно, що система водогонів міста починалася з “найзаможніших районів” Києва.

Представники “вченого стану” не тільки не стояли осторонь науково-технічного прогресу, а й своїми дослідницькими розвідками сприяли його розвитку. Тексти джерел свідчать про те, що професура відіграла неостанню роль у поліпшенні умов міського побуту. Можливість проявити себе у ролі експерта з питань містобудування випадала “вченим мужам”, зокрема, на засіданнях Міської Думи: “Докладывалось дело о киевских водопроводах. Общество водопр[оводчиков] Струве так дурно устроило водопроводы, что вот уже второй год водопровод замерзает... Решено обязать общество переложить трубы на глуб[ину] 7 ф[ут]”³⁰.

Оскільки листування було основною формою комунікації на відстані для періоду XIX ст., то цілком зрозумілим є вирішення подружжям побутових питань в “епістолярній формі”. О. Кістяківська часто просила свого чоловіка придбати ті чи інші речі, коли він від’їздив за кордон: “Не купишь ли ты мне за границей кофточек вязанных для будущего члена семьи³¹? В Киеве их достать невозможно, а заказывать – будет очень дорого стоить”³². Особливості місцевої торгівлі яскраво проглядаються в текстах листування: “Купи мне, если можно несколько, т. е. пары четыре, подвязок, таких как ты привозил. Одну пару для меня, а три – для Антоновичей. В Киеве такие подвязки есть, но хуже тех, что ты привозил, и стоят 35 копеек пара”³³.

²⁸ О.Ф. Кістяківський, *Щоденник (1874–1885)*: у 2 т. упорядкув. І.Л. Бутич, т. 1. 1874–1880, К. (Наукова думка) 1994, 648 с.

²⁹ С. Посохов, *Професорський стиль життя та міська культура в Росії першої половини XIX ст.*, Джерела локальної історії. Культурний побут городян XVIII – першої половини XX ст., К. 2013, с. 186–205.

³⁰ О.Ф. Кістяківський, *Вказана праця*, т. 1, 1874–1880, 648 с.

³¹ Лист від 11 липня 1875 р. – О.І. Кістяківська була в той час вагітна наймолодшим сином Ігорем.

³² *ІР НБУВ*, ф. 3, од. зб. № 62398, арк. 2.

³³ *Ibid.*, од. зб. № 62541, арк. 1зв.

Підкреслимо, що можливістю орієнтації на закордонні товари могла скористатися нечисельна група мешканців тогочасного Києва (дворяни, чиновники вищих класів, заможні купці). Як відомо, професори часто від'їздили до європейських країн у відрядження. Більше того, такі поїздки становили самостійний елемент як організації їх професійної діяльності, так і “культури професорських вакацій”.

Таким чином, у представників цієї соціальної групи завжди був набагато ширший вибір, що, власне, і проявлялось на рівні товарів повсякденного вжитку: “Если не будет кофточек, придется пеленать ребенка, чего бы мне очень не хотелось”³⁴. Олександр Федорович часто повертався до Києва з європейськими товарами. В більшості випадків, придбані речі були замовленнями дружини або подарунки дітям, родичам та друзям. Завдяки щоденниковим записам, куди вчений ретельно фіксував свої закордонні витрати, відомий їх перелік. Назвемо деякі з них: “корзинка для Саши”, “шкапулка для Володи”, “запонки”, “пенсне с шнурочк[ом]”, “гарусный платок для Саши”, “четверо часов: для Жени, Виты, Феди и Павки”³⁵ тощо.

О. Кістяківська добре орієнтувалася у цінах на товари, була дуже уважною до їх подорожчання, що характеризує її як вправну господиню та турботливу матір. Адже, в родині Кістяківських було шестеро синів, тому планування витрат завжди залишалось актуальним для подружжя. Хоча, варто зауважити той факт, що самого О. Кістяківського інколи драгувала надмірна заощадливість його дружини: “Начинается грызотня. Приглашает на обед, когда самим скоро есть нечего, подумал бы о семье”³⁶, и тому подобное на эту тему”³⁷.

Однак, саме ця риса вдачі О. Кістяківської посприяла наявності в її листах великої кількості цін на предмети повсякденного вжитку: “Сахар в Киеве дорожает. Рафинад головной – 9 рублей 60 копеек, а песок – 8 рублей 40 копеек”³⁸; “Мясо в Смелом и в Ромнах стоило 10 копеек, а теперь уже 11 копеек. Нечего удивляться, если в Киеве – 13 копеек...”³⁹ тощо. Зауважимо, що в листах відображена не тільки констатація вартості тих чи інших товарів: дружина професора фіксує процес підвищення цін. Наявність такої інформації у листуванні завдячує персональним особливостям характеру Олександри Іванівни і становить специфічну ознаку її епістолярного нарративу.

³⁴ *IP НБУВ*, ф. 3, од. зб. № 62498, арк. 2.

³⁵ О.Ф. Кістяківський, *Op. cit.*, т. 1, 648 с.

³⁶ Виділено курсивом – О. Кістяківський передає пряму мову О. Кістяківської.

³⁷ О. Ф. Кістяківський, *Op. cit.*, с. 584.

³⁸ *Ibid.*, ф. 3, од. зб. № 62499, арк. 2.

³⁹ *Ibid.*, од. зб. № 62465, арк. 2.

Окрім щоденних обов'язків по господарству, якими відала О. Кістяківська, на її плечі був покладений контроль над ремонтуванням будинку, що традиційно відбувався влітку. Культурні потреби та статусна поведінка університетських професорів вимагали від них більших за обсягом витрат на догляд за своїм помешканням, ніж від людей з аналогічним рівнем доходів⁴⁰. Відкритість професорського житла як певної норми, що проявлялася у зустрічах салонного типу вдома в одного з професорів, вимагала у господарів такого будинку постійно піклуватися про його зовнішній вигляд та внутрішній комфорт: “Сегодня наняла обойщика, *чтобы* переклеить ту мебель, что в спальне, а потом необходимо перебить и ту, что на мезонине. Посмотрю, какова работа, да и тогда и другую закажу, т. е. ту, что на мезонине”⁴¹.

У своїх листах до чоловіка О. Кістяківська ретельно описувала хід справ та суму витрачених коштів: “...договорила красильщика Паевского на 35 рублей побелить потолки и четыре комнаты, оклеить обоями и покрасить окна, двери и полы его материалом. Штукатурка – на 7 рублей 50 копеек, перетереть домик внутри и снаружи... Столярка – за 5 рублей – поправит окна и двери”⁴². Також з листування видається можливим дізнатися спектр та вартість ремонтних послуг у місті Києві другої половини ХІХ ст., якими користувалися представники професорської корпорації.

Свідчення про вже згадувані вечірні зустрічі в помешканнях професорів або представників тогочасної української інтелігенції знайшли відображення в епістолярії Кістяківської: “О вечерах же с Гогоцкой⁴³ никто и не думал, да никого и в Киеве нет, все уехали”⁴⁴. Поряд з такими лаконічними повідомленнями, послуговуємося дещо ширшими: “Вчера я была у Панченко⁴⁵, там встретила Русова⁴⁶, он мне сказал, что в Харькове, в магазине Таллина есть много пьес для театра на украинском языке. Если будешь иметь время, зайди, пожалуйста, и приобрети, что можно. Володя

⁴⁰ С. Посохов, *Op. cit.*, с. 186–205.

⁴¹ *Ibid.*, ф. 3, од. зб. № 62438, арк. 1зв.

⁴² *Ibid.*, од. зб. № 62395, арк. 3.

⁴³ Гогоцька Євдокія Іванівна (1823–1888) – дружина Гогоцького Сильвестра Сильвестровича (1813–1889) – професора філософії Київського університету Св. Володимира. У 1860-ті роки брала участь у створенні недільних шкіл. У 1865 р. відкрила початкову школу з ремісничим ухилом, яка пізніше перетворилася на ремісниче училище. У 1875–1876 рр. видавала газету “Киевский телеграф”.

⁴⁴ *IP НБУВ*, ф. 3, од. зб. № 62397, арк. 2.

⁴⁵ Панченко Федір Тимофійович – член Старої громади, лікар.

⁴⁶ Русов Олександр Олександрович (1847–1915) – український земський статистик, фольклорист, етнограф, громадський діяч. У 1870 р. став членом, згодом – одним з керівників Старої Громади. Був одним з ініціаторів створення Південно-Західного відділу Російського Географічного товариства.

теперь очень увлечен постановкой спектакля, и я нахожу, что для него это очень полезно”⁴⁷. Цей лист було написано в кінці 1880 р., під час дії Емського указу. Згадувані Кістяківською Ф. Панченко та О. Русов – відомі діячі Старої Громади. Наведена цитата демонструє, що саме на вечірніх зібраннях київських українофілів можна було отримати інформацію про місця продажу забороненої літератури.

Крім того, вечірні зустрічі тогочасних інтелектуалів виступали характерною рисою професорської субкультури, адже університетська корпорація відзначалася надзвичайно високим рівнем комунікативних зв’язків. Зазвичай “вчені мужі” збирались разом з метою подискутувати на суспільно-політичну тематику, обговорити останні новини за грою в карти чи келихом вина. Означення, які надавалися зібранням інтелектуалів відповідно до їх мети, свідчать, що “вечера с Гогоцкой”⁴⁸, “юридические субботы”⁴⁹, “словарные заседания”⁵⁰ становили самостійний елемент професорської буденності.

Отже, листування О. Кістяківської до О. Кістяківського завдяки його тривалості дозволяє розкрити достатньо широкий пласт повсякдення Києва другої половини XIX ст. Головною характерною ознакою аналізованих епістолярних пам’яток є те, що ці тексти більшою мірою демонструють особливості буденності київської професури, адже вони вийшли з-під пера однієї з представниць цієї соціальної групи. Листи Кістяківської не тільки відзначаються багатим фактологічним матеріалом до історії міського побуту (розвиток системи водопостачання, асортимент та ціни на предмети повсякденного вжитку, спектр надання ремонтних послуг у місті та ін.), а й розкривають мотиви побутової поведінки, що дозволяють розшифрувати прихований культурний код і зрозуміти суспільну позицію індивіда. Приналежність до “вченого стану” зумовлювала своєрідний повсякденний “габітус”, характерний для представників означеної суспільної групи. У проаналізованому блоці листування Кістяківської це проявлялось у однозначно позитивному ставленні до інновацій, толеруванні загальноприйнятих практик участі у салонних зібраннях тогочасних інтелектуалів та можливість вибору, орієнтація на якісно кращі матеріальні атрибути соціального статусу. Перераховані ментальні маркери склали частину загальної структури самоусвідомлення та самоідентифікації всередині професорської корпорації.

⁴⁷ *IP НБУВ*, ф. 3, од. зб. № 62470, арк. 2.

⁴⁸ *Ibid.*, од. зб. № 62397, арк. 2.

⁴⁹ О.Ф. Кістяківський, *Op. cit.*, с. 648.

⁵⁰ В. Науменко, *Александр Федорович Кистяковский и украинство (К 30-летию со дня смерти его)*, *Украинская жизнь* 1 (1915) 36–42.

Інна Старовойтенко

**ЛЕОНІД ЖЕБУНЬОВ У СЮЖЕТАХ ЕПІСТОЛЯРІЮ
ДО БОРИСА ГРІНЧЕНКА
(1905–1910 РОКИ)**

Леонід Жебуньов (1862–1919) – український громадський діяч, активний учасник національного руху початку ХХ ст., популяризатор національних потреб українства серед різних верств суспільства, малознана постать нашої історії. Із цим ім'ям пов'язано чимало національних заходів початку минулого століття. Л. Жебуньов – один із фундаторів Українського клубу в Києві, активний член Полтавської та Київської “Просвіт”, перших політичних партій Наддніпрянщини, прихильник щоденної української газети “Рада”, що виходила у Києві в 1906–1914 рр.: її автор, меценат, популяризатор, наполегливий консультант редакційно-видавничого колективу та видавця “Ради” Є. Чикаленка, координатор спільних заходів між українськими громадами різних міст (Полтави, Києва, Харкова, Петербурга, Катеринодара). Він і український книголюб, який на власні кошти поширював популярні книжки рідною мовою серед незможних верств населення. В окремих випадках Л. Жебуньов заохочував українських письменників до написання книг актуальної тематики, наприклад публіцистичної праці “Украинский вопрос”, що вийшла у Петербурзі у 1914 р. і була гідною відповіддю українців на ті численні інсинуації, які проти них поширювала чорносотенна російська пропаганда.

Ця яскрава постать доби українського націтворення привернула увагу дослідників лише в умовах державної незалежності України. Так, у 2001 р. побачила світ перша стаття про Л. Жебуньова авторства Н. Миронець¹, у 2005 р. видані інформаційні листи Л. Жебуньова до Є. Чикаленка за 1907–1919 рр.², які яскраво та різнобічно презентують свого автора: його глибоку ідейність, відданість українській справі, національну позицію, заходи з поширення українських видань, ставлення до української газети “Рада”. Сюжети тих неповторних листів розкривають

¹ Н. Миронець, *Український патріот росіянин Леонід Жебуньов*, Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірник наукових праць та спогадів, К. 2001, ч. 6, у 2-х ч., ч. 1, с. 284–293.

² *Листи Леоніда Жебуньова до Євгена Чикаленка. 1907–1919 роки*, упор., вступ та коментарі І. Старовойтенко, К. 2005, 251 с.

і чимало біографічних фактів із життя Л. Жебуньова: змальовують його діяльність у Києві та Полтаві, співпрацю з газетою “Рада”, заходи з її збереження та зростання читацького інтересу, широку популяризаторську українську діяльність Леоніда Миколайовича у різних місцях перебування (Криму, на Кавказі, С.-Петербурзі, Полтаві, Гадячі). Епістолярні джерела відображають і особисті якості цього українця, який прийшов до національної свідомості вже у зрілому віці та глибоко переживав з того, що більшу частину свого життя займався не тими справами, до яких був покликаний. Період тісної співпраці Л. Жебуньова з газетою “Рада” відображений і в статтях³ та публікації⁴. Постаті Л. Жебуньова присвячена джерелознавча розвідка “Леонід Жебуньов: джерела до біографії”⁵, в якій оглянуті архіви України, їхні фонди з матеріалами про відомого українця, та коротке біографічне дослідження з окремими фактичними уточненнями та поправками, які дали змогу встановити архівні документи⁶.

Перші згадки про Л. Жебуньова знаходимо у спогадах його сучасників. Так, про нього, як про близького родинного приятеля, згадувала С. Русова. Вона писала, що її родина познайомилась з Жебуньовим на Чернігівщині, куди він приїхав розмальовувати віконниці у їхній збудованій хаті і сприяв зусиллям з Русовими на довгі роки. С. Русова підкреслювала, що в образі Л. Жебуньова яскраво відбилися “усі органічні риси дворян”, які вже відходили в минуле: зовнішня привабливість, шляхетність, відданість справі, за яку він брався, висока моральність. Л. Жебуньов, познайомившись з О. Русовим, захопився статистичною справою та почав втілювати її у практичне життя на території Ніжинського повіту. С. Русова звернула увагу і на еволюцію Л. Жебуньова від російського народника до свідомого українського діяча, відзначила основні його життєві віхи. Так, вона згадувала про їхнє спільне перебування на початку 1880-х рр. у Лук’янівській в’язниці та про справжній приятельський

³ І. Старовойтенко, *Листи Л. Жебуньова до С. Чикаленка (1907–1914 рр.) як джерело дослідження історії української щоденної газети “Рада”*, Студії з архівної справи та документознавства, К. 2004, т. 11, с. 141–149; І. Старовойтенко, *Л. Жебуньов – активний учасник видавничого життя газети “Рада”*, Національна періодика початку ХХ століття: розвиток і реалізація української ідеї державотворення, К. 2006, с. 20–21.

⁴ І. Старовойтенко, *Лист прихильника та популяризатора газети “Рада” Л. Жебуньова до її видавця Євгена Чикаленка*, Рукописна та книжкова спадщина України, К. 2005, вип. 9, с. 265–277.

⁵ Старовойтенко І. *Леонід Жебуньов: джерела до біографії*, Рукописна та книжкова спадщина України, К., 2007, кн. 11, с. 183–199

⁶ І. Старовойтенко, *Леонід Жебуньов: громадська діяльність у Києві*, Київ і кияни. Матеріали щорічної науково-практичної конференції, К. 2006, с. 238–245.

вчинок Л. Жебуньова, який узяв частину паперів, що компрометували С. Русову, на себе⁷. Як свідчить прохання матері Л. Жебуньова Марії Жебуньової до міністра внутрішніх справ Росії Дурново від 25 січня 1882 р. про помилування сина, ув'язнення у Києві Л. Жебуньов відбував у 1881 р.⁸ як звинувачуваний у справі робітничих гуртків революційної партії.

С. Русова вважала, що ще із заслання Л. Жебуньов повернувся свідомим українцем, бо писала: “Там у Мінусинську, на чужині, він саме й зрозумів, що він українець і мусить віддати свої сили не загальноросійській революції, а українському рухові, який щойно народжувався на той час, мусить працювати, щоб збудити національну свідомість в українському народові, мусить стати на захист прав української культури перед вищими російськими колами. З заслання він повернувся вже свідомим українським діячем і справді зробив багато користи для українського відродження, як завзятий пропагандист української ідеї і серед вищих верств суспільства і в народній мові”⁹.

Чимало згадок про Л. Жебуньова зустрічаємо в “Щоденнику” ще одного його сучасника – Є. Чикаленка. Останній в основному писав про ставлення Л. Жебуньова до газети “Рада”, його діяльність з її поширення, використання для цього зв'язків із посадовими особами різних рівнів, про його взаємини з відомими сучасниками тощо. Є. Чикаленко добре знав Л. Жебуньова. Він згадував, що вперше побачив його в Одесі ще підлітком у 1870-і рр. в оселі Є. Соколовського – директора приватної гімназії, в якій тоді здобував середню освіту. Незабутнє враження на нього справила шляхетна зовнішність Л. Жебуньова. Ближче ж знайомство відбулося лише 1903 р. у Полтаві, на відкритті пам'ятника І. Котляревському. З 1907 р. Є. Чикаленко вів з Л. Жебуньовим інтенсивне листування і наполягав на його переїзді до Києва, бо сповідував принцип, що усяка здібна людина повинна реалізовувати себе у центрі громадсько-культурного життя.

Є. Чикаленко також писав про еволюцію Л. Жебуньова від російського революціонера, що “ходив в народ”, до найдіяльнішого та найенергійнішого українського діяча у період 1904–1917 р.¹⁰ Зазначав, що вирішальне значення у його національному становленні мало українське свято у Полтаві 1903 р. Є. Чикаленко згадував і окремі біографічні факти. Місцем народження Л. Жебуньова називав Катеринославщину, та допускав, що

⁷ С. Русова, *Мемуари. Щоденник*, К. 2004, с. 84–85.

⁸ ЦДІАК, ф. 274, оп. 1, спр. 226.

⁹ С. Русова, *Op. cit.*, с. 74.

¹⁰ Є. Чикаленко, *Спогади (1861–1907)*, К. (Темпора) 2003, с. 240.

народився він у к. 1850-х рр., хоча відомо, що ця подія сталася раніше – 1851 р. Також є згадка і про заслання Л. Жебуньова до Сибіру, яке Є. Чикаленко відносив до 1878 р. та називав його причину – революційну пропаганду в Києві. У першому факті автор помилявся, бо насправді, як свідчать інші документи, заслання розпочалося в 1882 р.

Є. Чикаленко писав про Л. Жебуньова як засновника іменної – “жебуньовської” громади, гуртків з учнівської та студентської молоді у Києві, учасника московських просвітніх інституцій з метою видання й поширення українських книжок, пропагандиста українства серед студентів, росіян і селянства¹¹. Автор підкреслював: “Жебуньов сам так захоплений українством, що віддає йому все своє здоров’я, всю свою енергію і всі 24 години в добу, бо й сни йому сняться на українські теми”¹². Також Є. Чикаленко згадував про членство Л. Жебуньова в Українській демократично-радикальній партії¹³, його діяльність в Українському клубі, та заходи щодо захисту українського руху від шовіністичних інсинуацій. З епістолярної спадщини Є. Чикаленка стає відомо, що з ініціативи та наполегливості Л. Жебуньова П. Стебницький і О. Лотоцький написали відому публіцистичну працю “Украинский вопрос” (1914).

Автор писав і про жертвність Л. Жебуньова на користь українських справ, підкреслюючи, що іноді шляхетність вчинків благодійника його глибоко вражала. Так, у 1909 р. видавець “Ради” відмітив, що зайшов провідати хворого Леоніда Миколайовича, якого лікарі відправляли у Крим на лікування. І коли мова пішла про “Раду” та її скрутне фінансове становище, Л. Жебуньов без усяких роздумів запропонував 500 крб., заощаджених на лікування, на видавничі витрати газети. Зокрема, він сказав: “У мене є 500 рублів, які я держав на подорож у Крим; тепер я рішив нікуди не їхати, то я вам дам ці гроші, бо смерть “Ради” уб’є мене швидше, ніж моя хвороба”¹⁴. Такий жест з боку небагатої людини глибоко вразив Є. Чикаленка, який подякував йому від щирого серця, але грошей не взяв.

Український громадський діяч, літературознавець С. Єфремов називав Л. Жебуньова пропагандистом-романтиком, нервом українського суспільства, який з небаченою впертістю 15 років перед революцією проводив величезну громадську, політичну й культурну роботу на національному полі. Він так характеризував свого сучасника: “Це була людина, що

¹¹ Є. Чикаленко, *Спогади (1861–1907)*, с. 241–243.

¹² Є. Чикаленко, *Щоденник (1907–1917)*, К. (Темпора) 2004, т. I, с. 231.

¹³ *Ibid.*, с. 28.

¹⁴ *Ibid.*, с. 76.

хутко освоїлась з усіма деталями українства, органічно всмоктала останні його вимоги й працювала на всіх ділянках рідної справи. [...] Це був найбільш невтомний і вигадливий пропагандист, якого я тільки знав, справжній “ловець человеков”¹⁵. С. Єфремов зауважував, що хоч Л. Жебуньов і здавався зовні “сухим, черствим” і часто аскетичним, мав численні “причуди”, але між цими зовнішніми даними і його сутністю була велика невідповідність, бо в його грудях билосся “золоте серце” українця, яке не шкодувало для громади ні моральних сил, ані матеріальних засобів.

В Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ) зберігся невеликий особовий фонд Л. Жебуньова. Є усі підстави стверджувати, що цілісний архів діяча не зберігся, адже обставини останніх років його життя у Полтаві та Гадячі не сприяли тому. Л. Жебуньов тоді не мав власного помешкання, наймав його у знайомих у Полтаві, або проживав у родичів у Гадячі. До того ж тяжко хворів, тобто при переїзді міг взяти з собою лише необхідні речі. Очевидно, у вирі подій 1917–1919 рр. та постійних переїздів і були безповоротно втрачені дорогоцінні матеріали з особового архіву діяча.

У зазначеному архіві ІР НБУВ збереглися, поміж іншого, листи Л. Жебуньова до відомих сучасників – М. Грушевського, Б. Грінченка, М. Біляшівського, В. Доманицького, Н. Дорошенко, Є. Чикаленка, С. Шелухина, П. Стебницького, І. Щитківського та ін.

Кореспонденції до зазначених осіб дають матеріал для ширшого знайомства з Л. Жебуньовим як з українським діячем. Зокрема, дізнатися про нього, як про одного з фундаторів Українського клубу у Києві. Про свою причетність до відкриття та діяльності у Києві цієї культурно-просвітньої інституції він писав В. Доманицькому, М. Грушевському, С. Шелухину. Першому зізнався, що офірував на втілення задуму чимало сил, бо розраховував на проведення у ньому щотижневих літературних вечірків із читанням рефератів на актуальні теми. Видно, що ініціатор шукав відповідних лекторів та матеріали: просив В. Доманицького, що проживав у той час у Закопаному, присилати реферати або статті з цікавим змістом на його київську адресу¹⁶. Запрошував читати лекції у клубі і С. Шелухина, який проживав в Одесі, проте був одним з найпопулярніших лекторів клубу, особливо славився серед київської молоді – постійного учасника

¹⁵ Див.: С. Єфремов, *Пропагандист-романтик. Пам'яті Л.М. Жебуньова*, Промінь, 41 (К. 1919, 7 листопада).

¹⁶ *Лист Жебуньова до В. Доманицького 1 листопада 1908 р.*, Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України, ф. 47, од. зб. 275–276.

вечірок. Її приваблювали нестандартні і часто оригінальні погляди одеського лектора на відомі теми. Коли Л. Жебуньов дізнався про намір С. Шелухина у 1909 р. влаштувати лекційну подорож Україною, то радісно підтримав його ідею. Також він пропонував читати лекції членам Одеської “Просвіти” – М. Комарову, А. Ніковському, І. Бондаренку¹⁷. Часто Л. Жебуньов делікатно редагував і коректував теми, запропоновані лекторами, з тією метою, аби їхні назви не насторожили київську адміністрацію, а зміст не зачепив якусь українську суспільну течію або відому особистість. Він мотивував це тим, що “клуб хоче держатися цілком на нейтральному ґрунті, що до течій внутрішніх серед укр[аїнського] громадянства, бо в ньому мусять збиратися люди усіх напрямів, і нікого не дражнить”¹⁸. Стає відомо, що Л. Жебуньов входив у число старшин Українського клубу.

Важливим джерелом для історичних, біографічних досліджень, відтворення творчих та громадських взаємин відомих українців поч. ХХ ст. є епістолярій Л. Жебуньова до Б. Грінченка за 1905–1910 роки. Він виявлений у фонді ІІІ (“Літературні матеріали”) ІР НБУВ та має форму автографів. Це – 46 кореспонденцій – листів та листівок: інформаційних, емоційних, наповнених громадським змістом та українськими справами. Зміст епістолярію свідчить, що кожним ділом, за яке брався Л. Жебуньов, він глибоко переймався, переживав усі етапи його реалізації, намагався довести розпочате до бажаного результату. Без сумніву основою приятельських взаємин Л. Жебуньова з Б. Грінченком стала нива українського життя та національний рух поч. ХХ ст., які викликали в обох відомих сучасників необхідність активного інформаційного обміну та спілкування.

Перші кореспонденції Л. Жебуньова до Б. Грінченка датовані 1905 р. за конвертами, що збереглися при них. У них Л. Жебуньов звертався до Б. Грінченка як до шановного, або дорогого добродія, співника у громадських справах. На початку спілкування їх поєднали видавничі проекти. Так, Л. Жебуньов намагався популяризувати національні домагання українців, ідеї українського руху через існуючі на 1905 р. друковані органи, бо власних українці на той час ще не мали. Як видно, Л. Жебуньов був прихильником ліберальних періодичних російських часописів, які друкували матеріали про недержавні народи: газет “Сын Отечества”, “Страна”, журналу “Русское богатство”, що виходили у С.-Петербурзі,

¹⁷ Лист Жебуньова Л. Шелухину С. від 2 вересня 1909 р., Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. ХІ, № 937.

¹⁸ Лист Жебуньова Л. Шелухину С. Без дати, ІР НБУВ, ф. ХІ, № 942.

часопису “Вестник Юга” (Одеса). Він був постійним читачем зазначених видань, звертав увагу на матеріали, в яких йшлося про національні потреби та виступи інших народів, на їхні звернення до високих чиновників, які часто були результативними, бо вони отримували національні поступки.

Такі матеріали не давали душевного спокою українцеві Л. Жебуньову, спонукали його звертатись до відомих сучасників, які володіли публіцистичним, чи письменницьким пером з пропозиціями також писати до тих видань про власні національні потреби, беручи приклад з інших народів. Л. Жебуньов глибоко вболівав за те, аби українці не відставали від прибалтів, або поляків, які крок за кроком відновлювали національні права своїм народам: отримали дозвіл на навчання у школах та на переклад Святого письма рідною мовою. Л. Жебуньов бачив у таких поступках реальний шлях до майбутніх націєтворчих процесів. На його думку, підвалинами національного відродження будь-якого народу були національна школа, періодичні видання та література рідною мовою. Саме вони прокладали шлях до широкого просвітництва та формування національної ідейності. На таких переконаннях і будувалась вся громадська діяльність Л. Жебуньова і він шукав серед українців таких діячів, на яких би міг опертись і здійснити задумане. Б. Грінченко став одним із тих працелюбних, відданих і талановитих однодумців, до якого Л. Жебуньов прив’язався тісними епістолярними зв’язками у початковий період українського руху: коли вироблялась його стратегія, формулювались конкретні вимоги, донесені на високий урядовий рівень та озвучені у прогресивній російській пресі, закладалась українська періодика, перші національно-культурні організації, а потім і політичні. Саме на цей період і припало інтенсивне спілкування відомих сучасників, яке спочатку мало виключно громадський зміст, а згодом трансформувалось у приятельське спілкування зі співчуттями, бажанням допомогти, підтримати, витягти Б. Грінченка із лабетів небезпечної хвороби.

Першою справою, яка об’єднала двох відомих сучасників, стала газета “Полтавщина”, що виходила в 1905–1906 рр. у Полтаві. В її редакції якийсь час наполегливо працював Л. Жебуньов (на посаді секретаря). Його зацікавив цей газетний полтавський проект: Л. Жебуньов прагнув надати “Полтавщині” українського змісту, а тому й запрошував до співпраці з нею відомих українських письменників, у т. ч. й Б. Грінченка. Він пропонує йому й конкретну тематику: публіцистичні матеріали про українство (описувати події українського життя), белетристичні твори на українські теми, обговорення дискусійних статей української тематики тощо.

Так, Л. Жебуньов у листі просить Б. Грінченка талановито описати відзначення українцями ювілею 35-літньої літературної діяльності українського письменника І. Нечуя-Левицького, що проходив у Києві 18–20 грудня 1904 р. та ознаменувався прийняттям резолюції з вимогами відмінити утиски національної літератури. Учасниками того свята були і Б. Грінченко та Л. Жебуньов. Його хід висвітлили українські видання: “Літературно-науковий вістник” (Львів), “Киевская старина” (Київ) та газета “Полтавщина”. Матеріал останньої мав заголовок “Юбилей И.С. Левицкого в Киеве” та був уміщений у першому номері за 1905 р. За листом Л. Жебуньова до Б. Грінченка стає відомо, що його автором став Борис Миколайович¹⁹. Окрім того, матеріали на українські теми Л. Жебуньов замовляв Б. Грінченкові і для російських ліберальних часописів, зокрема для журналів “Вестник Юга” (Одеса) та “Русское богатство” (С.-Петербург).

У листах Л. Жебуньов висвітлював і проблеми газети “Полтавщина”, які згодом виштовхнули його з редакції: невідповідний редактор, який, за його словами, зовсім не розумівся у видавничій справі і завдавав своєю непрофесійністю співробітникам редакції чимало прикростей. Особливо вони дошкуляли чутливому Л. Жебуньову, який за півріччя співпраці з “Полтавщиною” багато зробив для зростання її популярності. Так, за той період “Полтавщина” здобула понад 4000 передплатників, істотно змінила свій зміст, віддавши перевагу українським темам. Проте Л. Жебуньов не спрацював з редактором газети та організував кампанію викупу газети українцями. У той період він запрошував Б. Грінченка у Полтаву на посаду редактора “Полтавщини” з надією, що з таким редактором вона стане ще популярнішою та набуде суто українського змісту. Як стає відомо з листів, Л. Жебуньов таки вийшов з редакції, проте не розірвав своїх зв’язків з газетою, яка стала змістом його життя, бо писав, що таємно від редактора стежив за її змістом, продовжував замовляти матеріали для газети найталановитішим авторам, редагував їх, а вночі крадькома пробирався до типографії, аби простежити її зміст та публікацію бажаних матеріалів.

Вважаємо, що, завдяки наполегливості Л. Жебуньова, в газеті “Полтавщина” були надруковані найцікавіші матеріали, серед яких: докладна записка від українців новому міністрові внутрішніх справ Росії П. Святополку-Мирському, складена на святкуванні ювілею І. Нечуя-Левицького з протестом української інтелігенції та письменників проти пригнобленого становища українського друкованого слова та проханням зняти заборони

¹⁹ *IP НБУВ*, ф. III, № 37209, 37210.

Емського указу з української літератури; “Докладна записка литовцев в комитет министров” із національними вимогами цього народу²⁰ та ін.

Л. Жебуньов повідомляв Б. Грінченкові новини й про інші періодичні видання. Наприклад, писав про заснування у Петербурзі М. Ковалевським газети прогресивного напрямку “Страна”, в якій ініціатори мали намір публікувати матеріали з національного питання, зокрема про імперські утиски народів, що проживали в межах Російської держави. З листа до Б. Грінченка за 1905 р. стає відомо, що у зазначеній газеті був заснований український відділ, який очолив О. Русов. Л. Жебуньова також зацікавила ця газета і він шукав для неї авторів серед українців: зокрема, запрошував до співпраці Б. Грінченка.

Л. Жебуньов повідомляв Б. Грінченкові й ще про один цікавий видавничий проект: підготовку О. Герценим у Швейцарії світового збірника слов’янських народів, до якого збирались твори представників тих народів. Як стає відомо, цю звістку Л. Жебуньову подав Г. Зинов’єв, запропонувавши й українцям включитись до збірника. Л. Жебуньов просив Б. Грінченка ознайомити з цим проектом киян, або й особисто взяти участь у збірнику світового значення, презентуючи у ньому українство.

Отже, листи Л. Жебуньова до Б. Грінченка свідчать, що їх автор на початку своєї громадської діяльності на українській ниві усебічно дбав про поширення українських національних домагань у ліберальних періодичних виданнях, які виходили в Україні та Росії. Він бажав усебічно популяризувати українство, довіряючи письменницьке перо найталановитішим українцям, зблизився з газетою “Полтавщина” та намагався українізувати її зміст, запрошуючи до співпраці відомих українців. Л. Жебуньов уважно стежив й за матеріалами, які стосувались національного питання. Під їх враженням, він закликав українців йти поруч з іншими народами у своїх домаганнях. Л. Жебуньов постійно переймався своєчасним висловленням українцями своїх національних вимог та дуже бентежився, коли вони зволікали, або відставали у невідкладних заходах.

Як свідчать листи, наступним важливим напрямом громадської діяльності Л. Жебуньова, нерозривно пов’язаним з попереднім, були його наполегливі клопотання із донесення українських вимог у найвищі державні інституції, до відома російських чиновників, які у більшості своїй нічого не знали про українське питання (ці висновки Л. Жебуньов виніс від живого спілкування з високими посадовцями). Так, стає відомо, що Л. Жебуньов був причетним до відомого звернення українців “Нужды

²⁰ *Полтавщина*, 30 (Полтава 1905, 28 січня) 3.

української школи”, яке надрукувала газета “Сын Отечества”²¹. Її підписали подружжя Грінченків, І. Нечуй-Левицький, В. Винниченко, С. Єфремов, П. Житецький, Є. Квасницький. У ній вперше українці публічно у столичній газеті заявили про свої потреби у власній школі.

Із призначенням на посаду міністра народної освіти Росії Дмитра Андрійовича Толстого, який відзначався ліберальними поглядами, Л. Жебуньов актуалізує те відоме українське звернення. Його підштовхнув до того і дозвіл Д. Толстим навчання рідною мовою литовцям, латишам, естонцям, зняття заборон з друкованого слова цих народів. Д. Толстой дозволив провести й окремі демократичні реформи й у Варшавському університеті (у сфері мови та літератури). Усі ці поступки чиновник зробив під впливом петицій, які йому надіслали литовці та поляки.

Л. Жебуньов звертається у цьому заході до Б. Грінченка, як відомого педагога та автора зазначеного звернення, пропонує поширити його в іншій якості: у зміненому змісті та з більшою кількістю підписів від представників навчальних закладів. Він пропонує українцям піти шляхом інших народів: написати звернення про потреби у національній школі міністрові народної освіти. З цією метою він і сам узявся збирати підписи у Полтаві та Харкові, просив киян розіслати звернення у найбільші українські міста для збору під ними автографів. У листі 2 квітня 1905 р. Л. Жебуньов повідомляв Б. Грінченку, що зібрав особисто бл. 300 підписів: 55 – учнів учительської семінарії, які вже мали досвід праці у сільських школах і володіли ситуацією, яка там склалась, учнів духовної семінарії та ремісничого училища. Він їх вислав Б. Грінченкові на трьох окремих аркушах. Для подання ж складеного звернення Л. Жебуньов пропонує киянам відправити депутацію до Д. Толстого. До того ж він наполягав на динамічному ході цього заходу, аби його подати до вироблення новим міністром законопроект у про народну школу.

Як видно з листів, Л. Жебуньов ініціює й інші заходи з національного шкільного питання, зокрема пропонує робити подання про запровадження української школи й комісіям Державної Думи Росії. Таке завдання він ставить перед українськими “Просвітами”. Так, звертається до Б. Грінченка, як до голови київської “Просвіти”, аби кияни подали подібне звернення в комісію з народної освіти Державної Думи, використавши у ньому підписи з кількох джерел: під запискою “Нужды украинской школы”, під зверненнями про українські кафедри (бл. 10 000, у них йшлося і про українську школу), постановами студентів Петербурзького університету,

²¹ *Сын Отечества*, 65 (С.-Петербург 1905, 3 травня) 2.

жіночих курсів, заявами студентів учительської семінарії, запискою, складеною учасниками святкування Шевченкових роковин, статтю Д. Дорошенка про українські кафедри. Л. Жебуньов пропонує київській “Просвіті” залучити до свого подання й інші українські “Просвіти”.

Л. Жебуньов переймався і шляхами просування українських звернень у Державній Думі. У цьому він покладався на українську громаду Петербурга, просив, щоб її представники шукали серед українських думських послів прихильників українських вимог, які б подали заяви, підготовлені “Просвітами”, у відповідну думську комісію, і простежили за її розглядом та результатами.

Із листів за 1906 р. стає відомо, що “Докладна записка українців” у Державну Думу, завдяки Л. Жебуньову та Б. Грінченку, таки була складена. Л. Жебуньов повідомляв, що подібні звернення підготували й українські “Просвіти” інших міст: Чернігівська “Просвіта” доручила її своєму депутатові Глебову Юрію Миколайовичу, Одеська “Просвіта” – Пергаменту Йосипу Яковичу. Л. Жебуньов пророкував, що такі звернення українських “Просвіт” не пройдуть непомітними, вони викличуть бажаний резонанс і дадуть очікуваний результат.

Листами Л. Жебуньов узгоджував з Б. Грінченком й інші важливі громадські справи: наприклад, дату проведення Всеукраїнського з’їзду національних політичних організацій, що проходив у Полтаві 29–30 червня 1905 р., за участю представників українських громад та демократичної і радикальної партій. Як стає відомо, з листівки Є. Чикаленка до Б. Грінченка від 27 червня 1905 р.²² та листа Є. Чикаленка до С. Єфремова за 1 липня 1905 р.²³ делегатом того з’їзду був і Б. Грінченко. Своїх представників на з’їзд делегували Одеська, Полтавська, Катеринославська, Миргородська, Катеринодарська громади. Учасники з’їзду прийняли такі постанови: 1) домогатись автономії України у складі Росії; 2) приєднатись до боротьби демократичних партій Росії за конституцію Росії на основі рівного і загального голосування; 3) виступити із національними домаганнями: вживання української мови на своїх територіях, заснувати щоденний друкований орган. Цей з’їзд проводився напередодні всеросійського з’їзду конституційно-демократичної партії. Останній, серед інших, мав у своїй роботі розглянути й питання ставлення партії до національних партій та їх домагань. Український з’їзд мав обрати делегатів на всеро-

²² *ІР НБУВ*, ф. III.

²³ *Лист Є. Чикаленка до С. Єфремова*, Євген Чикаленко. Сергій Єфремов. Листування. 1903–1928 роки, К. (Темпора) 2010, с. 58.

сійський з'їзд конституційно-демократичної партії та уповноважити їх конкретними завданнями. Л. Жебуньов писав: “Велика вага сучасних подій вимагає, щоб українські діячі одстояли долю України”.

Л. Жебуньов інформував Б. Грінченка й про важливу політичну акцію, організовану українцями у Петербурзі: демонстрацію, що проходила на Казанській площі в 1905 р. Стає відомо, що саме Л. Жебуньов став основним інформатором у пресі про цей важливий український захід, надрукувавши матеріали про нього у газеті “Киевские отклики” та катеринославському журналі “Приднепровский край”. Він лише зауважував відсутність на демонстрації українців з інших міст, помітивши, що тільки одеська громада делегувала на демонстрацію І. Луцицького. Цей факт викликав помітне хвилювання у Л. Жебуньова, у даному разі він зауважував неорганізованість українців у тих важливих подіях.

У листах Л. Жебуньова до Б. Грінченка²⁴ частково відобразилась його участь у діяльності київської “Просвіти”, якою він керував у літній період, поширював через неї українські книжки. Л. Жебуньов клопотався і відповідним приміщенням для зібрань “Просвіти” та був збентежений звісткою, що київські просвітяни продовжили контракт на оренду приміщення для проведення зібрань у “Київського товариства грамотності”, яке відзначалось ворожим ставленням до українства. Л. Жебуньов не підтримував таку ідею пишучи, що таке приміщення є непривабливим для українців і може відсторонити їх від просвітянських заходів своєю невідповідністю та небезпекою. Він пропонував Б. Грінченкові зняти для “Просвіти” колишнє приміщення редакції журналу “Киевская старина” на Безаківській, 8, яке добре знали і любили українці.

Л. Жебуньов клопочеться й окремими виданнями для київської “Просвіти”. Так, пропонує Б. Грінченкові переглянути українські переклади книжечок російського біолога-популяризатора В. Лункевича, не називаючи імені перекладача, але звертаючи уваги на вигідні умови його співпраці з “Просвітою”: без гонорару. Як відомо з листування Є. Чикаленка з П. Стебницьким ці переклади здійснила дочка Є. Чикаленка – Вікторія і їх видало “Благодійне товариство видання загальнокорисних і дешевих книг для народу” у Петербурзі. П. Стебницький відзначив вдалий переклад Вікторії, таку ж оцінку перекладові у листі до Б. Грінченка повторює і прискіпливий Л. Жебуньов. До того ж він дає ідеї для окремих важливих брошурних просвітянських видань, зокрема пропонує Б. Грінченкові його статті в “Громадській думці”: “Оповідання з української старовини”,

²⁴ *Листи Жебуньова Л. Грінченку Б.*, ІР НБУВ, ф. III, № 37163–37210.

“Народні вчителі і українська школа”, що друкувались у багатьох номерах газети, видати окремими брошурами, зважаючи на їх цікавий та актуальний зміст.

Л. Жебуньов повідомляв і про діяльність Українського клубу, одним з організаторів якого був. Із листів вимальовується його інтерес до просвітницької роботи та заходів у клубі.

Через Б. Грінченка Л. Жебуньов займався й популяризацією української книги. Так, у 1906 р. він пересилав йому каталог українських книжок з відомої книгарні Григорія Іпатійовича Маркевича у Полтаві, який збирався з 1904 р. Пропонував доповнити його київськими виданнями та створити єдиний каталог української книжки, який надрукувати в українських газетах: “Раді”, “Рідному краю”, аби привернути увагу читачів до зазначених видань та сприяти їх поширенню. Стає відомо, що українські книгарні продавали Л. Жебуньову книги з великою знижкою і він їх розсилав тим читачам, які не мали фінансових можливостей їх купити. Окремі книжки він замовляв листами і у Б. Грінченка.

Із листів стає відомо і про причетність Л. Жебуньова до другого видання популярної праці М. Аркаса “Історія України-Русі”, що побачило світ у 1912 р. Л. Жебуньов писав, що під враженням великої популярності цієї праці серед різних верств населення, він запропонував авторові здійснити її друге видання, врахувавши усі критичні зауваження сучасників. Л. Жебуньов зізнавався, що регулярно листувався з М. Аркасом і майже в кожному листі нагадував йому про необхідність перевидання праці²⁵. Б. Грінченкові повідомляв про відмінність другого видання “Історії” від першого, про причетність до її переробки професійних істориків та художників, згадував і про з’їзд у Закопаному за участю В. Липинського, В. Доманицького, Г. Хоткевича, на якому були вироблені зміст праці, її структура, зібрана додаткова інформація, внесені фактичні правки тощо. Саме з листів Л. Жебуньова до Б. Грінченка стає відомо про його співпрацю з М. Аркасом та наполегливість у досягненні поставленої мети, яка була характерною рисою цього діяча.

Л. Жебуньов, як свідчать джерела, був причетний і до заходів із бойкоту українцями археологічного з’їзду 1905 р. у Катеринославі, на який графиня П. Уварова у листі до організаторів запропонувала не запрошувати іноземців, у тому числі й галичан. У відповідь на таку пропозицію українці з Наддніпрянщини вирішили приїхати на з’їзд, проте демонстративно бойкотувати його у знак протесту проти рішення не запрошувати на

²⁵ Лист Жебуньова Л. до Грінченка Б. 1909 р., ІР НБУВ, ф. III, № 37172.

з'їзд українських науковців з Галичини та проти утисків проти української мови. Л. Жебуньов повідомляв Б. Грінченка про це рішення українців напередодні з'їзду, запропонувавши провести відповідні організаційні заходи серед киян. Історичні факти свідчать, що на початку роботи археологічного з'їзду у Катеринославі 290 його учасників залишили засідання, склавши письмовий протест проти нехтування прав української мови. У результаті цього на з'їзді залишилося лише 106 вчених, 40 з яких також опротестували ставлення організаторів з'їзду до української науки.

Стає відомо, що на поч. 1909 р. Б. Грінченко мав намір відновити видання українського місячного журналу, на кшталт “Нової громади”, що виходив у 1906 р. у Києві та був закритий через брак коштів. До листа Л. Жебуньова додавався список майбутніх співробітників відновленого журналу: Б. Грінченко, Леся Українка, М. Коцюбинський, М. Загірня, М. Чернявський, В. Винниченко, С. Єфремов, М. Вороний, Л. Яновська, О. Лотоцький, П. Капельгородський, Г. Григоренко, С. Черкасенко, А. Кримський, Ф. Матушевський, Г. Шерстюк, Д. Дорошенко, І. Липа, В. Доманицький, О. Левицький, О. Олесь, В. Стефаник, Л. Мартов, О. Кобилянська, І. Липа, Л. Пахаревський, Л. Жебуньов. Журнал, як і всі українські видання, засновувався на благодійних засадах і у листах обговорювалося питання про його можливого видавця.

З 1908 р. громадські взаємини Л. Жебуньова та Б. Грінченка переростають у приятельські, їх зблизила спільна біда – захворювання на сухоти. Л. Жебуньов постійно їздив на лікування до Криму, де поширював українські періодичні і книжкові видання та “навертав людей до українства”. Він переймається і здоров'ям Б. Грінченка, неодноразово пропонує йому разом з ним їхати на лікування за його ж рахунок. Перебуваючи в Криму, Л. Жебуньов підшукував для Б. Грінченка доступне й відповідне помешкання для тривалого проживання на курорті. Наприклад, пропонував йому такі варіанти: жити у спільних знайомих Радакових, або на дачі у ялтинського українця Калмикова (біля Гурзуфа), висилаючи й фото дачі. У листах робив і окремі поради: наприклад, жити в Криму у зимово-весняний період, до встановлення спекотних днів, які шкодили легенеvim хворим. Влітку ж радив їхати лікуватись цілющим гірським повітрям у Карпати.

Л. Жебуньов мав намір пролікувати у 1909 р. Б. Грінченка у санаторію Олександра III під Ялтою. У листі описував його умови, консультувався у комітеті лікарів закладу щодо Б. Грінченка, наполегливо просив адресата вислати йому довідку про стан хвороби, повідомляв Борису Дмитровичу й оптимістичну новину: про цілковите одужання у цьому

санаторію окремих хворих на сухоти. Про свій намір влаштувати лікування Б. Грінченкові у Криму Л. Жебуньов писав і Є. Чикаленкові 6 січня 1909 р.: “Санаторій чудесно упорядкований і лікарі – вчені і гарні люде до хворих і лічення. Я вмовляю Грінченка їхати до неї. Попаста туди трудно, бо сила кандидатів, але я знайшов заходи, через які сподіваюсь помістить його, коли б він схотів того. Нехай ще Сергій Олександрович подбає про те”²⁶.

Остання листівка Л. Жебуньова датована 1 січнем 1910 р. Вона адресована Марії Грінченко, у ній автор цікавився самопочуттям Б. Грінченка.

Отже, епістолярій Л. Жебуньова до Б. Грінченка є важливим історичним джерелом, який відображає заходи українців поч. ХХ ст. відновити свої історичні права на українську школу, видавничу справу, розвиток української літератури. Завдяки подвижницькій та наполегливій праці таких ідейних українців, як Б. Грінченко, Л. Жебуньов, Є. Чикаленко, С. Єфремов та ін., українські національні домагання прозвучали зі шпальт демократичних російських видань, вони були озвучені російським чиновникам високих рангів, думській комісії з народної освіти, депутатам Державної Думи тощо. Л. Жебуньов виступає координатором українських заходів, він об’єднує під спільними зверненнями та поданнями представників українських “Просвіт”, навчальних закладів, інформує українців про національні заходи інших народів та їхні здобутки, закликає не відставати від них і домагатись своїх історичних прав разом з іншими народами. Л. Жебуньов взявся і за українізацію полтавської газети, наповнивши її національним змістом та багатьма унікальними матеріалами, запрошуючи до співпраці з “Полтавщиною” талановитих українців, популяризує українські книги, подає ідею формування єдиного каталогу української книги, пропонує окремі видавничі проекти київській “Просвіті”.

Завдяки епістолярним джерелам довідуємось про причетність обох відомих сучасників до таких важливих заходів, як складання та публікації записки “О нуждах украинской школы”, з’їзду представників українських громад у 1905 р. у Полтаві, відзначення ювілею І. Нечуя-Левицького тощо. Л. Жебуньов у листах виступає духовним родичем Б. Грінченка, з яким він радився, обмінювався ідеями, спільними справами, спілкувався та вболівав за його здоров’я до останніх днів життя Бориса Миколайовича.

²⁶ *Листи Леоніда Жебуньова до Євгена Чикаленка. 1907–1919 роки, с. 103.*

Артем Папакін

ПОЛЬСЬКИЙ ЗБРОЙНИЙ ЧИН ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ 1914–1918 рр. В УКРАЇНСЬКИХ АРХІВАХ

Початки новітньої української і польської державності користуються чималим інтересом сучасних істориків. Збройна боротьба поляків за незалежність під час Першої світової війни є одним з найбільш важливих аспектів становлення польської державності ХХ ст., що знайшла відображення у багатьох документах тієї епохи. На жаль, українські архівні документи з польської військової історії мало залучаються сучасними фахівцями. Вже польські дослідники міжвоєнного періоду відзначали незадовільний стан збереження документів з історії польського збройного чину Першої світової війни, списуючи це на перебування чималої їх кількості у приватних руках¹. Ще однією проблемою для найбільш повного використання джерельної бази питання є розпорошеність документів однієї тематики (та навіть одних фондоутворювачів) у архівних установах різних держав. Тривале перебування українських та польських земель у складі одних державних утворень та сусідство поляків і українців спричинило те, що в польських архівах зберігається величезний пласт україніки, а в українських є значна кількість документів з польської історії. Метою даної статті є інформування про маловідомі документи з архівів України, що здатні суттєво допомогти при вивченні історії польського збройного чину під час Першої світової війни.

Під час Світової війни 1914–1918 рр. на сучасній території України утворювалися польські військові формування під австро-угорським командуванням – Легіони Польські – та під російським – Польські війська (корпуси). Документи обох цих формувань потрапили до українських архівів. Найбільша частина польських земель перебувала станом на 1914 р. у складі Російської імперії. Російська імператорська армія отримала найбільше рекрутів польської національності, й одразу, 1 серпня 1914 р. Росія вирішила розіграти “польську карту” – устами Верховного головнокомандувача великого князя Миколи Миколайовича полякам було обіцяно об’єднання усіх польських земель під скіпетром російського царя та відродження Польщі, “вільної в своїй вірі, мові та самоуправлінні”.

¹ W. Lipiński, *Walka zbrojna o niepodległość Polski w latach 1905–1918*, Warszawa (VOLUMEN) 1990, s. 19–20.

30 листопада 1914 р. були затверджені умови організації польського добровольчого легіону (1-го Польського, або Пулавського легіону), який почав формуватися у Холмі та Бресті-Литовському, пізніше – в Пулавах. Цей легіон, а згодом і сформована у 1915 р. Польська стрілецька бригада добре себе показали у боях Західного російського фронту, через що у січні 1917 р. бригаду було перенесено до Київського військового округу, де на її основі розпочалося створення Польської стрілецької дивізії. У липні 1917 р. розпочалося створення 1-го Польського корпусу, частини якого розміщалися у Білорусі, Росії і Україні (зокрема, 2-й уланський полк дислокувався в Антонінах). Протягом листопада 1917 – лютого 1918 рр. нові польські військові формування почали утворюватися на російських Південно-Західному та Румунському фронтах, що проходили територією України та сусідньої Бессарабії. У процесі їх організації головну роль грали Об'єднання військових поляків (ОВП) – гуртки солдатів, створені за національною ознакою. З листопада 1917 по червень 1918 рр. польські військові формування, об'єднані у 2-й та 3-й Польські корпуси, дислокувалися на території Української Народної Республіки та Української Держави. За задумкою організаторів ці військові з'єднання (офіційно вони називалися Польськими військами в Україні) мали стати зародком армії незалежної Польщі після її звільнення з-під австро-німецької окупації. Проте прихід в Україну австро-угорської та німецької армій змінив умови існування польських корпусів: німецьке командування, як і українська влада (з огляду на участь частини польських військовиків у збройному придушенні селянської сваволі) зажадали їх ліквідації. Врешті, 12 травня 1918 р. німецькі військові частини після тривалого бою роззброїли 2-й Польський корпус під Каневом, а частини 3-го Польського корпусу були спочатку інтерновані, а 10 червня 1918 р. – розпущені австро-угорським військом на Поділлі².

Одразу після роззброєння польських військових частин в Україні у червні 1918 р. було утворено Ліквідаційно-ревізійну комісію Польських військ в Україні, що підсумовувала фінансову діяльність польських корпусів,

² Див.: R. Bergel, *Dzieje II Korpusu polskiego*, Warszawa (Główna Księgarnia wojskowa) 1921, 64 s.; H. Bagiński, *Wojsko Polskie na Wschodzie. 1914–1920*, Warszawa 1921, 598 s.; M. Wrzosek, *Polskie korpusy wojskowe w Rosji w latach 1917–1918*, Warszawa (Książka i Wiedza) 1969, 366 s.; А. Папакін, *Польські військові корпуси на території України 1917–1918 рр.*, Військово-історичний альманах 1 (2006) 25–41; А. Папакін, *2-й Польський корпус в Україні (березень – травень 1918 р.)*, Вісник Київського славістичного університету. Серія: "Історія" 32 (2007) 106–115; А. Папакін, *Участь польських військових формувань у оборонних боях у Києві у лютому 1918 р.*, Київська старовина 3 (2007) 67–78.

займалася розрахунками з українською казною та приватними особами, а також систематизацією документації Польських військ³. Протягом літа 1918 р. комісія під головуванням колишнього начальника постачань Польських військ в Україні К. Дзевалтовського-Гінтовта зібрала документи Об'єднань військових поляків та командування Польських військ в Україні, що перебувають тепер у архівах як Польщі, так і України. Деяка ж частина документів Польських військ в Україні після їх демобілізації потрапила до німців та австрійців, які перенесли їх до Варшави, і лише після звільнення Польщі з-під окупації у 1918 р. вони потрапили до польського Військового архіву. Після окупації Польщі військами нацистської Німеччини всі документи з Військового архіву були перевезені до Райху, і тільки після завершення Другої світової війни вони повернулися до Варшави (зберігалися у Центральному військовому архіві, тепер – Військове історичне бюро ім. К. Соснковського, Варшава). Проте багато солдатів та офіцерів колишніх польських корпусів (у тому числі командир 2-го корпусу генерал Ю. Галлер, який восени 1918 р. став на чолі польської армії у Франції) не повернулися одразу додому, а продовжили боротьбу у складі інших польських формувань на Кубані, у Мурманську та Сибіру. Серед них були і службовці штабів польських корпусів, що забрали з собою частину документів.

Однак більша частина документації польських військових формувань в Україні не була вивезена до Польщі. Її було опрацьовано згаданою Ліквідаційно-ревізійною комісією, що працювала у столиці Української Держави, і після завершення її діяльності документи, очевидно, було залишено у Києві. Ці документи потрапили до Державного архіву Київської області, де разом з іншими документами польського походження перебували у непорядкованому стані на секретному зберіганні до Другої світової війни. Після повернення з евакуації (м. Златоуст) документи було упорядковано та сформовано у фонд 1787 “Польські легіони на Україні”. Лише у 1990 р. фонд було розсекречено та передано на загальне зберігання, він став доступний для дослідників⁴.

Фонд складається з 195 одиниць зберігання, які утворюють дев'ять описів: “Головне командування Польських військ в Україні” (оп. 1), “Комітет Об'єднання військових поляків Південно-Західного фронту” (оп. 2),

³ *Centralne Archiwum Wojskowe im. B. Waligóry*, Warszawa, sygn. I. 122. 71. 5, s. 220.

⁴ В. Даниленко, *Коллекция документальных материалов “Польские легионы”*. *Государственный архив Киевской области. Фонд Ф-1787*, East View Information Services, [електронний ресурс], режим доступу: http://www.eastview.com/files/polish_legions_rus.pdf.

“Комітет ОВП IV армії” (оп. 3), “Комітет ОВП VIII армії” (оп. 4), “Комітет ОВП IX армії” (оп. 5), “Комітет ОВП Румунського фронту” (оп. 6), “Департамент просвіти Міністерства польських справ УНР” (оп. 7), “Управління Вінницького концентраційного району польського фронту” (оп. 8) та “Військовий відділ Міністерства польських справ УНР” (оп. 9). Як бачимо, документація польських збройних формувань в Україні тут представлена не повною мірою, оскільки відсутні документи щодо діяльності ОВП у VI армії Румунського фронту та армійських ОВП Південно-Західного фронту (VII, XI та Особлива армії). Це пояснюється скоріше незадовільністю праці цих об’єднань: у VI армії найбільш повільно проходила полонізація військових частин, а на Південно-Західному фронті ОВП різних армій було утворено дуже пізно, і їхня робота приносила настільки скромні результати, що посади голів ОВП VII і XI армій врешті було об’єднано в одну, а в Особливій армії самочинна демобілізація солдатів не дозволила армійському ОВП широко розгорнути свою діяльність. Крім документів польських військових формувань, у фонді зберігаються документи Міністерства польських справ УНР (інша частина документації міністерства, переважно з часів Гетьманату, зберігається нині у ф. 2225 Центрального державного архіву вищих органів влади і управління, м. Київ) – його освітнього та військового відділів.

Опис 1 включає документацію Головного командування Польських військ в Україні, утвореного у період присутності в Україні австро-німецьких військ, а тому містить документи головно за березень–травень 1918 р. Проте функції командування до березня 1918 р. виконував Головний інспекторат Польських збройних сил в Україні, а тому опис містить також невелике число документів за кінець 1917 – початок 1918 рр. Це передусім телеграми і листування з питань формувань польських військових частин на Південно-Західному (спр. 1, 4) та Румунському фронті (спр. 2, 3). У описі містяться накази командування Польських військ, деякі з них підписані особисто генералом Є. Міхаелісом та генералом О. Осинським (спр. 5–9). У справах першого опису зберігаються також зовнішня і внутрішня кореспонденція командування Польських військ в Україні, накази по окремих військових частинах та управліннях, списки особового складу польських підрозділів. Одним з найбільш цікавих документів опису є рапорт начальника штабу 2-го Польського корпусу полковника Міхала Жимерського про перебіг бою під Каневом 11–12 травня 1918 р.⁵

⁵ ДАКО, ф. 1787, оп. 1, спр. 19, арк. 60–64зв.

Документи зі справ, згрупованих у описи 2–6 і 8, дають уявлення про початковий етап формування польських військових частин Румунського і Південно-Західного фронту наприкінці 1917 – на початку 1918 рр. Тут зберігаються переважно протоколи і постанови з'їздів ОВП окремих частин і з'єднань, армій та фронтів, а також телеграми і листування щодо колонізації військових частин російської армії, утворення нових польських підрозділів та концентрації польських солдатів на етапних пунктах на Волині і Поділлі. Документи з 9 опису фонду 1787 (спр. 1) містять інформацію про конфлікти між польськими солдатами на Поділлі з місцевим населенням навесні 1918 р., яка надходила до української влади. У цій же справі зберігається одна з копій договору між польським військовим командуванням і українською владою – “Умови перебування Польських військ на території України” від 4 квітня 1918 р.⁶

Про діяльність Польських військ в Україні через призму українських чиновників можна дізнатися з документів Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України, м. Київ (ЦДАВО України). Відомості про перебування польських військових корпусів в Україні у 1917–1918 рр. можна знайти у фондах Військового міністерства УНР 1917–1918 (ф. 1076) та 1918–1929 рр. (ф. 1075), Міністерства закордонних справ УНР 1917–1918 рр. (ф. 2592), Штабу Одеського військового округу (ф. 1705) та Подільського губерніального старости (ф. 1793). Вони висвітлюють деякі сторінки історії переважно частин 3-го Польського корпусу та дрібних польських військових формувань. Політика УНР щодо польських формувань, а саме бажання роззброїти польські корпуси і пошук шляхів його здійснення, розкрита у документах фонду 1077 ЦДАВО України (Головне управління Генерального штабу Української Держави. 1918 р., оп. 5, спр. 1).

Допоміжними при дослідженні історії польських військових формувань на території колишньої Російської імперії можуть бути документи з Центрального державного історичного архіву України, м. Львів (ЦДІАЛ України). Тут, зокрема, зберігається Колекція документів польських національних комітетів, союзів, об'єднань та військових формувань у Сибіру, на Далекому Сході та в Маньчжурії за 1917–1922 рр. (ф. 838), що налічує 86 справ. У ній представлені переважно друковані видання: брошури, відозви, офіційні повідомлення, газетні вирізки, а також копії документів про діяльність польських національних організацій та військових формувань у Росії: Польського національного комітету для Сибіру і Росії,

⁶ ДАКО, оп. 9, спр. 1, арк. 24–25зв.

Польського військового комітету в Сибіру та Маньчжурії, Польського військового союзу, Польського революційного союзу боротьби за свободу і об'єднання польського народу, Польської політичної ради Далекого Сходу і Східного Сибіру, польської військової місії на Далекому Сході, 5-ї польської стрілецької дивізії та ін. за період 1917–1922 рр.

Одночасно з формуванням польських військових частин у російській армії відбувалося утворення Легіонів Польських під австро-угорським вищим командуванням. Ще перед війною завдяки прихильному ставленню австрійської влади в Галичині постали польські парамілітарні організації, що зосереджували патріотичну молодь. З початком війни у 1914 р. командування австро-угорської армії дозволило формувати з їх членів добровольчі підрозділи, виділивши для керівництва ними фахових офіцерів з рядів регулярної армії. 27 серпня 1914 р. австро-угорське Головне командування видало наказ про формування двох Польських легіонів – Західного у Кракові та Східного у Львові. Через загрозливу для Австро-Угорщини ситуацію на фронті у вересні 1914 р. недоукомплектовані польські добровольчі частини, все ще не об'єднані у ці два легіони, були відправлені на війну з Росією. Пізніше було створено три військові з'єднання: I бригаду Легіонів, що воювала у Царстві Польському, II бригаду (відому також під назвою “Залізна”, або “Карпатська”), що тримала позиції у Карпатах, та III бригаду, яка долучилася до решти польських формувань на Волині восени 1915 р. Легіонери відзначилися, зокрема, у боях під Костюхівкою під час російського наступу літа 1916 року. Хоча Польські легіони були підпорядковані австро-угорському командуванню, польські добровольці все ж мали власну національну владу над військом – Головний національний комітет, створений 16 серпня 1914 р. у Кракові (східна секція комітету діяла у Львові). Усвідомлення необхідності піти на поступки полякам, щоб вони і надалі зберігали вірність Центральному блоку, змусила монархів Німеччини та Австро-Угорщини 5 листопада 1916 р. проголосити на землях, відібраних у Росії в ході війни, Польське королівство. Номінально влада у цій, контрольованій окупаційними адміністраціями, державі з початку 1917 р. належала Тимчасовій державній раді. У вересні 1916 р. Польські легіони були виведені з фронту з метою доукомплектування та перетворення на “Польську силу збройну” – формально збройні сили Польського королівства, фактично – підпорядковану Німеччині армію. Коли у липні 1917 р. солдати I та III Бригад за ініціативою Ю. Пілсудського відмовилися присягати на вірність Німеччині, Легіони було ліквідовано. У вересні того ж року було створено Регент-

ську раду, в зв'язку з чим припинив своє існування Головний національний комітет. Останнім епізодом історії Легіонів було їх перетворення на Польський допоміжний корпус при австро-угорській армії. У ніч на 16 лютого 1918 р. частина корпусу на чолі з Ю. Галлером, на звістку про передачу за Брестським договором Холмщини й Підляшшя Україні перейшла фронт під Раранчею на Буковині (вони приєдналися до 2-го корпусу Польських військ в Україні), а решту колишніх легіонерів було ув'язнено у таборах на території Угорщини (в т. ч. у м. Хуст)⁷.

У ЦДІАЛ України зберігаються документи польського Головного національного комітету. Документи поступили до архіву з бібліотеки Академії наук УРСР у Львові у розсіпу, зараз вони об'єднані у фонд 858, що має 105 одиниць зберігання. Зокрема, у фонді зберігаються: протоколи та ін. документи щодо засідань Головного комітету і його структурних підрозділів (спр. 8, 21), документи щодо структури і складу Комітету (спр. 9, 14, 40, 62, 85), листування з владою, політиками, громадськими організаціями і структурними підрозділами з різних питань (спр. 10–12, 17, 41–43, 45, 68, 81), відозви Комітету до населення, видані з метою підтримки акції з формування добровольчих Легіонів (спр. 1, 22, 23), фінансова документація (спр. 37–39, 44, 46–50, 71–80, 82, 83), документи щодо освітньої праці серед легіонерів (спр. 54–57), щодо працевлаштування легіонерів (спр. 58–61), документи Ліги жінок при Комітеті (спр. 86–89), огляди польської та іноземної преси щодо “польського питання” під час Першої світової війни (спр. 2, 7), карта ведення бойових дій I батальйону 5-го піхотного полку Легіонів за травень–червень 1915 р. (спр. 24), збірка печаток військових частин, підрозділів, служб Легіонів (спр. 27), посвідчення легіонерів (спр. 29), статті, спогади та інша творчість легіонерів (спр. 63, 67, 70), списки солдатів та офіцерів Легіонів Польських, які були інтерновані в Угорщині (спр. 92–104), листи і поштові картки легіонерів (спр. 105) та ін.

Також у ЦДІАЛ України зберігається Колекція документів про польські легіони 1914–1918 рр. (ф. 698), зібрана директором Миського архіву у м. Львові О. Чоловським у 30-х рр. ХХ ст. Фонд налічує 7 справ документів за 1914–1935 рр., серед яких є звернення, листи, звіти та інші документи Пресового бюро Головного національного комітету за 1914–1917 рр. (спр. 1). Решта документів фонду, зокрема мемуари щодо боїв у Львові у листопаді 1918 р. (спр. 2, 3) та ін. документи, стосуються вже українсько-польської війни 1918–1919 рр.

⁷ Див.: W. Lipiński, *Op. cit.*, 428 s.; S. Czerep, *II Brygada Legionów Polskich*, Warszawa (Bellona) 2007, 344 s.; A. O. Руккас, *Польські легіони на фронтах Першої світової війни*, Перша світова війна і слов'янські народи: Матеріали наукової конференції, К. 1998, с. 165–170.

Таким чином, документи Польських легіонів та Польських військ в Україні дають чимало інформації для вивчення їх історії та відкривають для істориків широкі перспективи у її дослідженні. Більшою мірою це стосується документації 2-го та 3-го Польських корпусів, що у 1917–1918 рр. перебували в Україні. Документи цих військових з'єднань, що зберігаються у Державному архіві Київської області, є ключовими для розуміння історії польського збройного чину під час Першої світової війни на території колишньої Російської імперії. Документи польських військових загонів і організацій на Далекому Сході та документи Польських легіонів, що зберігаються у Центральному державному історичному архіві України у Львові, хоча і будучи недостатньо повно представлені в цих архівах, можуть суттєво доповнити відомості про діяльність цих військових формувань.

Олександра Макміллан

**ОСОБИСТІ МАТЕРІАЛИ А.В. ФЛОРОВСЬКОГО
В АРХІВІ РАН ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ
“БОЛГАРСЬКОГО” ПЕРІОДУ ЖИТТЯ М.Г. ПОПРУЖЕНКА**

Вивчення біографій вітчизняних вчених, які опинилися на чужині після буремних 1917–1920 років, має свою специфіку. Життя таких науковців було розділено на “до” і “після”, і, відповідно, певна частина матеріалів для вивчення їхніх доль і наукової спадщини залишалася на теренах колишньої Російської імперії і згодом увійшла до фондів радянських архівів, інша ж стала надбанням країн, де вчені провели решту свого життя. Разом з тим, велика кількість матеріалів була втрачена під час частих переїздів. Крім того, частину архівних документів з-за кордну було перевезено до СРСР у період після Другої світової війни. Відтак, для повної реконструкції біографії вчених-емігрантів необхідне залучення матеріалів, розпорочених по архівних установах різних держав.

Джерелами вивчення біографії слов’язознавця Михайла Георгійовича Попруженка (1866–1944) є матеріали, що зберігаються в архівах Одеси, Софії і Москви. Це зумовлено тим, що у житті вченого можна виділити два періоди: “одеський” і “болгарський” (або “софійський”).

М. Попруженко народився 25 липня 1866 року в Одесі. У 1988 році він закінчив історико-філологічний факультет Новоросійського університету, отримавши рекомендацію залишитись для підготовки до магістерського ступеня. Захист магістерської дисертації М. Попруженка “Із історії літературної діяльності у Сербії XV століття «Книги Царств» у зібранні рукописів Імператорського Новоросійського університету” відбувся у 1894 році. У 1899 році він захистив докторську дисертацію та опублікував дослідження староболгарської пам’ятки “Синодик царя Бориса”. У 1908 році Попруженка було обрано екстраординарним, а у 1910 році – ординарним професором по кафедрі слов’янської філології. Крім того, з 1896 року і аж до свого від’їзду до Болгарії М. Попруженко був директором Одеської публічної бібліотеки.

У 1920 році вчений разом із родиною залишив Одесу і незадовго після цього оселився у Софії. Переїзд Попруженка до Болгарії був цілком законним, оскільки його наукова діяльність була пов’язана із болгаристикою,

з історією і літературою Болгарії¹. З 1920 року і до своєї смерті у 1944 році М. Попруженко викладав у Софійському університеті. У 1923 році його було обрано членом-кореспондентом, а у 1941 році – дійсним членом Болгарської академії наук². У 1938 році Попруженка було проголошено почесним доктором Софійського університету.

Значна частина архівних матеріалів, що є джерелами для вивчення життя та наукової діяльності М. Попруженка, зосереджена у Державному Архіві Одеської області у Ф. 159 (особистий фонд М. Попруженка) та Ф. 45 (фонд Новоросійського університету, де зокрема зберігається формулярний список М. Попруженка). Архів Одеської національної наукової бібліотеки дозволяє дослідити діяльність М. Попруженка на посаді директора Публічної бібліотеки. Джерела до реконструкції “болгарського” періоду життя вченого переважно зосереджені у Науковому архіві Болгарської академії наук, Ф. 61к – особистому фонді М. Попруженка. Він складається зі 174 справ і містить особисті документи, списки і відбитки праць вченого, а також листування із науковцями В. Францевим, Г. Льїнським, Б. Ляпуновим, М. Сперанським, Ф. Успенським та іншими. Деякі джерела містяться також у Центральному державному історичному архіві (Софія, Болгарія) – це документи, переважно пов’язані із викладанням М. Попруженка у Софійському університеті.

Водночас, для всебічної реконструкції біографії вченого варто залучити матеріали ще одного фонду – особистого фонду А. Флоровського у Архіві Російської Академії Наук.

Слов’язознавець Антоній Васильович Флоровський був рідним небожем Михайла Попруженка. У 1908 році він закінчив історико-філологічний факультет Новоросійського університету, а у 1916 році захистив магістерську дисертацію на тему “Склад законодавчої комісії 1767–1774 рр.”³ У 1922 році вченого разом з іншими науковцями було примусово вислано за кордон радянською владою⁴. Після недовгого перебування у Константинополі, Софії і Белграді, Флоровський оселився у Празі, де викладав у Карловому університеті.

¹ Ст. Професоръ, *М.Г. Попруженко почетень доктор на Софийския университетъ*, Училищень прегледъ, кн. 1 (1939) 93.

² Л. Спасов, *Русские ученые-белоземгранты в Болгарии*, Bulgarian Historical Review 4 (1992) 107.

³ В.В. Калінку, *Первинний погляд на бібліографію творів Антонія Флоровського: “одеський період”*, Вісник Одеського національного університету, т. 14, вип. 19 (2009) 153–154.

⁴ В.Т. Галяс, *Русский историк-славист А.В. Флоровский*, Дерибасовская-Ришельевская 15 (2003) 15–17.

А. Флоровський помер у 1968 році, і за заповітом вченого його архів у 1976 році було передано до Архіву Академії наук СРСР⁵. Нині це фонд №1609 – особистий фонд А. Флоровського, що складається з двох описів, які містять 781 справу і включають 19031 аркуш архівних документів. Фонд містить важливі матеріали для реконструкції наукової біографії М. Попруженка: листи вченого до племінника і чернетку відповіді на один із них А. Флоровського, листи сестри Флоровського Клавдії, яка проживала у Болгарії і регулярно повідомляла брата про життя родини Попруженків, а також листи з Варшави сина М. Попруженка Георгія.

Листи Михайла Георгійовича Попруженка містяться у описі № 2 справі № 372. Це 15 листів вченого на 26 аркушах і одна телеграма (повідомлення про смерть батька А. Флоровського). Перший лист датовано 24 вересня 1922 р., останній – 14 липня 1943 року. Ці матеріали служать цінним джерелом інформації про життя М. Попруженка у Болгарії, оскільки показують його погляди на перебування в еміграції, дозволяють прослідкувати стан здоров'я вченого, виявити коло його спілкування у Софії, місця проживання, дізнатися про життя родини. Крім того, листи Попруженка надають додаткову інформацію про його науковий доробок, оскільки, пишучи Флоровському, він згадає майже всі свої ключові праці “болгарського” періоду, надаючи подробиці про особливості їхньої підготовки та друку, а також обговорює із небожем актуальні наукові проблеми. Більше того, з листів випливає, що М. Попруженко підготував до друку дві праці, які з невідомих причин не були опубліковані.

Архів А. Флоровського містить також чернетку листа Антонія Флоровського до М. Попруженка (машинопис), датованого 27 червня 1943 р. – опис №2, справа №78. У ній міститься відгук на підготовлену М. Попруженком і С. Романським “Кирило-мефодіївську бібліографію”, що вийшла незадовго до того.

Інтерес представляють також листи Клавдії Флоровської з Софії до брата у Прагу. Хронологічно вони охоплюють 1922–1965 роки. Увесь масив листів розподіляється на три архівні справи №№ 458, 459 і 460. Хронологічно джерелами біографії Попруженка можуть служити матеріали першої і другої частини листування К. Флоровської зі справ №№ 458 і 459. Справа № 458 містить 130 листів від 13 вересня 1922 року до 17 грудня 1934 року (249 аркушів). Справа № 459 хронологічно охоплює період від 3 січня 1936 року до 13 серпня 1944 і містить 155 листів на 243 аркушах. Листи

⁵ Е.П. Аксёнова, “Жрец” Клио (к научной биографии А.В. Флоровского), Вестник славянских культур 1, т. XI (2009) 32.

Флоровської наводять інформацію про наукову та викладацьку роботу М. Попруженка, відомості з історії родини та життя окремих її членів в умовах, коли рідні опинилися розділені кордонами різних держав, а також дають уявлення про повсякденне життя Михайла Георгійовича.

Листи сина М. Попруженка Георгія з Варшави зберігаються у описі № 2, справа 371. Це 5 листів (9 аркушів), що належать до періоду 6 серпня 1924 р. – 5 жовтня 1925 р. Вони опосередковано стосуються біографії Михайла Попруженка, проте проливають світло на історію життя його сина, професора математики, доля якого в еміграції залишається невивченою у вітчизняній науці через недостатність джерел.

Листи К. Флоровської і М. Попруженка окреслюють загальне становище, у якому опинилися емігранти у Софії. Насамперед, після переїзду в Болгарію поставало питання працевлаштування. Антоній Флоровський радився із сестрою про перспективи переїзду до Болгарії у вересні 1922 року. Флоровська, в свою чергу, радила рекомендувала до Попруженка⁶. Один з листів останнього, що зберігається у архіві РАН, адресовано А. Флоровському у Константинополь. До Праги Михайло Георгійович їхати не радив: “Безперечно одне, що Прага, за Кондаковим, місце досить кепське і для Вас, воно навряд чи підійде”⁷. Він рекомендував небожу спочатку приїхати до Софії і звідти вже приймати рішення: “Мені здається, що огледівшись в Софії, ти не втрачаш можливості втілити свої наміри про поїздку до справжньої Європи; у всякому випадку жити в Софії вигідніше, бо тут всяка валюта (крім російської, польської, австрійської і німецької) дуже дорого коштує”⁸. З цього уривку російські дослідники О. Аксьонова і А. Горяїнов роблять три висновки. По-перше, вони звертають увагу на те, що навіть визнаний вчений-болгарист не вважав Болгарію “справжньою Європою”. По-друге, на їхню думку, Попруженко спростовує радянську тезу про ворожість болгар до російських емігрантів. Щодо цього пункту, то він, дійсно, говорить про доброзичливе ставлення болгар, проте, робить це не в наведеному уривку, а у іншому листі – від 30 липня 1924 року: “ставлення болгар до росіян, безумовно, доброзичливе і привітливое”⁹. Нарешті, у згадках Попруженка про можливість змін О. Аксьонова і А. Горяїнов вбачають політичну інформованість і розуміння передумов майбутнього перевороту 3 червня 1923 року¹⁰.

⁶ АРАН, ф. 1609, оп. 2, спр. 458, арк. 1зв.

⁷ *Ibid.*, спр. 372, арк. 1зв. – 2.

⁸ *Ibid.*, арк. 1зв.

⁹ *Ibid.*, арк. 7.

¹⁰ Е.П. Аксенова, А.Н. Горяинов А.Н. *Русская научная эмиграция 1920–1930-х годов: по переписке М.Г. Попруженко и А.В. Флоровского*, Славяноведение 4 (1999) 6.

З листів Клавдії Флоровської дізнаємося і про діяльність М. Попруженка у Російській академічній групі у Софії, заснованій у 1921 році. До неї увійшли російські професори і викладачі Софійського університету і інших вищих навчальних закладів¹¹. У 1923 році кандидатуру М. Попруженка було висунуто у члени правління. А вже в березні 1925 року його обрали секретарем академічної групи за головуванням О. Янішевського при заступникові М. Глибоковському – Флоровська називала такий президіум “блискучим”, вказуючи водночас, що “діяльності, втім, поки вони особливої не проявили”¹².

М. Попруженко опікувався також проблемами середньої освіти. Про це також йдеться у листах К. Флоровської. Так, у лютому 1934 року вона повідомляла про те, що російські школи в Болгарії були вилучені із управління Всеросійського союзу міст і передані новосформованій комісії при Міністерстві закордонних справ, до якої було введено три російських професори: В. Мякотін, К. Іванов і М. Попруженко¹³. Останній серйозно поставився до свого членства і завзято розпочав роботу¹⁴. Проте, комісія проіснувала недовго: трохи більше, ніж за рік, у липні 1935 року, Флоровська повідомляла про нові зміни в управлінні російськими гімназіями¹⁵.

У Болгарії Попруженко продовжував наукові дослідження. У 1928 році у Софії він видав нове дослідження болгарського джерела вивчення історії богомільства “Синодик царя Борила”. Попруженко розпочав працювати над цією пам’яткою ще в Одесі, де у 1899 році вийшла його монографія¹⁶. Вже після цього вчений отримав можливість ознайомитися із рукописом “софійського” списку пам’ятки¹⁷. Тому виникла необхідність опублікувати нове, перероблене видання “Синодика”. З листів вченого випливає, що Попруженко відносив своє дослідження до галузі історичної науки. Так, він писав Флоровському: “Моя книга про Синодик (у списку № 13), що вийшла днями у виданні Академії – праця історична, оскільки містить у собі видання історичних текстів (з дослідженням) і тлумачить про культурні рухи у православних слов’ян”¹⁸. Крім того, він розповідав, що на друк “Синодика” пішло біля року¹⁹.

¹¹ М. Сорокина, *Русское научное зарубежье в Болгарии*, Русское научное зарубежье в Болгарии: история и современность, София 2009, с. 51.

¹² АРАН, ф. 1609, оп. 2, спр. 458, арк. 63.

¹³ *Ibid.*, арк. 228.

¹⁴ *Ibid.*, арк. 228зв.

¹⁵ *Ibid.*, спр. 459, арк. 10.

¹⁶ М.Г. Попруженко, *Синодик царя Бориса*, О. (Экономическая) 1899, 326 с.

¹⁷ М.Г. Попруженко, *Синодик царя Борила*, София (Дър печатница) 1928, с. XXIII.

¹⁸ АРАН, ф. 1609, оп. 2, спр. 372, арк. 12–12зв.

¹⁹ *Ibid.*, арк. 13.

Так, у 1936 році у Софії побачила світ його монографія “Козма Пресвітер, болгарский писатель X века”, обсягом у 87 сторінок²⁰. 15 квітня 1935 року М. Попруженко писав небожу: “Я починаю друк свого «Козьма Пресвітер» – праця багаторічна і велика, – ймовірно, вже остання у моєму житті...”²¹. Книга побачила світ влітку 1936 року, до 70-річчя вченого, про що він сам повідомляв небожа і надіслав йому примірник, вказуючи при цьому, що це перший екземпляр у Празі²².

23 листопада 1938 року Академічна рада при державному університеті ухвалила рішення факультетської ради про проголошення професора Михайла Георгійовича Попруженка почесним доктором Софійського університету²³. Ця подія знайшла широкий відгук у софійській пресі. К. Флоровська також повідомляла брата про це і відзначала: “Дядюшка дуже зворушений і задоволений, тим паче, що зараз у Болгарії таких докторів лише два – цар Борис і він (був третій – Іван Вазов). Насправді, в будь-якому випадку він зробив для болгарської науки (славістики) більше, ніж вони самі”²⁴.

У двох листах Флоровської згадується стаття Попруженка “България и Киевская Русь”, що вийшла у журналі “Родина” у 1939 році²⁵. Вона зацікавила Антонія Флоровського, і він просив Михайла Георгійовича надіслати примірник та поділитися джерелами²⁶. Про цю ж статтю писав у листі до Флоровського і М. Попруженко. Він вказував, що базувався джерелах і свідченнях, які використовували ще Ф. Успенський і І. Линиченко у 1884 і 1887 роках, а також зазначав, що частково цим питанням займався М. Сперанський²⁷.

У 1934 році у Софії вийшов “Опыт систематической Кирилло-мефодиевской библиографии” російського історика Григорія Олександровича Ільїнського за редакторства М. Попруженка і С. Романські²⁸. Наступного року останні опублікували “Библиографски преглед на славянските кирилски източници за живота и дейността на Кирила и Методия” болгарською мовою²⁹. Проте, згодом накопичились нові матеріали,

²⁰ М.Г. Попруженко, *Козма Пресвітер, болгарский писатель X века*, София 1936, 87 с.

²¹ *Ibid.*, ф. 1609, оп. 2, спр. 372, арк. 17зв.

²² *Ibid.*, арк. 20–20зв.

²³ *Проф. д-ръ М. Попруженко*, Славянски вести 1 януарий (1939) 2.

²⁴ АРАН, ф. 1609, оп. 2, спр. 459, арк. 82.

²⁵ М.Г. Попруженко, *България и Киевская Русь*, Родина 3 (1939) 25–31.

²⁶ АРАН, ф. 1609, оп. 2, спр. 459, арк. 99зв.

²⁷ *Ibid.*, спр. 372, арк. 25–25зв.

²⁸ Г.А. Ильинский, *Опыт систематической кирилло-мефодиевской библиографии*, под ред. М.Г. Попруженко и Ст. Романского, София 1934.

²⁹ М.Г. Попруженко, С.М. Романски, *Библиографски преглед на славянските кирилски източници за живота и дейността на Кирила и Методия*, София 1935, 65 с.

і Попруженко взявся до їхньої систематизації. “Дядюшка сам теж працює весь час, ти знаєш, що він перероблює бібліографію кирило-мефодіївського питання, яка скоро вийде новим виданням”, – писала К. Флоровська братові у Прагу у січні 1941 року³⁰. Праця за спільного авторства Попруженка і Романського побачила світ у Софії у 1942 році³¹. Попруженко, не приховував свого задоволення від того, що “кирило-мефодіївська бібліографія справляє добре враження”, згадуючи, що “багато над нею довелося попрацювати”³². Останньою в житті М. Попруженка вагомою працею стала підготовлена ним у співавторстві із С. Романським хрестоматія російської літератури³³. Про це Клавдія Флоровська інформувала брата, а сам Попруженко у листі А. Флоровському вказував, що це “дуже велика хрестоматія для студентів, буде 30 аркушів”³⁴. Остаточного друку було завершено лише на початку літа 1943 року. К. Флоровська відзначала, що хрестоматія була складена вдало, із влучним підбором уривків і речей, однак визнавала, що “звісно, важко вичерпним чином представити навіть значимих письменників, починаючи Ломоносовим і закінчуючи Шолоховим”³⁵. Сучасні російські дослідники О. Аксьонова і А. Горяинов вважають, що такий підбір авторів каже про “відносно рідку серед російських емігрантів широту поглядів” упорядників, оскільки окрім класиків, хрестоматія містила і деяких радянських письменників³⁶. Це була остання видана праця вченого.

Листи М. Попруженка до А. Флоровського містять згадки і про підготовлені ним праці, які так і не були опубліковані. Так, 19 квітня 1925 року він запитував у небожа: “Чи отримав ти мою брошуру «Сторінки з болгарської історії»? Коли буде друкуватися вся моя історія – питання...”³⁷. Ймовірно, мається на увазі неопублікована праця М. Попруженка “Історія Болгарії”, том 1, який нині зберігається у Національному архіві Інституту російської історії РАН (інв. № 26)³⁸. Крім того, у своєму останньому листі

³⁰ АРАН, ф. 1609, оп. 2, спр. 459, арк. 152–152зв.

³¹ М.Г. Попруженко, С.М. Романски, *Кириллометодиевская библиография за 1934–1940 г.*, София 1942, 169 с.

³² АРАН, ф. 1609, оп. 2, спр. 372, арк. 26.

³³ *Руска книжовна реч в образци*, ред. М.Г. Попруженко и С.М. Романски, София (Унив. печ.) 1943, 626 с.

³⁴ АРАН, ф. 1609, оп. 2, спр. 372, арк. 26зв.

³⁵ *Ibid.*, спр. 459, арк. 212–212зв.

³⁶ Е.П. Аксьонова, А.Н. Горяинов, *Русская научная эмиграция 1920–1930-х годов: по переписке М.Г. Попруженко и А.В. Флоровского*, Славяноведение 4 (1999) 8.

³⁷ АРАН, ф. 1609, оп. 2, спр. 372, арк. 11.

³⁸ Л. Любенова, *Непубликувана “История на България” от Михаил Попруженко (1866–1944)*, Родина 1–2 (1997) 253–254.

до Флоровського від 16 лютого 1943 року, Попруженко писав: “Я готую до друку текст Життя Кирила по 20 спискам з вступом і дослідженням. Влітку думаю закінчити”³⁹. Проте, це дослідження так і не побачило світ.

З листів М. Попруженка до А. Флоровського дізнаємося також, що Попруженко обмінювався науковою літературою з Флоровським і готував бібліографічні довідки. Так, на прохання останнього, вчений склав список власних праць, які могли вважатися історичними⁴⁰. Крім того, прочитавши у газетах, що Російське наукове товариство у Белграді вирішило зібрати бібліографію російської еміграції, М. Попруженко, “як старий бібліограф”, висловив бажання охоче відправити список своїх праць останніх років. “Це буде дуже корисно для того, хто стане складати мій некролог”⁴¹. Крім того, підготувавши на прохання Флоровського матеріал про історика Е. Грімма, він висловлював готовність робити для негожа і надалі різного роду бібліографічні довідки⁴².

Листи К. Флоровської та М. Попруженка до А. Флоровського містять також інформацію про історію родини Флоровських-Попруженко та долі окремих її членів, а також дозволяють прослідкувати настрої Попруженка протягом його проживання у Софії. Так, з самого початку переїзду до Болгарії, незважаючи на тісні наукові зв’язки із цією країною, вчений почувався самотньо і невпевнено. “...Що може бути визначеним і певним тепер в нашому житті”, – із сумом писав він 24 вересня 1922 року. Він продовжував: “Що сьогодні надійне, завтра розмита туманом. Я, наприклад, абсолютно не вважаю свого власного становища забезпеченим і надійним: все це може змінитися вмиг, і, незважаючи на це, не хотілось би забратися далі від місць, які так близькі до Одеси, куди мене все більше і більше тягне – хворобливо тягне...”⁴³. Дослідниця російської наукової еміграції в Болгарії М. Сорокіна вважає, що подібні настрої були типовими для тих, хто був вимушений виїхати з батьківщини, що майбутнє багатьом емігрантам здавалося невідомим і безперспективним⁴⁴. Безперечно, вченого бентежила неможливість не тільки повернутися на батьківщину, а й отримувати звістки з Одеси. Про це згадувала і К. Флоровська у своїх листах, яка разом із батьками розділяла подібні настрої: “Тато і мама дуже бентежаться неотриманням листів з Одеси, хоча ніколи

³⁹ АРАН, ф. 1609, оп. 2, спр. 372, арк. 26зв.

⁴⁰ *Ibid.*, арк. 12.

⁴¹ *Ibid.*, арк. 15зв. – 16.

⁴² *Ibid.*, арк. 12зв.

⁴³ *Ibid.*, арк. 2.

⁴⁴ М. Сорокіна, *Русское научное зарубежье в Болгарии*, Русское научное зарубежье в Болгарии: история и современность, Софія 2009, с. 51.

не говорять про це – з цього я і роблю висновок, що вони дуже непокояться і бояться. Думаш про найстрашніше. Дядя Міша все хворіє і теж непокоється з цього приводу”⁴⁵. У квітні 1938 року Попруженко знов згадував, що “тяжкі часи доводиться усім нам переживати”. Він втратив будь-які надії на зміни і повернення на батьківщину: “Не думаю, що доживу до кращого, дуже все спірно”. Головна причина такого стану речей, на його думку, була “відсутність національної Росії, яку так боїться Європа”⁴⁶.

Безперечно, що листи Клавдії Флоровської до брата містять також багато інформації про побут та повсякденне життя дядька та членів його сім’ї: дружини Оттілії Олександрівни і доньки Анни. К. Флоровська час від часу повідомляла брата про стан здоров’я Михайла Георгійовича. Він сам також часто згадував про своє самопочуття. З листа від 16 лютого 1925 року дізнаємося, що консультувався з приводу свого здоров’я Михайло Георгійович із Олексієм Ерастовичем Янішевським⁴⁷ – невропатологом, який так само, як і Попруженко раніше викладав у Новоросійському університеті, а після еміграції – у Софійському. Несподівана смерть Янішевського 9 жовтня 1936 року, за повідомленням Флоровської, справила сильне враження на Попруженка, оскільки “вони за останній рік сильно зійшлися”⁴⁸.

Крім того, серед найближчих приятелів “болгарського” періоду Попруженка варто відзначити також Ф. Александрова та О. Мулюкіна, які також переїхали до Болгарії з Одеси і були, вочевидь, знайомі до еміграції. Флоровська достатньо часто згадує і Мулюкіна, і Александрова як частих гостей у домі Попруженка. Це дозволяє зробити висновок про їхні приятельські стосунки. Так, наприклад, на Великдень 1939 року Флоровська писала, що “була на перший день свята у дядюшки, за традицією, бачила там Александрова і нестаріючого Мулюкіна”⁴⁹. Ті ж самі гості були у Попруженка і на Новий 1940 рік⁵⁰.

Листи К. Флоровської та М. Попруженка до А. Флоровського містять також відомості про квартири та адреси проживання Попруженків у Софії. Так, за весь період проживання у Софії Попруженко змінив 4 квартири. Професор Ніколай Ділевські згадував, що Попруженко був єдиним російським професором, який встиг придбати власну квартиру⁵¹. Так,

⁴⁵ АРАН, ф. 1609, оп. 2, спр. 458, арк. 60зв.

⁴⁶ *Ibid.*, спр. 372, арк. 23

⁴⁷ *Ibid.*, арк. 8зв.

⁴⁸ *Ibid.*, спр. 459, арк. 24зв.

⁴⁹ *Ibid.*, арк. 99–99зв.

⁵⁰ *Ibid.*, арк. 128.

⁵¹ Л. Любенова, *Моите разговори*, Доайенът: Юбилеен сборник, посветен на 100 годишната на проф. Николай Михайлович Дилевски, София 2004, 512 с.

7 липня 1943 року Клавдія Флоровська писала: “Дядюшку бачила днями, вони переїхали на нову власну квартиру недалеко від мене”⁵². Цим помешканням стала невеличка квартира по вулиці проф. Дж. Горіні, № 20.

Саме у цій квартирі Михайло Попруженко зустрів свою смерть. На початку січня 1944 року розпочалося бомбардування Софії. Клавдія Флоровська розповідала: “Ви, ймовірно, вже знаєте, що 30.ІІІ помер дядя Міша. Напередодні ввечері було сильне бомбардування Софії, що природно розхвилювало його; після нього йому стало зле, і хоча вдалося полегшити його стан, але на ранок напад повторився і вже нічого не можна було вдіяти. Втім, він давно вже страждав на хворобу серця і міг би ще пожити при цілком спокійній обстановці, а де ж тепер знайти таку? Через 3½ години після його смерті відбулося нове бомбардування Софії, таким чином усі клопотання про поховання були пов’язані з великими ускладненнями. Поховання відбулося наступного дня і лише завдяки випадковості на цвинтарі виявився священик, для того, щоб відспівати його”⁵³.

Отже, особисті матеріали А. Флоровського з фонду 1609 Архіву РАН, а саме листування із К. Флоровською, М. Попруженком та Г. Попруженком, є важливим джерелом вивчення “болгарського” періоду життя слов’янознавця Михайла Георгійовича Попруженка. Вони проливають світло як на повсякденне життя, так і на наукову діяльність вченого у Софії. Більша частина листів К. Флоровської містить згадки про Попруженка та його родину, що дозволяє реконструювати чимало аспектів його біографії. Крім того, п’ятнадцять листів самого Попруженка, що зберігаються у фонді, надають дослідникам можливість визначити погляди вченого на ті чи інші події, прослідкувати його настрої та почуття під час проживання в еміграції. Матеріали фонду також містять інформацію про науковий доробок Попруженка, що допомагає доповнити бібліографію праць вченого.

⁵² АРАН, ф. 1609, оп. 2, спр. 459, арк. 213зв.

⁵³ *Ibid.*, арк. 231–231зв.

Вячеслав Корнієнко

**ПИТАННЯ ЗБЕРЕЖЕННЯ ФРЕСОК
УСПЕНЬСЬКОГО СОБОРУ ЄЛЕЦЬКОГО МОНАСТИРЯ У 1927 р.
(за документами фонду Олекси Новицького)**

В історії вивчення Успенського собору Єлецького монастиря Чернігова дослідження 1920-х рр. залишаються слабо висвітленими. Винятком можна вважати хіба що коротеньку статтю І. Моргілевського щодо результатів архітектурних досліджень Успенської церкви Єлецького монастиря в 1924 та 1926 рр.¹ Під час досліджень І. Моргілевського у 1924 р. фрески Успенського собору з-під пізніших олійних малювань розкривав М. Бойчук², проте питання обсягів проведеної реставратором роботи та опису відкритих фресок тоді в літературі висвітлення не знайшли. Незначний обсяг інформації спричинив до відсутності згадок про роботи М. Бойчука по дослідженню фресок Єлецького монастиря у присвячених їхній історії дослідженнях³. Відтак, важливим дослідницьким завданням наразі є пошук та публікація наявних матеріалів, які дозволили б максимально повно висвітлити обставини дослідження та реставрації фресок Успенського собору Єлецького монастиря у 1920-х рр. Публікації деяких з цих документів і присвячена стаття.

Вони зберігаються в особистому фонді академіка О. Новицького в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (ф. 279). З них можемо довідатись про обговорення пропозицій реставрації фресок Успенського собору Єлецького монастиря, ініційованих 1927 р. тодішнім директором Чернігівського історичного музею М. Вайнштейном.

Успенський собор був переданий на баланс історичного музею у 1924 р., проте останній не мав достатніх коштів для утримання споруди у належному стані⁴. Особливо в загрозливому стані перебували фрескові

¹ І. Моргілевський, *Успенська церква Єлецького монастиря в Чернігові*, Чернігів і північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали, під ред. голови секції акад. М. Грушевського, К. 1928, с. 197–204.

² П. Смоличев, *Чернігів та його околиці за часів великокнязівських*, Чернігів і північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали, під ред. голови секції акад. М. Грушевського, К. 1928, с. 143, прим. 4.

³ А.В. Доценко, А.Б. Гаркуша, *Фреска Успенського собору Єлецького монастиря та історія її дослідження*, Чернігівські старожитності. Науковий збірник, Чернігів 2010, с. 95.

⁴ А.В. Доценко, І.С. Шевчик, *Чернігівський Єлецький монастир: історія і діяльність*, Чернігівські старожитності. Науковий збірник, Чернігів 2010, с. 32–35.

розписи, відкриті у 1924 та, як свідчать наявні документи, у 1925 р. М. Бойчуком. У зв'язку з цим, на думку М. Вайнштейна, доцільніше було б зняти фрески, закріпити їх на нову основу та перенести до приміщення музею.

У зв'язку з присутністю у цей час – влітку 1927 р. – в Чернігові реставратора Д. Кіпліка, який мав займатись знаттям та перенесенням на нову основу фрески з образом св. Теклі зі Спасо-Преображенського собору, а також можливість виділити для такої роботи кошти, директором музею було порушено питання про реставрацію та перенесення фресок у тому числі з собору Єлецького монастиря. Але варто зауважити, що, на відміну фрески зі Спасо-Преображенського собору, що знаходилась на великій висоті та не була доступна для огляду відвідувачів⁵, до того ж, сильно відшарована від стіни, фрески Єлецького монастиря збереглися у значно більшій кількості, у полі зору відвідувачів, до того ж, не так катастрофічно відділились від стіни. Тому Д. Кіплік, який оглянув наявні розписи, запропонував два варіанти реставрації фресок – знаття та перенесення на нову основу або, більш доцільне, закріплення та розчищення фресок безпосередньо на стіні. Були навіть складені пропозиції заходів по закріпленню фресок та складений кошторис таких робіт.

З огляду на це М. Вайнштейн виклав означені пропозиції голові Всеукраїнського археологічного комітету О. Новицькому, який прийняв рішення скликати робочу нараду за участю М. Вайнштейна та Д. Кіпліка, а також архітектора І. Моргілевського та пам'яткоохоронця Ф. Ернста.

Під час обговорення пропозиція М. Вайнштейна щодо перенесення фресок зустріла категоричну незгоду інших членів комісії, О. Новицького, Ф. Ернста та І. Моргілевського, оскільки, на думку вчених, фресковий розпис є органічною складовою усього архітектурного комплексу, тож знаття його частин призвело б до непоправної шкоди пам'ятці. Саме тому рада прийняла рішення про підтримку пропозиції Д. Кіпліка щодо реставрації фресок безпосередньо на стіні, внаслідок чого відповідні копії документів – протоколу наради, пропозиції Д. Кіпліка та кошторис – були надіслані до Всеукраїнського археологічного комітету, а тому осіли в особовому фонді його голови О. Новицького.

Щоправда, наразі у нас немає даних щодо реалізації проекту Д. Кіпліка. Проте документально підтверджено, що у 1928 р. експедицією Інституту історії мистецтв у храмі (а також Спаському соборі) було поставлено риштування з метою знаття копій зі стародавнього стінопису⁶. Однак

⁵ [Копія акта про обстеження фрески зі Спасо-Преображенського собору у Чернігові], ІР НБУВ, ф. 279, од. зб. 296–6, арк. 68–69.

⁶ А.В. Доценко, І.С. Шевчик, *Op. cit.*, с. 35.

наразі неможливо відповісти на запитання, чи у цей час проводились ще й реставраційні роботи за проектом Д. Кіпліка (або іншого реставратора). Відповідь на нього дозволять дати дальші розшуки архівних матеріалів.

Копія з копії⁷

Протокол

наради в справі збереження фрески з західного боку Хрещальні Успенської церкви кол. Єлецького монастиря в Чернігові

ПРИСТУНІ: Голова ВУАК'у, акад. О.П. Новицький⁸, київський красвий інспектор по охороні пам'яток культури Ф.Л. Ернст⁹, директор Чернігівського державного музею М.Г. Вайнштейн¹⁰, професор Ленінградської академії мистецтв Д.І. Кіплік¹¹, професор Київського художнього інституту І.В. Моргілевський¹².

Головує акад. О.П. Новицький, секретарює – Ф.Л. Ернст.

СЛУХАЛИ:

1. Заяву т. Вайнштейна про те, що фреска з виображенням двох по-статтів святих коло вікна в хрещальні Єлецької Успенської церкви зна-ходиться в загрозовому стані через вогкість приміщення, відсутність потрібної вентиляції, крім того, відсутність охорони, яке можливість дає стороннім проникати в церкву, викрадати з відті різні речі й псувати як рухому, так і нерухомі пам'ятки церкви, що утворює певну небезпеку й

⁷ Ліворуч від руки написано “Ол. Новицькому”.

⁸ Новицький, Олексій Петрович (1862–1934) – історик, археолог, мистецтвознавець. Ака-демік ВУАН (1922), професор Київського археологічного інституту (1922), згодом заступ-ник ректора (1923), голова Всеукраїнського археологічного комітету (з 1924).

⁹ Ернст, Федір Людвігович (1891–1942) – історик, мистецтвознавець, музеєзнавець. З 1922 р. працював у Всеукраїнському історичному музеї, згодом очолив його мистецький відділ. У 1926–1930 рр. очолював Київську крайову інспектуру охорони пам'яток матеріальної культури. У 1933 р. був заарештований та засуджений до трьох років виправних робіт. У 1941 р. заарештований вдруге, 1942 р. розстріляний. Реабілітований у 1958 р.

¹⁰ Вайнштейн, Микола Григорович (1894–1952) – художник, мистецтвознавець, музейний діяч. Завідувач Чернігівського державного музею у 1926–1931 рр.

¹¹ Кіплік, Дмитро Йосипович (1865–1942) – мистецтвознавець, реставратор. Викладав у Академії мистецтв (1910–1915), де керував майстернею техніки декоративного живопису. У 1923–1942 рр. – викладач Вищих художньо-технічних майстерень та Ленінградського інституту живопису, скульптури та архітектури.

¹² Моргілевський, Іполит Владиславович (1889–1942) – історик архітектури, професор, член-кореспондент Академії архітектури СРСР, декан архітектурного факультету Київського Художнього інституту, завідувач кафедри історії архітектури Київського інже-нерно-будівельного інституту.

для фресок. Спостереження т. Вайнштейна над станом фрески такі, що протягом двох років фрески вже зіпсувалися, а саме загальний тон фрески помутнів, постать ближча до вікна, у верхній своїй частині (голова, плечо), зіпсувалось і майже зникло. В наслідок цього тов. Вайнштейн гадає, що залишити фрески в їхнім сучаснім місці неможна. Користуючись присутністю в Чернігіві проф. Кіпліка, а також можливість асигнувати кошти, т. Вайнштейн вважає за доцільне перенести фрески до Чернігівського державного музею. Як що фрески ці можуть бути забезпечені від дальшої руйнації, т. Вайнштейн знімає свою пропозицію.

Академік О.П. Новицький вважає, що з огляду на важливість справи треба перенести обговорення її на спеціальне засідання ВУАК'у, а також запитати деяких видатних фахівців, як напр. професора Айналова¹³ (який в найближчим часі має бути в Чернігові). Крім того треба звернути увагу відповідних органів Влади на необхідність організувати охорону будинку та перевести його ремонт.

Ф.Л. Ернст вважає, що перенесення зазначеної фрески є з принципового боку недопустиме, бо в хрещальні зосереджено стільки гарних зразків як архітектури, так й малярства, і письменності, що вилучення одної певної частини з них фактично важко оправдати, а забрати всі – є неможливе. Вся будова Селецької церкви є остільки прекрасний твір старого українського будівництва, і всі частини архітектури й розпису остільки звязані поміж собою, що розділяти їх ні в якому разі не можна. Так саме не варто переносити звідси іконостас, як гарний зразок сніцарства й малярства мазепинської доби. Для збереження всіх цих дорогоцінних пам'яток є лише один шлях – організація охорони всього пам'ятника і його підтримка, бо в сучаснім стані його дійсно залишати не можна, і кожний місяць загрожує все новими і новими шкодами. Треба в найближчим часі оголосити як територію кол. Селецького монастиря, так і територію кол. Троїцько-Іллінського монастиря, та територію старга Чернігівського городища державним культурно-історичним заповідником, який і доглядатиме за станом цих будов і підтримуватиме їх шляхом експлоатації сусідніх будов.

І.В. Моргілевський також вважає, що стінопись Селецької церкви остільки нерозривно звязаний з архітектурою, що без крайньої необхідності на таке знімання фрески не можна йти. Фрески, на думку І.В. Моргілевського,

¹³ Айналов, Дмитро Власович (1862–1939) – візантолог, мистецтвознавець, археолог. Член-кореспондент Петербурзької академії наук (1914). У 1922–1929 рр. – науковий співробітник Державного Ермітажу.

не в такім загрозливім стані. Права з постатів була розчищена М.Л. Бойчуком¹⁴ 1925 р. майже до кінця, а ліва не була закінчена, там залишилося чимало запису олійними фарбами, обличчя залишилось нерозкриті; збереглися й фотографії з постатей, які робилися під час розкриття. До того ж фрески утворюють два пояси, які ритмічно зв'язані поміж собою, зв'язані також і механічно. Вилучення одного поясу не тільки попусе загальне вражіння від усього стінопису, але загрожуватиме й збереженню другого поясу.

Проф. Кіплік вважає, що коли є змога організувати охорону фресок та закріпити їх на місці, то краще залишити їх на місці. Коли ж такої можливості немає, то краще було б зняти їх та перенести до музею.

УХВАЛИЛИ.

Визнати стан, як зазначених фресок так і усього будинку Успенської церкви, а також і усіх культурних пам'яток кол. Єлецького монастиря за загрозливий.

Просити УкрНауку асигнувати кошти на збереження цих фресок.

Зняти перед УкрНаукою клопотання про прискорення оголошення усієї території кол. Єлецького монастиря з усіма будовами, і садом за державний культурно-історичний заповідник.

До цього оголошення просити УкрНауку асигнувати кошти на наймання постійного вартівця.

Оригінал за належними підписам: З оригіналом згідно.

ІР НБУВ, ф. 279, од. зб. 849, арк. 3–3зв., машинопис.

Копія

По поводу сбережения фресок, находящихся в Успенской церкви
Елецького монастыря

Директором Черниговского государственного музея М.Г. Вайнштейном в июле месяце 1927 года был¹⁵ поднят вопрос о снятии со стен и переносе в Музей фресок, находящихся в Крещальне Успенской церкви или укрепления их на месте, так как, по его мнению, фрески эти, оставаясь на своих местах в таком положении, могут только пострадать и уже изменились отчасти.

¹⁴ Бойчук, Михайло Львович (1882–1937) – художник-монументаліст, графік, реставратор. Засновник української школи монументального живопису, професор Київського художнього інституту (з 1924 р.), викладач Інституту пролетарського мистецтва у Ленінграді (1930–1931). Заарештований у 1936 р., засуджений до вищої міри покарання та розстріляний у 1937 р.

¹⁵ Тут та далі всі літери “ы” вписані від руки.

Я вполне разделяю беспокойство М.Г. Вайнштейна за участь фресок. Дело в том, что с раскрытием от масляных красок, стены получили возможность “дышать”, т.е. заключающаяся в стенах (невентилированного и сырого здания) [влага] выходит беспрепятственно наружу и осаждает на стенах содержащиеся в них растворимые соли и потому фрески бледнеют, становятся плохо видными, могут покрываться плесенью и т. д., что всегда возможно в здании лишенном ухода. Тем более, что со времени раскрытия фресок для сохранения их ровно ничего не было предпринято.

Что касается мер, которые желательно было бы предпринять для их консервации, то таковые по моему мнению могут быть различны.

1) Можно снять фрески со стен и перенести их в музей.

2) Можно оставить их на стенах, но тогда необходимо удалить с них остатки известковой пыли (от снятой штукатурки или грунта, служившего для масляной живописи), смыть осадившиеся на них растворимые соли, закрепить их, проявить, сделав в дальнейшем невозможным отложение на их¹⁶ поверхности выше названных солей.

Если принять последнее решение, то для общего ансамбля вида Крещальни необходимо удалить всю масляную живопись, покрывающую и до сих пор большую площадь стен Крещальни, и раскрыть имеющиеся под нею фрески, применяя, разумеется, те же меры охраны, о которых выше сказано по поводу расчищения фресок.

К сказанному прибавлю, что снятие масляной живописи тем же способом, которым пользовались при раскрытии первых фресок, я считаю совершенно недопустимым, так как таким путем не столько раскрываются фрески, сколько разрушаются.

Итак, удалив масляную живопись со всей площади стен Крещальни и раскрыв то, что находится под нею (присутствие фресок весьма вероятно), можно привести ее в должный вид, получив интересный памятник старинной архитектуры в соединении с монументальной живописью.

Мое мнение по поводу необходимых мер следовательно таковы:

1. Охранять церковь от нежелательных посетителей.
2. Вентилировать здание летом, чтобы стены его не сырели.
3. Укрепить расчищенные фрески.
4. Снять всю масляную живопись в Крещальне.
5. Не применять при очистке ее тех способов, которыми очищены первые фрески, а применять химическую очистку.
6. Закрепить фрески, которые окажутся под масляными красками.

¹⁶ Слово “их” додруковано над рядком.

С принятием указанных мер не понадобится перенесение расчищенных уже фресок в Музей, а получится маленький, но чрезвычайно интересный музей в самой церкви.

Профессор Ленинградской академии художеств Д. Киплик /подпись/
30 июля 1927 г.

С оригиналом верно. Секретарь Черниговского государственного музея /подпись?/

До Всеукраїнського археологічного комітету

При цьому надсилається Вам копії: 1) протоколу наради в справі збереження фресок Успенської Єлецької церкви, 2) особистої думки проф. Кіпліка та 3) кошторису на реставрацію фресок.

Директор Чернігівського державного музею /підпис/

Секретар музею /підпис/

30 серпня 1927 року. Ч. 1012.

3 оригіналом згідно:

ІР НБУВ, ф. 279, од. зб. 849, арк. 1–1зв., машинопис.

Смета на реставрацію фресок Успенской церкви
Елецкого монасты¹⁷ря.

I. Очистка открытых фресок от пыли, извести, покрывающих фрески, закрепление фресок.

- а) химических препаратов на сумму.....60 руб.
 - б) оплата 2-х художников-реставраторов в течение 7 дней из расчета 10 руб. в день каждому.....140 руб.
 - в) проф. Киплику Д.И. за руководство работой105 -||-
- Итого:.....305 руб.

II. Очистка масляной живописи и новой штукатурки, покрывающих фрески.

- а) приобретение химических препаратов и материалов.....200 крб.
 - б) оплата 2-х художников-реставраторов в течение 40 дней из расчета 10 рубл. в день каждому.....800 -||-
 - в) проф. Киплику Д.И. за руководство работой по 15 руб. в день в течение 40 дней.....600 -||-
- Итого:.....1600 руб.

¹⁵ Тут та далі всі літери “ы” вписані від руки.

III. Полная очистка фресок от извести и закрепление их.

- а) приобретение материалов.....130 руб.
 - б) оплата 2-х художников-реставраторов в течение 15 дней из расчета 10 рубл. каждому в день300 -||-
 - в) проф. Киплику Д.И. за руководство работой в течение 25 дней и работу по окончательному закреплению фресок600 -||-
- Итого:.....850 руб.

Итого по всем пунктам.....2710 руб.

Проезд по железной дороге от Ленинграда до Чернигова и обратно для 3-х человек, итого 6 концов по 18 руб. конец.....108 руб.

Итого:.....2818 руб.

Подписал профессор Ленинградской академии художеств Д. Киплик.
З оригіналом згідно:

ІР НБУВ, ф. 279, од. зб. 849, арк. 7-7зв., машинопис.

Андрій Яворський

ДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ПРОФЕСІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНСЬКИХ СЕЛЯН І РОБІТНИКІВ У ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ У 20–30-х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ

Після проголошення незалежності України серед науковців різко зросла зацікавленість питаннями, які в СРСР були забороненими або перебували під грифом “таємно”. Серед них особливо активно в останні десятиліття розробляють проблематику історії української міжвоєнної еміграції як на європейському континенті, так і за його межами. Найбільший науковий інтерес дослідників звернений на ті країни, які в 20–30-ті рр. ХХ ст. перетворилися на центри української еміграції, зокрема на Чехословаччину. Основну увагу приділено загальному становищу української еміграції в Чехословацькій республіці (ЧСР), а також діяльності її окремих установ та організацій. При цьому перевагу надано тій частині еміграції, яка належала до інтелігенції, військових чи студентства, оминаючи найбільш численне селянство і робітництво, які розгорнули не менш активну організаційну діяльність. Вони створили такі організації, як Українська Селянська Спілка (УСС), Українське Аграрне Товариство (УАТ) та Український Всепрофесійний Робітничий Союз (УВРС).

Українська Селянська Спілка утворилася у 1923 р. та об’єднала навколо себе селян-емігрантів за національною і професійною ознакою. Її було створено як неполітичну, культурно-громадську організацію, основним завданням якої було “згуртувати українське селянство в Селоспілки, які допоможуть йому освідомити своє значіння в державно-громадському житті, свої інтереси і потреби... створять з нього ту силу, котра спроможеться перебрати в свої руки всі функції господарського життя на Україні”¹. Основними напрямками діяльності УСС були організаційна та культурно-просвітницька робота, допомога у працевлаштуванні, посередницькі функції між українськими селянами й урядовими установами ЧСР. На час найбільшого розквіту у складі УСС перебувала 1281 особа². Внаслідок зміни політики уряду Чехословаччини щодо емігрантів, а також внутрішніх конфліктів, вона на початку 30-х рр. ХХ ст. припинила свою діяльність, а частина її філій увійшла до створеного у 1928 р. УВРС.

¹ *Наша Спілка*, ч. 4–5 (1924) 59.

² ЦДАВО України, ф. 3839, оп. 1, спр. 71, арк. 213.

У 1920–30-х рр. на території Чехословаччини діяло також Українське Аграрне Товариство – організація, що виникла у Подєбрадах 29 квітня 1929 р. для академічно-наукового дослідження інтересів та потреб українського села³. Метою УАТ було об'єднати українців-емігрантів селянського походження⁴ для поширення в їхньому середовищі “знання з питання ідеологічних загально-хліборобського характеру повоєнних і революційних обставин”⁵ і набуття ними необхідного досвіду в окремих галузях сільського господарства⁶. До 1 січня 1930 р. чисельність УАТ складала 25 осіб, з яких 50 % мали закінчену вищу освіту⁷.

У 1928 р. у ЧСР виникає Український Всепрофесійний Робітничий Союз – національна, неполітична, професійна організація, створена з метою захисту інтересів робітників-емігрантів в умовах загострення становища української еміграції на рубежі 20–30-х рр. ХХ ст. Завданнями УВРС були захист правового становища емігрантів, допомога їм у працевлаштуванні, культурно-просвітницька робота серед українських робітників та ін. Проіснував УВРС до кінця 30-х рр., коли датовано останні, пов'язані з його діяльністю, документи та замітки в періодичних виданнях.

Основними джерелами для вивчення діяльності УСС, УАТ та УВРС, зважаючи на відсутність спеціальних наукових досліджень, залишаються архівні матеріали. Найбільший масив джерельної інформації про діяльність професійних організацій українських селян і робітників у міжвоєнній ЧСР міститься на сторінках т. зв. “Празького архіву”. “Празьким архівом” називається комплекс документів та матеріалів, зібраний Музеєм визвольної боротьби України (Прага) та Українським історичним кабінетом (Прага) у 20–30-х рр. ХХ ст., і переданий як подарунок Українській Радянській Соціалістичній Республіці у 1948 та 1945 рр. відповідно. На сьогодні ці документи розподілені між такими архівними установами, як Центральний державний архів вищих органів влади та управління (ЦДАВО України, м. Київ), Центральний державний архів громадських організацій (ЦДАГО України, м. Київ), Центральний державний архів зарубіжної україніки (ЦДАЗУ, м. Київ) і Центральний державний історичний архів у м. Львів (ЦДІАЛ України). Інші частини цього комплексу архівних матеріалів залишилися на території Чехії або передані в архіви Російської Федерації.

³ ЦДАГО України, ф. 269, оп. 1, спр. 1093, арк. 68зв.

⁴ *Ibid.*, арк. 21

⁵ *Ibid.*

⁶ *Ibid.*

⁷ *Ibid.*, арк. 62.

Основна частина “Празького архіву”, в тому числі і документи, щодо діяльності професійних організацій української еміграції в ЧСР, зберігається у ЦДАВО України. Найбільший масив інформації стосовно діяльності УСС міститься у фонді 3839 – “Головний комітет Української Селянської Спілки в м. Празі”, який складається з 261 справи. Цей фонд розділений за напрямками діяльності УСС на кілька частин: “Організаційний комітет”, “Організаційний відділ”, “Культурно-освітній відділ”, “Бюро праці”, “Фінансово-господарчий відділ” та “Ощадно-позичкова каса”. У першій частині містяться відомості про умови та перебіг створення Української Селянської Спілки, протоколи засідань її організаційного комітету, листування з чехословацькими урядовими установами та українськими емігрантськими організаціями тощо. У частині, яка стосується роботи Організаційного відділу УСС, зберігаються протоколи засідань головного комітету, його звіти, доповіді, докладні записки, листування з філіями УСС тощо. Також тут є матеріали чотирьох делегатських з’їздів, на яких підбивали підсумки діяльності УСС, обирали її керівні органи тощо. Про чисельність та склад УСС можна судити зі списків та посвідчень її членів, що містяться у цьому фонді.

Значну наукову цінність мають документи, що стосуються роботи культурно-освітнього відділу. До цієї частини фонду входять листування головного комітету з урядовими міністерствами ЧСР про матеріальну допомогу емігрантам; з українськими емігрантськими організаціями; з філіями УСС про улаштування концертів, організацію курсів та публічних лекцій тощо. Тут також містяться бюлетені головного комітету за 1925–1927 рр., які він видавав для звітування про діяльність керівництва УСС та її філій, висвітлення основних подій з життя організації. У “Фінансово-господарчому відділі” знаходяться фінансові документи, зокрема щорічні грошові звіти та бюджети УСС. Складовою частиною фонду 3839 – “Головний комітет Української Селянської Спілки в м. Празі” є документи, пов’язані з діяльністю ощадно-позичкової каси, створеної для допомоги нужденним українським емігрантам, які входили до УСС.

У справі 39 фонду 3839 зберігається листування філій УСС між собою, а також з Українським Комітетом та Управою УВРС. Ці листи дозволяють прослідкувати причини і процес переходу місцевих селянських спілок до складу УВРС, які призвели до занепаду і розпаду Української Селянської Спілки.

Опрацьовуючи матеріали, вміщені у фонді, можна прослідкувати ідеологічні суперечності в середовищі української еміграції в Чехословаччині у 20–30-х рр. ХХ ст. Тут, зокрема, йдеться про боротьбу між УСС,

яка перебувала під політичним впливом Української партії соціалістів-революціонерів, і комуністами за вплив на стрільців Української Галицької Армії⁸.

Окрім документів Головного комітету УСС, у ЦДАВО України зберігаються фонди, що стосуються діяльності філій УСС. Такими зокрема є фонд 3842 – “Філія Української Селянської Спілки в м. Йозефові”, фонд 3843 – “Подебрадська філія Української Селянської Спілки”, фонд 3870 – “Празька філія Української Селянської Спілки”, фонд 3921 – “Ервенецька філія Української Селянської Спілки”, фонд 3922 – “Срібно-Скалицька філія Української Селянської Спілки”, фонд 3923 – “Літомержицька філія Української Селянської Спілки”, фонд 3924 – “Пшибрамська філія Української Селянської Спілки”, фонд 3926 – “Лоуновицька філія Української Селянської Спілки”, фонд 3927 – “Бернська філія Української Селянської Спілки”. Ці архівні матеріали представлені статутами, протоколами засідань управ та загальних зборів філій, обіжниками, інструкціями, листуваннями з іншими організаціями тощо. Вони дозволяють ширше визначити масштаб діяльності УСС і дослідити особливості становища українців в окремих регіонах ЧСР.

Культурно-просвітницький напрям діяльності Української Селянської Спілки репрезентується також матеріалами таких фондів, як фонд 3844 – “Філія кооперативних курсів Української Селянської Спілки в м. Йозефові”, фонд 3871 – “Кооперативні курси Української Селянської Спілки в м. Празі”, фонд 3872 – “Кооперативне сільськогосподарське товариство “Трунт” у м. Йозефові”, фонд 3925 – “Автотракторні курси Української Селянської Спілки, м. Прага”. Завдяки матеріалам з цих фондів можна прослідкувати основні кроки українських емігрантів щодо застосування на практиці здобутих у процесі навчання в організовуваних УСС школах та курсах теоретичних знань. Оскільки одним зі способів поповнення бюджету УСС з середини 20-х рр. ХХ ст. були кредитно-банківські операції, то поширеною практикою стало створення різного роду кредитних товариств. Документи з їх діяльності зберігаються у таких фондах ЦДАВО України: а) фонд 3846 – “Кредитне товариство “Україна” при кооперативній школі у м. Йозефові”; б) фонд 3867 – “Ощадно-позичкове товариство “Трудова спілка” в м. Празі”; в) фонд 3873 – “Споживче товариство “Основа” при кооперативних курсах Української Селянської Спілки в м. Йозефові”.

Історія Українського Всепрофесійного Робітничого Союзу у ЦДАВО України представлена фондом 3888 – “Головна управа Українського Все-

⁸ ЦДАВО України, ф. 3839, оп. 1, спр. 49, арк. 232.

професійного Робітничого Союзу в Чехословаччині” і фондом 4029 – “Управа Празького відділу Української Вспрофесійної Робітничої Стілки в Чехословаччині”. Тут зберігаються матеріали делегатських з’їздів УВРС, протоколи засідань його Управи, звіти про роботу філій УВРС та листування з ними, тощо. Цікавою для дослідження правового становища української робітничої еміграції в Чехословаччині, як і загалом всієї української еміграції у ЧСР, є справа 18 фонду 3888 – “Український Всепрофесійний Робітничий Союз в ЧСР. Листування керівного характеру з відділами УВРС в ЧСР (3 червня 1931 р. – 5 квітня 1933 р.)”. Тут містяться відомості про зміну політики уряду ЧСР щодо емігрантів, зокрема про спроби нав’язати українцям польське громадянство⁹, та способи звільнення від нього¹⁰, відмінності у становищі галичан і вихідців з Наддніпрянщини¹¹ тощо.

Незначний масив документальних матеріалів з історії української селянської і робітничої еміграції в міжвоєнній Чехословаччині зберігається у Центральному державному архіві громадських організацій (ЦДАГО України). Вони розміщені у фонді 269 – “Колекція документів “Український музей у Празі” кінець XIX століття – 1948 р.”. Діяльності УСС присвячена справа 1079, яка зберігається на 54 аркушах. Переважна більшість цих матеріалів дублює вміст фонду 3839 ЦДАВО України. Єдиним документом, якого немає у фондах ЦДАВО України, є гімн українського селянства, складений на честь першого делегатського з’їзду УСС 28 квітня 1924 р.¹²

У фонді 269 ЦДАГО України зберігаються матеріали Українського Аграрного Товариства (справи 1093–1096). Серед матеріалів фонду є комунікати, протоколи, програми і статuti УАТ, листування його Управи з українськими емігрантськими організаціями, вченими та спеціалістами з питань створення і діяльності товариства тощо. Аналіз листування Управи УАТ зі своїми прихильниками та членами товариства засвідчує про налагодження зв’язків між емігрантами не тільки у самій Чехословаччині, але й за її межами, зокрема у Польщі та Фінляндії. Цікавою для дослідження діяльності УАТ є справа 1097 – “Листування управи Українського Аграрного Товариства з членами і прихильниками аграрного руху з основних питань діяльності, пропозиції до платформи УАТ і проект регуляміну товариства, запропоновані доктором Я. Огородником

⁹ ЦДАВО України, ф. 3888, оп. 1, спр. 18, арк. 97, 259, 314зв.

¹⁰ *Ibid.*, арк. 236.

¹¹ *Ibid.*, арк. 170зв., 298.

¹² ЦДАГО України, ф. 269, оп. 1, спр. 1079, арк. 19.

(1930–1933 рр.)” фонду 269 ЦДАГО України. Її аналіз дозволяє прослідкувати дискусії, що велися в УАТ з питань ідеології та основних напрямків його роботи. Матеріали у справі викладено в алфавітному порядку за прізвищами осіб, з якими велося листування. Ця особливість значно полегшує роботу з матеріалами, оскільки дослідник може акцентувати свою увагу на дослідженні змісту листів без пошуку їхнього авторства.

УАТ у своїй діяльності контактувало не тільки з українськими емігрантськими установами та окремими особами за кордоном, але й з установами на території Галичини. Про цей зв’язок можна судити з аналізу листування товариства з редакцією часопису “Нове Село” у Львові, яке зберігається у справі 1096 – “Листування управи Українського Аграрного Товариства з українськими емігрантськими організаціями, вченими і спеціалістами з питань створення та діяльності товариства, сплати членських внесків, аграрного руху, видання журналу “Село”, заяви про приймання в члени УАТ (1 січня 1931 – 23 лютого 1934 рр.)” фонду 269 ЦДАГО України¹³.

Неперіодичні і періодичні органи УСС зберігаються також у фондах ЦДАЗУ. Зокрема, у фонді 12 – “Колекція документів українських еміграційних організацій та установ (перша пол. ХХ ст.)” міститься неперіодичний бюлетень Подєбрядської філії УСС “Селоспілка” (ч. 3, 1 травня 1926 р.)¹⁴, а у фонді 15 – “Колекція журналів, газет та бюлетенів, виданих в Україні та за кордоном” – номери періодичного органу УСС “Наша Спілка” (ч. 2–3, листопад–грудень 1923 р.; ч. 7, лютий 1926 р.)¹⁵.

Крім архівних матеріалів, джерелами до вивчення діяльності професійних об’єднань українських селян і робітників є періодичні та неперіодичні видання української еміграції у ЧСР. Їх умовно можна розділити на періодичні видання, друковані органи професійних організацій українських робітників і селян та друковані органи інших українських емігрантських організацій.

Періодичним виданням, яке регулярно подавало інформацію з життя професійних об’єднань українських селян і робітників, був тижневик “Український тиждень”. Він інформував про події з українського культурно-громадського життя у Чехословаччині, не вдаючись до їх критики чи оцінювання. Перший його номер вийшов 19 грудня 1932 р. Всього протягом 1932–1938 рр. було видано 282 номери тижневика. На сторінках “Українського Тижня” в основному згадувалось про діяльність УВРС, оскільки до цього часу УСС майже її не проявляла.

¹³ ЦДАГО України, ф. 269, оп. 1, спр. 1096, арк. 85–86.

¹⁴ ЦДАЗУ, ф. 12, оп. 1, спр. 20.

¹⁵ *Ibid.*, ф. 15, оп. 1, спр. 159, арк. 1–98.

На особливу увагу заслуговує замітка “Серед українців-робітників у Чехословаччині”, вміщена в номерах 42 і 50 “Українського Тижня” за 1935 р. Її автором був В. Гаврилів, який подорожував місцями компактного проживання українських емігрантів у ЧСР і описав становище там українських робітників¹⁶.

Найбільше відомостей про діяльність УСС, УАТ і УВРС вміщено на сторінках їх друкованих органів. Головна управа УСС видавала часопис “Наша Спілка”, у якому інформувала громадськість про життя українського селянства в ЧСР. Всього протягом 1923–1926 рр. було надруковано 7 номерів часопису, які є важливим джерелом для дослідження Української Селянської Спілки.

Неперіодичним органом УАТ був часопис “Село”, 7 номерів якого вийшли у світ протягом 1930–1932 рр. На його сторінках постійною була рубрика “З життя Товариства”, яка інформувала про основні події, що відбувалися всередині УАТ.

Через скрутне матеріальне становище Управа УВРС не змогла видавати повноцінний часопис, обмежившись неперіодичним інформаційним листком “Робітничі Вісті”. Незважаючи на малий формат, на його сторінках подавалася інформація з українського життя як на українських землях, так і в еміграції.

Окремі відомості з діяльності УСС та УВРС на сторінках своїх друкованих органів подавали й інші українські емігрантські організації. Такими періодичними і неперіодичними виданнями є: “Нова Україна”, “Вісті з політбюро Української партії соціалістів-революціонерів та Української радикальної партії за кордоном”, “Бюлетень ЦВК Представників Українських Організацій в Ч.С.Р.”, “Трудова Україна” тощо.

Отже, діяльність професійних організацій українських селян і робітників у Чехословаччині найбільш повно висвітлена в матеріалах т. зв. “Празького архіву”, основна частина якого розділена між центральними державними архівними установами України (ЦДАВО України, ЦДАГО України, ЦДАЗУ). Водночас про діяльність УСС, УАТ і УВРС інформували періодичні та неперіодичні видання української еміграції, у тому числі їхні друковані органи. Використовуючи наявні в архівних фондах матеріали, дослідник має змогу глибоко та об’єктивно дослідити українську міжвоєнну еміграцію у ЧСР, у тому числі й окремі її категорії.

¹⁶ *Український тиждень*, ч. 42 (148) (14 жовтня 1935) 2–3; ч. 50 (156) (8 грудня 1935) 2.

Ольга Каковкіна

МАТЕРІАЛИ ФОНДУ ЦК КПУ ЦДАГО УКРАЇНИ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКО-БОЛГАРСЬКИХ/РАДЯНСЬКО-БОЛГАРСЬКИХ ВІДНОСИН ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1940-х – 1980-х рр.

Архівні джерела Центрального державного архіву громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), відомого раніше як Центральний державний архів Жовтневої революції УРСР (далі – ЦДАЖР), активно впроваджуються у науковий обіг дослідниками вже тривалий час, зокрема з історії Болгарії новітньої доби, що засвідчують праці відомих вітчизняних болгаристів – П. Соханя, Г. Чернявського¹, які охарактеризували джерельні ресурси не тільки ЦДАЖР, а й Архіву Інституту історії партії при ЦК КПУ, обласних партійних архівів, засвідчивши, що “виявлені документи висвітлюють різні сторони болгарського революційного руху та інтернаціональної солідарності трудящих нашої країни з Болгарією в 20–30-ті роки”². Джерельний ресурс ЦДАГО у дослідженні радянсько-болгарських культурних зв'язків післявоєнного періоду розглянув О. Бойко, який охарактеризував фонд Всесоюзного Товариства культурних зв'язків з закордоном³ та його інформаційні можливості. У цілому матеріали діяльності партійних органів УРСР, наприклад, з Архіву Інституту історії партії при ЦК КПУ, використані у дослідженні побратимських відносин України та Болгарії у дисертаційній роботі І. Попової⁴. З новітніх розвідок відзначаємо публікації В. Дмитрука, присвячені баченню подій “Празької весни” з України та їх переломленню на українському політичному, суспільному,

¹ П.С. Сохань, Г.Й. Чернявський, *Документи ЦДАЖР УРСР про революційний рух у Болгарії та радянсько-болгарські зв'язки 20–30-х рр.*, УІЖ 1 (1969) 136–142; Г.Й. Чернявський, П.С. Сохань, *Документи з історії Болгарії і болгаро-радянської дружби в архівах України (в 20–30-х рр.): огляд джерел*, Українське слов'язознавство, вип. 12 (1975) 121–130; Г.Й. Чернявський, П.С. Сохань, *Документи з історії Болгарії і болгаро-радянської дружби в архівах України (продовження)*, Проблеми слов'язознавства, вип. 14 (1976) 103–116.

² Г.Й. Чернявський, П.С. Сохань, *Документи з історії Болгарії і болгаро-радянської дружби в архівах України (в 20–30-х рр.): огляд джерел*, с. 121.

³ Йдеться про фонд Українського товариства культурного зв'язку з закордоном, заснованого у 1926 р. як відділ Всесоюзного товариства, і яке у 1959 р. трансформувалось в Українське товариство дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами.

⁴ І.Г. Попова, *Партийное руководство развитием побратимских связей Украинской ССР и Народной Республики Болгария (1959–1971 гг.)*: автореф. ... канд. ист. наук, Х. 1984, 22 с.

інтелектуальному ґрунті, де автор використовує матеріали безпосередньо нами презентованого фонду ЦК КПУ⁵.

Дотепер залишається актуальною проблема впровадження нових джерел поряд з їх інтерпретацією, осмисленням у контексті значних напрацювань українських та зарубіжних вчених стосовно різних аспектів існування “соціалістичного табору”. У цьому вимірі місце України у міжнародних відносинах доби тоталітаризму є маловивченим, як і джерельні ресурси вітчизняних архівів – як регіональних, так і центральних, що зумовлене, певним чином, недооцінкою інформаційного потенціалу колишніх республіканських архівів порівняно з союзними центральними фондосховищами. Відзначимо, що досвід використання джерел українських партійних архівів відбився у тритомному виданні “Радянсько-болгарські відносини і зв’язки. Документи і матеріали”, де в одній зі збірок із документами за 1959–1969 рр. вміщені фрагменти звітів, інформацій про відносини регіонів-побратимів України та Болгарії з деяких обласних партійних зібрань⁶. Ці джерела, відредаговані та перевірені цензурою, презентують саме “парадну” частину відносин.

Предметом розгляду цієї статті стали матеріали загального відділу фонду ЦК КПУ, з яких тільки у роки незалежності було знято гриф секретності, та присвячених міжнародним зв’язкам Радянської України, зпоміж яких взаємини з Болгарією перебували на одному з чільних місць.

У джерелах відбилася діяльність практично усіх відділів ЦК КПУ, що відтворюють поточну міжнародну діяльність. Особливість цього джерельного комплексу – відсутність рівноцінної презентації як окремих періодів, так і проблем, епізодичність та фрагментарність у їх висвітленні, та, поряд з цим, наявні джерела “готові відповідати” на значне коло питань стосовно змісту та особливостей діалогу України і Болгарії у радянському полі міжнародної політики – від політичного рівня до культурних контактів. Домінування ідеологічної складової визначає характер документів, що розкривають лаштунки відносин, їх не публічний бік та їх релігійне наповнення, що перебували під патронатом ЦК КПРС та ЦК КПУ.

Зважаючи на значну кількість джерел різного походження та видів, їх інформаційний ресурс згруповано по певних проблемах, які є найбільш виразними у презентації радянсько-болгарських/українсько-болгарських

⁵ В. Дмитрук, “Празька весна” і Україна, З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ 1/2 (30/31) (2008) 7–36.

⁶ *Советско-болгарские отношения и связи. Документы и материалы: в 3 т.*, отв. ред. Л.Б. Валиев, Москва (Наука) 1987, т. 3, с. 1959–1969.

відносин другої половини 1940-х–1980-х рр. Внутрішнє наповнення джерел дозволяє визначити певні етапи у розвитку українсько-болгарських відносин вказаного періоду: початковим є час від середини 1940-х рр. до середини 1950-х рр., що характеризує розбудову відносин; найбільш насиченим є період з кінця 1950-х рр. до початку 1980-х рр., коли формується власне система відносин, безпосередньо на регіональному рівні; певне інформаційне збідніння інформації та однотипність документації спостерігається з середини 1980-х рр. Характеристика матеріалів у тривалому часовому розрізі розвитку радянсько-болгарських відносин дозволяє побачити динаміку цього процесу та простежити формування системи відносин, її особливості через стосунки московського центру та республіканських осередків, а також республіканських та обласних.

Початковий етап відносин представлений переважно документами діяльності Українського товариства культурних зв'язків з закордоном (далі – УТКЗЗ), зосередженого на налагодженні контактів з Болгарією та обслуговуванні делегацій, що презентує розбудову системи зв'язків на громадському рівні, контрольованому відповідними відділами ЦК КПУ. Особливий інтерес викликають звіти працівників товариства – перекладачів, референтів, які супроводжували гостей з Болгарії та опікувалися ними, про що інформували відповідні радянські партійні органи. Відзначимо відомості “З щоденника старшого референту УТКЗЗ Ушомірської М.М. про перебування у Києві болгарських письменників Л. Стоянова, М. Грубешлієвої, Крума Кулявкова і чеського письменника Яна Дрда”⁷, “Нотатки з щоденника референта УТКЗК Харлан П. Г. про перебування у м. Києві болгарського письменника Людмила Стоянова і його дружини Марії Грубешлієвої (Стоянової) з 10 по 14 грудня 1948 р.”⁸, де містяться особистісні характеристики відомих болгарських письменників, які вже неодноразово бували в СРСР, Україні, їх настроїв, поведінки, окремі висловлювання. Щільний контроль за гостями є прикметною рисою організації візитів іноземних делегацій, навіть з кола політичних союзників. Так, попри зауваження референта, що Л. Стоянов з дружиною поводитись “не як гості, а як свої люди”, прохання болгарських студентів, які навчалися у вишах Києва, зустрітись із Л. Стояновим “віч-на-віч, без свідків”, викликало занепокоєння з боку радянських організаторів візиту: “Були підстави остерігатися якихось не бажаних моментів від цієї зустрічі, оскільки студенти виявляли бажання діяти зовсім самостійно...”⁹.

⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 5195, арк. 286–296.

⁸ *Ibid.*, арк. 297–299.

⁹ *Ibid.*, арк. 296.

Матеріали діяльності Товариства дозволяють розкрити вплив внутрішньополітичного становища в Україні, зокрема відомих репресивних заходів у культурній сфері, на розвиток відносин між країнами. Так, у листі до Управління пропаганди та агітації ЦК КПУ “Про накопичені в УТКЗЗ книги та журнали, закуплені у 1947 р. та які з політичних міркувань не можуть бути відправлені за кордон”, зазначено: “Частина забороненої літератури вільно продається в Україні. Частина реалізації не підлягає – твори Ю. Яновського, М. Рильського і мають бути «списані на макулатуру»”¹⁰.

На початку 1948 р. УТКЗЗ перебувало “фактично на консервації”¹¹, не маючи умов та кадрів для реалізації зростаючих масштабів діяльності. У цілому, протягом другої половини 1940-х – початку 1950-х рр. відчувається невідповідність планів стосовно темпів розвитку радянсько-болгарських та українсько-болгарських відносин та можливостей їх реалізації на регіональному рівні. Разом з тим, частина республіканських функцій перетікає до центру у Москві, що засвідчує зміст та характер документів, відбувається оформлення механізму відносин з відділами, що координують міжнародні зв’язки окремих міністерств, які, у свою чергу, спрямовують документи до союзних відомств.

З середини 1950-х рр. значно зростає обсяг документообігу з міжнародних відносин за участі України. Політичний рівень відносин розкривають документи стосовно офіційних партійних та державних делегацій з Болгарії, зокрема за участі Т. Живкова¹², відвідування Болгарії українськими діячами та партійними делегаціями, спільної участі українських та болгарських делегацій у міжнародних комісіях соціалістичних та капіталістичних країн. Частина документів дозволяє розкрити місце УРСР та НРБ у міжнародній діяльності. Так, звіт про роботу делегації УРСР на VI сесії Європейського Економічного комітету у Женеві у травні 1949 р., де з 25 європейських країн та США, Болгарія мала дорадчий голос, містить цікаві зауваження стосовно відносин усередині кола союзників СРСР: на сесії “країни народної демократії активно підтримували усі пропозиції Радянського Союзу”, та ... “Виступ делегата Болгарії не завжди був вдалим і делегації Радянського Союзу доводилось поправляти його виступ”¹³.

Цікаво виглядає у джерелах буденність міжнародної діяльності – церемоніальні особливості з точки зору міжнародних норм та власне радянської специфіки – відвідувані об’єкти (де вироблялась група показових

¹⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 5488, арк. 47.

¹¹ *Ibid.*, арк. 403.

¹² *Ibid.*, оп. 24, спр. 5955, арк. 7–10.

¹³ *Ibid.*, оп. 23, спр. 5824, арк. 348.

підприємств та колгоспів), послідовність та зміст тостів за обідами та вечерями, репертуар театральних вистав та кінопоказів. Зауважимо, що регламентація візитів з точки зору часу, відвідуваних об'єктів, у цілому не є суто радянським сюжетом, оскільки зарубіжні делегації, тим паче офіційні, мали відповідні узгоджені програми перебування. Радянська специфіка полягала у формуванні такої програми, щоб іноземні гості не мали практично вільного часу, і не були залишені без нагляду та постійно перебували під ідеологічним впливом пропаганди.

Зовнішньополітична частина фонду представлена також у документах, пов'язаних з діяльністю болгарських консульств в Україні, нагадаємо, що їх було 2 – в Одесі та Києві (у 1971 р. Генеральне консульство було перенесене з Одеси до Києва). Ці документи розкривають функції як українського Міністерства зовнішніх справ, так і болгарських дипломатичних представництв, які не обмежувались вирішенням повсякденних питань болгарських громадян чи парадними заходами. З перших років проголошення НРБ, частими гостями в Україні були представники посольства Болгарії у СРСР, зокрема С. Колев, болгарський політемігрант, який тривалий час перебував у СРСР, був добре знайомий з Д. Мануїльським, і діяльність якого свідчить про значну роль болгарських емігрантів у розбудові дипломатичних відносин, безпосередньо України та Болгарії¹⁴.

Діяльність Генерального консульства в Одесі потрапила у поле зору української влади у зв'язку з подіями кінця 1960-х рр., коли практично вперше у джерелах зустрілася проблема “не зовсім дружніх” радянсько-болгарських відносин, що продемонстрували зокрема висловлювання болгарських моряків стосовно відносин із СРСР та його політики, політики болгарської влади¹⁵.

Окрема група джерел – бесіди працівників Міністерства зовнішніх справ України з Генеральними консулами Болгарії – К. Євтімовим, Х. Мінковим та І. Радоновим, а також окремими представниками дипломатичного корпусу Болгарії в Україні, локалізовані кінцем 1960-х – 1970-ми рр.¹⁶ Ці записи є змістовним джерелом не тільки стосовно відносин УРСР/СРСР з Болгарією, а й місцем Болгарії у відносинах з іншими країнами Східного блоку. Саме болгарські консули мали статус особливо довірливих осіб, періодично інформували колег з українського МЗС про відносини у колі консулів з соціалістичних країн, їх настрої та висловлювання.

¹⁴ ЦДАГО України, ф. 1, спр. 5823, арк. 3–10.

¹⁵ *Ibid.*, оп. 25, спр. 112, арк. 33–35.

¹⁶ *Ibid.*, спр. 108; спр. 1968; спр. 1431; спр. 1583; спр. 2890.

Початком появи “туристичного питання” у сенсі значної уваги до іноземного туризму у матеріалах, можливо назвати кінець 1960-х рр., що було зумовлено чехословацькими подіями та загостренням становища у світі внаслідок арабо-ізраїльського протистояння, війни у В’єтнамі, радянсько-китайськими суперечностями. Події у Чехословаччині, насамперед, підвищили інтерес до туризму, у цілому до подорожей, візитів іноземців з боку радянського керівництва, про що свідчить постійне інформування з України ЦК КПРС про кількість іноземних туристів протягом 1968–1969 рр., безпосередньо з соціалістичних та капіталістичних країн¹⁷, дані про українців, які виїжджали закордон. Документи містять не тільки статистику про “туристообіг”, а і питання ставлення туристів, зокрема з Болгарії, до певних подій, про що повідомляли у своїх звітах керівники груп, екскурсоводи, перекладачі. Так, наприклад, в інформації до ЦК КПУ з Управління з іноземного туризму за 1979 р. “Про висловлювання туристів з соціалістичних країн з приводу агресії Китаю у В’єтнамі”¹⁸, йшлося про те, що висловлювання багатьох румунських та югославських туристів свідчать про їх слабку чи неправильну інформованість про становище справ Південно-Східної Азії...”, при цьому болгарські туристи демонстрували високу та правильну інформованість щодо подій, з точки зору радянських “контролерів”. Керівник туристичної групи з НРБ Стоянов відзначав, що “... У той час, коли навіть капіталістичні країни виступають на захист В’єтнаму, СФРЮ демонстративно підтримує Китай. Югославія – це агент капіталізму у соціалістичній співдружності...”. Інший болгарський турист зазначив, що “югославські засоби масової інформації не дають об’єктивної картини подій у В’єтнамі і разом з тим пишуть наклепи на СРСР...”¹⁹. Зазначимо, що болгари традиційно демонстрували доброзичливість та щирість, на відміну від поляків, чехословаків, румунів, які дозволяли висловлювати невдоволення чи критикувати бачене у СРСР²⁰.

Та і дружні болгарські туристи наприкінці 1960-х рр. потрапили “під роздачу” за порушення болгарськими пасажирськими суднами з туристами, що прибували до Одеси та Ізмаїла, усіх митних правил, перебуваючи без попереджень і узгоджень, за контрабанду моряків та туристів, вільне пересування громадян Болгарії містами України без огляду на терміни та обмеження²¹.

¹⁷ ЦДАГО України, ф. 1, спр. 247, арк. 68–105; спр. 250, арк. 3–45.

¹⁸ *Ibid.*, спр. 1970, арк. 78–80.

¹⁹ *Ibid.*, спр. 1970, арк. 80.

²⁰ *Ibid.*, спр. 265, арк. 17–20, 79; спр. 1424, арк. 8.

²¹ *Ibid.*, спр. 260, арк. 2–10.

Поряд з тим, зростала необхідність зміцнювати та розвивати матеріальний ресурс туризму, зважаючи на дорікання іноземців в обслуговуванні. Саме сфера обслуговування та відпочинку найчастіше викликала схвалення у звітах українських делегацій до Болгарії²².

З початку 1960-х рр., з часу формування побратимських відносин у межах “соцтабору” як однієї з форм реалізації концепції дружби народів на регіональному рівні, питома частина документів присвячена саме цим відносинам. Вони виразно представлені як в офіційних звітах про розвиток зв’язків між українськими та болгарськими регіонами, так і в інформаціях, звітах не публічного рівня, де, хай і в обмеженому вигляді, присутнє власне ставлення чи враження щодо певних подій чи явищ, що характеризують зміст “дружби по-радянськи”.

Про зміст, інтенсивність міжрегіональних зв’язків та місце у них Болгарії можна свідчити на підставі інформації про кількість суб’єктів цих зв’язків за участю України. В “Інформації” ЦК КПУ “Про дружні зв’язки обкомів та міськкомів Компартії України з партійними комітетами соціалістичних країн у 1974–1975 рр.” йдеться про відносини 23 областей, 6 міст України з 10 округами НРБ, 6 областями Угорщини, 2 округами та 1 містом Німецької Демократичної Республіки, 9 воєводствами Польщі, 6 повітами і 2 містами Румунії, 2 областями, 2 містами і 23 районами Чехословаччини та 3 містами Югославії²³. На певному етапі відносин між побратимськими регіонами, розвитку різних напрямів співпраці, виникали питання з боку вищого партійного керівництва про ефективність зв’язків, які іноді ставали черговим “заліком” у підтримці “братерської дружби”. Прагнення задовольнити вимоги центру демонструвати високі показники у відносинах призводило до формалізації звітів, вихолощення інформації, яка протягом кількох років практично не змінювалася за сутністю, презентувала певну інерцію процесу. За географією охоплених зв’язками регіонів, українсько-болгарські переважали з-поміж інших.

Що нового у діяльності болгарських колег-комуністів відзначали у звітах партійці з Радянської України? Так, у звіті першого секретаря Кіровоградського обкому партії про поїздку делегації до побратимського Толбухінського округу²⁴ у 1979 р. увагу привернув “диференційований підхід в агітації”, коли вивчалась громадська думка: “... на фабриці «Жаккард» була створена при партійному комітеті комісія з вивчення та

²² ЦДАГО України, ф. 1, спр. 1286, арк. 15–25.

²³ *Ibid.*, спр. 1274, арк. 9–13.

²⁴ У 1990 р. м. Толбухін повернули попередню назву – Добрич.

формування громадської думки... Кожен член комісії веде щоденник питань, думок та пропозицій робітничих низових колективів... Практично в усіх партійних організаціях є товариші, які відповідають за збирання питань та передання об'єктивної інформації про них (без «шліфування» в окружні комітети партії...». Ці дані узагальнюються та видаються окремими брошурами. Серед недоліків агітаційної роботи болгарських колег – відсутність «чіткої системи і послідовної відповідної спеціалізації агітаторів, інститут політінформації ще не склався...політична агітація у деяких місцях одноманітна, має неохайний вигляд...»²⁵. Безперечно, у сенсі організації процесу агітації та рівня політроботи, радянські комуністи були лідерами, і їх пильний погляд одразу вихопив недоліки.

Звіти суто партійних за складом делегацій та делегацій певної області, куди, як правило, включалися лідери робітничих, колгоспних колективів, відрізняються більшою інформативністю порівняно з першими, де, поряд з переліком різних відвідуваних об'єктів та місць, міститься інформація про враження, критичне висвітлення певних аспектів болгарського життя, партійної діяльності. Зрозуміло, формат таких звітів також вимагає відповідного розуміння особливостей радянського та партійного «документотворення», яке мало об'єднати прагнення догодити вищим інстанціям, не вийти за межі традиційного бачення тієї ж радянсько-болгарської дружби та засвідчити доцільність відрядження.

Варто виокремити особистісну складову матеріалів, представлену інформацією про характеристику окремих осіб, наприклад, вказаних болгарських дипломатів, діячів культури, про склад делегацій, груп, які відвідували Україну чи Болгарію. Також містяться виїзні документи окремих осіб, які формували «обличчя» України на міжнародному рівні, серед яких, наприклад, Генеральний секретар Міністерства зовнішніх справ України з 1974 р. Віктор Гаврилович Батюк, росіянин, що завершив свого часу Московський державний інститут міжнародних відносин, був знавцем англійської мови та бенгалі й отримав призначення в Україну спочатку на посаду третього секретаря відділу міжнародних організацій²⁶. Дослідження документів надає можливість визначити провідні особи українського МЗС, відділів ЦК КПУ, які координували зв'язки із Болгарією та іншими країнами Східного блоку.

Економічний блок відносин представлений найскромніше, що можливо пояснити тим, що від початку він щільно координувався з Москви.

²⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 1965, арк. 31–35.

²⁶ *Ibid.*, спр. 1286, арк. 36–38.

Наприклад, опрацювання фонду Міністерства чорної металургії УРСР, який зберігається в Державному архіві Дніпропетровської області, засвідчує той факт, що окремі відомства (міністерства, раднаргоспи) координували розвиток відповідних галузей співпраці між країнами безпосередньо через центральні союзні організації та відділи ЦК КПРС, зважаючи на пріоритетність економічної співпраці, її політичне та фінансове значення.

До розгляду ЦК КПУ іноді потрапляли питання “проблемного змісту”, що слугували причиною появи документа: невиконання угод, недоставки обладнання чи певної продукції, аморальна поведінка відряджуваних до НРБ працівників. Однією з проблем була ефективність співпраці. Так, “Доповідна записка про ефективність закордонних відряджень у галузі науково-технічної співпраці по лінії Міністерства сільського господарства” з Комісії по виїздах закордон при ЦК КПУ містить характеристику болгарського напряму реалізації відносин протягом 1971–1976 рр., де відзначено, що за пропозицією групи фахівців, які виїздили до Болгарії для вивчення досвіду інтенсивного садівництва, в Україні було посаджено 9 тис. га садів, а врожайність дозволила визначити економічний ефект біля 50 млн. рублів на рік²⁷. Та це швидше було винятком. Зауваження, які стосувались усіх інших відряджень, – необґрунтовані плани відряджень, без чітко визначених питань, не узгоджених з підприємствами, до яких виїжджають, відсутність співбесід з відряджуваними та у цілому контролю за результатами відряджень. За 6 років Колегія Міністерства сільського господарства розглянула тільки 3 поїздки з 89 на предмет ефективності, і лише по 5 відрядженнях були розроблені заходи з використання результатів²⁸. Часто відряджувани не відповідали за своїм фахом меті відрядження, негативно на результатах відряджень позначалось незнання іноземних мов, оскільки більшість фахівців ними не володіли, та, що важливо, “...не завжди враховуються політичні та моральні якості”²⁹.

Фрагментарну інформацію джерела містять стосовно наукових та освітянських відносин, зокрема перебування болгарських студентів у вишах України³⁰.

Відзначимо мову написання документів: при домінуванні російської, українською мовою складені окремі документи за увесь час розвитку відносин (наприклад, за 1946 р. “Лист із УТКЗ до ЦК КП(б)У”

²⁷ ЦДАГО України, ф. 1, спр. 1435, арк. 65.

²⁸ *Ibid.*, арк. 66–67.

²⁹ *Ibid.*, арк. 68.

³⁰ *Ibid.*, спр. 5824, арк. 286–287; оп. 25, спр. 1586, 1774.

стосовно листа з подякою з Міністерства інформації та мистецтва Болгарії, за 1968 р. “Інформація про реагування іноземних туристів у зв’язку з військовим парадом і демонстрацією трудящих м. Києва з нагоди 52-річчя Великої Жовтневої Соціалістичної революції”³¹, за 1976 р. (“Інформація Тернопільського обкому КПУ до ЦК КПУ від 4.11.1976 про перебування в області групи партійних працівників Слівенського окружного комітету БКП НРБ”³², за 1977 р. “Запис бесіди з Генеральним консулом НРБ у Києві т. І. Радоновим”³³ тощо.

Отже, огляд документів загального відділу фонду ЦК КПУ ЦДАГО України засвідчує перспективу та необхідність подальшого вивчення значного комплексу матеріалів не тільки цього фонду, а й партійних обласних фондів, сховищ галузевих міністерств, окремих відомств, що здатні розкрити та поставити багато питань з історії тоталітарної України та її місця у міжнародних відносинах, зокрема у доволі інтенсивних та насичених радянсько-болгарських/українсько-болгарських взаєминах.

³¹ ЦДАГО України, ф. 1, спр. 265, арк. 78.

³² *Ibid.*, спр. 1430, арк. 59–61.

³³ *Ibid.*, спр. 1583, арк. 111–112.

Наталія Солонська

НАУКОВІ ЗАХОДИ ЯК НАПРЯМ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО КОМІТЕТУ СЛАВІСТІВ (2005–2014)

Український комітет славистів (далі – УКС) є науковою організацією. У числі національних комітетів інших країн УКС входить до Міжнародного комітету славистів (далі – МКС), що належить до системи просвітницьких організацій ЮНЕСКО. МКС засновано в Белграді, в 1955 р.¹ У 1957 р. – УКС.

На початковому етапі створення національних комітетів славистів їх діяльність було спрямовано на підготовку до міжнародних славистичних форумів. Ці соціально-комунікаційні інституції можуть виконувати функції, спрямовані на підвищення загального рівня гуманітарної науки, зміцнення комунікаційних зв'язків між ученими різних країн, поширення знань серед широкого загалу, просвітницькі акції тощо.

“УКС – науковий орган, що координує розвиток слов'янознавства в УРСР. Засн. 1957 при Президії АН УРСР. С. У. к. сприяє розвитку творчих зв'язків укр. славистів зі слов'янознавчими установами СРСР і зарубіжних країн, проводить підготовку в УРСР до міжнар. з'їздів славистів, публікує доповіді, тематичні збірники, разом з н.-д. установами і вузами організовує респ. конференції славистів. До складу С. У. к. входять провідні укр. славісти – фахівці з мовознавства, літературознавства, історії, фольклористики. С. У. к. очолювали академік АН УРСР Л.А. Булаховський (1957–61), академіки АН СРСР М.Т. Рильський (1961–64) та І.К. Білодід (1964–81). З 1981 голова С. У. к. – акад. АН УРСР В.М. Русанівський <...>”².

УКС тісно співпрацює з МКС та іншими національними комітетами славистів, здійснює підготовку до з'їздів славистів; керівник УКС бере участь у розробці тематики і програми з'їздів, інформує науковий загал

¹ *Международный комитет славистов*, [електронний ресурс], режим доступу: <http://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/1560258>.

² *Нормативні акти НАН України. Про Український комітет славистів*, [електронний ресурс], режим доступу: <http://www1.nas.gov.ua/infrastructures/Legaltexts/nas/2005/regulations/Pages/256.aspx>; *Концепції культури в історії української гуманітарної думки XIX–XX століть: колектив. моногр.*, С. Бушак [та ін.] (НАН України, Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського, Український комітет славистів), К. 2007, 208 с., (Комплексне дослідження духовної культури слов'ян; вип. 3).

про стан справ щодо підготовки до форумів; видає наукові збірники доповідей до з'їзду; керує діяльністю делегації на форумі; публікує звіти у науковій пресі, чим звітує про свою роботу. Це є темою окремої публікації.

Перші міжнародні наукові конференції УКС було організовано за головування академіка НАН України В. Русанівського³. Чималих зусиль було докладено тодішнім ученим секретарем Комітету кандидатом філологічних наук В. Захаржевською⁴.

Науково-організаційна і науково-просвітницька діяльність УКС піднялася по зростаючій експоненті, набула нових творчих форм, починаючи з 2005 р., коли головою УКС було обрано академіка НАН України О. Онищенка. Він сформулював власну програму УКС, запропонував своє бачення, свою сучасну концепцію роботи Комітету, що привело до трансформації динаміки розвитку і форм діяльності організації. Це відповідає міждисциплінарному характеру розвитку науки, вимогам часу, змінам напрямів слов'янознавства як наукової дисципліни; стимулює її подальший розвиток.

Завдячуючи креативним підходам, нині УКС відіграє роль інтердисциплінарного славистичного координуючого центру країни (славистичні, філологічні, фольклористичні, історичні та ін. дослідження)⁵.

За останні десять років УКС перетворився на центр міжнародних і соціальних комунікацій. Між 1995 р., коли побачила світ праця “Відродження мов і культур західних та південних слов'ян в Україні: зб. ст.” (НАН України [та ін.]; [ред. кол.: голов. ред. В. Русанівський [та ін.]] і науковим збірником “Слов'янські обрії”, що заснований з ініціативи О. Онищенка та інших членів УКС, пройшло понад 10 років. Культурно-просвітницьким центром НБУВ було запроваджено практику випуску тез славистичних конференцій, каталогів супровідних книжкових виставок; здійснювалася напружена робота з підготовки заходів, з формування колективу учасників, аудиторії, програм⁶.

³ *Комплексне дослідження духовної культури слов'ян*, В.М. Русанівський [та ін.]; упоряд. В.О. Захаржевська; відп. ред. І.М. Юджін (НАН України, Український комітет славистів), К. 2004, 168 с.; *Славистичні науково-освітні центри в Україні (вчора – сьогодні – завтра)*: матеріали Всеукр. науково-практ. конф. (м. Київ, 25–26 трав. 1994 р.) (НАН України [та ін.]); редкол.: В.М. Русанівський (відп. ред.) [та ін.], К. 1995, 107 с.

⁴ Захаржевська Вікторія Олександрівна, [електронний ресурс], режим доступу: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=15760/.

⁵ Онищенко О.С.

⁶ Н.Г. Солонська, *Книжкові виставки як напрям науково-бібліографічної діяльності Українського комітету славистів та Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (2005–2014)*, Славистична збірка, вип. 1: Збірка статей за матеріалами Перших Міжнародних наукових Соханівських читань (м. Київ, 18 листопада 2014 р.), за редакцією

УКС здійснює інтенсивну та різноманітну наукову діяльність: організовує міжнародні та всеукраїнські наукові конференції, наукові читання, круглі столи, презентації наукової літератури та ін. Мета наукових заходів, які організовує УКС спільно зі своїми постійними партнерами і де базовою організацією виступає Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського, – розв’язання наукових проблем у галузі слов’янознавства, пропагування серед наукової спільноти та широких кіл громадськості наукових ідей, непересічності національних культур слов’янських народів, насамперед, власної багатой, різнобарвної української культури; формування і підтримка довіри цільових аудиторій.

Концепція діяльності УКС визначається: теоретичним комплексом основоположних ідей, принципів, правил, що визначають її цілі, засоби,

Д. Гордієнка та В. Корнієнка (НАН України, Інститут української археографії і джерелознавства ім. М.С. Грушевського), К. 2015, с. 167–181; Н.Г. Солонська, *Науково-просвітницька діяльність бібліотек: аспекти формування комунікаційних зв’язків*, Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, К. (НБУВ) 2005, вип. 14, с. 702–717; А.С. Онищенко, Д. Айдачич, Н.Г. Солонська, *Центр українсько-сербського співробітництва: аспекти створення, перспективи досліджень*, Библиотеки национальных академий наук: проблемы функционирования, тенденции развития: науч.-практ. и теор. сб., К. (НБУВ) 2005, вып. 3, с. 335–344; Н.Г. Солонська, *Міжнародна наукова конференція “Слов’янство і національно-культурні процеси ХХІ століття”*, Бібліотечний вісник 3 (2006) 56–58; Н.Г. Солонська, *Бібліотека ХХІ століття як центр культурного взаимообогащення*, Библиотечная деятельность в условиях культурного и языкового разнообразия (из опыта работы библиотек Содружеств Независимых Государств): сб. ст.; Рос. гос. б-ка; Отдел межбибл. взаимодействия с б-ками России и стран СНГ, Москва (Пашков дом) 2009, с. 137–151; Н.Г. Солонська, *Креативний інформаційний ресурс у контексті соціальних комунікацій*, Соціальні комунікації сучасного світу: матеріали Першої Міжнар. конф., 19–20 лют. 2009 р., 3. (Вид-во Криворізького навчального центру Одеської юридичної академії) 2009, с. 313–316; Н.Г. Солонська, *Культурно-просвітницька діяльність національної бібліотеки: нова парадигма комунікаційної стратегії*, Соціальні комунікації в стратегії формування суспільства знань: матеріали Міжнар. наук. конф., 26–27 лют. 2009 р.: у 2 ч., ч. 2, X. 2009, с. 3–5; Н.Г. Солонська, М.А. Філіпович, *До Дня слов’янської писемності і культури (міжнародні наукові конференції “Слов’янський світ у культурному просторі ХХІ століття” і “Тарас Григорович Шевченко в слов’янському світі”*, Вісн. НАН України 9 (2014) 72–77; Н.Г. Солонська, *Міжнародна наукова конференція “Слов’янський ідентитет: спільні коріння і спільне майбутнє – парадигма ХХІ століття”*, Бібліотечний вісник 4 (2009) 49–53; Н. Г. Солонська, *Київська філологічна школа і Володимир Перетц (до 140-річчя від дня народження вченого)*, Бібліотечний вісник 3 (2010) 70–72; Н.Г. Солонська, *Рекламно-презентаційна діяльність національних бібліотек: концепція і моделі*, “Львівська національна наукова бібліотека України імені В.І. Стефаніка: історія і сучасність”: доп. та повід. Міжнар. наук. конф.; Львів, 28–30 жовт. 2010 р., Л. 2010, с. 57–61; Н.Г. Солонська, *Основоположні принципи культурно-просвітницької діяльності національних бібліотек*, Формування Всеукраїнського інформаційного ресурсу з психолого-педагогічних питань та освіти: сучасний стан та шляхи розвитку (22–24 вер. 2010 р.): матеріали Міжнар. науково-практ. конф., К. 2010; Н.Г. Солонська, *День слов’янської писемності і культури – 2010*, Слов’янські обрії 4 (2011) 347–353.

аргументи, систему ефективності; інформаційно-аналітичних та процедурно-технологічних дій, що передбачає створення проектів і програм, спрямованих на гармонізацію стосунків УКС з Урядом, урядовими та адміністративними структурами, депутатським корпусом, дипломатичними інституціями, установами НАН України, медійним посередником (газети, радіо, телебачення); міжнародними (при підготовці, зокрема, міжнародних конференцій) та громадськими організаціями, вищими навчальними закладами, бібліотеками, музеями, творчими спілками, широкими колами громадськості, діаспорними організаціями та ін.

УКС бере участь у програмах, які здійснюють міжнародні та вітчизняні організації та співтовариства; його діяльність спрямована на реалізацію системних заходів із пропаганди досягнень, науково-методичного досвіду, сервісів, партнерських можливостей. Усім проектам УКС притаманна комплексність.

Проблематика порушуваних на конференціях тем відповідає концепції комісій МКС, а саме: лексикологія та лексикографія; слов'янське словотворення; лінгвістична та літературознавча текстологія; соціолінгвістика; фразеологія; ономастика; історія славистики; поетика та стилістика; термінологічна проблематика; бібліографія; літературознавство; середньовічні слов'янські культури; балто-слов'янські відносини; фольклор; емігрантознавство, народознавство тощо⁷.

Системний підхід дозволяє розглядати регулятивно-креативні функції УКС як елемент культури загалом, а культуру як багатовимірний феномен у різних пізнавальних перспективах.

При проведенні наукових заходів обов'язкова організація книжкових, у разі потреби розкриття теми, – ідеографічних виставок, виставок рукописних, архівних, документів, аркушевих матеріалів тощо⁸.

Експозиції є розкриттям фондів НБУВ, по суті їх презентацією. Фонд Бібліотеки нині нараховує понад 15 млн. од. зб. У ньому представлено глибокий історичний зріз, починаючи з глаголичних рукописних книг IX ст. Потужний слов'янський фонд представлений літературою білоруською, болгарською, македонською, польською, сербською, словацькою, словенською, російською, українською, хорватською, чеською та ін. мовами. Формуються повнотекстові бази книжних колекцій слов'янськими мовами.

⁷ Б. Станкович, *Славистические организации – состояние и перспективы*, Славистика 14 (2010) 375–377; И. Поспичил, *О международных организациях, изучающих славянский ареал*, Славистика 14 (2010) 372–375.

⁸ Н.Г. Солонська, М.А. Філіпович, *Op. cit.*

УКС та НБУВ вдалося сформувати дружнє комунікаційне коло слов'янознавців з усього світу. Від камерних конференцій, в яких брали участь достойні, але нечисленні учасники, УКС та НБУВ вийшли на значно якісніший рівень, що дає проєкцію стану розвитку слов'янознавства в нашій країні та поза її межами. Кількість доповідей зросла до 310. Посилена увага приділяється координаторами міжнародним науковим зв'язкам, залученню до заходів іноземних учених.

Координатори славистичних наукових заходів – структури НБУВ: Культурно-просвітницький центр (2003–2013); Відділ зарубіжної україніки та Інститут рукопису (2014); Інститут рукопису (2015). Координаторами і модераторами заходів розробляються програми, сценарії умов, інструментарій комунікацій та ін.

У міжнародних наукових славистичних заходах беруть участь учені з Австрії, Білорусі, Болгарії, Канади, Македонії, Німеччини, Польщі, Росії, Сербії, Словаччини, Туреччини, України, Хорватії; співробітники тих наукових структур, які займаються слов'янознавчими та славистичними проблемами: мовознавці, фольклористи, літературознавці, історики, археологи; останнім часом до цього ряду додалися культурологи, богослови, релігіознавці, бібліотекознавці, книгознавці, мистецтвознавці, психологи, педагоги та ін.

Постійні установи-учасники славистичних заходів: НАН України; Український комітет славистів; Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського; установи НАН України: Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Т. Рильського; Інститут української мови; Інститут мовознавства імені О.О. Потебні; Український мовно-інформаційний фонд; Інститут археології; Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка; Інститут історії України; вищі навчальні заклади: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Інститут філології (кафедри теорії літератури і компаративістики та історії). При проведенні деяких заходів цей ряд змінюється і розширюється. Так, залучаються урядові, громадські організації тощо. Наприклад, у 2009 р. – товариство “Україна – Болгарія”; 2011 р. – Переяслав-Хмельницький державний педуніверситет імені Григорія Сковороди та Голосіївська районна в м. Києві Держадміністрація; 2012 р. – Рівненська облдержадміністрація; 2010 р. – Міжнародний комітет славистів; Комісія зі слов'янського словотворення при МКС.

У вищеназваних наукових заходах УКС беруть участь керівники вищого рангу, провідні вчені; лауреати високих урядових премій; представники дипломатичного корпусу; іноземні вчені.

УКС на базі НБУВ, як головній науковій організації НАН України з відзначення Дня слов'янської писемності і культури, було проведено такі

міжнародні наукові конференції: у 2004 р. – “Слов’янські культури XIX–XX століття: стан і перспективи”; в 2005 р. – “Проблеми етносоціального і етнокультурного розвитку Київської Русі і слов’янський світ”; 2006 р. – “Слов’янство і національно-культурні процеси XXI століття”; 2007 р. – “Слов’янське слово і культура в контексті світового розвитку”; 2008 р. – “Слов’янство і міжкультурний діалог”; 2009 р. – “Слов’янський ідентитет: загальні коріння та спільне майбутнє – парадигма XXI століття”; 2010 р. – XII Міжнародна конференція Комісії зі слов’янського словотворення при Міжнародному комітеті славистів “Відображення історії культури народу зі слов’янського словотворення” та Міжнародна наукова конференція “Славистика: образи минулого та нова історична ситуація”; в 2011 р. – “Слов’янознавство XXI століття: тенденції інтеграції та диференціації”; в 2012 р. – “Традиції слов’янської писемності і культури: трансформації в XXI столітті” та “Міжкультурний діалог слов’янських спільнот Центральної і Східної Європи”, Засідання Українського комітету з вивчення слов’янських культур Комісії з дослідження слов’янського фольклору при Міжнародному комітеті славистів та Комісії з наукових досліджень країн Центральної та Східної Європи при Міжнародній організації з народної творчості (IOV) (на території Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України); 2013 р. – “Сучасна славистика: ключові проблеми та тенденції розвитку”; 2014 р. – “Слов’янський світ у культурному просторі XXI століття”. Впродовж 2005–2014 рр. – 13 міжнародних наукових конференцій.

Наведемо кілька прикладів інших наукових заходів. Гучний розголос викликала наукова конференція “Українсько-сербські історико-культурні взаємозв’язки”, в якій взяли участь і представники Посольства Сербії в Україні, і сербські вчені. Особливий інтерес викликав підготовлений співробітниками НБУВ каталог книжкової виставки із фондів НБУВ.

У 2006 р. в НБУВ згідно з Указом Президента України “Про вшанування пам’яті Сергія Єфремова” та Розпорядженням Президії НАН України відбулася наукова конференція “Сергій Єфремов – український учений і громадсько-політичний діяч та історія національного відродження”.

До заходу було підготовлено книжкову виставку “Сергій Єфремов – український учений і громадсько-політичний діяч (до 130-річчя від дня народження)”, в якій представлено унікальні документи із фондів НБУВ: монографії, наукова періодика, праці С. Єфремова; архівні матеріали.

Неабиякий інтерес, особливо бібліотекознавців і бібліотекарів, викликало засідання круглого столу “Білоруська бібліотечна наука та бібліотеки

на сучасному етапі”. З доповіддю “Національна бібліотека Білорусі: історія, стан і перспективи розвитку” виступив генеральний директор Національної бібліотеки Білорусі, д-р пед. наук Р. Мотульський. Було представлено відеофільм “Національна бібліотека Білорусі”.

Відбулися книгознавчі читання, присвячені видатному українському літературо- та книгознавцю С. Маслову; 26 березня 2009 р. до 200-річчя від дня народження видатного російського та українського письменника М. Гоголя пройшла Міжнародна наукова конференція “Микола Гоголь і світ ХХІ століття”.

Новими складовими на цій конференції була дистанційна інтернет-презентація відділу історії української книги Бібліотеки української літератури в Москві та проект віртуального музею “Микола Васильович Гоголь у фондах НБУВ”.

У конференції взяло участь близько 100 учасників. 32 доповідачі. Із них: 2 академіки; 1 чл.-кор.; 6 докторів наук; 14 канд. наук; 3 аспіранти; студенти. Керівний склад: 12 осіб.

У листопаді 2009 р. в НБУВ відбувся круглий стіл “Українська генеалогія: династія Тулубів”. Організатори: НАН України; НБУВ; УКС; було презентовано збірку досі невиданих поезій Зінаїди Тулуб “Стихи моей молодости”; відкрито книжкову виставку “Українська генеалогія: династія Тулубів”.

Цікавий склад учасників зібрав і круглий стіл “Київські філологічні школи і Володимир Перетц (до 190-річчя від дня народження)” (лютий 2010 р., НБУВ). У засіданні взяло участь 32 дослідниці; 27 доповідачів. Із них: академіків – 1; членів-кореспондентів – 3; докторів наук – 10; кандидатів наук – 11.

Результатом ґрунтовного наукового дослідження було повідомлення завідуючої відділом стародруків та рідкісних видань НБУВ, д. і. н. Г. Ковальчук про рідкісні примірники праць В. Перетца у фондах відділу, яким вона керує. Було запропоновано перевидавати ці важливі для науки праці.

Культурно-просвітницький центр НБУВ як координатор конференції підготував і стендові доповіді І. Поспішила (Брно, Чеська Республіка); Л. Раденковича (Белград, Сербія); К. Eimermacher (Німеччина) (мовами оригіналів). Доповіді у вигляді окремих брошур поповнили фонд НБУВ.

Дедалі більше на традиційних конференціях до Дня слов’янської писемності і культури стало доповідей, присвячених бібліотекам слов’янських країн, слов’янським фондам бібліотек світу, слов’янській книзі як витвору наукової думки.

Уперше в рамках Днів слов'янської писемності було проведено круглий стіл “Видавнича діяльність і книгорозповсюдження в слов'янських країнах” (наук. кер. – президент Української асоціації видавців та книгорозповсюджувачів О. Афонін; учений секретар – доц. Української академії друкарства, к. і. н. Н. Черниш). Голова Науково-видавничої ради НАН України, директор Головної обсерваторії України НАН України, акад. НАН України Я. Яцків у своєму виступі дав принципову оцінку науково-видавничій діяльності НАН України.

Виділимо і науково-просвітницький захід, присвячений виходу в світ нового оригінального видання книги фундатора білоруського історичного роману, відомого письменника, сценариста і драматурга Володимира Короткевича (Уладзіміра Караткевича) “Дике полювання короля Стаха”, вперше перекладеної паралельно англійською, російською, українською мовами (2011 р.). Організатори: Посольство Республіки Білорусь в Україні, НАН України, УКС, НБУВ. Координатори: Культурно-просвітницький центр; Відділ міжнародної організації та зарубіжних зв'язків НБУВ.

Перед присутніми виступили представники Посольства Республіки Білорусь в Україні, білоруського земляцтва, провідні науковці з установ та викладачі вищих навчальних закладів столиці України.

Зі значної кількості високофахових доповідей, оприлюднених на наукових заходах назвемо хоча б кілька програмних: “Теоретичні аспекти вивчення етнічної історії Київської Русі” (П. Толочко); “Київська Русь як етнокультурне явище” (М. Попович); “Софійні витоки статусу Слова в киеворуській традиції” (С. Кримський); “Рівноапостольні Кирило і Мефодій та Рим IX століття” (Д. Степовик); “Спільні проекти наукового співробітництва сербських та українських дослідників XXI ст.” (Д. Айдачич); “На сторожі виваженого і гармонійного” (Н. Шумило); “Слов'янська спадщина у фондах Інституту рукопису НБУВ та її дослідження” (Л. Дубровіна); “Українська комп'ютерна лексикографія на тлі слов'янізації” (В. Широков); “Славістична фольклористика в Україні: сучасні проблеми” (Л. Вахніна); “Книгознавча діяльність Івана Огієнка в українській історико-культурній парадигмі” (Н. Черниш); “Українсько-південнослов'янські лексичні паралелі як джерело реконструкції ранньої історії слов'янських племен” (Г. Півторак); “Створення «Етимологічного словника української мови» – важливий етап порівняльно-історичного вивчення слов'янської лексики” (Т. Лукінова); “Проблема історичних і культурних взаємозв'язків слов'янських народів у довідково-біографічній літературі слов'янського світу” (В. Попик); “Динамика и стабильность лексических

и словообразовательных систем славянских языков” (Є. Карпіловська); “Микола Гоголь і велика польська еміграція (проблеми вивчення)” (П. Михед); “Утопія і антиутопія в художній фантастичній літературі другої половини ХХ ст.” (В. Захаржевська) та багато ін.

У наукових заходах, що організовував УКС спільно з НБУВ, брали участь такі провідні вчені: академіки НАН України – М. Жулинський, Б. Олійник, Я. Ісаєвич, І. Курас, М. Попович, П. Толочко, В. Широков, Я. Яцків; члени-кореспонденти: Л. Дубровіна, Н. Клименко; доктори історичних наук – Г. Боряк; М. Гримич, О. Гуржій, Я. Дашкевич, В. Ричка, В. Студінський; д. мист., д. богослов. наук Д. Степовик; доктори філологічних наук: Є. Карпіловська, Ю. Пелешенко; П. Рудяков; І. Стоянов; Е. Стоянова, Л. Шевченко, І. Ющук; проф. кафедри міжнародних відносин і дипломатичної служби факультету міжнародних відносин Львівського національного університету ім. І. Франка Р. Лубківський та багато ін.

Якщо проаналізувати заходи за науковими спрямуваннями, то, звичайно, найбільший відсоток припадає на царицю слов’янознавства – мовознавство; значний відсоток доповідей з проблем фольклористики; далі – історія славістики, літературознавство.

Динаміку розвитку українського слов’янознавства ілюструють доповіді учасників форумів, за якими простежується процес трансформації досліджень, наукових інтересів, сходження на нові наукові вершини, досягнень, міра активності в наукових заходах.

Наведемо кілька прикладів. *Л. Вахніна*: “Славістична фольклористика в Україні: сучасні проблеми”; “Категорія фольклорного пограниччя в слов’янських контекстах”; “Ідентичність слов’янських народних традицій та сучасна європейська цивілізація”; “Європейський вимір сучасної славістичної фольклористики в Україні”; “Сучасна славістична фольклористика в Польщі”; “Від фольклористики до культурної антропології: нові виміри сучасної народознавчої науки в країнах Центральної та Східної Європи”; “Орест Зілінський як дослідник пограниччя”; “Роль исполнителя в сохранении славянских фольклорных традиций в локальных регионах”; “Діяльність Міжнародної комісії з дослідження слов’янського фольклору при Міжнародному Комітеті Славістів та сучасна славістична фольклористика в Україні” та ін.; *Є. Карпіловська*: “Динамика и стабильность лексических и словообразовательных систем славянских языков” (спільно з Н. Клименко); “Сучасна українська словотворчість у загальнослов’янському контексті”; “Нова Україна в словотвірній номінації: зміни у мовному «кресленні» світу”; “Інтернаціональний

ресурс у сучасній слов'янській номінації: тенденції засвоєння”; “Активні ресурси української номінації та їх слов'янські паралелі”; “Конкурування ресурсів у сучасній слов'янській номінації”; “Вплив глобалізації на фонд інтернаціоналізмів у слов'янських мовах”; *Н. Клименко*: “Збереження національної самобутності слов'янських мов у добу глобалізації”; “Східно-слов'янська фраземіка та її новогрецькі паралелі”; “Слов'янські запозичення в грецьких лексикографічних джерелах”; “Категорія часу в лінгвальних вимірах (на матеріалі східнослов'янських і новогрецької мов”); “Світ Шевченкової поезії новогрецькою мовою”; *С. Менгель* (Німеччина): “Концепт – ментальність – язык: философия языка В. фон Гумбольдта и А.А. Потебни в свете современных лингвистических теорий”; “Украинский переводчик Симон Тодорский и «простой» «русский» язык его переводов с немецкого, изданных в Германии в 1729–1735 гг.”; *О. Онищенко*: “Інформаційне забезпечення розвитку славистики”; “Міждисциплінарний характер славистики: тенденції розвитку”; “Українське слов'язнавство: традиції, здобутки, вектори дослідження”; “Концептуальні та практичні проблеми створення інтегрованого електронного ресурсу слов'янських бібліотечних фондів”; “Українська складова міжнародної славистики”; *В. Попик*: “Проблема історичних і культурних взаємозв'язків слов'янських народів у довідково-біографічній літературі слов'янського світу”; *К. Рогочевська* (Велика Британія): “История русской и славянской коллекции библиотеки Британского Музея по архивным данным (XIX – начало XX ст.)”; *Н. Солонська*: “Книжный фонд Київської Русі та Сербії (IX–XI ст.): спільні витоки в контексті формування бібліотек”; “Спочатку було Слово...”. Остромирове Євангеліє (1056–1057) – слов'янська пам'ятка книжного мистецтва”; “Ядро фондів давніх слов'янських бібліотек як підґрунтя формування слов'янського національного ідентитету”; “Києво-руські бібліотеки як джерело для вивчення науки у X–XII ст. у слов'янських країнах: природознавчий аспект”; “Рукописні книги ймовірного фонду Києво-Софійської бібліотеки XI ст.: бібліографічна модель”; *Д. Степовик*: “Православна ікона у слов'ян: спільна іконографічна основа, окремішні стильові і мистецькі засоби”; “История Вышгородской иконы Богородицы – свидетельство традиционного евразийского святокрадства: Как подаренная Константинополем Киеву византийская икона XI века стала «русской святыней»”; *В. Широков*: “Проект універсальної системи слов'янської лексикографії «Лексика-Славіка»”; *Л. Шевченко*: “Конфесійний стиль у контексті комунікативної компетентності сучасної української літературної мови”; “Кирило-Мефодіївське товариство – ідея слов'янської єдності

в ретроспективі і перспективі: погляд мовознавця”; “Активні процеси в розмовному стилі української мови як вербалізація слов’янського культурного простору і мовної свідомості соціуму”; “Літературна мова в культурній ідентифікації слов’ян: історичний контекст і сучасність”; “Мовна свідомість Зінаїди Тулуб”; “Семантика свободи в лексикографії: слов’янські паралелі”; “Лінгвістична інтерпретація кольорових доміант у сучасних слов’янських мас-медіа” (остання – спільно з Д. Дергачем); “Лінгвістична інтерпретація кольорових доміант у сучасних слов’янських мас-медіа” (спільно з Д. Дергачем); “Семантичні ефекти, проявлені в структурі великих лексиконів”; Колористика в масовій мовній свідомості слов’янських соціумів; “Слов’янська медіалінгвістика: реалії та перспективи” (спільно з к. ф. н. Д. Дергачем) та ін.

За кількістю доповідей на міжнародних славістичних наукових конференціях (2005–2014) – Д. Дергач (4); Дерменджі Омер (Туреччина) – 4; І. Дзира – 4; М. Жулинський – 4; О. Іляді – 4; М. Карацуба – 6; Є. Карпіловська – 9; Н. Клименко – 8; О. Клименко – 6; Г. Ковальчук – 4; Ю. Лабинцев (Росія) – 4; О. Лукашанець (Білорусь) – 5; П. Михед – 6; О. Морозов (Білорусь) – 5; О. Моця – 7; Л. Мушкетик – 7; Т. Мяскова – 6; М. Наєнко – 4; І. Огієнко – 6; О. Онищенко – 10; В. Попик – 4; О. Рабчун – 5; Т. Руда – 6; П. Рудяков – 6; Н. Солонська – 10; Е. Стоянова – 6; В. Студінський – 4; О. Червенко – 4; Н. Черниш – 7; В. Шаблювський – 4; Л. Шевченко – 9; В. Широков – 7; О. Школьна – 7 і т.д.

Подальша мета наукових славістичних конференцій і заходів полягає у розробленні рекомендацій щодо подальшого розвитку спектру славістичних досліджень, рекомендацій зі сприяння глибшому вивченню історії культури слов’янських народів, слов’янського мовознавства, типології та порівняльного мовознавства, історії слов’янських літератур, лінгвокультурним дослідженням, з розв’язання проблем соціокультурної трансформації в світі, періодизації історії світової славістики; з удосконалення провідних методів вивчення слов’янознавства – виокремлення в слов’янських культурах загальних доміант; сприянні дослідженням цивілізаційної, соціокультурної специфіки слов’янського світу; подальшому зміцненню комунікаційних зв’язків зі слов’янськими країнами та співробітництву з різними славістичними центрами світу⁹; розв’язанню цих та значного кола інших наукових проблем.

⁹ Н.Г. Солонська, *День слов’янської писемності і культури – 2010*; Б. Станкович, *Op. cit.*

ОБРАЗ УКРАЇНИ У БРИТАНСЬКІЙ ІСТОРИЧНІЙ ТА ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ ХІХ – ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ ст.

Автор ставить завдання відтворити провідні ідеї англійської історико-політичної думки у її еволюції бачення саме української проблеми, починаючи з 1817 року і закінчуючи міжвоєнною добою ХХ століття, що в результаті посприяє відновленню у загальних рисах британської національної перспективи української історії. Ми ставимо метою з'ясувати цю перспективу на основі порівняльного аналізу поглядів на Україну представників трьох “генераційних союзів” (у сенсі Карла Маннгейма)¹ британської історичної думки: а) вчені, які досліджували українську проблему в першій половині ХІХ ст.; б) вчені, які зосереджувались на аналізі українського минулого на початку ХХ ст.; в) науковці, які піддавали дослідницькому аналізу феномен України у міжвоєнну добу. Беручи до уваги той факт, що існував певний брак однастайності щодо бачення української історії серед представників британської історичної думки, автор залучає до свого аналізу по два представники кожного з вищезазначених етапів: для періоду ХІХ ст. – Кларк і Геннігсен, для етапу початку ХХ ст. – Макіндер і Сетон-Вотсон, і для міжвоєнної доби – Тілтмен та Тойнбі. Використання двох прикладів для кожного з періодів у розвитку британської історичної думки надасть, на думку автора, можливість не лише встановити відмінності між етапами, але й відобразити відмінності між методологічними підходами, які ці історики використовували, а також з'ясувати еволюцію образу України, яка поставала у їхніх дослідженнях у різні історичні етапи.

І. Період першої половини ХІХ ст.

Україна, як країна козаків, фігурувала в дослідженнях британських вчених з 1817 року. Бачення українських реалій еволюціонувало залежно від подій, насамперед, пов'язаних з війнами, у яких Британія була чільним учасником: Наполеонівських, Кримської та Першої Світової.

Піонером відкриття британцями України став професор Кембриджського університету Едвард Даніель Кларк, який відвідав українські землі

¹ Див.: Karl Mannheim, *The Problem of Generation, Essays on the Sociology of Knowledge*, London 1952, p. 302–304.

за правління імператора Павла I (1796–1801), і згідно з результатами поїздки написав науково-дослідницьку роботу з ділянки антропології і етнології².

У своєму дослідженні, зокрема, Кларк визначав, що українці, поляки і українські козаки являють собою три різні етнічні типи, але водночас усі вони належать до однієї раси, на відміну від росіян та татар³. Водночас Кларк знаходив чимало схожих рис між українцями і кубанськими козаками, з одного боку, і селянами Вельсу та Норвегії, з другого⁴. Кларк наполягав також на існуванні тісних зв'язків українських козаків з турками, а також порівнював Україну з Голландією⁵.

Інший британський дослідник першої половини XIX століття Чарлз Фредерік Геннігсен у своєму дослідженні обстоював позицію, що українці з антропологічного погляду різняться від росіян так, як голландці від англійців⁶. Геннігсен так само не писав апріорно, а відвідав Росію і був знайомий з попереднім дослідженням Кларка. “Російський уряд, – пише Геннігсен, – доклав чимало зусиль для того, щоб знищити в пам'яті українців їхні братні стосунки з поляками. Цій справі особливо прислужився придворний історик Карамзін”⁷. Загальне бачення Геннігсена було антагоністичне так званій “усеросійській” історії, написаній офіційним істориком імперії Миколою Карамзіним⁸.

II. Період початку XX ст.

У період від часу розгортання російсько-японської війни до завершення Першої Світової війни та іноземної інтервенції цікавість до України у Британії відновилася. Відомий історик, географ і політичний теоретик сер Галфорд Макіндер у своїх дослідженнях вже в 1904 р. висував припущення, що ключем до світового панування у XX столітті стане посідання контролю над великою євразійською лісостеповою смугою, як “осердя” Євразії⁹. З розвитком внутрішніх комунікацій це осердя стане “світовим островом” на перетині Європи, Азії та Африки,

² Edward Daniel Clarke, *Travels in various countries of Europe, Asia and Africa*, Part the First. Russia, Tarhtary and Turkey, London 1817, vol. 1–2.

³ *Ibid.*, vol. I, p. 285.

⁴ *Ibid.*, p. 284.

⁵ *Ibid.*

⁶ Charles Frederic Henningsen, *Revelations of Russia, or the Emperor Nicholas and his Empire in 1844, by One Who has Seen and Described*, London 1844, vol. 1, p. 69.

⁷ *Ibid.*

⁸ Про бачення Карамзіним проблем України див.: В.А. Потульницький, *Історіософія Гердера як синтез раціоналізму і ніетизму та її вплив на українську і російську історіографію*, УАЩ, Нова серія, вип. 10–11 (2006) 313–314.

⁹ Andrew Wilson, *Ukrainians. Unexpected Nation*, New Haven and London 2002, p. 304.

відсунувши провідні колись морські держави (серед них і Англію – *В.П.*) на периферію, відвівши їм жалюгідну роль “маргінальних країн”. У формулюванні Макіндера, це “осердя”, географічний стрижень, або вісь обертання світової історії з часів монголів до утворення Російської імперії, покриває приблизно територію від гирла Волги до Монголії.

1919 року, коли Макіндер став надзвичайним уповноваженим уряду Великої Британії у південній Росії (Україні – *В.П.*) і складав у 1919–1920 роках звіти щодо стану речей і перебігу подій для лорда Керзона, він дещо уточнив свою концепцію “осердя”, вказавши, що ключем до останньої є східна Європа, включно з Україною, тим самим надавши Україні визначальну роль у майбутній політиці¹⁰.

Відвідавши за дорученням лорда Керзона 1919 р. Одесу та Новоросійськ, Макіндер мав зустрічі з провідними політиками та військовими, зокрема з генералом Антоном Денікіним (1872–1947), якого він намагався переконати у визнанні *de-facto* новостворених держав і схилити до співпраці з поляками супроти більшовиків. Після повернення до Лондона Макіндер склав рапорт урядові та виголосив доповідь на засіданні кабінету міністрів. У рапорті та доповіді Макіндер пропонував створити “альянс прикордонних” (тобто новостворених держав) включно з Україною¹¹, лігу цих держав з країнами Східної Європи¹², а також доводив доцільність створення широкої східноєвропейської коаліції.

Стосовно ж Росії Макіндер проголошував таке: “Байдуже, що буде майбутнім Росії – анархія, тиранія, рабство німцю; жодна з цих умов не в змозі співіснувати сьогодні з демократією у світі”¹³. Дослідник місії Макіндера до південної Росії Б. Блюе зазначає, що короткозорі британські політики стурбовані, насамперед, очікуванням найближчих виборів, були нездатні оцінити вартість пропозицій аналітика стосовно, зокрема, й України¹⁴. “Британія усунулася, – пише Б. Блюе, – разом з нею відійшла і підтримка, на яку сподівалося чимало потенційних самостійних регіонів, як, наприклад, Україна”¹⁵.

Пропозиції і міркування Макіндера не здобули підтримку у провідних британських політиків, які в цілому відкинули його обґрунтування на

¹⁰ Andrew Wilson, *Op. cit.*, p. 305.

¹¹ Див.: Parker W.H. Mackinder, *Geography as an Aid to Statecraft*, Oxford 1892, p. 48–49, 169–170.

¹² *Ibid.*, p. 172.

¹³ *Ibid.*, p. 171.

¹⁴ B.W. Blouet, *Sir Halford Mackinder as British High Commissioner to South Russia, 1919–1920*, *Geographical Journal*, no. CXIII (1976) 228.

¹⁵ *Ibid.*, p. 235–236.

основі простого міркування, що вони надійшли занадто пізно, і Британська імперія не має змоги проводити подальшу війну. Натомість інший впливовий британський політик того часу – Г.Е.Л. Фішер охрестив доповідну і пояснення до неї Макіндера “абсурдом” і своєчасно відклав набезрік¹⁶.

Разом з тим слід зазначити, що аналітична праця Макіндера не була даремною. Його аналітична розвідка прислужилася до вироблення британської позиції щодо суб’єктів колишньої царської Росії в зв’язку з обговоренням меморандуму президента США Вудро Вільсона на Паризькій мирній конференції. Відомі “чотирнадцять пунктів” програми Вудро Вільсона пропонували надати незалежність навіть Білорусі і державам Балтії, але аж ніяк не Україні.

Британія зайняла більш українофільську позицію, порівняно зі США, і виробила окремий документ – зауваження англійського міністерства закордонних справ на “14 пунктів” Вільсона. Головне місце в зауваженнях посідає пункт другий програми американського президента – свобода морського судноплавства, але звучить і ґрунтовна критика пункту шостого щодо територіальної цілості Росії. Меморандум англійського Міністерства Закордонних Справ проголошував шостий пункт програми США – як “україн незадовільний” (*very unsatisfactory*)¹⁷.

За англійським меморандумом, неприйнятність пункту шостого полягає насамперед у тому, що він розглядає території Росії “єдино з точки зору Росії і не згадує про них як про області, населення яких претендує на те, щоб його розглядали без усякого зв’язку з тим, що в минулому воно становило частину Російської імперії”¹⁸. Посилаючись на те, що “14 пунктів” були проголошені Вільсоном ще до Брест-Литовських переговорів, МЗС Великої Британії вимагало “ретельного перегляду” американських формулювань щодо Росії. Вістрям цього перегляду була Україна¹⁹.

Своєрідною підтримкою проекту Макіндера була пропозиція створення “Нової Європи” відомого англійського вченого – славіста Р. Сетон-Вотсона. Присвятивши себе в роки Першої Світової Війни політичній діяльності (у 1918–1920 рр. вчений працював у розвідувальному бюро департаменту інформації Великої Британії), він проводить чималу роботу, спрямовану на підтримку незалежності слов’янських націй, що

¹⁶ B.W. Blouet, *Op. cit.*, p. 234.

¹⁷ D.N. Miller, *My Diary at the Conference of Paris*, New York 1924–1926, vol. II. *Document II*, p. 63.

¹⁸ *Ibid.*

¹⁹ Р.Г. Симоненко, *Імперіалістична політика Антанту і США щодо України у 1919 р.*, К. 1962, с. 49–55.

з'явилися на світ з-під уламків Російської, Австро-Угорської та Оттоманської імперій. Біографи Сетон-Вотсона стверджують, що завжди “боротьба українців у Російській імперії супроти уряду Санкт-Петербурга зустрічала його міцну підтримку”²⁰.

У заснованому ним у жовтні 1916 р. й редагованому спільно з Томашем Масариком часописі “Нова Європа”, у чисельних виступах у інших засобах масової інформації Сетон-Вотсон обстоює ідею так званої “Нової Європи”, підкріплюючи свої аргументи історичними, культурними, економічними та географічними чинниками. Вчений вважає, що саме створення незалежних України, Польщі, Литви та низки інших європейських держав відповідатиме довготривалим інтересам Європи, здійснить мрію багатьох народів про державну незалежність²¹.

Розглядаючи у вересні 1917 р. ситуацію довкола України, Сетон-Вотсон у своїй статті “Проблема України” наголошує, що українське питання є одним з головних, на яких слід зосередитися британським політикам. Саме українське питання, поруч з британсько-німецькими та німецько-французькими суперечностями, Константинополем і протоками, південно-слов'янською проблемою, – стало однією з головних причин, що призвели до Першої Світової війни²². На переконання Сетон-Вотсона, перебіг війни довів, що ігнорувати цю проблему надалі неможливо. Українське питання, – зазначає учений, – не є модерною вигадкою, а застарілою проблемою Європи, “про що свідчать чисельні книги, присвячені українським подіям, що були надруковані англійською мовою вже у XVII сторіччі”²³.

III. Міжвоєнна доба.

У міжвоєнну добу проблемами України цікавилися історик та географ Г'юберт Гессен Тілтмен та видатний вчений XX століття, історик Арнольд Тойнбі. Гессен Тілтмен зазначав у своїй монографії 1934 р., що “українці становлять органічний західноєвропейський народ”, і що саме “предки українців, а не росіян, були єдиними творцями Київської Русі як держави”²⁴. Тілтмен приділив надзвичайну увагу порівняльному аналізу етногенезу українців та британців і зазначав, що обидва народи створили культуру і цивілізацію набагато вищу від культури і цивілізації їхніх

²⁰ H. Seton-Watson, Ch. Seton-Watson, *The Making of a New Europe*, R.W. Seton-Watson and the Last Years of Austria-Hungary, Seattle 1981, p. 100.

²¹ R.W. Seton-Watson, *Europe in the Melting Pot*, London 1912, pp. 183, 212, 373.

²² *Ibid.*, p. 212.

²³ *Ibid.*, p. 365.

²⁴ Hessel Tiltmann, *Peasant Europe*, London 1934, p. 196.

найближчих сусідів²⁵. “Чисельніші за поляків, – пише науковець, – мужніші та культурніші за румунів, відданіші своїм національним ідеалам навіть за чехів, українці становлять найромантичнішу націю в Європі, – націю, яку ніхто не знає”²⁶. Тілтмен закликає британський уряд до рішучих заходів задля забезпечення відновлення української державності: “не буде ні тривалого спокою, ані тріумфу справедливості в Східній Європі доти, доки не буде надано Україні це право (на свободу – *В.П.*) й чужинські війська не залишать її територію”²⁷.

Подібних висновків і досліджень і щодо спадщини Київської Русі, і стосовно взаємин та відмінностей між Росією та Україною доходив у міжвоєнну добу і професор Арнольд Тойнбі. Діалектику історії України і Росії Тойнбі трактує з погляду своєї теорії “виклику – відповіді”. Вважаючи, що утворення Росії (Москви) було результатом викликів, спричинених Київській Русі, Тойнбі не лише таким чином вирізняє дві фази – два начала стародавньої Русі (старше і молодше, Київське і Московське), але й “відповідь” Москви вважає недостатньою для створення власної цивілізації, на відміну від попередньої цивілізації – Київської²⁸.

Характеризуючи історію Російської імперії, як результат відповіді на виклики часу, Тойнбі пише, що “вона відіграла видатну культурну, а також політичну і військову роль у світових справах. А все ж таки, вона ніколи не являла собою своєї власної оригінальної цивілізації. Вона завжди була в культурній площині лише сателітом, хоча і особливого гатунку”²⁹. Наслідком взаємодії “виклику і відповіді” стає друга закономірність, виведена Арнольдом Тойнбі – “диференціація”, яка означає зростання, прогрес тієї чи іншої цивілізації внаслідок її відповіді на виклик, і “стандартизація”, що означає занепад цивілізації внаслідок іншого типу відповіді. Тойнбі характеризує відмінності, спричинені різного типу відповідями, як “контраст між диференціацією зростання і уніформізмом розпаду”³⁰.

Стосовно історії України, Тойнбі, на відміну від Тілтмена, має чіткішу уяву про її історію і особливості. “Ми мусимо бути обережні, – зазначає він, – з нашими термінами, бо справжній українець ніколи не називав би людей Москви чи Петрограда «росіянами», чи навіть «великоросіянами». Він залишає руське ім’я для означення себе”³¹. Трактуючи

²⁵ Hessel Tiltmann, *Op. cit.*, p. 207.

²⁶ *Ibid.*, p. 192.

²⁷ *Ibid.*, p. 207.

²⁸ A. Toynbee, *A Study of History. Reconsiderations*, Oxford 1961, vol. 12, p. 539.

²⁹ *Ibid.*

³⁰ A. Toynbee, *A Study of History*, New York 1974, vol. 1, p. 631.

³¹ A. Toynbee, *The Ukraine – A Problem of Nationality. The New Europe. Some Essays in Reconstruction*, London 1915, p. 75, 76.

своїми категоріями “виклику і відповіді” історію старокняжого Києва, Тойнбі, на відміну від історії Московської імперії, яку він називає сателітом іншої цивілізації без наявності власної, навпаки, вважає Київську Русь окремою слов’янською цивілізацією з новою оригінальною власною індивідуальністю. “Державу, – пише вчений, – засновано в десятому столітті шведськими мандрівниками з Балтики, які торували собі шлях вниз за течією; а культура пішла догори річкою через Чорне море. Але народ Києва були слов’яни, і він розвинув свою скандинавську державність і візантійську релігію в слов’янську цивілізацію зі своєю новою власною індивідуальністю”³². Таким чином, за Тойнбі, на підставі двох викликів – скандинавської державності і візантійської греко-християнської релігії, слов’янський народ, сполучивши у відповідь власні вартості, дав синтез окремої слов’янської оригінальної цивілізації з новою власною індивідуальністю.

Має своє бачення Тойнбі і щодо взаємних відносин між українцями і росіянами, як спадкоємцями обох цивілізацій – оригінальної і сателітної. Він вважає, що в ранньоновий період ці два народи мали шанс об’єднатися, але на заваді цьому процесу стало перейняття Петром Першим з Заходу ідей просвіченого абсолютизму з його централізацією і уніфікацією. “Між українцями і росіянами існували міцні зв’язки: спільне слов’янство, православна віра, навіть початкова політична спільність... Хоч два народи не являли собою одну націю, але їхній союз під владою династії Романових дав їм можливість об’єднатися в одну націю, подібно до того, як під Стюартами існував подібний шанс для аналогічного об’єднання англійців і шотландців. Але, на нещастя, Петро Перший запозичив для свого управління ту європейську систему, коли вона була не в найкращій фазі свого розвитку: фазі абсолютизму, централізації, уніфікації, насильства і примусу. Бюрократія Петербурга не могла допустити, щоб Україна була самою собою. Вона взяла в свої руки українське підданство, без огляду на умови, на яких козацька республіка прийняла імперський суверенітет. Вона почала, як ми вже говорили, переслідувати українську мову. Без сумніву, це, навпаки, лише посилювало українську індивідуальність, яку імперія хотіла стерти. Найдужчий стимул для росту нації – це репресії, і напруження між українцями і росіянами побільшилось аж так, що тепер об’єднання виключено на будь-яких умовах. Кожний буде стверджувати свою окрему індивідуальність до кінця історії”³³.

Прогнозуючи майбутні стосунки між двома народами, Тойнбі вважає, що лише шлях взаємного компромісу зможе щось налагодити у взаєминах

³² A. Toynbee, *The Ukraine – A Problem of Nationality...*, p. 77, 78.

³³ *Ibid.*, p. 77–80.

між ними. “Україна ніколи не зможе здобути повну політичну незалежність від Москви, і Москва ніколи не буде в стані цілком і повністю стерти українську національність, чи асимілювати цілком всю українську расу. Розв’язка може бути досягнута лише через компроміс. Це відверне націю тридцяти мільйонів від її теперішньої орієнтації на тевтонську силу... Якщо ця розв’язка буде досягнута розумним і справедливим чином (а якщо ні, то важко собі навіть уявити майбутнє), для неї потрібно буде творча думка і непохитна добра воля не тільки державних мужів, але й кожного свідомого громадянина кожної країни Європи”³⁴.

Як ми вже зазначали, Арнольд Тойнбі в своїх дослідженнях давньої і середньовічної історії України хоча і концентрувався головним чином на проблемі історії Київської Русі, але не оминув і гетьманську державу, і козацтво, яке її сотворило. Так, йому належить умовивід, що всі козацькі спільноти до часу їхнього винищення Російською Комуністичною революцією 1917 року і ешелонування через Азію з Дону до Уссурі, встановлювали своє походження з спільної матірньої спільноти – дніпровського (українського – В.П.) козацтва³⁵.

Отже, ми бачимо, що Британія була готова до сприйняття незалежної України, оскільки зусиллями своїх провідних науковців та політичних аналітиків у вирішальні моменти власної історії відстежувала проблеми історії Київської Русі, Росії та України. Ці науковці своїми роботами намагалися впливати і впливали на коригування тих чи інших рішень британських політиків, зокрема після Першої Світової Війни. Так сталося і у міжвоєнну добу.

Висновки

Виникнення інтересу зі сторони провідних британських політиків до України не постало зненацька. Воно було підготовлене тривалим науковим пошуком і дослідженнями, які були пророблені британською наукою протягом XIX – першої третини XX століття.

Погляди британських науковців на Україну еволюціонували від антропологічного через геополітичний і до історіософського. Провідні британські науковці і аналітики першої половини XIX століття – Едвард Кларк, Фредерік Геннігсен вдавалися до широких порівнянь українського етногенезу з норвежцями, валлійцями та голландцями, намагались провести географічну відмінність українських земель від сусідніх та

³⁴ A. Toynbee, *The Ukraine – A Problem of Nationality*., p. 83–85.

³⁵ A. Toynbee, *A Study of History. Abridgement of Volumes I–VI by D.C. Somerwell*, London; New York; Toronto 1949, p. 115.

встановити антропологічний тип українця, диференціюючи інші типи європейських народів.

Дослідники початку ХХ століття – сер Халфорд Макіндер та Сетон-Вотсон виявляли до України радше політичний, аніж дослідницький інтерес. Якщо Макіндер відводив Україні, відповідно, місце ключа від світової історії, і країни, яка суттєво обділена сусідами у власних етнографічних межах коштом Польщі і Білорусі, Сетон-Вотсон був переконаний, що саме створення незалежних України, Польщі, Литви та низки інших європейських держав відповідатиме довготривалим інтересам Європи, здійснить мрію багатьох народів про державну незалежність. Він також вважав, що саме українське питання, як стара, але аж ніяк не модерна проблема, стало однією з головних причин, що призвели до Першої Світової війни.

Академічні вчені міжвоєнної доби досліджували Україну вже з наукової аналітичної точки зору. Погляди Тілтмена, і особливо Тойнбі трактували українців як феномен типового західноєвропейського народу, творця Київської Русі як держави, старшого спадкоємця спадщини Київської Русі. Називаючи відносини між українцями та росіянами відносинами спадкоємців обох цивілізацій – оригінальної і сателітної, Арнольд Тойнбі приходить висновку, що об'єднання обох народів виключено на будь-яких умовах, оскільки кожен з них буде стверджувати свою окрему індивідуальність до кінця історії.

Погляди і розробки науковців, особливо Макіндера і Тойнбі суттєво впливали і на складення бачення про роль та місце України у світовій історії і серед провідних британських політиків. Щоправда, слід зазначити, що усі вищепераховані пошуки британських науковців стосувалися відрізнення українців від росіян, спадщини Київської Русі від Московської, тощо, але лише побіжно торкалися справи козаків, і взагалі не розглядали гетьманську перспективу українського питання.

Аналіз, проведений у цій роботі, щодо відтворення бачення України представниками трьох відмінних за хронологією появи та методологічним і предметним наповненням етапів розвитку британської історичної думки, створює підґрунтя для розуміння можливих перспектив ставлення різноманітних груп британських інтелектуалів до українського питання у ХХІ ст.

Олександр Юга

ПРОБЛЕМА ПОШУКУ РІЧПОСПОЛИТСЬКОЮ ПОЛІТИЧНОЮ ЕЛІТОЮ ШЛЯХІВ РОЗВ'ЯЗАННЯ “УКРАЇНСЬКОЇ ПРОБЛЕМИ” В СЕРЕДИНІ XVII ст. У ПОЛЬСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Однією з проблем історії Речі Посполитої середини XVII ст., яка не стала предметом спеціального дослідження у вітчизняній історіографії, є “українська політика” її політичної еліти через призму поглядів і дій основних угруповань, спільного й відмінного у їхніх концепціях. Вивчення цієї проблеми потребує з’ясування наукового доробку польських дослідників.

Вперше існування різних підходів серед польсько-литовських саванників до врегулювання конфлікту між Річчю Посполитою та козацькою Україною в середині XVII ст. помітили сучасники подій С. Твардовський¹, Л. Рудавський² і В. Коховський^{3*}. Їх праці справили вагомий вплив на формування концептуальних засад пізнішої польської історіографії (насамперед у частині трактування українських подій в якості “домової війни” в Речі Посполитій). Їх цінність зумовлена тим, що в них розкриваються позиції багатьох коронних і литовських урядовців щодо шляхів розв’язання “козацької проблеми” та відзначаються розбіжності у них.

Представники “краківської школи” польської історіографії Ю. Шуйський, М. Бобржинський та А. Валевський звернули увагу на існування в Речі Посполитій двох “партій”, які пропонували діаметрально протилежні варіанти розв’язання “козацького питання” впродовж 1648–1659 рр. Більш доцільною дослідники вважали діяльність поміркованих урядовців на чолі з Є. Оссолінським та А. Киселем, які намагалися порозумітися з козацькою Україною. Гадацький договір історики вважали “важливим і розумним” кроком правлячої верхівки Речі Посполитої, подібного якому вона “більше (ніколи) не чинила”, за що вона заслуговує на “пам’ятник хвали”⁴.

¹ S. Twardowski, *Wojna domowa z kozaki, tatar, moskwą, szwedami i węgry*, Calissu 1681, 388 s.

² W. J. Rudawski, *Historja Polska od śmierci Władysława IV aż do pokoju oliwskiego (1648–1660)*, Petersburg (Mohylew) 1855, t. 1, 323 s.

³ W. Kochowski, *Historja panowania Jana Kazimierza*, Poznań 1859, t. 1, 369 s.

* Поділяємо міркування більшості істориків, що ці роботи слід вважати одночасно джерелами вивчення тогочасних подій.

⁴ J. Szujski, *Historia Polska*, Kraków 1889, t. IX, s. 289; J. Szujski, *Dzieje Polski podług ostatnich badań*, Lwów 1864, t. 3: *Królowie wolno obrani*, cz. 1: r. 1572–1668, s. 414–415; M. Bobrzyński, *Dzieje Polski w zarysie*, Warszawa 1927, wyd. 4, t. 2, s. 189; A. Walewski, *Historia wyzwolonej Rzeczypospolitej wpadającej pod jarzmo domowe za panowania Jana Kazimierza (1655–1660)*, Kraków 1870, t. 1, s. 27.

Не оминули увагою політику правлячих кіл Речі Посполитої щодо козацької України у своїх працях К. Шайноха та Ф. Равіта-Гавронський. Так, К. Шайноха, описуючи розгортання в 1648 р. козацького повстання на Запорозжжі, відзначив, що найбільшими ворогами козацтва були М. Потоцький і М. Калиновський та розкрив їх заходи в напрямку “погашення пожежі”⁵. А. Киселя дослідник називав “головним знавцем козацьких справ”, який “найбільше опирався війні з Хмельницьким”⁶. Прихильником використання “лагідних засобів” у політиці щодо до Війська Запорозького вважав також короля Владислава IV⁷. Аналогічними були погляди Ф. Равіти-Гавронського⁸, який ще й проаналізував польсько-український переговорний процес 1657–1658 рр., результатом якого стало підписання Гадяцького договору⁹. Після його ратифікації дослідник визначав Річ Посполиту “певного роду федерацією, яка включала Польщу, Литву і Русь”¹⁰. Варто відзначити, що обидва історики, дотримуючись концепції “домової війни”, по-суті не бачили існування в середині XVII ст. “української проблеми”.

Значно об’єктивнішим у своїх судженнях був видатний польський історик Л. Кубала, в працях якого спостерігається певний відхід від догматики “домової війни” та розширення джерельної бази за рахунок залучення нових матеріалів. Зокрема, він показав появу в середовищі політичної еліти Речі Посполитої ідеї замирення з Військом Запорозьким, проаналізував діяльність канцлера С. Оссолінського. Звернув увагу також на заходи польсько-литовських урядовців у розв’язанні “козацької проблеми” в період війни Речі Посполитої з Московською державою та Швецією¹¹.

⁵ K. Szajnocha, *Dwa lata dziejów naszych 1646–1648*, Lwów 1869, t. II, s. 20.

⁶ *Ibid.*, s. 35.

⁷ *Ibid.*

⁸ F. Rawita-Gawroński, *Bohdan Chmielnicki do elekcji Jana Kazimierza*, Lwów 1906, t. 1, 395 s.; F. Rawita-Gawroński, *Bohdan Chmielnicki od elekcji Jana Kazimierza do śmierci*, Lwów; Kraków 1909, t. 2, 487 s.

⁹ F.R. Gawroński, *Poselstwo Bieniewskiego. Od śmierci B. Chmielnickiego do umowy hadzackiej*, Lwów (G. Gebethner i Spółka) 1907, 93 s.

¹⁰ F. Rawita-Gawroński, *Kozaczyzna ukraińska w Rzeczypospolitej Polskiej do końca XVIII-go wieku. Zarys polityczno-historyczny*, Warszawa 1922, s. 121.

¹¹ L. Kubala, *Jerzy Ossoliński*, Lwów 1924, 355 s.; L. Kubala, *Oblężenie Lwowa w roku 1648*, Warszawa, 1909, 32 s.; L. Kubala, *Oblężenie Zbaraża i pokój pod Zborowem*, Warszawa 1909, 81 s.; L. Kubala, *Przysięga w Pereasławiu i “stati” Bogdana Chmielnickiego*, *Kwartalnik Historyczny*, rocznik XVIII (1904) 220–242; L. Kubala, *Wojna brandenburska i najazd Rakoczego w roku 1656 i 1657*, Lwów 1917, 439 s.; L. Kubala, *Wojny duńskie i pokój oliwski 1657–1660*, Lwów 1922, 655 s.; L. Kubala, *Wojna moskiewska r. 1654–1655*, *Szkice historyczne*, Kraków, 1910, ser. 3, 443 s.; L. Kubala, *Wojna szwedzka w roku 1655 i 1656*, *Szkice historyczne*, Lwów 1913, ser. 4, 496 s.

У 20–30-х роках ХХ століття на позицію представників політичної еліти Речі Посполитої щодо козацької України звернули увагу у своїх працях В. Конопчинський і В. Томкевич. Зокрема перший з них відзначив зусилля угодовської течії на чолі з київським воєводою А. Киселем у напрямку пошуку порозуміння з Б. Хмельницьким, яка, на думку дослідника, зазнала найбільшої невдачі з прийняттям українським гетьманом царської протекції в січні 1654 р. Гадяцький договір називав “розумним і справедливим компромісом”, якого вдалося досягти завдяки зусиллям “короля, королеви і небагатьох виняткових пророчих умів”¹². Щодо факту ратифікації гадяцьких домовленостей, відзначав, що на сеймі 1659 р. “поляки непогано склали іспит на політичну зрілість”¹³. В. Томкевич висвітлив діяльність І. Вишневецького, який впродовж 1648–1651 рр. виступав прихильником збройних засобів розв'язання “козацької проблеми”, а також відзначив протилежність поглядів І. Вишневецького та А. Киселя¹⁴. Визначаючи зміни в розстановці сил у Центрально-Східній Європі після Переяслава 1654 р., зауважував, що “козацька справа, яка досі була внутрішньою проблемою Речі Посполитої, відтепер на довгі роки ставала предметом польсько-московської боротьби”¹⁵. Дослідник відзначав також “велике моральне значення” Гадяцького договору, який “відкривав перед двома народами нові історичні горизонти”¹⁶.

С. Охманн¹⁷ та Л. Ченсьцік¹⁸ зробили вагомий внесок у вивчення проблеми розгляду річпосполитськими урядовцями “української проблеми” на сеймах 1648–1652 рр. Так, існування серед політичної еліти Речі Посполитої “воєнної” та “мирної” партій вперше виділила С. Охманн. Дослідниця визначила представників кожної з них станом на кінець 1648 – початок 1649 рр., їх цілі та розбіжності в засобах досягнення своїх задумів¹⁹.

¹² W. Konopczyński, *Czasy Jana Kazimierza*, Historia polityczna Polski, Kraków 1923, cz. II: Od r. 1505 do r. 1775, s. 341.

¹³ W. Konopczyński, *Dzieje Polski nowożytnej*, Warszawa 1986, t. 2, s. 38–39.

¹⁴ W. Tomkiewicz, *Jeremi Wiśniowiecki (1612–1651)*, Warszawa 1933, s. 181–380.

¹⁵ W. Tomkiewicz, *Kozaczyzna ukraińska*, Lwów 1939, s. 64.

¹⁶ *Ibid.*, s. 71.

¹⁷ S. Ochmann, *Koronacja Jana Kazimierza w roku 1649*, Odrodzenie i Reformacja w Polsce, 1983, t. XXVIII, s. 135–159; S. Ochmann, *Protestacja braci polskich na sejmie elekcyjnym roku 1648*, Odrodzenie i Reformacja w Polsce, 1983, t. XXVIII, s. 241–245; S. Ochmann, *Sejm koronacyjny Jana Kazimierza w 1649 r.*, Warszawa 1985, 270 s.; S. Ochmann-Staniszevska, *Autorytet Wazów w sejmie*, Czasy nowożytne. Studia poświęcone pamięci prof. Władysława Eugeniusza Czaplińskiego w 100 rocznicę urodzin, Wrocław 2005, s. 21–27; S. Ochmann-Staniszevska, Z. Staniszevski, *Sejm Rzeczypospolitej za panowania Jana Kazimierza Wazy: Prawo, doktryna, praktyka*, Wrocław (Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego) 2000, t. I; t. II, 435 s.

¹⁸ Ł. Częścik, *Sejm warszawski w 1649/50 roku*, Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk 1978, 169 s.

¹⁹ S. Ochmann, *Sejm koronacyjny Jana Kazimierza w 1649 r.*, s. 11–14.

Разом зі З. Станішевським вона опублікувала спеціальну двохтомну працю з історії діяльності річпосполитського сейму впродовж періоду королювання Яна Казимира Вази, яка також містить важливу інформацію про політичну боротьбу в середовищі правлячої верхівки Польсько-Литовської держави навколо “української проблеми” у 1649–1659 рр.²⁰

Надзвичайно важливе значення має праця Л. Ченсьцік, в якій показана сеймова боротьба (на засіданнях не лише сенату, але й посольської ізби) з питань як внутрішньої, так і зовнішньої політики Речі Посполитої в другій половині 1649 – на початку 1650 рр., зокрема і з “української проблеми” (обговорення умов Зборівського договору та питання його затвердження сеймом)²¹.

Значну увагу питанню ставлення владних кіл Речі Посполитої до засобів розв’язання “української проблеми” в середині XVII ст. приділив у своїх працях З. Вуйцік. Зокрема, відзначив існування серед польських владних кіл урядовців, які мали наміри “збройного придушення козацького бунту” у 1648 р. (С. Потоцький й І. Вишневецький), а також тих з них, які “шукали шляхів порозуміння з українським повстанням” (Є. Оссолінський, А. Кисіль). Останніх дослідник назвав “продовжувачами старої концепції великого гетьмана Жолкевського, згідно якої з козаками краще трактувати, аніж воювати”²². Дослідник зауважує також, що головною метою польської еліти після 1654 р. стало прагнення розірвати українсько-російський союз та відновити на теренах козацької України шляхетські порядки²³. Цікавим є пізніше спостереження З. Вуйціка, згідно якого “московські царі багато чим завдячують саме помилкам, допущеним Річчю Посполитою у своїй політиці щодо України в XVI і XVII ст.”²⁴

Відомий дослідник В. Серчик також відзначав існування серед урядовців Речі Посполитої в середині XVII ст. не лише прихильників силової розправи з козацтвом, але й “декількох осіб, які намагалися через домовленості втихомирити повстання”, до яких відносив Є. Оссолінського й А. Киселя²⁵.

З представників польської історіографії кінця 80-х рр. XX – перших десятиліть XXI ст., які у своїх дослідженнях приділяли увагу проблемі

²⁰ S. Ochmann-Staniszevska, Z. Staniszewski, *Op. cit.*

²¹ Ł. Częścik, *Op. cit.*, s. 12–143.

²² Z. Wójcik, *Dzikie Pola w ogniu. O kozaczyźnie w dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1968, s. 157, 161, 166–167.

²³ Z. Wojcik, *Feudalna Rzeczpospolita wobec umowy w Perejaslawiu*, Kwartalnik Historyczny, rocznik LXI, nr. 3 (1954) 77.

²⁴ Z. Wojcik, *Wojny kozackie w dawnej Polsce*, Kraków 1989, s. 78.

²⁵ W. Serczyk, *Ukraina w latach 1569–1795*, Ukraina. Teraźniejszość i przeszłość, red. M. Karaś i A. Podraza, Kraków 1970, s. 263–265.

ставлення польсько-литовської політичної еліти до українських подій 1648–1659 рр., варто назвати Я. Качмарчика. Так, він подав характеристику оцінки подій 1648 р. М. Потоцьким, Є. Оссолінським, А. Киселем, новообраним королем Я. Казимиром та розкрив основні їх заходи на шляху розв'язання “української проблеми”²⁶. Дослідник фрагментарно подав перебіг засідань сеймів та розгляд української проблематики на них²⁷, а також вкрай побіжно показав заходи короля і уряду після Переяслава 1654 р.²⁸ В одній з найновіших своїх праць Я. Качмарчик розкриває основні аспекти політики владних кіл Речі Посполитої щодо козацької України після нападу у 1655 р. Швеції. Вкрай важливим є безпосереднє вміщення в роботі різних варіантів тексту Гадяцької угоди, що дозволяє простежити зміни в польсько-литовській політиці щодо козацької України впродовж 1658–1659 рр.²⁹

Л. Підгородецький звернув увагу на заходи польських урядовців у середині XVII ст. у напрямку пошуку військового союзу з Кримським ханством, що мало допомогти Речі Посполитій розгромити козацьку Україну³⁰. Його авторству належить також праця, в якій розкривається діяльність відомого польського полководця С. Чарнецького, зокрема і його ставлення до українських подій середини XVII ст.³¹

На особливу увагу заслуговують праці таких представників сучасної польської історіографії, як В. Бернацький, К. Бобятинський, А. Боров'як, Г. Віснер, Я. Домбровський, М. Дроздовський, М. Франц, П. Кроль, Д. Мілевський, А. Міронович, М. Нагельський, Р. Романський, В. Серчик, Т. Цесельський та інші дослідники, які опосередковано торкнулися досліджуваної проблеми.

З-поміж названих авторів слід виділити доробок Я. Домбровського. У центрі його уваги – ставлення урядовців до Зборівського договору 1649 р., розгляд української проблематики на засіданнях сеймів 1650 та 1652 рр., політика уряду Речі Посполитої щодо козацької України в період між прийняттям Б. Хмельницьким царської протекції та нападом влітку 1655 р. Швеції. Відзначимо, що як і більшість польських дослідників попередніх

²⁶ Я. Качмарчик, *Гетьман Богдан Хмельницький*, Перемишль; Л. 1996, с. 55–56, 60–64, 67–70, 92–94, 125–126, 144–145.

²⁷ *Ibid.*, с. 72–80, 86–87, 106–110, 154–159, 190–194, 225–228, 234–236.

²⁸ *Ibid.*, с. 286.

²⁹ J. Kaczmarczyk, *Rzeczpospolita Trojga Narodów – mit czy rzeczywistość*, Kraków 2007, s. 108–110; 111–115; 117–129; 134.

³⁰ L. Podhorodecki, *Chanał Krymski i jego stosunki z Polską w XV–XVIII w.*, Warszawa 1987, s. 186–188.

³¹ L. Podhorodecki, *Stefan Czarniecki*, Warszawa (Bellona) 2009, 224 s.

десятиліть, Я. Домбровський визначає події національно-визвольної боротьби українців середини XVII ст. як “повстання”, яке Річ Посполита неспроможна була придушити силою, що змушувало уряд час від часу йти на поступки³².

П. Кролль один з небагатьох польських істориків, який визнає факт існування в середині XVII ст. “окремої козацької держави”, а Гадяцький договір називає “черговим етапом на шляху до самостійної України”. Серед чинників, які підштовхнули польсько-литовську політичну верхівку до порозуміння в 1658 р. з козацькою Україною, відзначає тривалу війну зі Швецією і погіршення стосунків з Московією. Водночас зауважує, що основна мета цього кроку з боку Речі Посполитої – спроба з допомогою козацької України повернути “польській державі значення, сили і втрачені землі”. Дослідник визнає, що основна перешкода на шляху втілення в життя умов Гадяцького договору полягала в неготовності всіх політичних сил Речі Посполитої затвердити його. Цілком слушно зауважує, що для Варшави “Україна становила резервуар військових сил в особі козацьких полків”, чим власне і була зумовлена специфіка сприйняття її не як політичного організму, а як суто мілітарного чинника у своїх руках у боротьбі проти внутрішніх та зовнішніх ворогів³³.

Важливе значення має також праця сучасного польського дослідника М. Франца “Ідея козацької держави на українських землях в XVI–XVII ст.”. Щодо виникнення “козацької проблеми”, автор чітко зазначає, що її створила впродовж останньої третини XVI ст. власне еліта Речі Посполитої, яка вважала використання козаків в якості мілітарної сили, здатної забезпечити охорону своїх південно-східних кордонів, “ідеальним варіантом”³⁴. Водночас, звертається увага на те, що до кінця XVI ст. еліта Речі Посполитої сприймала козацтво як “іншу версію хлопства”, в результаті чого польська політика щодо Війська Запорозького не могла бути результативною³⁵. У контексті польсько-українських відносин середини XVII ст. дослідник відзначає недалекоглядність річпосполитеських урядовців, шляхти та магнатів, які не зуміли піднятися над своїми становими інтересами. З

³² J. Dąbrowski, *Proby rozwiązania konfliktu kozackiego w latach 1648–1672 przez polskie elity polityczne*, Соціум: Альманах соціальної історії, голов. ред. В.А. Смолій, К. (Ін-т історії України НАН України) 2007, вип. 7, с. 154–155.

³³ P. Kroll, *Od ugody Hadziackiej do Cudnowa. Kozaczyzna między Rzeczpospolitą a Moskwa w latach 1658–1660*, Warszawa 2008, s. 395–396.

³⁴ M. Franz, *Idea państwa kozackiego na ziemiach ukraińskich w XVI–XVII wieku*, Toruń (Adam Marszałek) 2006, s. 387, 394–395.

³⁵ *Ibid.*, s. 386–387.

цієї ж причини, на думку М. Франца, не була втілена в життя “візія Руського Князівства”, яку він називає “найповнішою формою реалізації ідеї козацької держави..., найближчою очікуванням в Україні”³⁶.

М. Нагельський у контексті висвітлення військових аспектів протистояння Речі Посполитої з українсько-татарськими й шведськими військами впродовж 1648–1660 рр. у своїх працях показав також ставлення і конкретні заходи щодо козацької України різних представників політичної еліти держави (королів Владислава IV і Яна Казимира, коронного польного гетьмана М. Калиновського, литовського польного гетьмана Я. Радзивілла та ін.)³⁷.

Про позицію представників політичної еліти ВКЛ щодо козацької України в середині XVII ст., насамперед Я. Радзивіла, важлива інформація міститься в працях В. Бернацького³⁸, К. Бобятинського³⁹, Г. Віснера⁴⁰,

³⁶ M. Franz, *Op. cit.*, s. 400.

³⁷ M. Nagielski, *Armia koronna wobec sojuszu kozacko-tatarskiego w latach 1648–1654*, Rzeczpospolita w dobie Trylogii, Warszawa 1999, s. 17–26; M. Nagielski, *Batalia pod Zborowem 1649 r. Jana Kazimierza Wazy – Mity a rzeczywistość!*, Покликання. Збірник праць на пошану професора о. Юрія Мицика, редкол. П. Сохань, А. Бойко, В. Брехуненко та ін., К. 2010, с. 39–66; M. Nagielski, *Kampania zimowo-wiosenna 1651 roku hetmana polnego koronnego Marcina Kalinowskiego przeciwko Kozakom*, Przegląd Wschodni, t. 5, z. 3 (1999) 413–434; M. Nagielski, *Konsepce prowadzenia działań przeciwko szwedom w dobie potopu w latach 1655–1660*, Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej Obojga Narodów ze Szwecją w XVII wieku, pod red. Mirosława Nagielskiego, Warszawa (DiG) 2007, s. 165–181; M. Nagielski, *Kozaczyzna czasów Władysława IV (1632–1648)*, Przegląd Wschodni, t. 1, z. 4 (1991) 791–816; M. Nagielski, *Kozacy w silach zbrojnych Rzeczypospolitej w I połowie XVII wieku*, Od Żółkiewskiego i Kosińskiego do Piłsudskiego i Petlury. Z dziejów stosunków polsko-ukraińskich od XVI do XX wieku, red. J. Wojtasik, Warszawa 2000, s. 35–55; M. Nagielski, *Janusz Radziwiłł hetman polny litewski w świetle dzienników kancelaryjnego z lat 1649–1652*, Radziwiłłowie: obrazy literackie, biografie, świadectwa historyczne. Red. Krzysztof Stępnik, Lublin (Wydawn. Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej) 2003, s. 305–316; M. Nagielski, *Relacje Zbaraskie z Księgi pamiętniczej Jakuba Michałowskiego a “Ogniem i Mieczem” Henryka Sienkiewicza*, Epoka “Ogniem i Mieczem” we współczesnych badaniach historycznych, Warszawa 2000, s. 155–172.

³⁸ W. Biernacki, *Powstanie Chmielnickiego. Działania wojenne na Litwie w latach 1648–1649*, Zabrze 2006, 312 s.

³⁹ K. Bobiatynski, *Kampania zimowo-wiosenna wojsk Janusza Radziwiłła 1654–1655*, Staropolska sztuka wojenna XVI–XVII wieku. Prace ofiarowane Profesorowi Jaremi Maciszewskiemu, red. M. Nagielski, Warszawa 2002, s. 173–198; K. Bobiatynski, *Od Smolenska do Wilna. Wojna Rzeczypospolitej z Moskwa, 1654–1655*, Zabrze (Inforteditions) 2004, 286 s.; K. Bobiatynski, *Panorama postaw ludności Wielkiego Księstwa Litewskiego wobec agresji moskiewskiej w latach 1654–1655*, Studia i Materiały do Historii Wojskowości, t. XLIII (2007) 5–21; K. Bobiatynski, *W cieniu Berestecka. Działania militarne armii litewskiej przeciwko Kozakom w 1651 roku*, Przegląd Historyczno-Wojskowy, r. XIV (LXV), nr. 3 (2013) 7–30.

⁴⁰ H. Wisner, *Janusz Radziwiłł 1612–1655, wojewoda wileński, hetman wielki litewski*, Warszawa 2000, 270 s.; H. Wisner, *Janusz Radziwiłł wobec wybuchu powstania 1648 roku od śmierci Władysława IV do elekcji Jana Kazimierza*, Україна в Центральній-Східній Європі, К. 2000, с. 182–196; H. Wisner, *Król i car. Rzeczpospolita i Moskwa w XVI i XVII wieku*, Warszawa 1995; H. Wisner, *Wielkie Księstwo Litewskie w przededniu potopu*, Rzeczpospolita w latach Potopu, pod red. J. Muszyńskiej, J. Wijaczki, Kielce 1996, s. 11–20.

К. Коссаржецького⁴¹ та М. Матвійова⁴². А. Боров'як розкрив позицію щодо “козацької проблеми” у 1647 – на початку 1648 рр. короля Владислава IV, канцлера Є. Оссолінського та коронного гетьмана М. Потоцького⁴³. Т. Васілевський показав бачення сутності “козацької проблеми” та шляхів її розв’язання руським воєводою І. Вишневецьким⁴⁴, Є. Ключовський – позицію відомого військового і державного діяча середини XVII ст. Є.С. Любомирського⁴⁵, а Д. Мілевський – М. Потоцького⁴⁶. Окремі заходи представників політичної еліти Польсько-Литовської держави у пошуку шляхів врегулювання конфлікту з козацькою Україною у 1652–1653 рр. та їх обговорення під час сеймових засідань висвітлюються у працях Т. Цесельського⁴⁷. Про заходи прихильників як радикальних, так і поміркованих кроків щодо козацької України згадують у своїх працях Р. Романський⁴⁸ і В. Серчик⁴⁹. Невдалу спробу польської правлячої верхівки у 1650 р. залучити козацьку Україну до польсько-кримського антіросійського військового союзу висвітлив Я. Середика⁵⁰. Т. Хинчевська-

⁴¹ К. Коссаржецький, *Велике князівство Литовське і Гадяцька унія*, Гадяцька унія 1658 року, редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін., К. 2008, с. 177–227.

⁴² М. Matwijow, *Koncepcje polityki Janusza Radziwiłła w latach 1648–1655. Proba interpretacji*, Z dziejów i tradycji Srebrnego Wieku. Studia i materiały pod red. J. Pietrzaka / Acta Universitatis Wratislaviensis, Wrocław 1990, № 1108, Historia, LXXV, s. 33–42; М. Matwijow, *Próby mediacji hetmana litewskiego J. Radziwiłła w konflikcie polsko-kozackim w latach 1653–1655*, Wrocławskie studia wschodnie 5 (2001) 10–32.

⁴³ А. Borowiak, *Kozaczyzna w przededniu powstania Bohdana Chmielnickiego (1635–1648)*, Epoka “Ogniem i mieczem” we współczesnych badaniach historycznych. Zbiór studiów pod redakcją Mirosława Nagielskiego, Warszawa (Wydawnictwo DiG) 2000, s. 25–44.

⁴⁴ Т. Wasilewski, *Działalność polityczna i wojskowa Jeremiego Wiśniowieckiego*, Epoka “Ogniem i mieczem” we współczesnych badaniach historycznych. Zbiór studiów pod redakcją Mirosława Nagielskiego, Warszawa (Wydawnictwo DiG) 2000, s. 69–84.

⁴⁵ W. Kłaczewski, *Jerzy Sebastian Lubomirski*, Wrocław (Zakł. Nar. im. Ossolińskich) 2002, 297 s.

⁴⁶ D. Milewski, *Hetman wielki koronny Mikołaj Potocki wobec powstania kozackiego w 1650 r.*, Studia historyczno-wojskowe, pod red. K. Bobiatyńskiego, P. Gawrona, M. Nagielskiego, Zabrze (Inforteditions) 2008, s. 113–128.

⁴⁷ Т. Ciesielski, *Kampania żwaniicka 1653 r.*, Studia i Materiały do Historii Wojskowości, Białyсток 2004, t. 41, s. 27–60; Т. Ciesielski, *Od Batohu do Żwańca: Wojna na Ukrainie, Podolu i o Moldawię 1652–1653*, Zabrze (Inforteditions) 2007, 334 s.; Т. Ciesielski, *Sejm brzeski 1653 r. Studium z dziejów Rzeczypospolitej w latach 1652–1653*, Toruń 2004, 308 s.

⁴⁸ R. Romański, *Beresteczko 1651*, Warszawa (Bellona) 1994, 212 s.; R. Romański, *Kozaczyzna*, Warszawa 1999, 213 s.; R. Romański, *Wojny kozackie*, Warszawa (Bellona) 2012, 248 s.

⁴⁹ W.A. Serczyk, *Na dalekiej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny do 1648 roku*, Kraków (Avalon) 2008, 367 s.; W.A. Serczyk, *Na płonącej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny 1648–1651*, Warszawa 1998, 369 s.; W. Serczyk, *Ukraina w latach 1569–1795*, s. 253–277; W. Serczyk, *W poszukiwaniu pokoju. Ostatnia misja Jakuba Śmiarowskiego*, Europa Orientalis. Polska i jej wschodni sąsiedzi od średniowiecza po współczesność, Toruń 1996, s. 269–278.

⁵⁰ J. Seredyka, *Nieudana próba włączenia w 1650 r. Kozaków Zaporoskich do antyrosyjskiego sojuszu polsko-tatarskiego*, Między Wschodem a Zachodem Rzeczypospolita XVI–XVIII w., Warszawa 1993, s. 125–132; J. Seredyka, *Rozprawy z dziejów XVI i XVII wieku*, Poznań 2003, 311 s.; J. Seredyka, *Stosunki ukraińsko-rosyjskie w 1648 r.*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Wrocławskiego, Warszawa 1960, nr. 3, s. 157–189.

Геннель звернула увагу на ставлення урядовців до Гадяцького договору, зокрема в контексті відповідності його змісту інтересам Речі Посполитої⁵¹. М. Дроздовський показав сприйняття Гадяцької угоди шляхтою⁵².

Проблема ставлення представників політичної еліти Речі Посполитої до вимог української сторони щодо ліквідації унії та їх заходи в контексті її збереження висвітлена у працях А. Міроновича⁵³.

Варто відзначити також доробок Ю. Геровського, який звернув увагу на політику урядовців Речі Посполитої щодо козацької України. Слушним є висновок історика, що “перед загрозою бурі, що надходила зі сходу та з півночі, польсько-литовська влада не спромоглася на перетворення Речі Посполитої у фактичну монархію трьох народів: польського, литовського й руського”. Водночас, крок, зроблений річпосполитською елітою у 1658 р. (Гадяцький договір), вважав запізнлим і важким для сприйняття з обох сторін, причиною чого називав “море братньої крові”, пролітої за 10 років боротьби⁵⁴.

Отже, в польській історіографії започатковано виокремлення в середовищі політичної еліти Речі Посполитої “мирного” і “військового” угруповань щодо шляхів розв'язання “української проблеми”, відзначено розбіжності в позиціях окремих коронних і литовських сановників, показано обговорення “української проблеми” на сеймах 1648–1652 рр., висвітлено окремі заходи представників владних кіл Речі Посполитої щодо козацької України після нападу у 1655 р. Швеції та звернено увагу на ставлення урядовців до Гадяцького договору.

⁵¹ T. Chynczewska-Hennel, *Idea unii hadziackiej – pięćdziesiąt lat później*, Kwartalnik Historyczny, r. CIX, nr. 3 (2002) 135–146; T. Chynczewska-Hennel, *Od Unii Brzeskiej do Hadziackiej – dzieje porażki czy szansy?*, Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze 4–5 (1997) 105–117.

⁵² M.R. Drozdowski, *Unia Hadziacka w opinii szlacheckiej*, 350-lecie unii hadziackiej (1658–2008), Warszawa (Wydawnictwo “DiG”) 2008, s. 133–153.

⁵³ A. Mironowicz, *Kwestia prawosławia w ustaleniach hadziackich i konstytucji zatwierdzającej*, 350-lecie unii hadziackiej (1658–2008), Warszawa (Wydawnictwo “DiG”) 2008, s. 203–222.

⁵⁴ J.A. Gierowski, *Rzeczpospolita w dobie złotej wolności (1648–1763)*, Wielka Historia Polski, Kraków 2001, t. V, s. 46.

Оксана Біла

ПУБЛІКАЦІЇ ІЗ ЕТНОГРАФІЇ СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ НА СТОРІНКАХ ВОЛИНСЬКОЇ ПЕРІОДИКИ (XIX – поч. XX ст.)

Історія слов'янських народів була і залишається важливим об'єктом наукових зацікавлень та досліджень вчених різних галузей знань. Важомий пласт сучасної української історичної науки складають регіональні краєзнавчі дослідження з історії окремих гілок слов'янської спільноти. Важливим джерелом для вивчення цього питання виступає регіональна періодика, яка зберігає у собі важливі та ексклюзивні слов'янознавчі етнографічні матеріали та розвідки, зібрані краєзнавцями, істориками, пересічними журналістами того часу. На шпальтах періодики Волинської губернії XIX – поч. XX ст. окрему змістовну складову становлять етнографічні дослідження, присвячені переважно українській народності.

Волинські періодичні видання XIX – поч. XX ст. неодноразово ставали предметом вивчення істориків та бібліографів. Свій погляд на них як на джерело етнографічних матеріалів звертали багато дослідників. С. Чибирак займався дослідженням етнографічних матеріалів та традиційно-побутової культури у періодичних виданнях другої половини XIX ст.¹ Науковець показав місце губернських видань у розвитку етнографічної науки, проаналізував їх тематику, та її зміни залежно від імперської політики, особливу увагу звернув на календарну обрядовість. Аналізуючи етнографічні статті на сторінках періодичних видань другої половини XIX ст. він згадав і публікації, вміщені на сторінках “Волинских губернских ведомостей”. Але його дослідження присвячені етнографічним матеріалам лише першої половини 1860 р., інші залишилися поза увагою.

Л. Іваннікова звернула увагу на інше волинське періодичне видання “Волинские епархиальные ведомости”, зокрема на науковий доробок М. Теодоровича, який публікував свої праці на його сторінках².

¹ С.В. Чибирак, *Проблема різдвяно-новорічних свят на сторінках періодичних видань другої половини XIX ст.*, Минуле і сучасне Волині та Полісся. Народна культура і музеї. Матеріали четвертої Всеукраїнської наук.-етнограф. конф., присвяченої 80-річчю від дня народження Олекси Ошуркевича, Луцьк 2013, вип. 44, с. 282–285; С.В. Чибирак, *Традиційно-побутова культура Волині у періодичних виданнях другої половини XIX ст.*, Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки 22 (2010) 191–195; С.В. Чибирак, *Етнографічні матеріали на сторінках губернських газет першої половини 1860-х рр.*, Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки 10 (2011) 156–162.

² Л.В. Іваннікова, *Етнографічний образ південно-східної Волині в дослідженні Миколи Теодоровича*, Народна творчість та етнологія 2 (2015) 22–28.

Вона у своїй статті розкриває внесок цього краєзнавця, як представника православного духовенства у фольклорно-етнографічному дослідженні Волині, акцентуючи увагу на календарній та родинній обрядовості, світоглядних уявленнях. Окремо варто згадати про історико-бібліографічну працю “Періодичні видання Волинської губернії XIX – поч. XX ст.”³ І. Мілясевич. У своїй роботі вона не ставила за мету аналіз етнографічних матеріалів, однак подала бібліографічні описи кожного з волинських періодичних видань, в яких відзначила їх тематичне спрямування, змістовну програму – рубрики, у тому числі і етнографічні, що допомагає зорієнтуватися в масиві преси та передбачити, у яких виданнях могли міститися етнографічні матеріали.

На основі такого огляду літератури, можемо зробити висновок, що на сьогодні історіографічних праць, які б зверталися до комплексного дослідження українознавчих історичних публікацій, зокрема з слов'янської етнографії на сторінках волинської періодики (XIX – поч. XX ст.) як окремого самостійного історичного явища, іще немає. Розробка та вивчення цієї проблематики, на наш погляд, залишається актуальною й важливою.

Предметом нашого дослідження у цій статті є історико-краєзнавчі публікації слов'янської етнографічної тематики на шпальтах волинської періодики XIX – поч. XX ст. Найчисельнішу кількість з-поміж них складають матеріали, присвячені українській народності волинського регіону.

Завданням нашого дослідження є: встановлення та виокремлення тематичних груп етнографічних досліджень за змістовним наповненням та ідейними тенденціями; історіографічний аналіз кожної з них; визначення їх значення у збагаченні краєзнавчих знань з минулого Волині та історії України в цілому.

Головним джерелом українознавчих історичних публікацій слов'янської етнографічної тематики для нас стали такі волинські періодичні видання XIX – поч. XX ст.: газети “Вольнские губернские ведомости”, “Вестник Вольни”, “Почаевские известия”, “Почаевский листок” та журнали “Вольнские епархиальные ведомости”, “Известия Вольнского губернского земства”. Кожні з матеріалів мали свої особливості за рівнем науковості, обсягом поданої інформації, ідейним спрямуванням, предметом зацікавленості, оригінальністю та ін. Умовно історико-краєзнавчі публікації слов'янської етнографічної тематики можна поділити на такі чотири групи:

³ І.В. Мілясевич, *Періодичні видання Волинської губернії XIX – поч. XX ст.: іст.-бібліограф. дос.*, наук. ред. М.М. Романюк, Л. 2004, 376 с.

- етнографічні замітки, які друкувалися в контексті історико-статистичних розвідок історії міст та сіл Волинської губернії;
- окремі етнографічні дослідження з тої чи іншої проблематики, яка могла бути представлена найрізноманітнішими зацікавленнями;
- статті з історії етногенезу українського народу в контексті етногенезу східних слов'янських народів;
- теоретико-методологічні статті з основ етнографічних досліджень.

У січні 1838 р. вперше стало виходити офіційне періодичне видання Волинської губернії – “Волынские губернские ведомости”. У 40-х роках на його сторінках знаходимо й публікації на етнографічну тематику. Вони були результатами дослідницької роботи представників провінційної інтелігенції при новостворених наукових волинських дослідницьких осередках: Волинському губернському статистичному комітеті, “Тимчасовій комісії для розгляду давніх актів при Київському, Волинському, Подільському генерал-губернаторі”. Крім того в 1847 р. посаду радника Волинського губернського правління зайняв В. Аскоченський (Оскошний, Отчкоченський) (1813–1879 рр.) – журналіст, історик, російський прозаїк. Він наполягав на доцільності і важливості дослідження історії губернії в різних напрямках.

Усе це сприяло появі етнографічних розвідок, більшість із них друкувалися в контексті історико-статистичних розвідок історії міст та сіл Волинської губернії. Вони могли одночасно зачіпати декілька з можливих етнографічних тематик. Серед них: “Исторические воспоминания. Вольтынь. Сельский быт с. Дедковец”⁴, у статті знаходимо відомості про обряди, вірування, приказки, традицію колядування жителів названого села (нині село Коростенського р-ну Житомирської обл.). У статті М. Вербицького “Описание Овручского уезда и его достопримечательностей”⁵ знайдемо відомості про міфічні вірування древлян, православні храми та звичаї, перекази і повір'я часів Київської Русі. А. Перлштейн у замітці “Вольтыньское Полесье”⁶ розповів про одяг та побудову житла поліщуків. У замітці А. Ясинського “Статистическое описание с. Ярославич (Дубенецкого уезду)”⁷ розповідається про забобони, пов'язані з землеробством.

⁴ *Исторические воспоминания. Вольтынь. Сельский быт с. Дедковец*, ВГВ 14–16 (1847).

⁵ Н. Вербицкий, *Описание Овручского уезда и его достопримечательностей*, ВГВ 12 (20 марта 1854) 51–53; № 16 (17 апреля) 76–78.

⁶ А. Перлштейн, *Вольтыньское Полесье*, ВГВ 21 (21 мая 1855) 1–2; № 26 (25 июня) 1–2; № 32; № 48 (26 ноября) 1–2.

⁷ А. Ясинский, *Статистическое описание села Ярославич Дубенского уезда*, ВГВ 50 (12 декабря 1859) 204–205; № 51 (19 декабря) 208–209; № 52 (26 декабря) 111–112; 1 (1860).

Важливим є повідомлення О. Братчикова “Волыньское Полесье. Его прошлое и настоящие в историко-культурном отношении”⁸, де зібрані дані про селянський двір, родинну обрядовість, звичаї та обряди, пов’язані з землеробством, повір’я, забобони, народну метеорологію.

Зупинимося на деяких цих публікаціях детальніше. Наприклад, замітка М. Вербицького “Описание Овручского уезда и его достопримечательностей” інформувала читачів про вшанування древлянами таких богів-ідолів, як Світловид, Білобог, Чорнобог, Волос, Купала, Ладо, Кікімора. Автор побіжно згадує їх звичай, запозичений у радимичів, кривичів, вятичів, сіверян, красти дівчину, яка сподобалась їм під час купання, після чого вона ставала їх повною рабою. Повідомляє автор і про поховальні обряди – спалення померлих. Прах заможних засипали в чорні мармурові урни і виставляли на придорожних кам’яних стовпах, а бідних поміщали в горшки і заривали в землю. Цікавими є народні перекази і повір’я, зібрані М. Вербицьким, щодо пам’ятних історичних місць часів Київської Русі, у яких за розповідями зберігаються скарби. Згадує він палац древлянського князя Мала в Іскоростені, під яким у обсмолених бочках ніби то закопали золоті і срібні монети. Наївною з нашої точки зору є легенда про древлянську криницю біля цього ж палацу, яка мала 3 дна. Під третім у 1840 р. Київська археологічна комісія сподівалася знайти срібні столові речі. Такою ж виглядає й оповідь про замок королеви Бони (очевидно дружини польського короля Зигмунта I Старого) на горі в м. Норинськ (нині село Овруцького р-ну Житомирської обл.), який пішов вночі під землю з невідомих причин, а по р. Норинь пустили 4 бочки з золотом і сріблом для збереження від розбійників. Ці перекази супроводжувалися припущеннями і здогадками автора. Така кількість золота й срібла у бідних древлянських жителів виглядає просто фантастичною.

Значна кількість етнографічних досліджень, вміщених на сторінках “Волыньских губернских ведомостей”, належить авторству А. Перлштейна, який був членом Московського товариства історії та старожитностей та редактором неофіційної частини згаданої газети протягом 1855–1857 рр. У своїй статті “Волыньское Полесье”, він подає відомості про одяг та побудову житла поліщуків. Його замітки були невеличкими за змістом та все ж досить інформативними. З них дізнаємося про одяг поліщуків. Для чоловіків це була: свита, переважно білого, сірого і вишневого кольору, на свято до неї могли пришиватись білі рукави, а шви

⁸ Братчиков, *Волыньское Полесье. Его прошлое и настоящие в историко-культурном отношении*, ВГВ 94 (1885).

прикрашатися кольоровими шнурівками; рубаха; спідня; пояси, власноруч в'язані, у заможних вони були червоних, зелених та чорних кольорів, у бідних – білі; постолі, плетені із липової кори, прикріплювали до ніг мотузком чи ремінцем; шкіряна калита-серібка, що кріпилися на ремні через плече, де зберігалися гроші та могли кріпитися ніж чи трубка. Жіночий одяг був більш різноманітнішим: свита; рубашка з рукавами, оздоблена шерстяним шиттям червоного кольору і такими ж вишитими наплечниками; червона чи полосата спідниця; червоний пояс, яким підперезувались у святкові дні; хустка в будні дні, а коли виходили на вулицю, то заміжні жінки вдягали намітки, намета, заслони, а молодиці заплітали волосся у дві коси.

Сучасного читача, сподіваємося, зацікавить опис процесу побудови житла. Як правило, його будували із соснового дерева. Круглі колоди скріплювали в замок. Ніколи не брали для побудови повалені вітром дерева, а лише новозрубані. Кількість використаних колод на кожній стіні мала бути непарною. Усі господарські побудови містилися під однією стріхою: житло, хлів, обора, стодола, і називалися обиходом, бо господар міг обійти його все не виходячи зі свого подвір'я. Під час обряду освячення місця, де планувалося збудувати хату, господар клав монету, кусень хліба, трохи меду чи солі. А в новозбудований будинок першим поселяли півня, чи якусь іншу тварину. Після збудування, будівлю на рік залишали неповністю покритою, для того щоб із неї вийшло усе зле. Багаті склили вікна, а бідні вставляли тонкі дошки, які пропускали світло. Для освітлення взимку користувалися плетеним із соломі обмашеним глиною “комінком”, на якому горіла лучина – називався він бовдуром.

Звернемо увагу на етнографічні матеріали, опрацьовані М. Теодоровичем та подані в п'ятитомній праці “Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии”. Її томи передруковувалися на сторінках часопису “Волыньские епархиальные ведомости”, де опубліковано 1447 історико-статистичних нарисів з історії населених пунктів 9 повітів Волинської губернії, а саме: Житомирського, Новоград-Волинського, Овручського, Рівненського, Острожського, Дубновського, Кременецького, Заславського, Староконстантинівського та Ковельського. Тут можна віднайти цікаві фольклорно-етнографічні матеріали з історії волинян. Звісно ж, таку кількість відомостей дослідник не міг зібрати самотужки, в цьому йому допомагали представники місцевої інтелігенції, переважно духовенство, а він вже аналізував їх, надав наукового звучання, упорядкував та підкріпив архівними, документальними матеріалами. Найбільше етно-

графічних довідок вмістили четвертий та п'ятий томи праці. Серед таких можна зустріти огляди: побутової культури, які охоплювали дослідження звичаїв, обрядів, традицій, вірувань, матеріальних та культурних потреб, пов'язаних з житлом, одягом, їжею, відпочинком; фольклорної народної творчості, а саме народного епосу – усні історичні наративи, які повідомляють про походження окремих сіл та містечок, прислів'я та приказки, перекази, народні казки, та народної лірики – календарно-обрядові пісні, родинно-побутові пісні, трудові пісні.

Другу групу етнографічних досліджень становлять розвідки з конкретної тієї чи іншої етнографічної проблематики. Серед них огляди: комплексні, в яких дослідники намагалися максимально охопити вивчення усього побуту волинян; звичаїв та обрядів – поховальних⁹; одягу та зачісок; будівництва хат; витягів із народних календарів; традицій народної медицини; народного права; народної лірики – колядок, пісень (весільних), народних переказів і легенд; форм розваг – вечорниць, досвіток; народного епосу, а саме прислів'їв і приказок; урочистих днів і свят – Великодня, Дня пам'яті Андрія Первозванного, Щедрого вечору, Різдва Христового.

Результати таких етнографічних розвідок друкували А. Перлштейн¹⁰, Л. Крушинський¹¹, В. Абрамович¹², В. Пуриєвич¹³, автор, який підписався скорочено “Е. Л-ий”¹⁴, І. Шиманський¹⁵, Г. Оссовський¹⁶, О. Братчиков¹⁷,

⁹ *Погребальные обряды в Житомирском уезде*, ВГВ 29–33 (1860).

¹⁰ *Народный быт Волынского Полесья*, ВГВ 15 (11 апреля 1859) 60–61; № 16 (18 апреля) 64–67; № 17 (25 апреля) 68–70; № 18 (2 мая) 72–74; № 19 (мая) № 20 (16 мая) 82–83; № 37 (12 сентября) 167–168; А. П., *Полесская коляда*, ВГВ 3 (16 января 1854).

¹¹ Л. Крушинский, *Обычаи поселян в окрестностях м. Чуднова Житомирского уезда*, ВГВ 6–12 (1860); № 13 (26 марта) 51–53; Л. Крушинский, *Простонародная Пасхалия*, ВГВ 18 (30 апреля 1860) 71–73.

¹² В. Абрамович, *Поговорки и пословицы употребляемые в Волынской губернии*, ВГВ 2 (1861); № 3 (7 января) 13–14; № 4 (28 января) 30–31.

¹³ В. Пуриевич, *Некоторые обычаи моих земляков в частном быту*, ВГВ 10 (5 марта 1866) 80–81; № 11; № 13; № 14; В. Пуриевич, *Нечто из обычаев и поверьев волынских крестьян. Велькодни*, ВГВ 43 (22 октября 1866) 356–357.

¹⁴ Е. Л-ий, *Заметка об обычае у здешних крестьян славлени Христа в Рождественский праздник*, ВГВ 43 (22 октября 1866) 357.

¹⁵ И. Шиманский, *Жизнь волынского крестьянина после освобождения его от крепостной зависимости*, ВГВ 7 (12 февраля 1866) 55–56; № 9 (26 февраля) 73; № 15 (9 апреля) 120–121.

¹⁶ Г. Оссовский, *Из путевых заметок по Волыни*, ВГВ 76–78, 94–96, 101–104, 107–111, 116, 118–120 (1868).

¹⁷ Братчиков, *Домашняя жизнь волынских крестьян, их нравы, обычаи и предрассудки. Волынское Полесье. Народные типы. Крестьянский двор и домостроительство. Обычаи свадебные и другие. Обычаи и поговорки, относящиеся к земледелию и промышленности. Народный календарь и предсказание погоды. Народная медицина. Поверья и предрассудки.*

судовий чиновник В. Переговський¹⁸. Частою практикою була публікація етнографічних матеріалів без зазначення їх автора¹⁹.

Одне з досліджень містило цікаву інформацію про “малоросійську” мову. Невідомий автор замітив, що чим ближче до Волині, тим мова виглядає благороднішою, а чим далі, то стає “тверже, дебелой и как бы изковерканной”. Наводяться відмінності у вимові жителів суміжних сіл. Сміливим виглядає спостереження: “Все песни на малороссийском языке исполнены звука полноты слогов, и силы слов доборных, выражающих предмет в собственном значении... и вовсе не так как коверкают в Русских печатных изданиях”²⁰.

Значна увага в етнографічних статтях відводилася християнським віровченням та традиціям. Журналісти таких видань, як “Почаевские известия” і “Почаевский листок” звертались до історії виникнення різдв’яної ялинки як символу миру і вічного життя, дерева “Младенца Бога!”²¹ церковних уставів і канонів, які виконувалися під час пасхального богослужіння в церкві та звичаю христосуватися червоними пасхальними яйцями²².

Статті з історії етногенезу українського народу в контексті етногенезу східних слов’янських народів – посідають третю групу етнографічних досліджень. Таке зацікавлення, завжди підтримувалося російською владою, особливо після Січневого Польського повстання 1863 р. У них помітна ідеологічна проросійська спрямованість, заклик до братерства та розгляд української народності в споконвічній єдності з Російською імперією. У цьому вбачалася запорука імперської стабільності.

У цих статтях тлумачилися та формувалися розуміння таких понять, як “українці”, “Україна”, “українська мова”, “українська культура” у вигідному для великоросійської ідеології дусі. Зазвичай усі вони були

Численность старообрядцев или раскольников. Выдержки из местной уголовной статистики, ВГВ 125, 127, 130, 133, 138 (1868); Братчиков, *К исследованию о местном народном календаре и его значении в сельском хозяйстве*, ВГВ 46 (1883); Братчиков, *Волинское крестьянство в его общественном и домашнем быте, обычаях, поверьях и предрассудках*, ВГВ 74, 79, 81, 87, 94 (1883); 11, 13 (1884); Братчиков, *Исследование народных лечебных средств обычных у волинских крестьян*, ВГВ 61, 66, 67, 73, 78, 85 (1887).

¹⁸ Переговский, *Волинские малороссийские песни*, ВГВ 149–152 (1868); 1–3 (1869); Переговский, *Волинские малороссийские пословицы и поговорки*, ВГВ 21–26 (1869); Переговский, *О народном обычном праве на Волыне*, ВГВ 25 (1879).

¹⁹ *Народные приметы*, Почаевские известия 61 (15 марта 1908) 2; 62–63 (18 марта 1908) 6–7.

²⁰ *Народный быт Волинского Полесья*.

²¹ *Происхождение Рождественской ёлки*, Почаевские известия 4 (7 января 1908) 3.

²² *Некоторые пасхальные обряды и обычаи у нас на Руси*, Почаевские известия 91 (26 апреля 1908) 3–4.

просякнутті духом російського шовінізму, їх автори не виокремлювали український народ як самостійний, самобутній, а навпаки намагалися спростувати такі думки. Окремі автори висували гіпотезу, що українцями міг бути будь-який народ – російський, німецький, французький, польський і будь-який, що жив на краю певної землі²³. “«Українцы» хотят создать независимую «Украину» – государство, которое должно быть само себе краем, окраиной, а народ должен называться дураком «украинцем»”²⁴, “украинского народа нет, а есть один русский народ, имеющий несколько разветлений”²⁵. Українців називали “украинофилами” і “мазепинцями”. Етимологію цих понять цікаво прослідковує, ймовірно М. Грушевський, або хтось із його послідовників у статті “Мазепинцы и Богдановцы”²⁶.

Про українську культуру знаходимо, що росіяни просвіщають “малороссов”, а ті ж намагаються створити свою “украинскую” культуру. Вони, зауважували, що якби в це можна було повірити, що вони виконуватимуть краще за росіян державну роботу, то вони б з радістю їм поступилися і відпочили в доброзичливій опозиції²⁷. Не менш образливі і абсурдні матеріали знаходимо щодо опису української мови. Наведемо ряд тогочасних газетних висловлювань: “Ты русский вольнец, и никогда не станешь «украинцем»! Не нужна тебе дурацкая украинская «мова»”²⁸; “читая «украинскую мову» сам дидько может язык сломить, а понять или разобрать её и не думай, не для нас украинская мова, нам нужно единение, а не разединение”²⁹; “украинска мова пригодна только для панов мечтающих об отделении малороссии от великороссии”³⁰; “измышленный, ломанный украинский язык, которого никто не понимает”³¹; “язык новоизобретенный, ненужный и не имеющий никаких за собой прав в истории народа”³²; “язык домашняго обихода, улицы, не получивший гражданских прав”³³.

Про народно-поетичні твори на різну історичну тематику знаходимо таке. Журналіст під псевдонімом “Запорожець”, підкріплюючи свої

²³ *Овцы в овечьей шкуре*, Почаевский листок 10 (10 марта 1911) 7–8.

²⁴ *Ibid.*

²⁵ Л. Волков, “Украинский” процесс в Львове, Жизнь Волыни 194 (2 августа 1911) 1–2.

²⁶ М. Грушевский, Мазепинцы и Богдановцы, Волынская почта 84 (3 апреля 1912) 2–3.

²⁷ Об “украинской культуре”, Жизнь Волыни 134 (29 мая 1911) 1.

²⁸ *Овцы в овечьей шкуре*.

²⁹ П. С., (Из письма). По поводу несбывшегося предложения, Почаевский листок 2 (8 января 1911) 12.

³⁰ *Ibid.*

³¹ А. С., Вражда братьев, Почаевский листок 25 (3 января 1911) 11–12.

³² *Ibid.*

³³ Беспристрастный, Газета и проповедь на малороссийском языке, Почаевский листок 6 (21 февраля 1911) 11–12.

припущення думкою М. Сперанського зі статті “Южно-русская песня и современные её носители”, намагався спростувати їх давнє походження і стверджував, що вони є нічим іншим, як піснями, написаними представниками “українофілів” – М. Лисенком, Б. Грінченком, а музика від Сластіонова³⁴. А виконують їх “воскрешені кобзарі і лірники”, спеціально навчені мазепинцями. Центром “фабрик” кобзарів він називає Київ, одним із результатів роботи якої став у 1902 р. Харківський етнографічний з’їзд, на якому вони демонстрували свою роботу.

Представниками Російської імперії була вироблена Концепція триєдиного руського народу, за якою східні слов’яни в сукупності творили єдину російську націю. За нею руський народ ділився на три гілки: “великоросы, малоросы, белорусы”³⁵. У світлі цієї концепції прагнення до національного самовираження серед слов’янських національних меншин сприймалися як загроза територіальної цілісності імперії, а українські і білоруські рухи як загроза єдності державної нації.

Найменші прояви українців відділитися від “Великоросії” сприймалися як ідеологічна робота австрійців, німців та поляків. Браття “малороси” не розуміють, що вони є одним цілим з Російською імперією, генеологічною гілкою її історії. А ворожі народи використовують обманутих. Ця думка пронизує майже усі замітки щодо образу України і її місця в складі Російської імперії, – підтекстово або прямо. Яскравою ілюстрацією слугує зображення, розміщене в статті А. С. “Вражда братьев”, розуміння якого супроводжувалось словами: “Украинцы рубят сук того дерева, от которого они произошли и соками которого возвращены. Они в лучшем случае будут оставаться политической партией в руках поляков, в худшем – потеряют навеки свою национальность”. Вплив гасла підсилює ілюстрація (*див. мал. 1*)³⁶. Використання зображальних методів зацікавлення було не поодиноким явищем, ще одним прикладом їх застосування може слугувати малюнок “Славянские народы”, який репрезентував зовнішній вигляд представників слов’янських народностей, серед яких можна відшукати і “малороса” (*див. мал. 2*)³⁷.

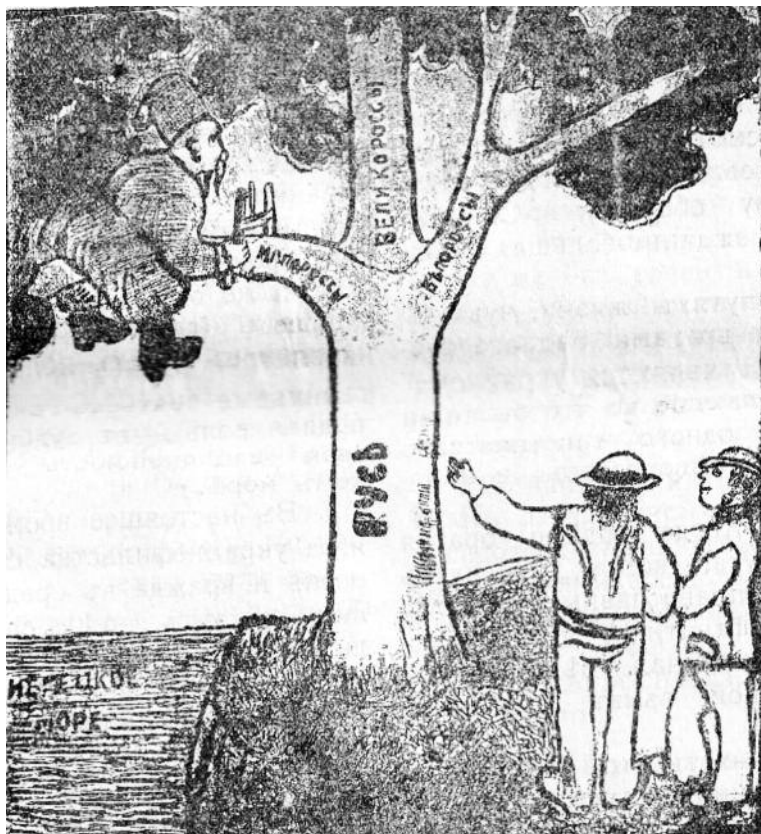
Таку пропагандистську цілеспрямовану роботу найчастіше можна зустріти на сторінках газет “Жизнь Волыни”, “Почаевский листок” і “Почаевские известия”, редакторами чи журналістами яких у певний час

³⁴ Запорожец, *Новый вид мазепинской пропаганды*, Жизнь Волыни 52 (26 февраля 1911) 1.

³⁵ *Славянские народы*, Почаевские известия 714 (17 марта 1909) 2–3.

³⁶ А. С., *Вражда братьев*.

³⁷ *Славянские народы*.

Мал. 1.

були члени “Союза русского народа”, який стояв на сторожі втілення вище зазначеної шовіністичної концепції.

Четверту групу етнографічних матеріалів становлять теоретико-методологічні статті з основ етнографічних досліджень, у яких пояснювалась важливість етнографічних досліджень, подавалася практична довідка з їх підготовки і проведення, а також літературно-джерельна база, яку міг залучити етнограф-початківець.

Яскравий приклад такої замітки знаходимо в журналі “Известия Волынского губернского земства” (1912–1914 рр.). Вона мала назву “К изучению этнографии Волыни”³⁸. Її автор залишив у підписі лише свій

³⁸ А., *К изучению этнографии Волыни*, Известия Волынского губернского земства 10 (1914) 8–12.

Мал. 2. Слов'янські народи

ініціал “А.”. Стаття цінна тим, що на її основі можна спостерігати значення в той час тенденції розвитку етнографічних досліджень. З перших рядків лунає заклик про необхідність і важливість їх проведення, не просто для просвіти, а для того, щоб розуміти і враховувати звідки і як формувався образ мислення населення Волині. Тут же ми зустрічаємо визначення поняття “етнографії”, а точніше окреслені сфери життя, які мали зацікавити: матеріальна культура – вивчення поселень, побудов, знарядь праці, прикрас, різних видів місцевого виробництва, способів обробки різних матеріалів, напоїв, сімейного побуту, народної медицини, а також предмети духовного життя: вивчення фольклору і вірувань народу, щодо різних природних явищ і тварин, чародійства, жартів, приказок, легенд і т. д. При цьому наголошувалося, що вони тісно пов’язані і мають розглядатися у взаємозв’язку. “На Волини есть, что изучать!”, – підводило під цим ризиком беззаперечне твердження. Як приклади успішно проведених етнографічних досліджень подавалися відомості про одного з невідомих етнографів, який з уст однієї лиш жінки записав понад 200 пісень весільного обряду, а якщо по всій Волині? Про польського етнографа Оскара Кольберга (1815–1890 рр.), який присвятив своє життя вивченню польського фольклору і разом з тим ознайомився із поезією та мелодіями Волині, адже працював у 1862 р. під Житомиром і Овручем. Його матеріали пізніше упорядкував та видав за дорученням Краківської академії Йосиф Третяков. Праця була видана в 1907 р. за назвою “Oskar Kolberg. Wolyn. Obrzedy, melodye, piesni z brulionow posmiertnych”.

У статті згадується й український вчений Павло Платонович Чубинський (1839–1884), який вивчав матеріали народно-поетичного змісту трьох губерній, у тому числі і Волинської. Він зібрав майже 4 тис. обрядових пісень, 300 казок міфічного змісту, обряди.

Важливим є згадка про необхідність врахування методів збирання і опрацювання етнографічних матеріалів, відомості про які, за словами автора, читачі могли почерпнути з рекомендованих ним столичних журналів: “Этнографическое обозрение” (Москва, видавалось Імператорським товариством любителів природознавства, антропології, географії), “Живая Старина” (Санкт-Петербург, видавалось Етнографічним відділом Географічного товариства). Увазі пропонувалися і розроблені програми: “Программа для собирания этнографических предметов” (розроблена в 1904 р. етнографічним відділом Російського музею імператора Олександра III у Санкт-Петербурзі), “Программа для собирания произведений народных словесностей” (Комісією народної словесності при етнографічному відділі

любителів природознавства, антропології, географії), “Программа для собирания особенностей малорусских говоров” (розроблена К. Михальчуком і А. Кримським у 1910 р.). Пропагувалися й праці польською мовою: “Metodyka wycieczek krajoznawczych, wyd. Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego” (Варшава 1909) і “Gomme, Folklor. Podręcznik dla zajmujących się ludoznawstwem” (Краків 1901 р., переклад з англійської на польську). Завершальним закликм лунало твердження: “Важность собирания этнографических материалов, как одной из форм ознакомления с народом. Знакомство с народной душой – дает самые простые и верные формы для службы народу. Кому дорого это служение, тот не упустит повода прислушаться к песни, сказки, живущей среди него”. А зібрані матеріали пропонувалося віддавати в етнографічну секцію Товариства дослідників Волині в м. Житомирі. Замітка засвідчує розуміння волинськими краєзнавцями необхідності і важливості етнографічних досліджень у ті часи, та характеризує наявне наукове підґрунтя для їх проведення.

Отже, на основі аналізу матеріалів волинської періодики ХІХ – поч. ХХ ст., можемо зробити висновок, що публікації зі слов’янської етнографії не тільки мали місце на її сторінках, а й займали вагому змістову складову. Матеріали, відображені в них, є різноматичними, цікавими, часто ексклюзивними, їх врахування під час краєзнавчих досліджень з регіональної історії чи історії України в цілому лише збагатить та сприятиме розширенню нашого бачення історичного обличчя українського народу та його самобутності.

Łukasz Bartosik

UKRAINA (GALICJA WSCHODNIA) – ZA CZASÓW KSIĘSTWA WARSZAWSKIEGO, W ŚWIETLE POLSKIEJ PRASY

Sprawą powszechnie znaną jest fakt, iż pewna część ziem będących obecnie w posiadaniu Ukrainy, w drugiej połowie XVIII wieku, została zabrana państwu polskiemu i okupowana przez Austrię. Zaistniały problem został rozwiązany dopiero, poprzez rezultat kampanii wojennej, rozegranej pomiędzy armią Księstwa Warszawskiego, a Cesarstwem Austriackim w 1809 roku (choć Polska nigdy, nie odzyskała wszystkich utraconych w wyniku rozbiorów – terytoriów). Moim celem jest przybliżenie poglądów, dotyczących wydarzeń na wspomnianych ziemiach, na podstawie ówczesnej polskiej prasy. Ze względu na znaczenie, tejsze wojny w sposób szczególnie interesujący jest przekaz źródeł wydanych w 1809 r. Pragnąłbym jednak, w ogólny sposób ukazać podstawowe różnice, między zachodnią i wschodnią częścią Galicji.

Cesarstwo Habsburgów w wyniku pierwszego rozbioru Rzeczypospolitej, pozyskało m. in. Ruś Czerwoną ze Lwowem, Przemyślem, południową Małopolskę, a także fragment Podola z Tarnopolem i Zamojszczyznę. Pozyskanie okręgu Wieliczki, wpłynęło w pozytywnym stopniu, na rozwój ówczesnej gospodarki austriackiej. Za rządów Marii Teresy, Józefa II, a także Franciszka I, konsekwentnie zwiększano zyski z proceduru wydobywania soli. Szczególnie istotną rolę odegrało przejście w roku 1772 – złóż soli w Galicji – żup krakowskich i ruskich¹. Na terenie Galicji powstawały wówczas pierwsze kopalnie węgla, a także rozwijano przemysł metalurgiczny.

Od 1795 roku, w wyniku utworzenia tzw. Nowej Galicji – austriacka monarchia, powiększyła obszar swojego państwa o tereny położone np. wokół Krakowa, Lublina, Sandomierza, lub Chełma. Austria zmuszona została do wojny przeciwko rewolucyjnej Francji (razem z Prusami). Wspomniany fakt ułatwił Rosji w roku 1793 – odsunięcie Austrii od udziału w II rozbiorze Polski. W Wiedniu z jednej strony obawiano się, powiększenia terytorium państwa pruskiego kosztem Polski, lecz przewidywano również ewentualne skutki Insurekcji Kościuszkowskiej. Gdy w sierpniu 1794 roku austriackie oddziały zajęły ziemie na Wołyniu, wówczas jednym z pretekstów takiego postępowania, była

¹ R. Kowalczyk, *Polityka fiskalna i gospodarcza Józefa II*, Studia z historii społeczno-gospodarczej XIX i XX wieku, Łódź 2011, t. IX, s. 21.

obawa dotycząca rozszerzenia insurekcji, a także konieczność przerwania kontaktów szlachty wołyńskiej z galicyjską. Według oficjalnych przesłanek – Austria chciała w ten sposób, zagwarantować sobie bezpieczeństwo własnych granic. Polskie ziemie, które w ostateczności przypadły Austrii, po lewej stronie Wisły obejmowały część województwa krakowskiego z powiatem proszowickim, częścią powiatów krakowskiego, ksiąskiego i lelowskiego (bez Lelowa) tereny województwa sandomierskiego z powiatami sandomierskim, radomskim, opoczyńskim, checińskim i wiślickim. Po prawej stronie Wisły – Austria otrzymała ziemię stężycką z woj. sandomierskiego, całe województwo lubelskie z pow. lubelskim, urzędowskim i łukowskim, większą część ziemi chełmskiej, ziemi mielnicką z Międzyrzecem, część ziemi drohiczyńskiej (z Węgrowem) i mazowieckiej (z ziemią liwską) i powiat garwoliński wchodzący w skład tzw. ziemi czerskiej. Z terenów dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego – Ces. Habsburskiemu przypadła część województwa brzeskiego, (położona po lewej stronie rzeki Bug) z Białą, Janowem, Kodniem i Włodawą². Wspomniane tereny graniczyły na południu z dawną Galicją, na wschodzie i północy granicą był Bug, Wisła, a następnie Pilica, aż do Koniec-pola. Z tamtego miejsca granica lądowa przebiegała, wzdłuż rzeki o nazwie Przemsza (lewego dopływu górnej części Wisły). Sprawą wartą zastanowienia jest fakt, czy na początku XIX wieku – Kraków mógł zostać najważniejszym miastem całej Galicji? Zachodnia część ziem galicyjskich, była o połowę mniejsza i słabiej zaludniona, od terenów zagarniętych przez Austrię w 1772 roku. Michał Baczkowski w dobitny sposób, przybliżył sposób funkcjonowania obydwu części Galicji. Pewnym absurdem, był bowiem fakt, iż zachodnie cyrkły tzw. Starej Galicji podlegały władzy Gubernium lwowskiego, więc sprawy mające urzędowy charakter trafiały np. z Żywca, bądź Wieliczki do rozpatrzenia, przez daleko położone miasto Lwów. Natomiast dla odmiany, pod jurysdykcję gubernium i sądów krakowskich podlegała Lubelszczyzna. Wspomniany powyżej znawca tematu historii Galicji, podczas porównywania Krakowa z ówczesnym Lwowem – zadał kilka kluczowych pytań. Pierwszym z nich, było by ustalenie jakie konkretne funkcje stołeczne, miałyby pełnić Kraków. Inną sprawą, był stopień nawiązywania miasta do tradycji staropolskich. Należało się również zastanowić nad typem urzędów, które można by umieścić w Krakowie, a także nad funkcjami, które miało by pełnić jedyne dotychczas stołeczne miasto Galicji, czyli Lwów³.

² T. Mencil, *Galicja Zachodnia 1795–1809*, (Wydawnictwo Lubelskie) 1976, s. 33.

³ M. Baczkowski, *Czy Kraków mógł zostać stolicą Galicji na początku XIX wieku?*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne, z. 136 (2009) 52.

Na początku XIX stulecia – rola miasta Krakowa, pozostawała sprawą niejasną. Miejscowość została zdegradowana do rangi stolicy cyrkułu (jak np. Siedlce), lecz pozostawała stolicą biskupią, z własnym uniwersytetem i dowództwem wojskowym.

Z ukraińskiego punktu widzenia, sprawą istotniejszą jest jednak charakterystyka Lwowa i okolic. W dawniejszych czasach rejony Bełza, Przemyśla i Czerwień, nosiły nazwę tzw. Grodów Czerwieńskich. Od roku 1387, aż do pierwszego rozbioru Polski – wspomniane tereny znajdowały się, kolejno w posiadaniu Królestwa Polskiego, a następnie (po Unii Lubelskiej 1569 r.) – należały do Rzeczypospolitej. Grody Czerwieńskie to kraina, której nazwę przyjęto w historiografii za sprawą rywalizacji (o tamtejsze ziemie) polsko-rosyjskiej z X i XI wieku. W kolejnych stuleciach tamtejsze rejony (położone pomiędzy Bugiem, a Wieprzem) wchodziły w skład księstwa halicko-włodzimierskiego Daniela i Lwa, Rusi Czerwonej Kazimierza Wielkiego, województwa ruskiego i bełskiego dawnej Rzeczypospolitej, a także terenów województw lwowskiego, stanisławowskiego i tarnopolskiego.

Interesującą rzeczą jest, położenie geograficzne omawianych terytoriów, dlatego w mojej ocenie warto zaprezentować w niniejszym miejscu jeden z opisów.

“Legła ta kraina na rozdrożu dwóch światów. Jedną krawędzią wspiera się o potężny wał Karpat, młodych jeszcze stosunkowo gór, rodzonych siostr potężnego łańcucha, który jako Pireneje i Alpy przechodzi całą Europę Zachodnią. Góry to sfaldowane, pocięte pęknięciami i zapadlinami. Ale wielka część Ziemi Czerwieńskiej rozpościera się już na terytorium płyty czarnomorskiej, której niższe o wiele, lekko zaledwie sfaldowane obszary zbudowane są z prastarych, od tysięcy lat ułożonych poziomo warstw, tak charakterystycznych dla Europy wschodniej. [...] Wije się tędy między dorzeczami Wisły a Dniestru i częściowo Dniepru główny europejski dział wód między zlewiskiem bałtyckim, a czarnomorskim. San i górny Bug sprzęgają naszą ziemię z Bałtykiem, dorzecze Dniestru, oraz górne dopływy Horynia i Styru ze zlewiskiem Morza Czarnego”⁴.

Najważniejszym województwem, ze wszystkich wchodzących w skład tzw. Galicji Wschodniej w XIX wieku – był Obwód Lwowski. Położony był w centralnej części kraju, między obwodami żółkiewskim, złoczowskim, brzeżańskim, samborskim i przemyskim. Według spisu ludności z roku 1808 – miasto liczyło 44 655 mieszkańców, z czego 26 766, było wyznawcami religii chrześcijańskiej, a 14727 Żydów zamieszkiwało śródmieście. Ilość pozostałych ludzi wynosiła 3162. Wiadomo również, iż Lwów liczył 2899 domów⁵.

⁴ K. Małczyński, M. Tyrowicz, F. Pohorecki, T. Mańkowski, *Lwów i Ziemia Czerwieńska*, Lwów 1938, s. 5.

⁵ B. Pawłowski, *Lwów w 1809 r.*, Lwów 1909, s. 22.

Nieco inne dane, dotyczące późniejszych lat – przedstawił Hipolit Stupnicki. Dzięki wydanej w 1864 roku książce pt. “Geograficzno-statystyczny opis królestwa Galicji i Lodomerii” – dowiadujemy się, iż miasto liczące ok. 66 tysięcy mieszkańców i 3 tysiące domów, było jednocześnie siedzibą trzech arcybiskupów: rzymsko-katolickiego, grecko-katolickiego i ormiańskiego. W całym Obwodzie Lwowskim położone były cztery miasta, dwa miasteczka i 173 wsie. Obwód podzielony był na pięć powiatów: Lwów, Winniki, Janów, Szczercz i Gródek⁶. Z istniejących wówczas wsi – należy wyróżnić chociażby Biłkę królewską (z pięknym pałacem i ogrodem), Lubień (posiadający zakład kąpielowy i będący źródłem wód siarczanych), Obroszyn (z pałacem arcybiskupim, w którym znajdowały się portrety wielu arcybiskupów lwowskich), albo wsie noszące nazwy Kleparów i Kulparków założone przez dawnych niemieckich osadników.

Miasto Lwów wydało również sporą liczbę znanych naukowców np.: Jana Leopolię, Dymitra Solikowskiego, Fabiana Birkowskiego, Tomasza Józefowicza, Adalberta Bobowskiego, Tomasza Dreznera, Michała Drużbackiego, Marcina Śmigielskiego, Szymona Szymonowicza, Szymona Zimorowicza, Grzegorza Piramowicza, Stanisława Leszczyńskiego i wielu innych.

Przechodząc do rozważań dotyczących sposobu przedstawiania Ukrainy, w czasopiśmie wydawanych w latach istnienia Księstwa Warszawskiego – należy w ogólny sposób scharakteryzować rozwój ówczesnej polskiej prasy. Upadek Insurekcji Kościuszkowskiej przyczynił się do likwidacji większości periodyków. Jedynie “Gazeta Warszawska” i “Korrespondent Narodowy i Zagraniczny” przetrwały skutki niekorzystnych zmian politycznych i istniały jeszcze przez wiele lat. Na przełomie lat 1805/1806 – “Gazeta Korrespondenta” wydawała ok. 900 egzemplarzy jednorazowego nakładu, natomiast Gazeta Warszawska – 600. Oficjalne obliczenia pruskich władz informowały, iż w latach 1797–1805 – średnia jednorazowych nakładów wyżej wymienionych gazet wynosiła: w przypadku “Korrespondenta” 516 egzemplarzy, natomiast dla “Gazety Warszawskiej” – 452 egz⁷. Mocną pozycję na rynku utrzymywała “Gazeta Krakowska”. Pozycja wydawana od stycznia 1796 roku (dwa razy w tygodniu), przez kilkadziesiąt lat była głównym pismem informacyjnym zachodniej Galicji i Krakowa. Nieco bardziej skomplikowana sytuacja miała miejsce z prasą lwowską. W roku 1792 założono tzw. “Lwowski Dziennik Patriotycznych Polityków”. Powszechnie przyjęto jednak pogląd Mariana Kukiela, który głosił, iż Towarzystwo wyłoniło się z galicyjskiego wolnomularstwa

⁶ H. Stupnicki, *Geograficzno-statystyczny opis królestwa Galicji i Lodomerii*, Lwów 1864, s. 92.

⁷ J. Łojek, *Prasa polska w latach 1661–1864*, Warszawa (Państwowe Wydawnictwo Naukowe) 1976, s. 62.

jesienią 1793 roku. Genezy powstania czasopisma powinno się poszukiwać w klubach i komitetach powstających podczas zabiegów związanych z walką o konstytucję dla Galicji. Na uwagę zasługuje przede wszystkim klub lwowski założony przez Józefa Dzierzkowskiego⁸. Komitet funkcjonował, pomimo iż uniwersał carski nakazywał likwidację tego rodzaju instytucji. Jednym z podstawowych celów lwowskiego pisma, była polemika z poglądem caratu odnoszącym się do Insurekcji. W Rosji zarzucano wówczas Kościuszcze skłonności do idei jakobinizmu, czyli naśladowania ówczesnych “maksym francuskich”. Podejmowano również starania mające na celu – uspokojenie nieprzyjemnej atmosfery w Galicji, do której w tamtych czasach, obok żołnierzy i emisariuszów Tadeusza Kościuszki – docierały rewolucyjne hasła powstańcze, z kręgów skupiających się wokół powstańczej lewicy. Oficjalnym stanowiskiem dziennika, było przedstawianie konieczności doprowadzenia do powrotu konstytucji majowej. Sens działalności zbrojnej uzasadniano, jako próbę zrzucenia wrogiego jarzma⁹.

Gdy w 1798 roku – upadł “Dziennik Patriotycznych Polityków” – najważniejsze miasto wschodniej części Galicji pozostawało, bez jakiegokolwiek prasy informacyjnej wydawanej w języku polskim. Zaiśniała sytuacja musiała być szczególnie uciążliwa, podczas wojennych zmagania oddziałów Księstwa Warszawskiego i Austrii w 1809 roku, zwłaszcza od momentu zajęcia przez polskie wojska – Lwowa. Ludność polskiego pochodzenia, zamieszkująca ówczesny Lwów została pozbawiona, rzetelnego przekazu, uwzględniającego nasze poglądy na rozwój wydarzeń.

W mieście istniała gazeta założona, z inicjatywy Tomasza i Józefy Pillerów, lecz niestety wydawana była w języku niemieckim, a nosiła tytuł “Lemberger Kaiserlich – Königliches Intelligenzblatt”. Dodatkową przeszkodą, było udzielenie poparcia wspomnianej gazecie przez austriackie władze, co w mojej opinii pozwala z pełną odpowiedzialnością stwierdzić, iż reprezentowała ona poglądy, które nie były zbieżne z polskim interesem. Przez kilkanaście lat prasa lwowska pozostawała w głębokim zastoju. Przełomem okazał się rok 1811, kiedy zaczęła się ukazywać “Gazeta Lwowska”. Treść niniejszego pisma, nie ograniczała się jedynie do wiadomości krajowych i zagranicznych, lecz zamieszczano w nim również artykuły np. z zakresu ekonomii, przemysłu, albo rolnictwa. Innymi pozycjami wartymi odnotowania były: “Kurier Litewski” (założony przez Tadeusza Włodka w październiku 1796 roku) i

⁸ H. Kozłowska, *Lwowski “Dziennik Patriotycznych Polityków” 1792–1798*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne, z. 55 (1976) 86.

⁹ *Ibid.*, s. 101.

“Gazeta Poznańska”. Szczególnie dostrzegalna zmiana nastawienia i treści, była widoczna właśnie w Poznaniu. Po wkroczeniu na ziemie polskie wojsk napoleońskich (w listopadzie 1806 r.), rozpoczęto wydawanie “Gazety Poznańskiej” w języku polskim, pod redakcją Idziego Stefana Rabskiego. Niemiecką wersją pisma, czyli “Posener Zeitung” kierował Jan Samuel Kaulfuss.

W czasach Księstwa Warszawskiego, polska prasa w stopniu wystarczającym poruszała sprawy religijne. Istniało również zainteresowanie sprawami związanymi z działalnością kościołów, we wschodniej części Galicji. Papież Pius VII – w lutym 1807 roku, zdecydował o utworzeniu grecko-katolickiej metropolii, która kontynuowała tradycje istniejącej do początków XV wieku – metropolii prawosławnej. Wcześniej austriacki cesarz Franciszek II, zatwierdził projekt autorstwa biskupa lwowskiego Antona Anhełłowycza – późniejszego metropolity lwowsko-halickiego. Uroczyste objęcie funkcji nastąpiło 25 września 1808 roku, o czym poinformowała polska prasa.

“Cesarz nasz dla dobra licznych swoich Grecko-Katolickich poddanych w obu Galicjach wskrzesił upadłą przed 500 laty Halicką Metropolię, na mieszkanie Metropolity miasto Lwów przeznaczył, i Metropolitą mianował zasłużonego swojego, tajnego Radcę, Biskupa Przemyskiego, z Sambora i Sanoku Antoniego Angielłowicza. Dnia 25 września wprowadzony uroczystie został poważny ten kapłan na swoją Metropolię. O godzinie 9-tej z rana udał się do farnego Grecko-Katolickiego kościoła w mieście, stamtąd szedł z krzyżem w ręce piechotą, otoczony kanonikami i towarzystwie parafianów, seminarystów, Bazylianów, plebana i dziekana, deputowanych od Żółkiewskiego opactwa, Biskupa Brzeskiego, Chełmskiego i Przemyskiego, diakonów i prezbiterów, pomiędzy którymi niesiono na paradnych poduszkach dyploma Jego Cesarsko-Królewskiej Mości i bułę Papieską, krzyż Metropolitalny, mitrę przy asystencji oddziału piechoty i jazdy do katedralnego kościoła, przy drzwiach którego powitany został [...] mową łacińską, na którą w tymże języku odpowiedział, po tym wprowadzony był do kościoła, gdzie na przybranym tronie był portret Jego Cesarsko-Królewskiej Mości, jako przywróciela metropolii”¹⁰.

Z treści korespondencji możemy wywnioskować, iż cesarzowi Franciszkowi w dużym stopniu zależało, na poparciu ludności wyznania grecko-katolickiego. Opiswane zdarzenie miało bardzo duże znaczenie, ponieważ przywracało instytucję, która została zlikwidowana wiele stuleci wcześniej. Z dalszej części relacji dowiadujemy się o udziale w uroczystości, takich osobistości jak np. Prezes lwowskiego sądu Szlacheckiego – Kulczycki, Oficjał

¹⁰ *Gazeta Korespondenta Warszawskiego i Zagranicznego (dalej: GKKiZ)*, nr 5 (17.01.1809 r.) 68.

Michał Harasiewicz, Arcybiskup łacińskiego obrzędu – Kajetan Kicki, Cesarско-Królewski tajny Radca i kawaler orderu Świętego Szczepana – Jan Symonowicz. Po końcowym nabożeństwie nowo wybrany Metropolita udzielił błogosławieństwa zebranej ludności. Uroczystość zakończyła się odśpiewaniem *Te Deum laudamus*, czyli wczesnochrześcijańskiego hymnu modlitewnego, którego autorstwo jest przypisywane świętemu Ambrożemu i św. Augustynowi.

Władze miasta potrafiły również stworzyć wrażenie – troski o potrzeby mieszkańców najpilniej potrzebujących pomocy. W całej Galicji, aż do “czasów józefińskich” pomoc ubogim oferował jedynie kościół. Nie funkcjonowały zatem żadne regulacje opieki nad biednymi, a żebractwo nie było w żaden sposób karane. Pierwszą ustawą, która dotyczyła ludzi ubogich był patent Cesarza Józefa II z listopada 1786. Dany dokument zawierał zapis, iż miejscowe władze powinny dać zatrudnienie osobom bezrobotnym, zdolnym do pracy, m. in. przy uprawie pól i budowie dróg, natomiast urzędy parafialne powinny wspierać osoby “prawdziwie ubogie” (tj. niezdolne do pracy) z pomocą ofiarności wiernych. Natomiast władze cyrkularne miało prawo, do kontroli władz lokalnych, w kwestii udzielania przez nich pomocy najuboższym¹¹.

Galicia była uznawana za prowincję, w której istniała największa ilość ludzi bezdomnych i żebraków (biorąc pod uwagę całość powierzchni ówczesnego Cesarstwa Austriackiego). Problem, był dostrzegalny praktycznie wszędzie, bowiem osoby skrajnie ubogie można było spotkać zarówno na odpustach i jarmarkach, a także na pogrzebach ludzi bogatych. W szczególnie uciążliwy sposób, wspomniane zjawisko występowało w większych miejscowościach, gdzie wielu potrzebujących pomocy (bądź tylko natrętnych naciągaczy, chcących wykorzystać okazję na łatwy zarobek) oblegało tereny znajdujące się wokół kościołów, cmentarzy i place zabaw. Jednymi z wielu przyczyn, niniejszego stanu rzeczy, były choroby, wysokie ceny żywności, duże problemy ze znalezieniem stałego miejsca zatrudnienia, prostytucja itp. Negatywny wpływ z całą pewnością miały również skutki długoletnich wojen. Założona w 1787 roku – instytucja pomagająca ubogim, w szybkim tempie została zamknięta. Instytut Ubogich Chrześcijan, własne dochody pełnił głównie z funduszy likwidowanych bractw, które opiekowały się potrzebującymi. W gminach, w których nie istniały żadne fundusze pomocy, próbowano zrzuć finansową odpowiedzialność na poszczególne władze. Przez wiele lat, miał miejsce duży problem, na który rządzący nie potrafili znaleźć rozwiązania. Sytuacja zmieniła się, z momentem objęcia stanowiska gubernatora Galicji,

¹¹ K. Broński, *Kwestia opieki publicznej nad ubogimi w Galicji w dobie autonomicznej (wybrane problemy)*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie 779 (2008) 11.

przez Piotra Hrabiego Goesa. Magistrat lwowski otrzymał nakaz dopilnowania spraw organizacyjnych, podczas powoływania nowej instytucji, a także zbadań przyczyn, które doprowadziły do upadku poprzedniej. Dzięki działaniom podjętym, przez Piotra Goesa już w dniu 3 stycznia 1811 utworzono we Lwowie – tzw. Komisję nieustającą, która składała się z Prezydenta, 5 Asesorów, Sekretarza i Rachmistrza. Bezpośrednią kontrolę nad sposobem funkcjonowania powołanego organu, sprawować miały tzw. Rządy Krajowe¹². Z treści artykułu “Gazety Lwowskiej” z dnia 5 kwietnia 1811 roku – jasno wynika, iż do likwidacji Instytutu ubogich założonego w 1787 roku (w największym stopniu), przyczyniło się rozwiązanie wspomnianej Komisji centralnej. Osoby powołujące instytucję, musiały również wybrać władze. Prezesem nowo utworzonej jednostki został mianowany Jan Symonowicz. Funkcje tzw. asesorów otrzymali: Kanonik Opactwa Łacińskiego – Jakub Bem, Kanonik Opactwa Ruskiego – Michał Lewicki, Proboszcz Kapituły Ormiańskiej – Samuel Stefanowicz, Superintendent Ewangelików w Galicji – Samuel Bredetzky, oraz w zastępstwie za księdza Melchiora Sahagiewicza i Rachmistrza Demetra Hnatkowskiego, powołano Konsyliarza magistratury Ignacego Nowakowskiego.

“Dla lepszego przejrzenia całości, zostało miasto same na 13, przedmieście halickie na 15, krakowskie na 10, żółkiewskie na 9, brodzkie na 12 sekcji ubogich podzielone. W każdej sekcji został obrany Ojciec ubogich, który pod przewodnictwem proboszcza subskrypcje zbierać i Komisji pomocnym być powinien. Fundusz tego instytutu składa się z kapitału rzeczywistego wynoszącego 22 725 zł. R. ze strony Magistratu, i ze składek mieszkańców tego miasta przez subskrypcje zebranych [...] Gdy opatrywanie najbiedniejszej klasy ludzi, najcelniejszym jest zamiarem tego instytutu, więc w początkach tylko taki wzgląd miany będzie na ubogich domowych jakiego fundusz dozwoli. Dokładna rewizja ubogich, z których liczby gnuśni próżniacy i włóczęgi wyłączeni być muszą, była najpierwszym zatrudnieniem komisji”¹³.

Wyznaczono również konkretną stawkę dziennej pomocy finansowej, dla danej ubogiej osoby i wynosiła ona kwotę 20 krajcar dziennie (co w skali roku przynosiło kwotę 121 zł. rubli i 40 krajcar). Dodatkowo wynajęto również budynek, który pełnił funkcję dobrowolnego domu pracy. Powołano również tzw. “dom poprawy”, w którym zamykano włóczęgów i żebraków. Wyjątkowo długo zatem musieli czekać, najubożsi materialnie mieszkańcy Lwowa, aż podjęte zostaną konkretne działania w sprawie udzielenia im pomocy. Zgodnie

¹² I. Chodynicki, *Historia stołecznego królestw Galicji i Lodomerii miasta Lwowa od założenia jego, aż do czasów teraźniejszych*, Lwów 1829, s. 287.

¹³ *Gazeta Lwowska (dalej: GL)*, nr 2 (05.04.1811) 31.

z moją wcześniejszą opinią, na skalę biedy i chaosu, zarówno w mieście, a także w całym regionie – duży wpływ miały zmagania militarne, rozpoczęte w maju 1809 roku.

Tymczasem, w ciągu pierwszych kilku tygodni w roku 1809, we Lwowie miały miejsce pewne wydarzenia, które mogły być zwiastunem nieuchronnie zbliżającej się wojny. W mojej ocenie, wśród tamtejszej opinii publicznej, nie było większych podstaw do formułowania tezy, iż ogromną rolę w walkach, które miały odbyć się na ziemiach ukraińskich – odegrają Polacy. Natomiast w lutym – w sposób znaczący zwiększyła się aktywność wojsk rosyjskich.

Informacje docierające wówczas ze Lwowa, zdawały się potwierdzać obawy o konieczności podjęcia decyzji o kolejnej krwawej kampanii, między wojskami zaborczymi, a armią Napoleona.

“Na południowych granicach naszych przybywa coraz więcej wojska rosyjskiego, i zaczynamy nie pojmować wcale postępowania gabinetu wiedeńskiego. Wszystko nam wróży prędką wojnę, między Austrią, a dwoma Cesarzskimi Dworami, Paryskim i Petersburskim”¹⁴.

Innego rodzaju przykra wiadomość nadeszła wówczas, z Cyrkułu Tarnowskiego. W dniu 26 lutego 1809 roku – zmarł dziedzic dóbr majątku Cmolas – Adam Strzegomia Strzegocki. Szlachcic był również, jednym z właścicieli dominium Chemielowej (Czernelica) – wsi należącej wówczas do cyrkułu kołomyjskiego¹⁵. *Strzegocki był synem Wojciecha Strzegomi Strzegockiego i Franciszki z domu Zborowskiej. Został zapamiętany jako żarliwy patriota i wzorowy ojciec. Pozostawił po sobie córkę Katarzynę Hordyńską (ze Strzegockich), oraz wnuki Ludwinę, Czesława, Annę i Mariannę Jakubowskich i Feliksa Wyszkowskiego. Żył lat siedemdziesiąt¹⁶.*

Po wkroczeniu wojsk austriackich na ziemie Księstwa Warszawskiego, naczelny dowódca wyprawy – arcyksiążę Ferdynand Habsburg pamiętał o mieszkańcach Galicji. W swojej odezwie Ferdynand starał się głównie podkreślić własną troskę o los tamtejszej ludności, a także spowodować wrażenie, iż poniesienie klęski przez Polaków jest sprawą przesądzoną. Władze austriackie usiłowały również wyjaśnić przyczyny stosunkowo bezproblemowego wtargnięcia polskich żołnierzy do Lwowa.

“Galicyjanie! Zdobycie i objęcie większej części Xięstwa Warszawskiego oddaliło mnie od was; nieprzyjaciel [...] zrzekł się obrony własnego kraju w nadziei śmiałej zdobycia Galicji; nieostrożnie rozszerzył się po waszym kraju

¹⁴ GKKiZ, nr 23 (21.03.1809) 332.

¹⁵ F. Pawłowski, K. Ślusarek, W.P. Turek, *Drobna szlachta w Galicji*, Kraków (Księgarnia Akademicka) 1994, s. 156.

¹⁶ *Gazeta Krakowska (dalej: GK)*, nr 21 (12.03.1809 r.) 249.

[...] *Wkrótce dawna spokojność i porządek wrócony wam będzie. Nieprzyjaciel żałować będzie swych nierozsądnych kroków, bo daremnie spodziewa się obcej pomocy. Galicjanie! Przychodzę do was, by was uwolnić, i odbiorę od was dowody wierności waszej ku naszemu Najjaśniejszemu Monarsze. To przemijające niebezpieczeństwo udowodni teraz tym więcej przywiązanie wasze ku ojczyźnie*¹⁷.

Austriacki dowódca wojsk, nie mylił się w kwestii wsparcia polskiej armii, ponieważ oddziały saskie zmuszone były wycofać się w kierunku Drezna. Nie sprawdziły się jednak jego prognozy, odnoszące się do możliwości szybkiej kapitulacji Polaków w Galicji. Z całą pewnością, z wielkim niedowierzaniem i smutkiem, obserwowano w Wiedniu – radość mieszkańców Galicji Wschodniej, na widok wkraczających do Lwowa – żołnierzy Księstwa Warszawskiego, a także sposobu ich przyjęcia. Z całą pewnością Austriacy nie spodziewali się, że podjęte przez polskie dowództwo próby rekrutowania kandydatów, (którzy zamieszkiwali tereny galicyjskie) – zakończą się powodzeniem. Niebagatelne znaczenie miały liczne apele, w tym odezwa księcia Józefa Poniatowskiego z dnia 8 maja 1809 roku. Głównodowodzący polską armią podkreślał swój wielki szacunek i zaufanie do mieszkańców Galicji i gorliwie namawiał młodzież do wstępowania w szeregi polskiego wojska. Dowódca zaplanował również utworzenie w Lublinie – chorągwi konnej, której organizatorem i komendantem mianował – kapitana Stanisława Miączyńskiego. W ogólny sposób opisał również zasady rekrutacji.

*“Oficerowie tej chorągwi wybrani będą pomiędzy Galicjanów, którzy już służyli w wojsku polskim, i mianowani przeze mnie samego. Podoficerowie wybrani będą z młodzieży, która przybędzie na przewodnich, i mianowani przez Chorążego. Przewodni uzbrojeni będą w palasze i pistolety [...] Zalecam kapitanowi Miączyńskiemu, aby jak najszybciej zatrudnił się uformowaniem tej chorągwi, i publikując niniejsze moje postanowienie, wezwał imieniem moim młodzież Polską Galicyjską do przybywania z końmi i niezbędnymi rekwizytami*¹⁸.

Zajęcie Lwowa przez Polaków, zmusiło Poniatowskiego do podjęcia innych działań organizacyjnych. Zlikwidowano dotychczasowe władze gubernialne. Na czele tzw. “Rządu Centralnego Tymczasowego Obojga Galicji” stanął Stanisław Kostka Zamoyski, któremu powierzono funkcję Prezydenta (prezesa). Funkcję komendanta miasta objął płk. Hipolit Błęszyński. Wśród innych osób odpowiadających za działalność nowo powołanego rządu znaleźli się m. in Teodor Potocki – wojewoda bełzki, Ignacy Potocki – były marszałek i Tadeusz Matusiewicz¹⁹. Poniatowski podkreślił również ważną rolę pełnioną

¹⁷ GK, nr 46 (07.06.1809 r.) 593.

¹⁸ *Ibid.*, nr 47 (13.06.1809 r.) 647.

¹⁹ R. Sołtyk, *Rys historyczny kampanii roku 1809 w Księstwie Warszawskim pod dowództwem księcia Józefa Poniatowskiego*, Kraków 1905, s. 69.

przez Intendenta generalnego wojsk polskich – Rajmunda Rembielińskiego. Głównym zadaniem Rembielińskiego było dopilnowanie, aby zebrano wystarczające środki na organizację wojska, a także konfiskata wszelkich środków i uzbrojenia, które udało się zabrać Austriakom. W tej kwestii Rembieliński musiał również współpracować z władzami cyrkularnymi²⁰.

W sprawach organizacyjnych, które dotyczyły zamiarów przeprowadzenia powstania w Galicji Wschodniej – Rembieliński wypowiedział się w liście z dnia 19 maja 1809 r.

W opinii Generalnego Intendenta – w Galicji szykowało się powstanie, w przygotowanie którego angażowała się co raz większa ilość osób.

*“Powstanie w Galicji robić się zaczyna; prócz kompaniów milicyjnych jazdy, piechoty, każdy cyrkuł obowiązany wystawić batalion piechoty i szwadron jazdy. Xiążę Czrortoryski formułuje regiment, Ordynat Zamoyski dwa. [...] Około Lublina, Biały 1700 niewolników zabrano”*²¹.

Zdobycie Sandomierza kosztowało życie 54 ludzi, w tym księcia Marcelego Lubomirskiego.

Ułatwiło jednak (choć w większym stopniu zajęcie Zamościa), polskim oddziałom wkroczenie do Lwowa i Galicji Wschodniej.

Jednym z głównych bohaterów toczącej się wówczas batalii na ziemiach wschodniej Galicji, był Generał Inspektor Jazdy Polskiej, (a także Kawaler orderu korony żelaznej i Krzyża wojskowego polskiego, ozdobiony Orłem Legii honorowej) – Aleksander Różniecki. Wspomniany oficer, tuż przed zajęciem przez polskie oddziały Lwowa – przebywał w miejscowości o nazwie Żółkiew. W swojej odezwie zwrócił się do mieszkańców Lwowa w sposób następujący:

*“Lwowianie! Zatknięte będą dzisiaj na murach waszych, Orły Polskie, zafarbowane krwią współbraci waszych, którzy się przedzierają do was przez liczne hufce nieprzyjacielskie. Nie lękajcie się Wojska polskiego, los jaki wam opatrność gotuje, obchodzi nas równie, jak nasz własny. Potężny Cesarz Francuzów [...] zająwszy całe Niemcy, opanowawszy Wiedeń [...] zbliża się do granic waszych. Jeżeli wojska Jego niezwyciężone wkroczą w granice wasze, wspomnicie, że Wódz jest mściciel narodów obrażonych, i że jest on ten sam, co swą Prawicą dobył imię Polaka z grobu”*²².

Zatem wydaje się oczywistą sprawą stwierdzenie, iż polskie dowództwo dla uspokojenia nastrojów ludności Lwowa i reszty prowincji – pragnęło przekonywać o niebagatelnej roli Napoleona Bonaparte'go, w doprowadzeniu Galicji

²⁰ GK, nr 47 (13.06.1809 r.) 648.

²¹ *Gazeta Poznańska (dalej: GP)*, nr 43 (31.05.1809 r.) 608.

²² GK, nr 49 (20.06.1809 r.) 685.

do niepodległości (a przynajmniej do uwolnienia ich od okupacji austriackiego wroga i niedopuszczenia Rosji). Wierzono, iż Napoleon, nie zapomni o losie galicyjskiej ludności i przybędzie z pomocą. Wśród zwykłych obywateli, nie zdawano sobie jednak sprawy, iż Rosjanie przybędą na miejsce konfliktu w ciągu zaledwie paru dni i będą działać na szkodę interesu państwa polskiego.

Jednakże Poniatowski i jego najbliżsi współpracownicy osiągnęli konkretny sukces. Mianowicie udało się przekonać do Polaków – ludność zamieszkującą Lwów. Doskonałym potwierdzeniem powyższych słów, jest relacja hrabiego Adama Potockiego:

“Opisać zapal, radość, szal jakie opanowały mieszkańców na ich widok, jest niepodobnem!

Panie pierwsze z imienia i majątku stały tureckie dyfdyki pod nogi ich koni; mnóstwo im nadawano pieniędzy papierowych [...] Nie jeden świątny bohater rzymski nie miał owacji huczniejszych od tych prostych wojaków. Kapitana Starzeńskiego ledwie nie uduszono, cisnąc się ku niemu. Wieczór miasto było oświetlone; a rzecz dziwna Żydzi zawsze tak dobrze rachować umiejący i tak przezorni, dali się wówczas porwać uczuciom powszechnego zapalu. Boże! Czemuż podobne chwile tak rzadkie w życiu i tak krótko trwale!”²³.

Ostatecznie działalność Rządu Tymczasowego we Lwowie trwała niecałe trzy tygodnie (2–19 czerwca 1809 r.). Sytuację skomplikowało przybycie wojsk rosyjskich do miasta, a także konieczność organizacji wojska polskiego na pozostałych terenach Galicji i w różnych rejonach Księstwa Warszawskiego. Zmagania militarne w Galicji Wschodniej, były również tematami wnikliwie omawianymi, wśród opinii publicznej na Litwie. Z Wypisu z Kuriera Litewskiego można było dowiedzieć się kilku danych dotyczących strat poniesionych, przez austriackie oddziały.

“Chcieli się Austriacy opierać w murach i wałach Zamościa i Sandomierza; obie twierdze szturmem wzięte: panujemy w obu Galicjach; już przednie stráže opanowały Brody, Jarosław, Przemyśl, Tarnów i Lwów. Wszędzie pierchnął albo się poddał nieprzyjaciel; stracił on 3000 zabitych, wzięliśmy 80 dział różnego kalibru, przeszło 8000 jeńców, znaczną liczbę wozów amunicyjnych, wielkie zapasy żywności, amunicji, umundurowań”²⁴.

Wydarzenia, mające miejsce w ówczesnej Galicji Wschodniej, były również komentowane, w zachodnioeuropejskich środkach masowego przekazu. W

²³ K. Nakwaska, *Pamiętnik o Adamie hr. Potockim, pułkowniku 44 jazdy Księstwa*, Kraków 1862, s. 29.

²⁴ *Gazeta Warszawska (dalej: GW)*, nr 53 (04.07. 1809 r.) 942.

“Gazecie Warszawskiej”, z dnia 10 października 1809 roku, zamieszczono krótką notatkę dotyczącą – omówienia we francuskiej prasie – obchodzonych w Żółkwi uroczystości, związanych z rocznicą urodzin Napoleona Bonaparte’go.

“Czytamy w Monitorze Paryżkim pod artykułem z Warszawy, co następuje: Gazeta Warszawska umieściła paradny opis obchodu rocznicy urodzin Cesarza Napoleona w Żółkwi niedaleko Lwowa. Dnia tegoż mieszkańcy tameczni wykonali przysięgę wierności. Cesarzowi Francuzów w obecności G. Kamińskiego [...] Wśród powszechnej iluminacji jaśniał szczególnie pałac niegdyś Jana III, króla Polskiego, który oswobodził Wiedeń 1683 roku. Bardzo wiele osób przybyło tam na ten dzień uroczysty ze Lwowa”²⁵.

W “Gazecie Poznańskiej” zamieszczono relacje Dowódcy Gwardii Narodowej Warszawskiej – płk. Piotra Łubieńskiego, dotyczącą sposobu oceny polskich zwycięstw w Galicji, wśród niemieckiej opinii publicznej. Prasa berlińska i wrocławska nie oszczędziła wówczas słów krytyki, skierowanych pod adresem polskiego oręża. Podejmowano starania mające na celu, umniejszenie skali polskich zwycięstw, i na różne sposoby ośmieszano wojskowe dowództwo Księstwa Warszawskiego. Niniejszy stan rzeczy, spowodowany był również nienawiścią skierowaną wobec odnoszącego triumfy na europejskich frontach wojennych – Cesarza Napoleona Bonaparte’go. W związku z wyżej wymienionymi uwarunkowaniami formułowano następujące zarzuty:

“Że tylko niejake podjazdy polskie wpadły na bezbronne niektóre cyrkuły Galicyjskie, ale ściga je Feldmarszałek Schaurath... Że Galicjanie dowiedli, iż są godnymi żyć pod łagodnym berłem austriackim, iż tylko najpodlejsza thuszcza poszła za głosem zwodniczym Polaka etc. Że General Major Mohr dokonywa dzieło zawojowania całego lewego brzegu Wisły i naciera na wojsko regularne i milicję insurgentów w Poznańskim i Kaliskim skupione – itd”²⁶.

Absurdalność stawianych zarzutów, nie powinna ulegać najmniejszej wątpliwości. Łubieński przypomniał, że to austriaccy dowódcy nie mieli wystarczającej odwagi i kilkakrotnie ratowali się ucieczką. Faktem niepodważalnym jest również, iż mieszkańcy Galicji znajdując się pod austriackim zaborem – nigdy nie zapomnieli o swojej prawdziwej Ojczyźnie, a wystarczającymi dowodami, był entuzjazm tłumów i współpraca, przy tworzeniu nowych oddziałów.

Postanowienia pokoju w Schonbrunn, wpłynęły na zmianę stref wpływów poszczególnych państw. W dniu 24 listopada 1809 roku, w swojej odezwie (wydanej w Krakowie) – Aleksander Różniecki zwrócił się do obywateli, zamieszkujących tereny powiatów Żółkiewskiego i Złoczewskiego, mając na

²⁵ *GW.*, 1809, nr 81 (10.10. 1809 r.) 1503.

²⁶ *GP*, nr 48 (17.06. 1809 r.) 674.

celu przekonanie o ich własnym bezpieczeństwie. Wspomniane tereny wraçały bowiem pod władzę Cesarstwa Austriackiego, w wyniku postanowień Traktatu Wiedeńskiego. Różniecki przedstawił również inne ustalenia konferencji pokojowej w Wiedniu i usiłował zapewnić o zainteresowaniu, ze strony Napoleona – wschodnimi prowincjami Galicji.

“Już wojska polskie Księstwa Warszawskiego w dniu 20 b. m ustąpią z powiatów waszych, lecz nie lękajcie się żadnego prześladowania – Artykuł X tegoż samego traktatu, mocą którego powracacie do Austrii [...] jasno wam Przewacni Obywatele, jako i całemu światu dwie wielkie prawdy wyjawia. 1) Że ktokolwiek głosu Wielkiego Napoleona usłucha i swą ufność w Nim położy, ten zawsze i wszędzie potężnego ramienia Jego wsparcia dozna. Nie masz takiej doli, z której by wielka moc Jego, nie potrafiła wydzwignąć tego, lub zabezpieczyć los, co się osobie i systematowi Jego poświęcił”²⁷.

Natomiast zapewnienia o przyjaznych zamiarach Cesarza Franciszka, brzmiały wówczas, co najmniej dziwnie. Wyrażono wówczas pogląd, który przedstawiał austriackiego władcę, jako szlachetnego monarchę, pragnącego pokoju i szczęścia swoich poddanych. Trudno było jednak uwierzyć, w dobre intencje dworu wiedeńskiego, a także liczyć na przychylność mieszkańców Galicji Wschodniej. Pamiętano bowiem o wielkich nadziejach, pokładanych w polskich żołnierzach, a także w samym Cesarzu Francuzów. W mojej ocenie, ludziom pokroju Różnieckiego zależało, aby tamtejsza ludność, nie poczuła, iż została zdradzona i zaprzeczono szansę na uzyskanie niepodległości. Bowiem działania austriackiej propagandy, skupione były na ukazywaniu Polaków i Napoleona, w jak najgorszym świetle, przy jednoczesnych zapewnieniach o trosce habsburskiego władcy, względem zwykłych obywateli. Generał przekonywał, iż polscy żołnierze, przelali wiele krwi, za sprawę odzyskania ojczyzny – dla Galicjanów. Jednocześnie wspominał, iż Austriacy zachowywali się spokojnie, w momencie utraty kontroli nad prowincją. Możliwe, iż planowano wówczas podjęcie kolejnych działań militarnych, w przyszłości – celem pełnego wyswobodzenia ziem galicyjskich, z rąk austriackiego okupanta. Pozytywne stwierdzenia dotyczące Austriaków, z dzisiejszego punktu widzenia – powinny być rozumiane, jedynie jako próba uspokojenia, niekorzystnych nastrojów, które panowały wówczas – m. in. w Żółkwi i Złoczewie.

Pozostawiając problem wojny polsko-austriackiej, chciałbym w kilku zdaniach, wspomnieć o działalności postaci, której twórczość miała wpływ na rozwój ówczesnej poezji i nauki.

²⁷ GK, nr 97 (05.12. 1809 r.) 1500.

Wacław Hann urodził się w 1763 roku w Grazu. Austriacki poeta, literat, a także lektor filologii i estetyki na Uniwersytecie Lwowskim. Pełnił również funkcje rektora na tejże uczelni, w latach 1791-92. Pracował również w Krakowie w 1805 roku, lecz postanowił wrócić do Lwowa pięć lat później. Odnośnie decyzji przyznania Hannowi honorowego obywatelstwa Lwowa – informował Kurier Lwowski, wydany dnia 13 grudnia 1811 roku.

“Magistrat miasta Lwowa dał Panu Wacławowi Hann, byłemu tutajszemu Profesorowi i wielu dzieł pisarzowi, ze względu na jego zasługi położone w kształceniu galicyjskiej, a szczególnie lwowskiej młodzieży, prawo obywatelstwa honorowego i wydał mu na to dyploma”²⁸.

Poruszony przeze mnie postaci, poświęcił również nieco miejsca – Larry Wolff, w książce pt.

“The Idea of Galicia: History and Fantasy in Habsburg Political Culture”.

Poeta sprzeciwiał się niesłusznemu pogładowi osób, które uważały polską literaturę za zbyt ubogą i zacofaną. Zależało mu również na tym, aby reszta europejskich krajów poznała jego opinię dotyczącą języka polskiego, który uznawał za “królujący wśród wszystkich języków słowiańskich”.

W ocenie Hanna – należało udowodnić, iż również w Galicji – literatura rozwijała się na dobrym poziomie. W jednym z ówczesnych czasopism wiedeńskich, w dziale pt. “Raporty z Galicji” – Hann przekonywał, iż wpływ na słabą popularność literatury galicyjskiej – miało występowanie zbyt dużej ilości języków. Proponował, aby Niemcy i Polacy wzajemnie poznawali literaturę swoich krajów. Jedną z inspiracji, w twórczości Wacława Hanna, była opera Wolfganga Amadeusza Mozarta – “Czarodziejski flet”. Profesor wspominał o wystawieniu dzieła we Lwowie przez słynnego polskiego aktora, śpiewaka operowego, a także reżysera i tłumacza – Wojciecha Bogusławskiego²⁹.

Pewnego rodzaju ciekawostką jest fakt, iż twórczość Mozarta miała związek z działalnością wspomnianego przeze mnie wcześniej – Instytutu ubogich. W listopadzie 1811 roku – zdecydowano się bowiem przeznaczyć dochód z koncertu, na cele i potrzeby najuboższych osób.

“Najcelniejsi miłośnicy muzyki, przedsięwzięli dać dnia 22 bieżącego miesiąca na dochód tutejszego instytutu ubogich, arcydzieło Mozarta: la Clemenza di Tito, jako Akademię w trzech oddziałach, w sposób godny nieśmiertelnego Kompozytora [...] Sławny amator muzyki Pan Cremes, jako też znany z wielkiej zdolności swojej – Dyrektor orkiestry Pan Lipiński, przedsięwzięli

²⁸ *GL...*, nr 74 (13.12. 1811 r.) 1955.

²⁹ L. Wolff, *The Idea of Galicia: History and Fantasy in Habsburg Political Culture*, (Stanford University Press) 2010, s. 69.

przez miłość ludzką grać pomiędzy dwoma oddziałami tej Akademii, koncerta swojej kompozycji.

Interesującą to i nader miłą dla przyjaciela ludzkości jest rzeczą postrzegać, jak wielkie wzbudził we Lwowie uczestnictwo czyn tak dobroczynny, jakim jest ofiarowanie celujących talentów dla dobra cierpiących bliźnich”³⁰.

Zgodnie z powszechnie panującą opinią o dobroduszości ówczesnych mieszkańców Lwowa, inicjatywa spotkała się z dużym poparciem społecznym. Mieszkańcy miasta bardzo chętnie przekazywali datki na niezwykle szczytny cel.

Czytelnicy “Gazety Lwowskiej”, mogli również, zdobyć wiedzę dotyczącą liczby ludności poszczególnych cyrkułów, wchodzących w skład Galicji. Z zamieszczonych informacji wynika, iż w roku 1810 – Cyrkuł Żółkiewski, zamieszkiwany był 198841 mieszkańców. Odsetek ludności pochodzenia żydowskiego, stanowił ok. 5.5% (11005 osób). Podawano niezwykle precyzyjne dane, względem ilości miast, wsi, domów, rodzin. Ludność każdego cyrkułu, była również przedstawiana, wg kryterium statusu społecznego i zawodowego. Na przykładzie C. Żółkiewskiego, możemy się dowiedzieć, że liczba księży wynosiła 289, osób pochodzenia szlacheckiego było – 560, urzędników – 188. Dla porównania – Cyrkuł Lwowski zamieszkiwało 136909 ludzi (w tym 17609 Żydów). Zdecydowanie wyższa, była ilość szlachty i urzędników lwowskich (która wynosiła odpowiednio 1468 i 977 osób)³¹.

Chciałbym również w kilku zdaniach omówić system prawny panujący w Galicji. W latach 1784–87, podczas rządów Józefa II dokonano reformy sądowej. Jedną z kilku wprowadzonych zmian, było powołanie pierwszego sądu szlacheckiego we Lwowie, a także likwidacja sądów grodzkich i ziemskich, Trybunału Królewskiego, a także Rady Apelacyjnej.

W kolejnych latach tzw. “Fora Nobilium” (sądy szlacheckie) powołano w Stanisławowie i Tarnowie, natomiast w Galicji Zachodniej, w Krakowie i Lublinie. Na mocy uniwersału z 1787 roku, wprowadzono również sądy kryminalne, lecz w większych miastach ich role spełniały tzw. sądy karne magistratów. Lwowski senat karny orzekał w najpoważniejszych sprawach, do których dochodziło na terenie całej Galicji. Inną nowością, było powołanie w roku 1803 – sędziów policyjnych. Ustanawiani byli przez właścicieli ziemskich, lecz ich uprawnienie ograniczone było jedynie, do orzekania w przestępstwach zagrożonych karą do pół roku więzienia³².

³⁰ *GL...*, nr 72 (06.12. 1811 r.) 1901.

³¹ *Ibid.*, nr 15 (21.05.1811 r.) 371.

³² A. Korobowicz, W. Witkowski, *Historia ustroju i prawa polskiego (1772–1918)*, Wolters Kluwer Polska 2012, s. 37.

Od 1785 roku funkcjonował we Lwowie – Sąd Apelacyjny, natomiast Najwyższa Izba Sprawiedliwości w Wiedniu, była kolejną instytucją odwoławczą. W stolicy Cesarstwa Austriackiego, powołano również senat galicyjski (obok niemieckiego i czeskiego).

W 1797 r. weszła w życie Powszechna Ustawa Sądowa dla Galicji Zachodniej. Dopiero dziesięć lat później, rozpoczęto stosowanie danej ustawy na terytoriach Galicji Wschodniej.

W październiku 1809 roku – Stanisław Zamoyski i Maksymilian Lewicki (w imieniu Cesarza Napoleona) przedstawili ustawę dotyczącą funkcjonowania sądów karnych w Galicji Wschodniej. Wspomniana konieczność, była spowodowana ogólnym chaosem istniejącym po zakończeniu działań wojennych.

“Rząd Centralny wojskowy tymczasowy obydwóch Galicyów. Gdy związki z Sądami Galicji wschodniej dotąd są przerwane, a bezpieczeństwu publicznemu zaradzić jest obowiązkiem Rządu; przeto sądowi kryminalnemu Zamoyskiemu, niniejszym wyrokiem tymczasowa daje się władza, sądenia wszelkich kryminalnych występów, w części Galicji wschodniej, wojskiem polskim zajętej, wydarzyć się mogących, i o tym Sąd tenże uwiadamia się”³³.

W kolejnych latach – funkcjonowały również tzw. sądy doraźne. W ukraińskiej części Bukowiny sądy skazywały na śmierć za popełnianie morderstw, rabunków i rozbojów. “Gazeta Lwowska”, umieszczając korespondencje z Czerniowca (z dnia 24 lipca 1811) informowała o dokonaniu egzekucji na czterestu osobach. Wyroki wykonywano poprzez powieszenie osądzonego. Wspomnianą karę zastosowano m. in. w miejscowości o nazwie Wischnitz (obecnie Wyshnizja, siedziba władz rejonu wyżnickiego, w powiecie czerniowieckim)³⁴.

Nie należy również zapominać o ludziach urodzonych na ukraińskiej ziemi, którzy z wyboru postanowili związać własne życie z Polską. Hrabia Aleksander Franciszek Chodkiewicz był postacią niezwykle zasłużoną dla Księstwa Warszawskiego. Urodzony w Czarnobylu – generał, dramatopisarz, naukowiec i mecenas kultury i sztuki. Uczestnik Powstania Kościuszkowskiego (1794) i kampanii napoleońskiej 1812–13. Członek Towarzystwa Przyjaciół Nauk mieszczącego się w Warszawie. Twórca pierwszego zakładu litograficznego w Warszawie. Mimo sprzeciwu carskich władz podejmował liczne kontakty z Towarzystwem Patriotycznym Waleriana Łukasińskiego (i został wywieziony do Petersburga). Autor licznych utworów literackich m. in. *“Jadwiga Królowa Polski”*. W roku 1809, w polskiej prasie informowano jednak o powstaniu dzieła pt. *“Katon w Utyce”*.

³³ GKKiZ., nr 88 (04.11. 1809 r.) 1355.

³⁴ GL., nr 35 (03.07.1811 r.) 849.

“Autor Katona, w odezwie swojej do czytelnika, na końcu dzieła umieszczonej, wywodzi z dokładnością prawidła tragedii, i sam ułatwia wyprowadzenie sądu, o pracy swojej. Lecz aby dać zdanie o dziele, poznać naprzód trzeba rzecz samą, którą autor wyprowadza na scenę. [...]”

Kiedy Scypion teść Pompejusza, wraz z Jubą królem Maurytanów, walczył z Cezarem, P. Katon Propretor znajdując się natenczas w Utyce warownej, opatrywał wojska Rzymskie wszelkimi potrzebami. Bohater ten [...] wezwał Rzymian dla handlu w Utyce bawiących, i wybrał z nich trzysta mężów, którzy stanowili radę trzechset, w dziejach Rzymskich znajomą, a która wspólnie z Senatem i Katonem, czuwać miała nad dobrem rzeczypospolitej Rzymskiej”³⁵.

Przedstawiłem początek streszczenia dzieła, który ukazał się w jednym z ówczesnych warszawskich czasopism. W najbliższych miesiącach – tragedia autorstwa Chodkiewicza, wystawiona została na scenie Teatru Narodowego w Warszawie. Wspomniane wydarzenie, również zostało dokładnie opisane w prasie, a spektakl odniósł duży sukces.

“Pomimo wielkiej liczby osób, których role zajęły wszystkich prawie aktorów, tych nawet którzy talenta swoje szczególnej komiczności poświęcili, wyznać należy, iż cała tragedia grana była z należytą dokładnością; a jeżeli w niektórych miejscach, dobrą chęć i szczerą usilność za skutek brać potrzeba było, jest to wada spólna wszystkim najslawniejszym nawet w Europie teatrom, z których żaden nie jest tak zamożny w talenta, iżby mógł kilkunastu rolom w jednym tragicznym dziele wystarczyć”³⁶.

Inną osobą powszechnie znaną i szanowaną w Warszawie (w pierwszej połowie XIX wieku), był książę Antoni Jan Czetwertyński – Światopełk. Przez wiele lat działalności politycznej, zajmował różne stanowiska – m. in. wchodząc w skład konfederacji Sejmu Czteroletniego. Ze względu na temat moich rozważań najistotniejszą sprawą dotyczącą Czetwertyńskiego, jest fakt, iż był on ostatnim kasztelanem braclawskim. Braclaw od XIV wieku znajdował się w granicach Wielkiego Księstwa Litewskiego, następnie (po Unii Lubelskiej) wszedł w skład Korony Królestwa Polskiego, stając się stolicą nowo utworzonego województwa braclawskiego. W dzisiejszych czasach tamtejsze rejony położone są, w centralnej części Ukrainy, na Wyżynie Podolskiej (obwód winnicki, nad rzeką Boh – czyli Bug). Informacje o kasztelanie można odnaleźć w Dzienniku Departamentowym Warszawskim z 1814 roku. Meritum sprawy, wspomnianej w obwieszczeniu – dotyczyło konfliktu związanego ze sprzedażą posesji znajdującej się w pobliżu Pałacu Jabłonowskich, którego jednym z właścicieli, był książę Czetwertyński.

³⁵ *Pamiętnik Warszawski (dalej PW)*, t. II, nr 6 (01.10. 1809 r.) 256–257.

³⁶ *Ibid.*, t. I, nr 2 (28. 02. 1810 r.) 270.

“Pisarz Trybunału Cywilnego pierwszej Instancji Departamentu Warszawskiego czyni wiadomo, iż Posesja przy Ulicy Senatorskiej pod numerem 462 [...] czyli Pałac Jabłonowskich dawniej zwany [...] Pałac ten jest w posiadaniu tradycyjnym JO. Xięcia Czetwertyńskiego Kasztelana Braclawskiego Orderów Polskich Kawalera, w części przez samego właściciela posiadany, w reszcie zaś i w najznaczniejszej części na Lazaret użyty”³⁷.

Czetwertyński-Światopełk mieszkał w Warszawie od 1792 roku, jego żoną była Anna Ryszewska, a rodzeństwem Janusz i Stefan – podkomorzy braclawscy.

Usiłowałem przedstawić najistotniejsze (w mojej ocenie) zagadnienia dotyczące punktu widzenia i poglądów polskiej prasy na ówczesne wydarzenia mające związek z dziejami Galicji Wschodniej (terytoriami w chwili obecnej należącymi do Ukrainy). W największym stopniu skupiłem się na ukazaniu stanowiska gazet, wydawanych w Księstwie Warszawskim w roku 1809.

Prostym uzasadnieniem dla sposobu podjęcia przeze mnie rozważań dotyczących rozwoju sytuacji – jest fakt toczącej się wówczas wojny polsko-austriackiej, na terenach wschodniej części Galicji, a także niespełnione nadzieje na uzyskanie niepodległości, przez jej mieszkańców.

Moim celem, było również ogólne przybliżenie wydarzeń kulturalnych, a także ówczesnego życia codziennego. Wyrażam nadzieję, iż podjęty przeze mnie wysiłek, pomoże czytelnikowi w odnalezieniu wspólnych dla Polski i Ukrainy – czynników, które wpłynęły na rozwój historii obydwu narodów. Bowiem zgodnie, z tym co starałem się udowodnić, wiele osób żyjących i działających wówczas w Polsce (w wielu dziedzinach życia), było również związanych z Galicją Wschodnią. Na podsumowanie należy stwierdzić, iż pomimo niełatwego położenia, w jakim znajdowała się prasa Księstwa Warszawskiego – pamiętano wówczas o losie mieszkańców ziem zabranych naszemu krajowi w wyniku rozbiorów Rzeczypospolitej.

³⁷ *Dziennik Departamentowy Warszawski*, nr 1 (05. 12. 1814 r.) 7.

Ольга Ковтуненко

РОЛЬ КРАЇН-УЧАСНИЦЬ ПОДІЛІВ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ У ВИСВІТЛЕННІ РОСІЙСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ ХІХ ст.

Сумна доля державності Речі Посполитої, територія якої наприкінці ХVІІІ ст. була загарбана сусідніми державами – Австрією, Прусією та Росією, мала певне значення і наслідки для кожного з учасників цих подій. Російська імперія заволоділа більшою частиною території Речі Посполитої, близько шести мільйонів населення перейшло під її владу. Проте це були землі з нижчим рівнем господарського та культурного розвитку, дуже різномірні щодо етнічного складу і тому їх населення легше піддавалося асиміляції і чинило менший спротив русифікації. Найважливішим здобутком для Росії було просунення її кордонів на захід і зміцнення її впливів у Європі, зокрема в середньозахідній її частині.

Австрія отримала близько чотирьох мільйонів населення, яке проживало на території більше ста тисяч квадратних кілометрів, серед яких поляки становили більшість, але численними були також українці. Проте Відень не збирався виступати проти поділів, а як їхній безпосередній учасник, прагнув до того, щоб захопити якнайбільші площі. Твердження, що Австрія готова була відмовитись від своїх польських здобутків, насправді є помилковим, адже вона не пристала на це навіть у час найсерйозніших успіхів Наполеона, який пропонував Австрії віддати Галичину взамін за пруський Шльонськ чи якусь із балканських провінцій Туреччини¹.

Пруссія отримала дещо більше від австрійських надбань, однак найсуттєвішим здобутком було те, що у межах її забору були споконвічні польські землі разом із Варшавою. Пруссії дісталися найбільш економічно розвинуті та цивілізовані регіони. Польські території і поляки становили після 1795 р. чи не половину території та населення Пруського Королівства. Території були дуже привабливі для економічного розвитку та для зміцнення Пруссії. Задля цього, власне, Берлін провадив і напередодні, і після поділів послідовну антипольську політику, що викликало негативну позицію поляків².

¹ Л. Конзеля, Т. Цегельський, *Концерт трьох чорних орлів. Споры о разделах Польши*, Историки отвечают на вопросы, Москва 1990, с. 67–71

² С. Соловьев, *История падения Польши*, т. 16, Москва 1995.

Пруссія була найзацікавленішою у поділах. Під час Чотириохлітнього Сейму її політика відзначилася ще й особливим цинізмом. Вона підштовхнула урядові кола Речі Посполитої до відмови від російської протекції, до виголошення відвертих антиросійських гасел, до розгортання доволі радикальних реформ, а потім залишила її і почала переговори з Росією про другий поділ. Надалі Пруссія найбільш уперто виступала проти проєктів відновлення польської держави, остерігаючись, що відновлена Польща буде домагатися повернення земель, забраних Пруссією.

Російська імперія використала поділи Речі Посполитої для залучення Пруссії та Австрії до коло своєї політики. Можливість підтримки одного з партнерів у змаганнях за домінацію в німецькому світі, схилила іншого до відновлення співпраці також і в польському питанні.

Тісно співпрацюючи між собою, Росія, Пруссія та Австрія здобули вирішальну перевагу на континенті. Перебуваючи на вершині могутності, Наполеон спробував змінити статус польських земель та розкладку сил в Європі, визначену трьома державами, однак зазнав поразки, а три імперії на чолі з Російською відновили своє домінування на континенті. Більше того, був запропонований Європі правовий консервативно-реакційний порядок, так званий Священний союз³. Було встановлено неподільне панування трьох імперій у Центрально-Східній Європі і визначених ними консервативно-реакційних порядків аж до 1918 р.

Наслідком такого домінування стало блокування процесу розвитку демократії у цьому регіоні Європи. Якби Речі Посполитій вдалося почати і розвинути модернізаційні процеси, започатковані в часи Чотирилітнього Сейму, то, очевидно, що подібні перетворення незабаром розпочались би і в її сусідів. Домінування цих трьох багатонаціональних імперій загальмувало процеси політичної емансипації багатьох малих і середніх народів Центрально-Східної Європи. Тільки розпад системи трьох імперій внаслідок Першої світової війни дали їм шанси на відродження та розвиток власної державності⁴.

Російська історіографія XIX ст. запропонувала чимало думок та тверджень, які можна умовно віднести до ліберального та консервативного напрямків історичної думки. Ліберальна історіографія більш лояльно розглядає процеси й події як власної, так і польської історії та дає позитивний відгук на прагнення до розвитку країни. Консервативний напрям захищає російську імперську політику та не допускає альтернативи своїм поглядам.

³ М. Тымовский, Я. Кеневич, Е. Хольцер, *История Польши*, пер. с польск., Москва (Весь Мир) 2004, 544 с.

⁴ Л. Конзеля, Т. Цегельский, *Op. cit.*, с. 102–103.

Участь Російської імперії у поділах Речі Посполитої розглядається російською історіографією як політика об'єднання “споконвічних” руських земель. Така точка зору утвердилася ще за часів М. Карамзіна. Суперечки розпочалися при аналізі мотивів уряду Катерини II у процесі поділів Речі Посполитої. С. Соловйов, М. Шильдер, П. Гейсман вважали, що Катерина II свідомо відстоювала національні інтереси російського народу під час поділів. За словами С. Соловйова, Катерині II було важко усвідомлювати той факт, що не усі землі, які вважалися руськими, увійшли до складу імперії після поділів. Однак вона розраховувала обміняти їх у Австрії на турецькі області. Історик наводить витяг із листа, написаного Катериною II до польських конфедератів, який за своєю суттю суперечить його висновкам. Зокрема, імператриця писала, що забирає Україну як компенсацію своїх збитків та за втрати людей.

Думка щодо нездатності Речі Посполитої до самостійного існування у російській історіографії була надзвичайно поширеною. У часи Кримської війни, М. Погодін на заклик: “Объявите независимость Польши”, піддав це безапеляційному сумніву: “Но может ли Польша существовать особо? Рассматривая внимательно, хладнокровно, и беспристрастно Историю Польши, чувствуешь, что она особо существовать не может...”, без будь-яких історичних доказів історик заявив: “... это есть страна дополнительная, пограничная, и отнюдь не самобытная”⁵.

Історик навіть не вважав за потрібне пояснити, яке значення він вкладав у поняття “прикордонна країна”? Теоретично кожна країна є прикордонною до сусідньої. З іншого боку, Річ Посполита розглядалася як межа між православним Сходом і європейським Заходом. У цьому випадку землі, які знаходяться по різні сторони від цієї межі, рівною мірою хотітимуть змістити реальний кордон, одна – на захід, інша – на схід. М. Погодін не сказав нічого нового до того, що всім було відомо, а пізніше було публічно сформульовано С. Соловйовим з приводу неминучості результату тривалого суперництва між Польщею і Росією. Фраза М. Погодіна звучала двозначно, а отже могла означати, що прикордонний стан може виявитися не на користь іншої сусідньої країни, тобто Російської імперії. До виходу у світ дослідження С. Соловйова його вчитель – М. Погодін у своїх працях, починаючи зі статті 1831 р. “Исторические размышления об отношениях Польши к России”, послідовно проводив ідею про те, що у результаті поділів Речі Посполитої Російська держава “возвратила то, что ей искони принадлежало”⁶.

⁵ М. Погодин, *Письмо о Польше*, [в:] М.П. Погодин, *Польский вопрос: Собрание рассуждений, записок и замечаний. 1831–1867*, Москва 1868.

⁶ А. Ширинянец, *Русский хранитель*, Москва 2008.

Стаття М. Погодіна мала назву “Исторические размышления об отношении Польши к России”, у журнальному тексті був ще і підзаголовок (опущений при передруку збірника у 1868 р.) “По поводу разных статей о том же предмете, помещенных в иностранных журналах”. Стаття, у якій автор включив “мысли, родившиеся при чтении польской истории, без всякого отношения к нынешним происшествиям”, була досить різкою відповіддю західноєвропейським історикам. У ній йдеться про польське питання, але не знайдемо належного висвітлення проблем слов’янських народів. Історик зауважував, що “славянские народы составляют почти десятую часть всей земной поверхности, и наконец, в лице России, занимают первое место в системе государств, следовательно имеют всемирное значение”⁷. Свої слова М. Погодін адресував навіть французькому історику Франсуа Гізо, чії заслуги в розвитку історичної науки він завжди визнавав.

М. Погодін був стурбований проникненням у Росію помилкових, на його думку, західноєвропейських поглядів. За його словами, у 1770–1790 рр. “Россия не сделала никаких похищений, как обвиняют наши враги, не сделала никаких завоеваний, как говорят наши союзники, а только возвратила себе те страны, которые принадлежали ей искони по праву первого занятия, на равне с коренными ее владениями”⁸. На підтвердження сказаного історик перерахував усі колись втрачені Росією володіння, намагаючись не пропустити жодного міста, ні однієї землі. У результаті виходило, що і за Литвою “что останется? Только часть губернии Виленской и Гродненской. Но и в сих местах литовцы (племя по своему происхождению столь же чуждое Польше, как и России) с незапамятных времен платили дань князьям русским, наравне с прочими славянскими и финскими племенами, вошедшими в состав Русского государства”. Тому російський історик без тіні сумніву заявляв: “Хто ж може сказати, що Росія має на Литву менше право, ніж Англія на Валіс (тобто Уеллс), або Франція на Бретань?”⁹.

Провідна роль С. Соловйова у російській історіографії визнавалася і за радянських часів, хоча при перевиданні його праць критики намагались дистанціюватися від деяких його поглядів. Критика В. Виноградовим книги XIV “Історії Росії...” (видання 1966 р.)¹⁰, обмежилася тим, що

⁷ М. Погодин, *Исторические размышления об отношении Польши к России*, Польский вопрос. Собрание рассуждений, записок и замечаний, Москва 1867, с. 1–10.

⁸ М. Погодин, *Исторические размышления...*, с. 2.

⁹ *Ibid.*, с. 4.

¹⁰ В. Виноградов, *Трудная судьба Екатерины II в историографии*, Век Екатерины II. Дела балканские, Москва 2000, с. 282–293.

детально описуючи роль Австрії і Пруссії в першому поділі, С. Соловйов “оставляет в тени роль России как реального третьего участника раздела, завладевшего частью Речи Посполитой”¹¹.

У “Історії падіння Польщі”, що була опублікована у 1863 р., тобто за рік до того, як війська Олександра II придушили Січневе національно-визвольне повстання в Польщі, С. Соловйов викладає свою точку зору на поділи Речі Посполитої більш докладно. Аналізуючи історію розділів, він виділяє такі три причини її падіння: “1) русские национальные движения, совершившиеся, как прежде, под религиозным знаменем; 2) завоевательные стремления Пруссии; 3) преобразовательные движения, господствовавшие в Европе с начала века до конца его”¹².

У такій постановці питання важко не помітити впливу на С. Соловйова ліберальних поглядів. У силу авторитету історика, теза про національний характер політики Катерини II у польському питанні, у тому розумінні, що основним мотивом її дій було повернення до складу Росії територій Білорусі, Правобережної України та приєднання Литви, з переважно православним населенням, стала загальновизнаною у роботах російських істориків як дожовтневого, так згодом і радянського періодів.

М. Данилевський називав політику Катерини II величнішою національною політикою, адже, співпрацюючи з Пруссією, Російська імперія вирішувала свої національні завдання щодо об’єднання¹³. П. Гейсман вважав, що керування національною політикою імперії здійснювала німкеня, яка краще піклувалася про національні інтереси країни, ніж вищі прошарки російського суспільства, які забули про це питання взагалі. Історик стверджував, що Катерина II виправила помилки Росії XVII–XVIII ст., коли Польща не була ліквідована, а Росія сподівалася на збереження Польщі із жахливим державним устроєм¹⁴. М. Данилевський підтримав таку точку зору, відмітивши, що ще у XVII ст. територія Речі Посполитої могла б бути закріплена за православ’ям та російським народом.

С. Татищев та М. Шильдер, вважали політику Катерини II такою, що відповідає інтересам народу, зазначаючи, що лише за правління Олександра I притримувалася ідеї права та справедливості, що згодом призвело до антиросійського її направлення¹⁵. Ф. Єленев вважав, що за часів

¹¹ С. Соловьёв, *История России с древнейших времен*, кн. XV, Москва 1966.

¹² С. Соловьёв, *Избранные произведения*, т. II, Ростов-на-Дону 1997, с. 197–522.

¹³ Н. Данилевский, *Россия и Европа*, Санкт-Петербург 1871.

¹⁴ П. Гейсман, *Начало конца Польши*, Санкт-Петербург 1898.

¹⁵ С. Татищев, *Из прошлого русской дипломатии*, Санкт-Петербург 1890.

правління Катерини II завершено збирання руських земель, а Польща була повернена до свого першопочаткового стану¹⁶.

Дехто з російських істориків критикував політику Катерини II. На думку М. Кояловича, якого ще відносять до представників білоруської історіографії, Катерина II не одразу зрозуміла значення приєднання для російського населення Західної Росії. Розумінню російських національних інтересів сприяла діяльність єпископа Г. Кониського. Самі поділи Речі Посполитої М. Коялович засуджував, пояснюючи, що розпад польської держави на польські та російські землі поєднувався з німецькою політикою, пов'язаною зі знищенням самостійності Польщі. М. Коялович висловлював консервативне та слов'янофільське звинувачення Росії в забутті національних інтересів: "... власть тогда у нас, все наше высшее общество пропитано было ненародным духом и не могло действовать в духе Алексея Михайловича"¹⁷.

Російська ліберальна історіографія, підтримуючи думку про об'єднання руських земель, зазначала, що уряд Катерини II керувався у першу чергу політичними інтересами, а не національними. М. Кареев, підтримуючи цю думку, пояснював ситуацію таким чином, що йшла боротьба між двома державами і в цій боротьбі релігійне питання – привід, національне – ігнорувалося, а соціальне – не порушувалося, все переборювали політичні інтереси. Історик досить переконливо доводить свою точку зору, підкреслюючи класові інтереси царизму, ставлення помічників Катерини II до російського населення у Речі Посполитій.

Та обставина, що польське питання у Росії XIX ст. було одночасно і предметом наукового дослідження, і фактом політичного життя не тільки визначало гостроту публіцистичних і наукових дискусій, а й часом відбивалося на науковій долі істориків, що займалися проблематикою поділів Речі Посполитої. Зокрема, російського історика М. Кареева, колишнього професора Варшавського університету звинувачували у "несамостійності"¹⁸, а сучасні російські історики вважають його "полонофілом"¹⁹.

Цей приклад є істотним не тільки тому, що він не поодинокий, а й тому, що аж до останнього часу трактування історії поділів Речі Посполитої залишається предметом гострої полеміки представників різних історичних шкіл європейських країн. Загальноєвропейське значення цього

¹⁶ Ф. Еленев, *Польская цивилизация и ее влияние на Западную Русь*, Санкт-Петербург 1863.

¹⁷ М. Коялович, *Чтения по истории Западной России*, Санкт-Петербург 1884.

¹⁸ В. Брабинский, *История польского народа*, Санкт-Петербург 1906, 587 с.

¹⁹ *Портреты историков. Время и судьбы*, т. I. Москва 2000, 280 с.

питання, що ставилося на розгляд усіх європейських конгресів XIX ст. Та щонайменше двічі – у 1830 і 1863–1864 рр. – викликло найгостріші кризи європейської системи міжнародних відносин, зумовило той факт, що фаза “війни всіх проти всіх” у дослідженнях польського питання затягнулася до відновлення державної незалежності Польщі в 1918 році.

М. Кареев стверджував, що представник російської політики в Речі Посполитій М. Репнін не вбачав суттєвої проблеми в стосунках католицизму та унії. Він не вважав, що народ за неї проливає кров та звертається до Росії з проханням про допомогу. Ще менше зацікавленості у цій проблемі проявляли пруси. Прикладом класових інтересів царського правління було збереження на цих землях польського землеволодіння до повстань 1830–1831 рр. та до січневого повстання 1863 р., після якого воно було ліквідовано. Події відповідали завданню об’єднання руських земель, однак мотиви, що призвели до цього, були іншими. Внаслідок їх політичне об’єднання південно-західної Русі із російською державою нічого не означало для місцевого люду, звільненого від влади Речі Посполитої²⁰. Подібну точку зору висловив М. Любавський: Катерина II дозволила дворянству у судах користуватися польською мовою та попередніми законами.

В. Мякотін вважав, що політика Катерини II у Речі Посполитій, не маючи можливості зіслатися на народні інтереси, посилялася на загальний принцип віротерпимості. Цей принцип нічого не давав російському населенню в Польщі, оскільки шляхта у своїй більшості була католицькою. Знайти опору у звичайному населенні Катерина II не могла, адже була володаркою всього кріпосного права у Росії, а в Польщі налаштувала проти себе усі польські політичні партії. Цією ситуацією і скористалася Прусія, однак в очах поляків основною винуватицею залишилася Російська імперія, як така, що відігравала найбільш активну роль у поділах²¹.

Винуватцем поділів Речі Посполитої у російській історіографії одностайно вважали Прусію. Деякі з російських істориків вважали поділи Речі Посполитої результатом дипломатичної поразки Росії, у результаті чого Прусія змогла нав’язати їй свою політику.

Відповідальність за перший поділ Речі Посполитої В. Ключевський покладав на пруського короля Фрідріха II, і це чи не єдине, що зближує його позицію з точкою зору С. Соловйова. Помилкою дипломатії Катерини II В. Ключевський вважав союз Росії з Пруссією, який замінив колишню традицію з петровських часів орієнтації на Австрію. Прусія, на

²⁰ Н. Кареев, *Новейшая польская историография*, Вестник Европы (1886. Декабрь) 535–588.

²¹ В. Мякотин, *Из истории русского общества*, Санкт-Петербург 1902.

його думку, відкривала сприятливіші можливості для вирішення проблем, пов'язаних із відносинами Російської імперії з Османською імперією та Річчю Посполитою. У результаті цього у ході російсько-турецької війни 1768–1774 рр. “польский вопрос стал частью турецкого”, а “русская дипломатия собственно поработала в чужую руку”, – констатував історик²².

У систематизованому вигляді свою оцінку катерининської епохи В. Ключевський викладає у нарисі “Императрица Екатерина II (1729–1796)”, який вперше з'явився у 1896 р.: «В ее деятельности были промахи, даже крупные ошибки, в ее жизни остаются яркие пятна. Но целое столетие легло между нами и ею. Трудно быть злопамятным на таком расстоянии»²³. Деякі думки В. Ключевського про правління Катерини II не завжди адекватно сприймаються через своєрідність його наукового мислення. Цілком зрозумілий саркастичний підтекст його зауваження про те, що думки Катерини “о создании среднего рода людей в смысле западноевропейской буржуазии были упразднены в России самой жизнью как излишние”²⁴. Оцінка політики Катерини була з підтекстом, називаючи її “системой нарядных фасадов с неопрятными задвірками”, а її особистість: “тщеславие доводило Екатерину, от природы умную женщину, до умопомрачения, делавшего ее игрушкой в руках ловких и даже глупых льстецов, умевших пользоваться ее слабостями”. Проте загалом В. Ключевський вважав, що Катерина “не может быть ни знаменем, ни мишенью; для нас она только предмет изучения”.

Оцінка катерининського царювання, яке охарактеризовано в “Курсі російської історії” В. Ключевського як майже банкрутство, моральне і економічне. Зокрема, історик визнає, що “людям, стоявшим под более близким действием ее военных и дипломатических успехов, результатом их представлялся небывалый подъем международного значения России”. Згадуючи слова Н. Паніна, що “Петр, выводя народ свой из невежества, ставил уже за великое и то, чтобы уравнять оный державам второго класса”, В. Ключевський відзначає, що у кінці царювання Катерини Росія стала вважатися першою військовою державою в Європі. І трохи раніше, але у зв'язку з цим: “Международный горизонт России раздвинулся дальше ее новых пределов²⁵, и за ними открылись ослепительные перспективы, какие со времен Петра I едва ли представлялись самому воспаленному русскому

²² В. Ключевский, *Курс русской истории*, ч. V, Москва 1937.

²³ В. Ключевский, *Афоризмы. Исторические портреты и этюды. Дневники*, Москва 1993, с. 233–294.

²⁴ *Ibid.*

²⁵ С. Соловьев, *Избранные произведения*, т. II, с. 197–522.

глазу: взятие Константинополя, освобождение христианских народностей Балканского полуострова, разрушение Турции, восстановление Византийской империи”.

Незважаючи на помітний скептицизм, який видно в оцінці В. Ключевським геополітичних планів Катерини та її наступників він робить у кінці свого нарису зауваження щодо таємниці популярності Катерини. Думка полягає у тому, що “в ее всесветной славе русское общество впервые почувствовало свою международную силу, она открыла ему его самого”²⁶. Не дивно, що подібні парадоксальні судження В. Ключевського, професора Московського університету і Московської духовної академії, наштовхували до наукової полеміки, особливо потрапляючи у контекст протиріч, які пов’язували московську та петербурзьку історичні школи.

Серйозним внеском у вивчення складної динаміки становлення взаємин у трикутнику Петербург, Берлін, Відень стала монографія О. Трачевського “Союз князей и немецкая политика Екатерины II, Фридриха II, Иосифа II. 1780–1790”²⁷. Ця докторська дисертація професора Харківського університету, перекладена німецькою мовою, отримала високі оцінки в Німеччині і Австрії. Історія першого поділу висвітлюється О. Трачевським у IV розділі “Початкова німецька політика Катерини II”. Тут автор з’ясовує переплетення інтересів Росії і двох німецьких держав, пояснює логіку поведінки правителів. Системно викладений фактичний матеріал, яскраві характеристики пруських і австрійських дипломатів, які мали стати учасниками другого і третього поділів Речі Посполитої.

У своїй праці О. Трачевський першим робить спробу переглянути традиційний поділ зовнішньої політики Катерини II на два періоди: до і після російсько-австрійського союзу 1781 р. Розглядаючи східне питання у якості “ключа” до розуміння політики Катерини, О. Трачевський показує тим самим наскрізну ідею її зовнішньої політики.

Праця В. Більбасова з історії катерининського царювання доведена до 1765 р.²⁸ Проведений ним на основі широкого кола, у тому числі раніше невідомих архівних джерел аналіз становлення особистості і політичних поглядів Катерини II, її внутрішньої і зовнішньої політики в перші три роки царювання є одним з найбільш глибоких і ґрунтовних у російській історіографії. Велику цінність мають і опубліковані В. Більбасовим у додатках до

²⁶ В. Ключевский, *Афоризмы. Исторические портреты и этюды. Дневники*, с. 233–294.

²⁷ А. Трачевский, *Союз князей и немецкая политика Екатерины II, Фридриха II, Иосифа II. 1780–1790*, Санкт-Петербург 1877.

²⁸ В. Бильбасов, *История Екатерины II*, т. I–II, XII, ч. I, II, Берлин 1896.

першого і другого тому його монографії матеріали архівів зовнішньополітичних відомств Саксонії і Франції, а також ґрунтовний розбір російської та західної літератури з катерининської епохи у першій і другій частині XII тому.

Погляди В. Більбасова на поділи Речі Посполитої викладені у низці його статей і історичних нарисів. Особливий інтерес мають його пізні публікації, зокрема нарис про Катерину II в ювілейному збірнику “Государы из дома Романовых”, що вийшов у Петербурзі в 1913 р. Полемізуючи з усталеною на той час у російській історіографії думкою про помилковість потрійного формату поділів Польщі, В. Більбасов стверджує: “Подчинение Польши одной России должно быть признано невозможным; сохранение Польшею самостоятельности представляется весьма маловероятным: с середины XVII века до первого раздела Польши не менее десяти раз возникали и обсуждались в дипломатических переговорах проекты такого раздела. При таких условиях участие России в разделе приходится признать неизбежным”²⁹.

Не усі твердження В. Більбасова є беззаперечними. Зокрема, теза про моральний аспект польських поділів “как дела безнравственного, неблагородного” він поділяє думку більшості інших дореволюційних російських істориків: “Никто не ставит вопроса, имели ли турки нравственное право покорять сербов или болгар... Попытку такого же расчленения русской земли, какому подвергалась Польша, она сама производила на полтора столетия ранее, отнимая от Московского государства Северщину и Смоленск”³⁰. В. Більбасов робить висновок, що поділи Речі Посполитої цілком вписувалися у рамки загальноприйнятих норм міжнародних відносин XVIII ст.

Історія першого поділу викладається В. Більбасовим вкрай лаконічно. Проте, підхід до головного у його час питання про “роль і значення у цій справі кожного з трьох його учасників” позначений досить чітко. Відмітивши, що “по самому существу дела переговоры велись в тайне, с большой осторожностью, и каждый из трех участников не очень доверял двум другим: каждый опасался, что два другие могут соединиться и, поделив несколько больше выгод между собою, ограничить участие в дележе третьего”. За словами історика “много недомолвок, попыток скрыть

²⁹ В. Бильбасов, *Памяти Императрицы Екатерины II*, Русская старина (1896. Ноябрь) 241–280.

³⁰ В. Бильбасов, *Императрица Екатерина II Алексеевна, Государы из дома Романовых. 1613–1913*, т. II, Москва 1913, с. 1–127.

свои истинные желания” як у дипломатичному листуванні епохи першого поділу, так і в пізніших заявах дипломатів держав, які взяли в ньому участь. З цим застереженням він у такий спосіб вибудовує закономірний хід подій, за яким діяв механізм переговорів щодо поділів: “Занятие австрийцами осенью 1770 года Ципса и Новоторга, визит в Петербург принца Генриха Прусского (осень 1770 – весна 1771 г.) и, наконец, известное заявление Екатерины в беседах с принцем Генрихом о том, что Пруссия и Россия могли бы последовать примеру Австрии, заняв области Польши”. Викладаючи таким чином підготовку справи, В. Більбасов головну роль у формуванні російської політики на польському напрямку відводить Катерині³¹.

Ф. Уманець закликає розглядати поділи Речі Посполитої з точки зору загальнослов'янських інтересів. Історик наполягає на думці, що потрібно було забрати всю Польщу, або управляти країною через М. Репніна. Перший варіант був неможливий відразу, а другий мав шанси на успішну реалізацію, а згодом склалися б обставини для повного приєднання. Приєднання Польщі, зазначав Ф. Уманець, дало б перевагу слов'янській політиці Європи³². Така думка значно відрізнялася від консервативно-слов'янофільських переконань М. Данилевського. Історик не вважав збільшення Прусії для Росії небезпечним: “... пусть увеличится Пруссия до всевозможных пределов, – т. е. соединит всю Германию (даже и Австрию), завладеет Голландией, – все еще будет ей далеко не под силу выходить против России один на один”.

У польській історіографії особливо підкреслюється той факт, що саме через поділи Польщі Росія, усупереч власним інтересам, перетворила Прусію в успішну країну Центральної Європи. Крім того, зазначав В. Ключевський, знищення польської держави не усувало Росію від боротьби з польським народом: не пройшло й сімдесяти років, а ми (Російська імперія) вже тричі воювали з поляками (1812, 1831, 1863 рр.). За словами історика це все доводить життєві сили польського народу. Подібну точку зору висловлювали О. Пипін, М. Коялович, М. Кареев, О. Погодін.

Важливою особливістю формування поглядів російських істориків на поділи Польщі стало те, що польське питання в дореволюційній Росії було одночасно і предметом наукового дослідження, і фактом політичного життя. Наслідком поділів Речі Посполитої стала втрата незалежності на сто двадцять три роки, а якщо брати до уваги ще й перший поділ і час повного контролю Російської імперії над життям польської держави, то

³¹ В. Бильбасов, *Памяти Императрицы Екатерины II*, с. 241–280.

³² Ф. Уманец, *Вывожение Польши*, Москва 1872.

на понад двісті років, і сталося це тоді, коли поляки почали опановувати внутрішню анархію і взялись за модернізацію державного устрою та права. Катастрофа держави в такий час вибору не дала: народ, зокрема його еліта, не міг змиритися з такою ситуацією і прагнув з особливою силою до якнайшвидшого і негайного відновлення незалежності. Це стало однією з причин змов і національних повстань.

Польща двісті років перебувала у політичному небутті, пошматована та упокорена, під зверхністю інших держав. Але вже тоді, в час приготувань до першого поділу, Жан-Жак Руссо закликав поляків, щоб вони не дали себе поглинути, “перетравити” або ж зденаціоналізувати. Представник радикального польського патріотизму Станіслав Сташіц напередодні відновлення політичного життя у співпраці з Наполеоном сказав: “Впасти може велика нація, загинути – тільки нікчемна”. Це гасло пам’ятали наступні покоління поляків упродовж усього ХІХ ст., змагаючись за зміни у польському політикумі після фатальних наслідків.

Польське питання залишалося актуальним для російської історіографії упродовж усього ХІХ ст. та пізніших часів та набрало у ній досить помітного розголосу. Історики країн-учасниць часто зверталися до розгляду основних мотивів та майбутніх планів, щодо Речі Посполитої. Російська історіографія демонструє дещо суб’єктивний аналіз подій, адже представляє думку безпосереднього учасника нищення польської держави, тому одним із найважливіших завдань вважала виправдання політики царського уряду.

Леся Мушкетик

СЛОВ'ЯНСЬКЕ НАРОДОЗНАВСТВО НА СТОРІНКАХ ІСТОРИКО-СТАТИСТИЧНОЇ СЕРІЇ “АВСТРО-УГОРСЬКА МОНАРХІЯ В ОПИСАХ ТА ІЛЮСТРАЦІЯХ” (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)

Славістика, становлячи єдиний комплекс дисциплін, водночас проходила різні етапи свого розвою в різних країнах на різних теренах. Природно, найбільші еволюційні можливості вона отримала в слов'янських державах, де зосереджувалися основні її центри, періодичні видання, гуртувалися дослідники. Між тим зацікавлення цією проблематикою здавна спостерігається і в неслов'янських країнах й обумовлюється низкою найрізноманітніших чинників. Однією з таких є Угорщина, де слов'янознавство мало свої особливості.

У процесі історичного розвитку угорці мали численні зв'язки зі слов'янськими народами, які й нині є їхніми сусідами. Окремі слов'янські спільноти, і навіть етноси упродовж тривалих історичних періодів входили до складу Австро-Угорської монархії, це зокрема словаки, хорвати, українці-русини та ін. Спільне перебування в одній державі, спільні історичні події та війни, побут і звичаї, не могли не відбитися в культурі, як угорців, так і слов'ян, що чи не найяскравіше виявилось у сфері народної – матеріальної та духовної – культури. Сусідство зі слов'янами, спільне проживання спонукало угорських дослідників звернутися передусім до своїх безпосередніх сусідів, аби краще пізнати їх мову та культуру, усвідомлюючи, що тим самим вони збагатять і краще осмислять свої власні духовні набутки.

Відомості про слов'ян здавна вміщують у різноманітних історичних та статистичних працях, щоденниках, мандрівних записках, що входили в тогочасній Австро-Угорщині. У кінці ХІХ ст., час активного формування науки, тут розвивається і славістика, репрезентована передусім народознавством, вивченням слов'янських народів та нацменшин, що значним числом проживали на території угорської частини двосединої монархії (усього 25 мільйонів – половина населення імперії)¹.

Народознавство, зокрема календарна і сімейно-обрядовість слов'ян, серед них українців, займала значне місце на сторінках угорських історико-

¹ Л.В. Покос, *Славянские народы Австро-Венгрии*, К. (Типография АО П. Барский в Киеве) 1915, 103 с.

статистичних видань зламу XIX–XX ст. Серед них слід назвати фундаментальну серію “**Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen**” (Австро-Угорська монархія в описах та ілюстраціях, 1885–1902)², ініціатором видання якої став спадкоємний австрійський принц ерцгерцог Рудольф. Серія вважається одним із найбільш масштабних починань імперії, вона нараховує 21 том, з багатими ілюстраціями. Спершу було підготовлено матеріали німецькою мовою, які згодом перекладалися угорською. Головний редактор видання (з угорського боку) – відомий угорський письменник і громадський діяч Мор Йокаї. До редколегії серед інших увійшов і талановитий етнолог Антал Германн, серію ілюстрацій виконав Їгнац Рошкóвич – угорський живописець та графік русинського (українського) походження, представник академічної школи Мюнхенського реалізму.

У томах серії подано географічні, краєзнавчі, історичні та етнологічні описи регіонів, де проживало багатонаціональне населення. Починаючи з Відня, через нижню Австрію і Тіроль до Боснії і Герцеговини по черзі описано кожен край, його населення і національності, нацменшини, їх мови, спосіб життя, традиції, одяг включно з історією, географією, кліматом і природою. У вступі зазначено, що у серії йтиметься про “Народне життя і народні особливості, як вони виникають і побутують, як пов’язані з духом країни, кліматом, природою і освоєнням землі... По цьому простежимо подальший історичний процес: як потрапили сюди окремі народи; як германці завойовували їхні країни; як переселялися слов’яни і чехи, на півдні і півночі; як мадяри під проводом Арпада, перейшовши через Карпати, завойовували багату країну”³.

Щодо українців, то на той час вони мешкали в обох частинах імперії – австрійській та угорській. Народознавчі огляди з австрійської частини увійшли до таких розділів: “Народ Галичини” – праця Шандора Барвінського “Життя рутенського народу”. У розділі “Народ Буковини” знаходимо праці Василя Ключенка “Будова тіла жителів”; Шандора Монастирського “Рутени”; Раймунда Кайндля “Туцули”. Слід зазначити, що більшу частину перекладів з німецької мови здійснив етнолог, історик літератури Лайош Катона. Він брав участь у заснуванні Угорського етнографічного товариства, за його програмою з’ініційовано видання першого числа часопису “Етнографія” (Ethnographia), який він редагував у

² *Österreichisch-Ungarische Monarchie vagy Österreich-Ungarn = Osztrák-Magyar Monárshia írásban és képen*, Budapest 1886–1901, k. 1–21.

³ *Österreichisch-Ungarische Monarchie vagy Österreich-Ungarn = Osztrák-Magyar Monárshia írásban és képen*, Budapest 1886, k. 1, p. 23.

1891–1892 рр., а далі спрямовував його діяльність. Катона – зачинатель нової угорської фольклористики, особистість широких європейських поглядів. Головне спрямування його студій – порівняльне дослідження казок, він підготував працю “Угорські типи казок” (1903, 1904). Інші важливі теми його праць – питання міфології та народних свят (“Міфологічні напрями і методи”, 1896; “Фольклорний календар”, 1912) та ін.

Один із розділів видання написав німецький дослідник Раймунд Фридрих Кайндль, який жив і працював на Буковині, в Чернівцях, здійснював історичні та народознавчі дослідження на Буковині, Галичині та північній Угорщині, зокрема займався гуцулами, бойками та ін. Окрім описів матеріальної культури мешканців регіону, Кайндль залишив чимало описів духовної, їхніх обрядів, вірувань, переказів, усних оповідей⁴. Особливе зацікавлення Кайндль виявляв до багатой демонології Гуцульщини. Філарет Колесса свідчив, що своїми працями вчений не лише прислужився українській етнографії, а й значною мірою сприяв популяризації відомостей про український народ та його етнографічні особливості в західноукраїнській науці та пресі⁵. Про нього писав і Володимир Гнатюк⁶.

Зупинімося детальніше на розвідках з Угорської частини імперії. У 18 томі в підрозділі “Регіон східно-південних Карпат” вміщено праці про українців-русинів Мігая (Михайла) Фінцицького “Область Унг” (сучасна Ужгородщина) з детальним описом міст і сіл краю, Антала (Антон) Годинки “Рутени”, Тиводара Легоцького “Область Берег” (Берегівський район) з додатком опису ведмежого полювання спадкоємного принца Рудольфа в околицях Мукачева, а також Жигмонда Перені “Область Угоча” (Виноградівський район) та Вараді Габора “Область Марамарош” (Тячівський район).

Переважно країнознавчі відомості містять тексти Т. Легоцького та М. Фінцицького, слід згадати, що вони були посередниками між угорською та українською культурою, зокрема їм належать перші переклади пісень та казок українців-русинів угорською мовою⁷. Тивадар Легоцький – юрист, археолог, історик, музеолог, етнолог є автором численних наукових праць з історії Закарпаття та Угорщини. Однією з його найвідоміших робіт

⁴ R.F. Kaindl, *Der Festkalender der Rusnaken und Huzulen*, Mitthailungen der Geographische Gesellschaft in Wien, Heft 6–7 (1896).

⁵ Ф.М. Колесса, *Історія української етнографії*, К. (ІМФЕ ім. М. Рильського НАНУ) 2005, 368 с.

⁶ В. Гнатюк, *Вибрані статті про народну творчість*, К. (Наукова думка) 1966, с. 38.

⁷ T. Lehoczky, *Magyar-orosz népdalok*, Sárospatak 1864; M. Fincziczky, *Magyar-orosz népdalok*, Budapest (Kisfaludy Társaság) 1870, 182 p.

є “Beregvármegye monographiája” (Монографія Березької жупи, 1881–1882, 3 т.), “Munkács város új monographiája” (Нова монографія міста Мукачева, 1909) та ін., які серед інших містять і дані з етнології. Мігай Фінцицицький свого часу був мером м. Ужгорода, крім пісень переклав угорською мовою твори І. Франка, М. Коцюбинського, Марка Вовчка.

Антоній (Антал) Годинка – знаний історик, філолог, славіст, дійсний член Угорської академії наук, з 1942 р. голова “Подкарпатского Общества Наук”, збирав народні пісні рідного краю й підготував їх до друку під назвою “«Сто наших співанок» – туй, там призазберав Соқырницький Сиротюк”, однак їх вдалося опублікувати лише в наш час⁸. Годинці належать такі праці, як “Глаголница; Сбірка всѣх глаголовъ карпатсько-русинського язика” (перевид. 1991); “Утцюзнина, газдуство и прошлостъ южнокарпатських русинувъ” (перевид. 2000), він є укладачем русинсько-мадярського словника. Годинці належить розлогий народознавчий опис українців-русинів у згадуваній історико-статистичній серії під назвою “Рутени” – в Угорщині українців ще називали *русинами, угрорусами, руснаками, оросами, кішоросами*. Таким чином, Антон Годинка подає їх кількість, детально простежує історію та облаштування на території Угорщини, церковний устрій, назви і самоназви – *гуцули, бойки, лемаки, дички, бляхи*, подає розлогі відомості з народного одягу, житла, зовнішнього вигляду, харчування, менталітету. Є тут і мальовані ілюстрації до текстів.

Дослідник зазначає, що русини люблять спів, танці, жарти. Народні пісні дослідник розділяє на розбійницькі, пастуші та любовні. Серед останніх називає прядильні, весільні (ладкання) та сезонні. Тут зустрічається доволі багато забобонів, вірувань (гонихмарник, вовкун, чорнокнижник), з міфології збереглися назви богів – Перун, Волос, Лада, Дунда. Годинка описує перебіг весільного дійства в регіоні з його місцевими назвами.

Щодо хорватів, то в 21 томі підрозділ “Давня релігія, родинне життя, народний характер, садиба” написав Нандор Гефеле (переклад Л. Катони). Відомий хорватський фольклорист, музикознавець та композитор Франьо (Ференц) Ксавер Кухач подав розлогий опис народної музики хорватів, її історії, з взірцями текстів та нот (переклад Бели Станко). Кухач немало уваги приділяє з’ясуванню давніх язичницьких витоків пісень, віддаючи данину тогочасному тяжінню до міфології. Він описує народні інструменти – гуслі, дуду, тамбуру, трембіту та ін., гусярську традицію, так звану “академію сліпих” тощо. Аналізує він і народні танки,

⁸ А. Годинка, *Пісні наших предків*, підг. текстів Ю. Туряниці, І. Удварі, А. Арпи, Будапешт; Ужгород (Інтермікс) 1993, 167 с.

зокрема найпоширеніший – круговий танок *коло* та його варіанти: святкове *коло* чи *оро*, юнацьке (героїчне), жіноче, жартівливе.

Антал Гаджич подав відомості про південноугорських сербів – їх історію переселення до південної Угорщини, ментальні риси (дещо романтизовано), одяг, житло тощо. Є в нього скрупульозний опис народних календарних та родинних свят та звичаїв. З останніх – це викрадання дівчат (отміца), дівочий ярмарок (ябука, верідба), хрещення (крштене), поховання (погреб), він подає широку картину сербських весільних обрядів, їх перебігу, назв дійових осіб, є тут приклади пісень та діалогів, примовок, прогнозів тощо. Дослідник залучає відомості про гуслі та гусярів, сербські народні танці, зокрема коло, обставини його виконання та приклади пісень якого він додає. На жаль, взірці пісень подано лише угорською мовою.

До праці увійшли й описи календарних обрядів, це зокрема дії в час жнив (жетва) з додатком пісні про гру в колос. А ще додола – обряд викликання дощу, збирання винограду (берба), прядки (прело), всі із пісенними вставками. Автор констатує, що до текстів увійшли загадки, ігри (вибори коханого, забиття барана), казкові та ін. елементи. Далі він подає опис Різдва, коли господар приносить із лісу до хати дубову колоду (бадняк) й зі словами “Доброго вечора, щасливого Різдва!”, кидає її до вогню. Увечері розкидають солому і виконують ритуали по забезпеченню здоров’я худоби тощо. Наступного дня приходять гості (перший гість – полажайник), родина сідає до столу.

З весняного періоду до народного календаря належить цвітна неділя (цветі), Дюрдев день, пасха (ускрс). Наступного дня після пасхи групи хлопців з дудами і тамбурами ходять поливати дівчат, а в понеділок виконується ритуал братання (дружічало). Найпопулярнішими з весняних свят, на думку автора, були Трійця (духові), обряд королев (краліце), день пастухів – св. Івана (Іван-дан) з розпалюванням вогнища, водінням кола та піснями. У кожній сербській сім’ї був день святого захисника, це “слава чи свечарство”.

Гаджич свідчить: “У сербського народу досить жваве почуття до пісні та поезії, у його вустах живе ціла скарбниця народних пісень та інших творів. Пісня полегшує йому тяжку працю. На всю природу він дивиться поетичними очима. Жайворонок – у піснях – кличе працювати селянина, перепел висміює лінивого робітника, соловей вчить кохання дівчину та парубка, сокіл надихає мисливця на полювання, ворона приносить сумну звістку”⁹. Персонажами сербських вірувань є віла, відьма (її варіант – мора), злі духи, вампір (вукодлак).

⁹ *Österreichisch-Ungarische Monarchie vagy Österreich-Ungarn = Osztrák-Magyar Monárshia irásban és képen*, Budapest 1886–1901, k. 13, p. 98.

Розділ “Угорські словаки” (їх ще називають тоті) підготував Адолф Пехані, який подає відомості про їх чисельність, житло, народження і хрещення, весілля, деякі весняні свята, звичаї в час жнив – толока (гомола) (т. 15). Він згадує про певні ворожіння, прогнози, звичаї молоді у дні св. Ондreja, Катаріни, Мікулаша.

Далі йдеться про народну медицину і заняття пастухів-тотів. Детально описано пастуший побут та його обставини – колибу, пасовисько, харчування тощо. Автор подає вірування пастухів у вовкулака (влколак): той лишається неушкодженим навіть пострілом з рушниць, може з’їсти разом 20–30 овець. А чорнокнижник небезпечний своїм зв’язком з драконом, він може літати на ньому, й дракон своїм довгим хвостом торкає збиває верхівки дерев. Коли чорнокнижник щось читає з таємничої книги, з землі виповзають змії та жаби. Однак пастух знає засоби захисту від вовкулака та чорнокнижника. Описуючи пастуший одяг, Пехані зазначає, що матеріал для нього місцеві словаки виробляють самі, вони вміють також гарно вишивати.

У піснях тотів, на думку автора, панує елегійний настрій, а самі пісні супроводжують жінок повсюдно. Пехані аналізує форму пісні, її ритміку, мелодії, зазначає, що в нові часи словацькі тексти часто співають на угорську мелодію, чимало звучить і угорських пісень. Серед жнивних він називає дівочі пісні, т. зв. травніці, що нагадують польські краков’яки. У піснях оспівано татарські часи, Могацьку битву, турецькі війни, облогу Сігетвара, Егера, події 1848–1849 рр. тощо. Є пісні про Ракоці Ференца II та повстанців-куруців: “Лети, лети, лети над нами, орле”, “Побили орли сокола, голубів” та ін. Автор згадує відомі збірки словацьких пісень Яна Коллара, Павела Йозефа Шафарика, місцеву збірку пісень 1866 р. З побутових казок найпопулярнішими він вважає твори про закопані, заховані скарби, відомого розбійника Яношика, про нього складено й чимало топонімічних легенд. Є в місцевих словаків і чарівні казки з численними надприродними персонажами, перетвореннями, фантастичними предметами. Принагідно автор згадує збірки словацьких казок.

Окремі підрозділи мають назви: “Народний одяг словаків” Пала Шохана та “Мова й література словаків” словацького мовознавця та перекладача Самуела Цамбела.

Підрозділ “Венди (словенці) областей Зала та Ваш” (т. 13) підготував угорський етнограф і педагог Балінт Беллошич. Відомий передусім як дослідник культури місцевих сербів, хорватів та словенців, він працював учителем у Байі, збирав фольклор та етнографію слов’ян, вивчав

угорську, німецьку народну культуру. У своїх статтях “Дані з Угорщини про літні свята”, “Додола”¹⁰ та інших він розглянув обряди й обрядовий фольклор південних слов’ян.

Спершу Беллошич подає місцеві назви сербів, хорватів та словенців – *бунсваци, шоками, венди* тощо, описує зовнішність та риси характеру вендів. Зауважує, що народ тут забобонний, чимало вірувань, які він наводить, існувало у сув’язі з народженням, смертю, господарчими ритуалами й засторогами. Далі слідує опис весільних ритуалів та звичаїв.

Щодо пісень, автор свідчить, що їх не дуже багато, основна тематика любовна, релігійна, їм властиві описи природи. Є кілька гарних балад, романсів, які опубліковано словенською мовою та в перекладі угорською, напр.:

“Sinek Martinek, Paj! kam si hodo ti?”	“Oh lüba moja mat Na zelene travnike”.
“Sinek Martinek, Pa kâ si delao tam?”	“Oh, lüba moja mati, Kobile páso sam”.
“Sinek Martinek, Pa kâ si vido tam?”	“Oh lüba moja mati Tri béle deklice”.
“Sinek Martinek, Pa kaj so delale?”	“Oh, lüba moja mati Rože so bralê”.
“Sinek Martinek, Pa kaj do z’rožami?”	“Oh, lüba moja mati Vénce plele so”.
“Sinek Martinek, Pa ka do z’véncami?”	“Oh lüba moja mati Mariji do’j dale”.
“Sinek Martinek, Pa kâ s’ti delale?”	“Prelüba moja mati Sercé so mi vzelé!” ¹¹

Автор фіксує й чимало розлогих пісень-прощань – із загиблими солдатами, заробітчанами та ін., тут прощаються з батьками, родичами, односельцями, коханими. Водночас мало світських, більше релігійних пісень. Беллошич пише про любов словенців до співів: “Співають на полі, при тріпанні льону та коноплі, з раннього ранку до пізнього вечора дівчата й жінки навколо печі для сушіння льону в кінці села, співають під грюкіт парової машини обидві статі, навіть не раз у корчмі. Коли старший чоловік жене скотину з ярмарку, то знявши капелюха, співаючи, простує за худобою”¹². Місцеві жителі змушені часто їздити на заробітки, де теж співають, й немало пісень запозичують від німців. Щодо угорських, то мало хто серед народів Угорщини знає їх так багато як словенці. Переймають одну мелодію, ачи разом текст та мелодію. Словенці люблять танці, найпаче німецький дрехер (вальс) та інший танок, перероблений з польки. Полнобляють вони й чардаші. Підчас танцю повторюють приспівку: драйлірайламдрайламлойа!

¹⁰ B. Bellosics, *Dodola*, Ethnographia 6 (1895) 418–422; B. Bellosics, *Magyarország adatok a nyári napforduló ünnepéhez*, Ethnographia 13 (1902) 25–31; 70–78; 117–127.

¹¹ *Österreichisch-Ungarische Monarchie vagy Österreich-Ungarn = Osztrák-Magyar Monárshia irásban és képbén*, k. 13, p. 8.

¹² *Ibid.*, p. 9.

Підсумовуючи, слід сказати, що до згадуваної серії ввійшов розлогий і цінний етнологічний матеріал. І хоча він має загалом описовий характер, та ці описи позначені скрупульозністю і дають широку картину матеріального та духовного життя народів Угорщини, зберігають цінні відомості для нащадків. Унаочнюють і збагачують видання чудові ілюстрації до текстів з народного життя та побуту місцевих жителів. Видання заслуговує на подальше поглиблене вивчення, зокрема відомостей з історії, народознавства, краєзнавства слов'ян, надто українців західних теренів.

Інна Мороз

**СЛАВІСТИЧНІ ПОГЛЯДИ ІВАНА КРИП'ЯКЕВИЧА
ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЙОГО НЕОПУБЛІКОВАНОЇ МОНОГРАФІЇ
“КИЇВСЬКА РУСЬ (ПОЧАТОК КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ)”**

Видатний український історик Іван Крип'якевич, як державник, в основу періодизації України поклав етапи становлення української державності. Це позначилось на проблематиці його монографій, присвячених ключовим моментам державотворення: “Студії над державою Богдана Хмельницького” (1925–1927, 1931), “Богдан Хмельницький” (1954), “Галицько-Волинське князівство” (1984). Як видно, в цьому переліку не було окремого дослідження з історії княжої Русі. Цим періодом безпосередньо він займався наприкінці свого життя. З кінця 1950-х рр. вчений почав працювати над історією Київської Русі, що мала стати частиною багатотомної “Історії УРСР”. Але уже на початку 1960-го року запланований 12-и томник було вирішено скоротити до 5-и томів. У листі до Ф. Шевченка від 21.2.1960 І. Крип'якевич висловив схвильованість з цього приводу, бо доведеться скорочувати “широке полотно” цікавого матеріалу¹. Вчений з великим інтересом працював над темою. Хворий, на схилі літ, він навіть взяв піврічну відпустку, звільнивши від адміністративної роботи час для завершення своїх справ, у т. ч. для закінчення роботи над “Київською Руссю”. У 1962 р. він перередагував свою працю. У листопаді 1962 р. І. Крип'якевич повідомляв, що закінчує, “вигладжує” “Київську Русь”, турбувався про її рецензування². У Родинному архіві І. Крип'якевичів збереглась папка “Київська Русь”³. За відповідним нарисом, що міститься в ній, спробуємо охарактеризувати славістичні погляди історика.

Найперше місце серед державних об'єднань східних слов'ян, на думку І. Крип'якевича, займало Київське князівство. Він зауважував, що прямі дані із часів виникнення цього об'єднання не збереглися, а літописні перекази зазнали втручання пізніших редакторів і вимагають критичного підходу⁴. Значний матеріал дають археологічні дослідження.

¹ Листування І. Крип'якевича та Ф. Шевченка, ІР НБУВ, ф. 349, спр. 1208, арк. 1.

² *Ibid.*, спр. 1233, арк. 1зв.

³ І. Крип'якевич, *Київська Русь (Початок Київської держави)*, 72 арк., Родинний архів Крип'якевичів, Папка 11.

⁴ *Ibid.*, арк. 1.

Передумовами економічного піднесення Києва І. Крип'якевич вважав його розміщення в лісостеповій зоні, над Дніпром – однією з основних водних артерій східної Європи, наявність приток Дніпра (Прип'яті і Десни) як природних шляхів, а також сухопутного шляху зі сходу на захід, що здавна проходив біля Києва.

Вчений вказував, що заселення території Києва почалося вже з палеоліту. Постійне заселення київської території, яке можна ідентифікувати за пам'ятками слов'янської культури поховань, І. Крип'якевич відносить до межі нової ери. Він вказує на сліди поселень, виявлені на Андріївській (Старокиївській горі), на горі Киселівці. Історик зазначає, що посуд належить до зарубинецької та черняхівської археологічних культур.

Як свідчать археологічні знахідки, місто складалось з окремих самотійних поселень, які поступово з'єднувались у великий Київ. Вказуючи, що період з V по VII ст. – найменш досліджений у зв'язку з недостатньою кількістю археологічних знахідок, історик наводить опис відомих з VII–IX ст. городищ (на Андріївській горі (центр міста), над Йорданською церквою та на Киселівці). Знахідки арабських монет (VII – початку X ст.), та візантійських (X–XI ст.) дають підставу І. Крип'якевичу зробити висновок, що розвиток зовнішньої торгівлі та організація економічного життя міста перебували під одним політичним керівництвом.

Проте історик зазначає, що чітких вказівок на те, хто саме в цьому періоді займався організацією верховної влади в Києві, керівництвом зовнішніми зв'язками міста, будівництвом київських фортифікацій немає. Розглядаючи цей період у рамках формаційного підходу, І. Крип'якевич вважає, що літописець у легенді про заснування Києва Києм, Щеком, Хоривом і їх сестрою Либіддю спрощував історичний перехід від первісно-общинного ладу до феодального, виводячи його прямо із родового. Він пояснює це відсутністю конкретних відомостей про економічний розвиток Києва, виникнення феодальної верхівки, становище полян серед інших племен та робить спробу реконструювати процес виникнення князівства у полян (Київського князівства) на основі літописних даних про соціально-політичний лад інших племен, насамперед деревлян, в яких управління зосередилось у руках племінної знаті ("луччих мужів"). Вчений був впевнений, що у ранньому Києві відбувся аналогічний процес, який відрізнявся лиш тим, що племінна верхівка була сильнішою і саме вона відіграла головну роль у розвитку Києва⁵. Виникнення київських городищ, особливо великого города на Андріївській горі, історик пов'язує

⁵ І. Крип'якевич, *Київська Русь (Початок Київської держави)*..., арк. 5.

з необхідністю захищати місто від сусідніх племен та зовнішніх ворогів (болгар, угрів, хозар).

І. Крип'якевича, як джерелознавця, цікавить достовірність інформації літописного переказу про початок Києва. Будучи переконаним, що оповідання має легендарний характер, він виводить імена епонімів Києва із топографічних назв⁶, у той час як літописець, навпаки, узалежнює походження географічних назв від легендарних імен. Історик підкреслює, що питання про князювання Кия у народній традиції “не було цілком певним”⁷. У найдавнішому літописі Кий і його брати відображені тільки як засновники міста, а про їх княже становище згадки немає. Крім того, історик згадував також інший народний переказ – про Кия, що був перевізником на Дніпрі. Вчений допускає правдоподібність деяких здобутих редакторами “Повісті” історичних матеріалів про Кия, які відстоювали погляд, що він був князем та засновником Київської династії (прийом у імператора у Константинополі, заснування міста на Дунаї). Аналізуючи дані про існування князівств в інших, менш розвинутих племен, І. Крип'якевич вважає вірогідним існування князівства і в Києві, як в одному з найбільших центрів, і допускає, що Кий міг бути одним із полянських князів.

Виходячи з історичності постаті Кия, академік заявляє, що час його князювання повинен співпадати з періодом виникнення першого київського города на Андріївській горі. І. Крип'якевич відмічає розбіжності археологів щодо датування: VIII–IX ст. (М. Каргер), VI–VII ст. (М. Брайчевський)⁸. Гіпотеза акад. Б. Рибаківа, за якою Кий ототожнювався з Хілбудієм та князював у VI ст., видається І. Крип'якевичу непереконливою. Сам він аргументував тезу, що Кий жив не раніше VIII ст.⁹ Вчений звертає увагу на твердження літописця, що після Кия полянською землею володіла заснована ним династія, про яку, проте, в народній пам'яті не залишилося майже ніяких відомостей.

На основі арабських джерел І. Крип'якевич дійшов висновку, що до IX ст. Русь ще не створила одної об'єднаної держави, а складалася з трьох політичних осередків: Куяви, Славії та Артанії¹⁰.

Характеризуючи економіку Києва VIII–IX ст. за археологічними знахідками (східні монети) та звістками арабських джерел, вчений доводить

⁶ І. Крип'якевич, *Київська Русь (Початок Київської держави)*..., арк. 6.

⁷ *Ibid.*

⁸ *Ibid.*, арк. 7.

⁹ *Ibid.*, арк. 9.

¹⁰ *Ibid.*, арк. 11

розвиток торговельних зв'язків Києва з країнами Сходу за посередництва двох надволжанських держав – Болгарії та Хозарії. З огляду на значний вплив хозар на ранній розвиток Київського князівства, І. Крип'якевич детально характеризує економічний лад, політичний устрій та релігійну ситуацію в Хозарському каганаті, відзначаючи військову силу і агресивність цієї держави. Широко використовуючи східні джерела для характеристики відносин слов'ян із хозарами, історик робить висновок, що вони спочатку були мирними, базуючись на взаємній торгівлі, і лише пізніше почались агресивні дії з боку хозар, наслідком яких була сплата їм данини різними слов'янськими племенами. Зауважуючи, що час хозарської експансії на слов'янські племена, можна визначити лише приблизно, І. Крип'якевич припускає, що це мав бути період найбільшої могутності хозарського каганату (VIII ст.). Історик висловлює припущення, що шлях експансії міг проходити або по Волзі, із країни буртасів (мордві), які були підданими хозар, або Доном. Найпершими були підкорені в'ятичі, пізніше радимичі і сіверяни, нарешті – поляни. І. Крип'якевич зауважує, що переказ літопису про прихід хозар, який показував перевагу полянських мечів над хозарськими шаблями, міг з'явитися лише в період боротьби Русі з хозарами (в часи Святослава або пізніше) і тому не може служити достовірним джерелом для подій ранішого періоду. Крім того, вчений висловлює сумнів щодо можливості переходу від князівської влади до народоправства (вирішення питання про дань хозарам на народній раді) та вважає це регресом з огляду на досить високий економічний розвиток Києва¹¹. Відсутність згадок про наявність хозарського намісника у Києві дає підставу істориком зробити припущення, що хозарська окупація не ліквідувала цілком київської державності, а влада київського князя або існувала безперервно, або в скорому часі відновилася¹².

І. Крип'якевич відзначає, що Київське князівство досягло повного розвитку з 830–840 рр., коли воно стало відоме під назвою Русі. “Повість давніх літ” (“ПДЛ”) зв'язувала цю назву з приходом варягів. Історик зауважує, що школа норманістів намагалася підтвердити ці міркування, розшукуючи на території Скандинавії назви, які нагадували б “Русь” та дає посилання на працю В. Мошина 1931 р., в якій наводився повний огляд літератури з цієї проблеми¹³.

І. Крип'якевич наголошує на наявності джерел, які, навпаки, показують, що назва Русі походить із раніших, ніж IX ст., часів та пов'язується не

¹¹ І. Крип'якевич, *Київська Русь (Початок Київської держави)*..., арк. 21

¹² *Ibid.*

¹³ *Ibid.*

з північними, а з південними – чорноморсько-кавказькими землями¹⁴. Як найранішу згадку про Русь він наводить звістку продовжувача Захарії Ритора під 555 р., який оповідає про народ Рос (Грос), що проживав поряд із амазонками.

Отже, підсумовуючи звістки VI–VII ст., І. Крип'якевич доходить висновку, що народ “рос” жив на просторах між Дніпром та Волгою, а його територія могла доходити до Азовського моря, де й був один із його центрів чи головний центр¹⁵. Східною межею Русі могла бути р. Волга, яка у давніх письменників фігурує під назвою “Рус”, “Руська ріка”. Помітно, що І. Крип'якевичу імпонує гіпотеза А. Шахматова, що назва Русі раніше з'явилася на півдні, і пізніше, із Києва, перейшла в Новгород і інші північні землі¹⁶. Також І. Крип'якевич наводить аргументи Б. Рибаківа, який пов'язує народ “рос” VI ст. із басейном ріки Росі, ототожнює його з культурою пальчатих фібул V–VII ст. та вважає одним із антських племен¹⁷.

Після зникнення у VIII ст., як відзначає вчений, назва “Русь” з'являється у джерелах першої половини IX ст. уже як загальнорозповсюджена. Вчений наголошує на тому, що точна хронологічна згадка цього періоду про Русь (839 р.) міститься у Продовженні Бертинських анналів¹⁸.

І. Крип'якевич погоджується з твердженням “ПДЛ”, що слов'яни і Русь належали до однієї мовної групи, а варяги, словени і ін. прийняли назву Русі після оволодіння Олегом Києва. Розглядаючи питання про територію, з якою пов'язувалась назва “Русь” з IX ст., він наводить відомості з “Повісті”, які дозволяють її ідентифікувати з полянами. Загалом, історик робить висновок, що літописець мав джерела, які показували місцевий, наддніпрянський початок Русі і заперечували теорії “заморського походження Русі” та “не зумів затерти цих звісток і вони попали у його літопис”¹⁹.

Синхронність появи повідомлень у різних джерелах про Русь (830–840 рр.) І. Крип'якевич пов'язує з тим, що Русь заявила про себе в торгівлі, дипломатичними зв'язками з Візантією, наступами на чорноморські землі. Він доходить висновку про існування єдиного центру, який керував цими процесами²⁰.

І. Крип'якевич робить припущення, що спочатку Русь локалізувалась поблизу Азовського моря, а в IX ст. головним її центром став Київ.

¹⁴ І. Крип'якевич, *Київська Русь (Початок Київської держави)*..., арк. 21.

¹⁵ *Ibid.*, арк. 24.

¹⁶ *Ibid.*, арк. 27.

¹⁷ *Ibid.*, арк. 24.

¹⁸ *Ibid.*, арк. 25.

¹⁹ *Ibid.*, арк. 27.

²⁰ *Ibid.*

Це сталося внаслідок внутрішнього процесу, який висунув серед племен Подніпров'я на керівне місце плем'я чи групу під назвою Русь, та наступу на азовську Русь хозар (кін. VIII ст.) і угрів ("мадяр") (поч. IX ст.).

Вчений звертає увагу на захоплення Руссю нових територій військовим шляхом, про що свідчить поява нових укріплень (хозарський замок Саркел над Доном). Звідси І. Крип'якевич робить висновок, що Русь, очевидно, на 830-і, 840-і рр. уже створила міцну військову організацію і могла становити загрозу для суперників²¹.

Історик наголошує, що зовнішньою ознакою встановлення нової влади на Подніпров'ї стало поширення назви Русь на Київщину (XI–XIII ст.) та заміна нею назви всієї Полянської землі (за "ПДЛ"). Отже, робить висновок історик, плем'я-переможець поширило свою назву на підкорену територію, на якій заснувало свій державний центр²².

Важливою подією, пов'язаною з закріпленням Русі на Подніпров'ї, стала ліквідація хозарської влади у Києві. І. Крип'якевич підсумовує: "Русь обновила давнє князівство, створене Києм та його династією"²³, а щоб підкреслити незалежність свого князя, в першу чергу, від хозарського кагана та "рівнорядність" його з іншими, Русь прийняла титул володаря "хакан" чи "каган".

І. Крип'якевич приділяє значну увагу проблемі "запрошення варягів на князювання". Він наголошує на тому, що оповідання "ПДЛ" про це потребує особливо критичного підходу, з огляду на те, що роботи А. Шахматова та інших дослідників довели, що це лише довільна комбінація редакторів літопису. Також історик підкреслює, що в легенді виникнення Руської держави та назва "Русь" пов'язувались з приходом варягів всупереч даним про місцеве, південне походження Русі.

Коротко висвітлюючи позицію дослідників, що ототожнюють Рюрика з ютландським вікінгом Рериком, І. Крип'якевич зазначає: "Тотожність Рюрика з ютландським Рериком дуже приваблива, але можна приймати її тільки гіпотетично"²⁴. Також він помічає певні суперечності в біографії Рерика та літописному оповіданні, відсутність згадок про його зв'язок з країною, зі схожою на "Русь" назвою.

Визнаючи завоювання Новгороду і північних земель варягами як історично достовірний факт, академік був переконаний, що Київське князівство

²¹ І. Крип'якевич, *Київська Русь (Початок Київської держави)...*, арк. 27.

²² *Ibid.*, арк. 29.

²³ *Ibid.*

²⁴ *Ibid.*, арк. 32.

розвинулося ще до приходу варягів, було створене місцевими силами і при його організації варяги відігравали другорядну, додаткову роль²⁵.

Він наголошує, що в Київській державі, в перший період її організації, варяги здобули собі значення як наймані військові частини. Хоча участь варягів у княжих військах була незначна (більше 2%), їх використовували для особливо важких завдань. Історик доводить, що варяги в X ст. займали значне місце також в адміністрації і торгівлі Київської держави. Загалом їх роль він характеризує як участь спеціалістів у різних галузях. У воєнних походах та дипломатичних переговорах вони виступали дисципліновано, як виконавці волі князя та представники “всіх руських людей” та “Руської землі”, тобто Руської держави. І. Крип’якевич, на основі джерел і попередніх досліджень стверджує, що Київське князівство існувало вже із перших десятиріч IX ст., мало великі міста, було густонаселеним, мало розвинуту торгівлю – тобто було організованою державою. Варяги прийшли сюди на заклики київських князів, а не як завойовники. “Вони були тим цементом, який зв’язував різномодні елементи в одну державну цілість”²⁶. При цьому, як зазначає І. Крип’якевич, варяги скоро асимілювалися, “слов’янчилися”. Історик довіряв свідченням арабських письменників, в яких Русь визнавалась слов’янською державою, а про Русь як норманських завойовників не було жодного натяку²⁷.

Отже, можна вважати, що І. Крип’якевич поділяв концепцію релятивного реформізму²⁸, зміст якої полягав у тому, що першопочаток державного життя від часів Кия заклали київські “луччі люди”, а нормани, що прийшли мирним шляхом, а не внаслідок насильницького завоювання, лише мілітарно скріпили державну організацію, очоливши її скандинавською династією. Ця думка прослідковується у І. Крип’якевича ще з дорадянських праць²⁹.

Достовірність оповіді про вбивство братів *Аскольда і Діра*, на думку І. Крип’якевича, сумнівна, з огляду на завдання кінцевої редакції літопису легітимізувати владу Рюриковичів. І. Крип’якевич визнавав, що Дір є історичною постаттю, та навів історичні свідчення на користь його слов’янського походження. І. Крип’якевич підсумовує, що редактор “Повісті” “наздогад зробив їх варягами”³⁰. Одночасно згадку обох князів І. Крип’якевич пояснює

²⁵ І. Крип’якевич, *Київська Русь (Початок Київської держави)*..., арк. 33.

²⁶ *Ibid.*, арк. 57.

²⁷ *Ibid.*, арк. 39.

²⁸ О. Домбровський, *Традиції школи М. Грушевського у львівському НТШ в 30-х роках*, Український історик 1–4 (1996) 264.

²⁹ І. Крип’якевич, *Історія України*, вид. 2, Л. (“Світ”) 1990, 34, 37.

³⁰ І. Крип’якевич *Київська Русь (Початок Київської держави)*, арк. 39.

тим, що Дір був справжнім князем, а Аскольд його намісником³¹. Довільною комбінацією літописця вважав І. Крип'якевич і дати князювання Аскольда і Діра. Свідчення про їх одночасне вбивство він спростовував різними і віддаленими один від одного місцями поховання.

Важливим питанням, якому І. Крип'якевич приділяє увагу, були взаємовідносини слов'ян із Візантією. При цьому він подав широку характеристику економічного і політичного ладу цієї держави. І. Крип'якевич традиційно приділяє значну увагу зіткненню інтересів Візантії та Київської держави довкола Криму та Чорного моря. Для Києва відкритим шлях до Чорного моря став після розгрому уличів київськими князями (середина X ст.). Історик підкреслює, що Візантія, в руках якої перебувала монополія на чорноморську торгівлю, була на перешкоді торговельних відносин Русі. Щоб змінити цю ситуацію, Руссю було здійснено ряд морських походів, опис яких, використовуючи джерельні дані, він і наводить. І. Крип'якевич наголошує, що Русь у відносинах з Візантією одночасно користувалася двома засобами – зброєю і переговорами, що переважно стосувалися розвитку торгівлі³².

Наскільки Візантія серйозно поставилась до наступів Русі, свідчить той факт, що вона налагодила відносини з хозарами для спільних дій проти Русі, а надалі для боротьби з Руссю почала використовувати сили угрів, печенігів і інших кочівників³³.

Історик підкреслив, що в цей період Константинополь проявляв особливу активність у своїй місіонерській діяльності, за допомогою християнства намагаючись поширити свій вплив серед “варварських народів”.

Посилення розвитку Київського князівства І. Крип'якевич пов'язує з іменем кн. *Олега*. Вчений зауважує, що літописці, не маючи достовірних відомостей про заволодіння Олегом Києва, використали лише переказ про його хитрощі, завдяки яким він виманив і убив Аскольда і Діра. Історик був переконаний, що йдеться про боротьбу між двома групами варязьких князів, а переворот мав широку економічну основу.

Історик вважає відомості “ПДЛ” про те, що Олег не мав повної княжої влади, а був лише регентом при малолітньому Ігорі, довільною комбінацією редактора, і впевнений, що автентичні документи Олега, договори з Візантією підтверджують його статус як єдиного “повновласного” володаря. Князювання Олега він розцінює як початок перетворення

³¹ І. Крип'якевич, *Київська Русь (Початок Київської держави)...*, арк. 38.

³² *Ibid.*, арк. 47.

³³ *Ibid.*, арк. 51.

київського князівства у Руську державу. Вислів Олега “Київ буде матір’ю руських міст” історик приймає як достовірний, що не суперечить основній тенденції “Повісті”.

Слова літопису “були у нього варяги, словени та інші, і прозвалися Русою” історик розцінює саме як вказівку на те, що до того часу “Русь” була назвою місцевого, полянського населення, а в період Олега її прийняли також іноземці, які поселилися у Києві. І. Крип’якевич пояснює, що назва Русь у ті часи позначала і народ, і територію, і почала поширюватися на всі землі, якими володів Олег.

І. Крип’якевич окреслює територію, яку Олег об’єднав під своєю владою: від середнього Дніпра до верхньої Двини і Волги та системи Ладозького озера³⁴, та наголошує, що об’єднувала їх спільна економіка – “шлях з варяг у греки”.

З’єднання двох окремих економічно-політичних областей – київської і новгородської (“Каава” і “Славія” за арабськими джерелами) в одну державну цілісність академік визнає важливою історичною заслугою Олега. Це об’єднання очолив Олег як “великий князь руський”. І. Крип’якевич зазначав, що в сильній державній владі були зацікавлені, насамперед, купецькі об’єднання, яким допомагав княжий апарат, що спирався на військо.

Після остаточного підкорення земель, Київська держава розпочала боротьбу за ринки для торгівлі Русі. Воєнні походи Олега йшли у двох напрямках: на Візантію і на Близький Схід.

Наступником Олега став *Ігор* (913–945). За “Повістю”, він – син Рюрика. Проте І. Крип’якевич сумнівається, чи мав літописець якісь докази цього³⁵, адже у пізніших генеалогіях коріння Володимира Великого Рюрик ніде не згадується як батько Ігоря. Вчений зазначає, що хоча немає достовірних фактів про взаємовідносини між Ігорем та Олегом, між обома князями були близькі зв’язки, про що свідчить князювання Ігоря, яке в головних рисах продовжувало правління Олега. В оточенні Ігоря варяги продовжували займати провідні місця у війську, управлінні та дипломатії, проте дослідник зауважує, що на переговорах Ігоря з Візантією уже трапляються слов’янські імена.

У дискусійному питанні про походження дружини Ігоря, Ольги, історик допускає, що вона була слов’янського походження, родом зі Пскова. Саме тому Ігорів син, Святослав, одержав слов’янське ім’я³⁶.

³⁴ І. Крип’якевич, *Київська Русь (Початок Київської держави)*..., арк. 57.

³⁵ *Ibid.*, арк. 61.

³⁶ *Ibid.*

У період правління Ігоря продовжувався процес приєднання до Києва сусідніх племен, зокрема деревлян і уличів, які не хотіли підкорятися Києву. Київська держава оволоділа також частиною чорноморського узбережжя. Олегу довелось боротись з печенігами. І. Крип'якевич окреслює територію печенігів, характеризує заняття, підкреслює їх воєнну загрозу.

При описі морського походу Ігоря 941 р., метою якого було намагання Києва встановити владу на узбережжі Чорного моря, І. Крип'якевич зазначає, що руський флот був розбитий грецьким при застосуванні “ясного вогню” (пороху, за поясненням історика)³⁷.

За літописом, від нового походу Ігоря у 944 р. візантійський імператор відкупився. І. Крип'якевич, зважаючи на те, що цей похід не згадується в інших джерелах і низка дослідників вважає, що його взагалі не було, допускає, що літописець використав якийсь пізніший переказ, щоб пом'якшити враження від попереднього невдалого походу Ігоря.

Посилаючись на літописний матеріал, науковець вказує, що договором 944 р. було поновлено торгівлі зв'язки між Руссю і Візантією, але дещо обмежено права руських купців, особливо в Криму та на чорноморському узбережжі. Історик похід Русі на Каспій 943–944 р. пояснює необхідністю забезпечення зв'язків зі Сходом.

Історик особливо підкреслює значення правління у Київській державі дружини Ігоря *Ольги*, яка після його смерті з 945 р. правила як регент малолітнього сина Святослава, але виявивши державний хист, здобула особливий авторитет. Вчений звертає увагу на те, що Ольга проявила особисту ініціативу як у різних галузях управління, так і в зовнішніх зв'язках держави³⁸. Насамперед, їй вдалося підкорити силою древлян. Ольга вноرمувала збір данини з населення, замінивши насильний грабіж (“полюддя”) законами чи розпорядженнями (“устава і уроки”). Вчений зауважує, що “через те експлуатація не стала меншою, але форма її змінилася; бо княжі постанови хоч частково забезпечували населення від зловживань княжих службовців”³⁹. На думку І. Крип'якевича, з огляду на велике значення хутряної сировини для експорту із Русі, Ольга цікавилася організацією полювання на хутрових звірів.

Історик зазначає, що Ольга проводила мирну зовнішню політику. Значне місце він відводить візиту Ольги до Константинополя у 957 р., метою якого, найімовірніше, були торговельні взаємовідносини.

³⁷ І. Крип'якевич, *Київська Русь (Початок Київської держави)...*, арк. 66.

³⁸ *Ibid.*, арк. 69.

³⁹ *Ibid.*, арк. 71.

У І. Крип'якевича викликає інтерес налагодження Ольгою зв'язків з Німеччиною, зокрема вислане нею посольство в 959 р. до римського короля Оттона I з проханням надіслати на Русь єпископа і священників⁴⁰. Зупиняючись на шляхах поширення християнства на Русі, І. Крип'якевич вважає правдоподібним, що перші християнські місіонери прибули на Русь саме із Візантії і Візантійський уряд намагався через них проводити свої політичні цілі⁴¹.

Він піддає сумніву літописний переказ про хрещення Ольги в Константинополі, посилаючись на відсутність згадок про цей факт у Костянтина Багрянородного, який досить докладно описує перебування Ольги в Візантійській столиці. Вчений висловлює здогад, що Ольга приїхала до Константинополя християнкою, при ній навіть був священник Григорій.

І. Крип'якевич припускає, що Ольга могла бути незадоволена політичними впливами Візантії і тому здійснювала спроби знайти духовенство на заході, як альтернативу. Проте справа “не повелась”⁴².

Можемо підсумувати, що неопублікована праця видатного українського історика, академіка І. Крип'якевича “Київська Русь”, написана ним наприкінці 1950-х – початку 1960-х рр., дозволяє змінити стереотипне сприйняття його лише як історика козаччини та визнати, що він, як історик-державник, навіть у радянські часи приділяв увагу всім ключовим етапам українського державотворення.

У своєму дослідженні І. Крип'якевич аргументовано критикує норманську теорію, стверджуючи, що варяги лише скріпили і очолили на певний час уже існуючу слов'янську державну організацію. Посилаючись на арабські джерела, він висловив припущення про первісну локалізацію державного центру Русі на Півдні (біля Азовського моря) та автохтонність назви “Русь”, чим вступив у суперечку із прихильниками привнесення елементів державності з Півночі. Він також подає альтернативні погляди на життя князів Аскольда і Діра, Олега, Ігоря та Ольги.

Сьогодні при розгляді надзвичайно дискусійної і заполітизованої проблеми – початкового періоду Київської Русі – важливим і актуальним є звернення до праць такого авторитетного вченого, як академік І. Крип'якевич. Додаткової ваги цій праці додає те, що історик використав значний масив джерел та літератури (у т. ч. іноземних) та вийшов за межі канонів радянської історіографії, висловлюючи сміливі, оригінальні міркування.

⁴⁰ І. Крип'якевич, *Київська Русь (Початок Київської держави)...*, арк. 71.

⁴¹ *Ibid.*

⁴² *Ibid.*

Костянтин Івангородський

СУЧАСНА ІСТОРИЧНА НАУКА В БІЛОРУСІ З ПОГЛЯДУ БІЛОРУСЬКИХ ІСТОРИКІВ*

Події початку 1990-х рр. помітно актуалізували проблему наукового історичного осмислення розвитку білоруської нації, білоруської ідентичності та білоруської державності. За умов нового етапу національного відродження та зростання національної свідомості білорусів закономірним стало й зростання уваги і з боку вчених, і з боку громадськості до національної історичної думки. Дослідники відразу ж відзначили доволі складну ситуацію у цій сфері, справедливо наголошуючи на примусовому насадженні за попередні десятиліття у царині історіографії марксистсько-ленінської методології, сполученої з модернізованою російською “великодержавницькою концепцією” історії.

Загалом у першій половині 1990-х рр. білоруська національна історіографія зробила істотний крок на шляху подолання спадщини радянської ідеології та методології історії, зокрема впевнено зникала нав’язана за радянської доби “периферійність” білоруської минувшини. На переконання А. Смалянчука, внаслідок цього процесу, Білорусь чи не вперше стала “самостійним об’єктом історичних досліджень”. При цьому ставилася проблема власної відповідальності за власну історичну долю. Одночасно науковці прагнули створити цілісну картину минулого, підкреслювали історичний континуїтет у розвитку білоруської державності та формуванні білоруської нації¹. Своєю чергою Г. Сагановіч вважає, що за кількістю виданої літератури та збагаченням її тематики, 1992–1994 рр. “можна вважати своєрідним ренесансом білоруської гуманітаристики”².

Досить швидко щоправда з’ясувалося, що білоруські історики практично не мали матеріалів, які дозволяли швидко переорієнтувати вже незалежну білоруську історіографію на “національні” рейки. Відтак, якість пропонованої ними літератури залишала бажати кращого. Поряд

* Публікація містить результати досліджень, проведених при грантовій підтримці ДФФД за конкурсним проектом № Ф67/8-2015: “Спільна історія України та Білорусі в сучасній колективній пам’яті обох народів: компаративний аналіз”.

¹ А. Смалянчук, “*Homo Sovieticus*” і *біларуская постсавецкая гістарыяграфія*, Історіографічні дослідження в Україні 22 (2012) 193.

² Г. Сагановіч, *Десяць гадоў беларускай гістарыяграфіі (1991–2000)*, Беларускі гістарычны агляд 8 (2001) 215.

із цим, варто відзначити й активність багатьох тогочасних білоруських істориків щодо написання та запровадження в освітню систему нових, національно орієнтованих підручників з історії Білорусі, які, на жаль, прослужили лише кілька років. Справжнім проривом стала й запропонована 1993 р. М. Бічем “Національна концепція історії Білорусі”. Передусім вона передбачала так звані “три Д”: департизацію, дебільшовизацію та деідеологізацію історіографії. Історик наголосив, що особливістю останньої (на той момент) було панування двох антибілоруських концепцій – великоросійської та великопольської, які, врешті-решт, зводилися до заперечення самого факту існування білоруського етносу, його мови та визнання Білорусі частиною Польщі чи Росії, а білорусів – гілкою, відповідно, польського чи російського “племени”³.

У першій половині 1990-х рр. більшість істориків дотримувалася в дослідженнях саме такого напрямку, надаючи пріоритет національній прихильності, тобто робилися спроби закласти в якості основного критерію історичних знань етнонаціональний фактор. Таким чином, білоруська історіографія першої половини 1990-х рр. (як і решта пострадянських її “сестер”) була охоплена в першу чергу романтичним образом минувшини “власної” нації, хоча й переобрамлювала її новою міфологією поспішно та малоефективно. Виявилось це доволі швидко, адже ні білоруська нація, ні її національна історіографія так і не змогли нічого протиставити наступним політичним змінам. Поворотним же моментом стало обрання 1994 р. президентом Білорусі А. Лукашенка, який відкрито проголосив курс на ідеологізацію історичної освіти.

Уже наприкінці століття став чітко зрозумілим і напрям офіційного трактування історії Білорусі, на основі реанімованої та дещо модернізованої радянської теорії про “спільне коріння” та “дружбу народів”. По суті ж фактично відбулася підміна національної білоруської історії заполітизованою історією Росії. Внаслідок такої політики, всі процеси з реформування гуманітарних наук у Білорусі були заморожені. У 1995 р. адміністрація Президента ухвалила рішення про заборону використання попередніх підручників і написання нових, з “правильним тлумаченням”. У такий спосіб почалося повернення до реанімації (хоча це явище справедливіше, слідом за А. Кравцевичем, назвати “імітацією”) радянської моделі суспільства, що зумовило й “повернення до старої радянської концепції історії Білорусі”⁴. На

³ М. Біч, *Аб нацыянальнай канцэпцыі гісторыі і гістарычнай адукацыі ў Рэспубліцы Беларусь*, Беларускі гістарычны часопіс 1 (1993) 15.

⁴ А. Краўцэвіч, *Нацыянальная бяспека і канцэпцыя нацыянальнай гісторыі Беларусі* (2013), [електронний ресурс], режим доступу: <http://arche.by/by/page/ideas/hramadstva-idei/11944>.

переконавання Г. Сагановіча, “рэжым Лукашэнкі” зробіў ставку на ностальгію за радянським часом, що обернулося “войовничим союзом” людей владі з частинною консервативно налаштованых історыків⁵.

Почалася відверта боротьба цьога альянсу проти нацiональна-орiентованой iсториографii, першим результатом якоi стало впровадження нових пiдручникiв з iсторii й у середнiй, й у вищiй школах. Пильний контроль з боку владі за “правильним” iсториографiчним процесом засвiдчив i той факт, що у серпнi 1995 р. була створена навиць окрема Державна комiсія з пiдготовки та видання пiдручникiв i навчальних посiбникiв з соцiально-гуманiтарного циклу⁶. Фактично вона виконувала функцii державноi цензури та науково-методичного центру, який проводив “експертизу” та надавав дозвiл на видання навчальноi лiтератури з iсторii. Вiд початку 1997 р. “новi” пiдручники були запровадженi в школах, а в 1998 р. вийшов посiбник Я. Новiка i Г. Марцуля для вищих навчальних закладiв, ставши черговим зразком реабiлiтацii у сучаснiй бiлоруськiй iсториографii iдеологем радянськoi науки. Всi пiзнiшi офiцiйнi версiї iсторii Бiлорусi створювалися винятково “за умов президентськoi цензури”, а iхнi автори “знаходили цiлковиту пiдтримку з боку прорадянського президентського керiвництва”⁷. Всi цi посiбники так чи iнакше несуть на собi вiдбиток директивної iсторii, тобто написаной пiд полiтичне замовлення.

Паралельно iз цим, почалася “чистка рядiв” серед бiлоруських iсторикiв. За кiлька рокiв з академiчних установ i вишiв були звiльненi найкращi дослiдники, автори наукових бестселерiв, ученi, якi до того вже iстотно змiнили розумiння iсторичного шляху бiлоруськoi нацiї. В усiх випадках причинами були формальнi адмiнiстративнi зачiпки, хоча для науковоi громадськостi, як зауважує зокрема А. Катлярчук, “не виникає сумнiвiв, що справжня причина – iнакодумство”⁸. Окресленi вище трансформацii сучасноi iсторичноi науки в Бiлорусi зумовили й один iз головних iхнiх негативних наслiдкiв у виглядi розколу наприкинцi 1990-х рр. єдиного iсториографiчного дослiдницького поля на декiлька таборiв, причому вiдразу ж полiтично заангажованих щодо один одного.

⁵ Г. Сагановiч, *Дзесяць гадоў беларускай гiстарыяграфii (1991–2000)*, с. 226.

⁶ М. Сташкевiч, *Сучасныя даследаваннi гiсторыi Беларусi: стан, дасягненнi, праблемы i перспектывы*, Актуальныя праблемы гiсторыi Беларусi: стан, здабыткi i супярэчнасцi, перспектывы развiцця: У 4 ч., ч. 1, пад рэд. I. Крэня, У. Навiцкага, I. Змiтровiча, Гродна (ГрДУ) 2003, с. 16.

⁷ З. Шыбека, *Абагульняючыя версiї гiсторыi Беларусi*, Гiстарычны Альманах: навуковы гiстарычны i краязнаўчы часопiс, Гародня (2004), т. 10, с. 6.

⁸ А. Катлярчук, *Историки у шанях: Бiлоруська наука пiд Лукашэнкам*, Украiна Модерна 12 (2007) 69.

Вже на початку 1990-х рр. в історичній науці Білорусі, згідно спостережень М. Сташкевича, сформувалися три напрями досліджень її історії. Перший – консервативний – демонстрував цілковите небажання відмовлятися від попередніх методологічних принципів, передусім класового підходу. Інший – національно-патріотичний підхід – передбачав кардинальний перегляд історіографічної концепції з позиції білоруського етноцентризму. Натомість третій шлях демонстрували насамперед співробітники Інституту історії НАНБ і викладачі, а полягав він у застосуванні “творчого використання марксистсько-ленінської методології” та інтеграції до неї інших теоретично-методологічних схем, заради можливості поглиблено розуміти історичні процеси та явища⁹. Зрештою, ці методологічні кордони й визначили межі наступних історіографічних осередків, які виникли в Білорусі з приходом до влади А. Лукашенка.

Переломним у процесі розколу білоруських істориків став 1996 р., коли, за влучним спостереженням Р. Лінднера, дебати почали нагадувати сталінську епоху, оскільки національні історики знову були вимушені захищати себе від звинувачень партії та своїх угодівськи налаштованих колег¹⁰. Усвідомлюють політичну складову цього історіографічного розколу й білоруські науковці¹¹. На думку А. Кравцевича, сьогодні у середовищі білоруських істориків вже чітко окреслився ідеологічний розкол, не завжди помітний зовні, але від того не менш глибокий. З огляду на це, він стверджує про їхній поділ на два протилежні табори: істориків, які працюють у контексті національної історіографії, й істориків-пропагандистів, які на замовлення влади реанімують колоніальну проросійську історію Білорусі. Дослідник упевнений й у тому, що через це в Білорусі існують дві історіографії: національна та колоніально-російська. Причому саме остання стала в Білорусі офіційною, хоча замовчує та навіть свідомо фальсифікує білоруську історію. Непокоїть ученого й та обставина, що “за її плечима досвід та інерція російської та ще страшнішої советсько-російської ідеологічної обробки білорусів, у результаті якої [цей] народ опинився відлученим від своєї історії”¹². Одночасно цей історіографічний розкол негативно позначається й загалом на рівні етносоціальної ідентичності пересічних білорусів, які по суті мають сьогодні дві історичні свідомості:

⁹ М. Сташкевіч, *Op. cit.*, с. 12–14.

¹⁰ Р. Лінднер, *Нацыянальныя і “прыдворныя” гісторыкі “лукашэнкаўскай” Беларусі*, Гістарычны Альманах: навуковы гістарычны і краязнаўчы часопіс, Гародня (2001), т. 4, с. 206.

¹¹ З. Шыбека, *Op. cit.*, с. 9.

¹² А. Краўцэвіч, *Праблемы гістарычнай навукі на Беларусі*, Гістарычны Альманах: навуковы гістарычны і краязнаўчы часопіс, Гародня (2001), т. 4, с. 9, 10.

офіційну, формовану пропагандою політичного режиму, та неофіційну, доступну з недержавних видавництв і з-за кордону¹³.

Деякі із сучасних білоруських фахівців характеризують ситуацію взагалі як “критичну”, прямо заявляючи, що більшість істориків “пішли на службу до режиму, звично прийнявши на шию старий, потертий ідеологічний хомут, хоча про це ми мало говоримо і ще менше пишемо”¹⁴. Критично мислячих білоруських фахівців, крім цього, насторожує й те, що дедалі більше кількість “пристосуванців”, які активно впливають на студентську молодь, як і те, що дедалі більше захищається дисертацій з історії, які виконані винятково в пропагандистському стилі. Водночас доводиться також констатувати, що до честі значної кількості істориків, чимало з них таки не відмовилися від участі у створенні новітньої білоруської національної історіографії. На думку М. Костюка, таких істориків якраз незаперечно більшість¹⁵.

Прагнучи до відтворення радянської моделі суспільства, влада в Білорусі повсякчас збільшувала тиск на істориків, з метою примусити їх до “ідеологічного обслуговування антибілоруського за своєю сутністю режиму”¹⁶. При цьому істотний рівень політичного тиску на вчених підштовхнув до самовизначення навіть аполітичних, а нинішній розкол білоруської історіографії, на переконання Г. Сагановіча, спеціально ще й підтримується внутрішньою державною політикою. Згідно ж термінології тієї меншості, що користується тепер цілковитою довірою та підтримкою влади, історики Білорусі розділені на два табори – “істориків-націоналістів” і “прогресивних істориків-патріотів”. Перші, буцімто, висвітлюють історію Білорусі “необ’єктивно, в дусі русофобства та низькопоклонства перед Заходом”, інші ж пишуть “об’єктивні навчальні посібники”¹⁷. Цей же фахівець змушений був констатувати й невтішний діагноз щодо “професійної несвободи” сучасних білоруських істориків: “Ситуація в нашій історіографії вельми й вельми нездорова”¹⁸.

Заполітизованість сучасної білоруської історіографії багато в чому пояснюється тим, що історики вже з кінця 1980-х рр. були втягнуті в ідеологічну боротьбу та не змогли встановити загальні правила гри, які

¹³ З. Шыбека, *Op. cit.*, с. 8.

¹⁴ А. Краўцэвіч, *Праблемы гістарычнай навукі на Беларусі*, с. 8.

¹⁵ М. Касцюк, *Асноўныя вынікі і задачы даследавання гісторыі Беларусі*, Гістарычная навукa і гістарычная адукацыя ў Рэспубліцы Беларусь: стан і перспектывы развіцця: Матэрыялы II Усебеларускай канферэнцыі гісторыкаў, Мінск (БДУ) 1999, с. 4.

¹⁶ А. Краўцэвіч, *Праблемы гістарычнай навукі на Беларусі*, с. 7.

¹⁷ Г. Сагановіч, *Дзесяць гадоў беларускай гістарыяграфіі (1991–2000)*, с. 226–227.

¹⁸ Г. Сагановіч, *Беларуская гістарыяграфія ў ацэнках гісторыкаў*, Беларускі гістарычны агляд 17 (2010) 229.

дозволили б професійному історичному співтовариству зберігати певну дистанцію від політичних процесів¹⁹. Слідування ж офіційної білоруської історичної науки в хвості державної ідеології від середини 1990-х рр. поступово перетворило її на схоластику та служанку режиму²⁰. Більше того вона становить собою доволі штучний історіографічний гібрид, адже як зауважив С. Ходзін, “нова національна концепція історії писалася у нас із використанням старої марксистської ідеології”²¹. Саме тому в науковому дискурсі сучасної Білорусі повсякчас відбувається підміна “національного” “класовим”²².

Таким чином, не важко помітити, що історія у сучасній Білорусі й досі є радше “предметом торгу”, аніж окремою пізнавальною дисципліною, а для більшості істориків тут більше важить не справжнє дослідження історичних процесів і явищ, а радше їхня політична конструкція/деконструкція, причому не лише в межах офіційної директивної парадигми її розвитку, а й у таборі “національної” історіографії. Втім, ресоветизація білоруської історіографії із середини 1990-х рр. не може не вражати своєю цинічністю, враховуючи, що А. Лукашенко має саме диплом історика.

Не покращилася ситуація й впродовж першого десятиліття ХХІ ст., а слідом за історичною освітою все більшої політизації стала піддаватися й сфера академічної історіографії Білорусі. Яскравим виявом прагнення перетворити тут історичну науку на рупор офіційної ідеології (як у СРСР) можна вважати постійні приклади підкреслювання політично-ідеологічної функції в діяльності Інституту історії НАНБ, як і постійні заклики його директора розкривати видатну роль першого (й допоки останнього) президента Білорусі. По суті, згідно спостереження Г. Сагановіча, в останній відбулася бюрократизація інфраструктури ідеологізації історіографічного процесу. Причому це ідеологізація, за якої теми досліджень і перспективи захисту дисертацій залежать насамперед від їхньої так званої політкоректності та лояльності авторів до режиму, тоді як їхній професіоналізм та інтереси науки загалом виявляються відсунутими на другорядну позицію²³.

¹⁹ С. Токць, *Институты исторической науки в Беларуси: анализ постсоветских трансформаций* (2014) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.historians.in.ua>.

²⁰ С. Жмуровский, *Белорусская историография о трансформации белорусского общества*, Актуальныя праблемы гісторыі Беларусі: стан, здабыткі і супярэчнасці, перспектывы развіцця: У 4 ч., ч. 4, пад рэд. І. Крэня, У. Навіцкага, І. Змітровіча, Гродна (ГрДУ) 2003, с. 17.

²¹ С. Ходзін, *Гістарычная навука і гістарычная адукацыя ў ХХІ ст.: парадоксы развіцця*, ХХІ век: актуальныя праблемы історычнай навуки: Матэрыялы міжнарод. науч. конф., посвящ. 70-летию ист. фак. БГУ. Минск, 15–16 апр. 2004 г. редкол.: В. Сидорцов. (отв. ред.) и др., Минск (БГУ) 2004, с. 44.

²² Е. Гапова, *Белорусские интеллектуалы: между классом и нацией?*, Топос: Философско-культурологический журнал 1 (2005) 69.

²³ Г. Сагановіч, *Беларуская гістарыяграфія ў ацэнках гісторыкаў*, с. 226–227.

Доволі категорично охарактеризував становище сучасної білоруської історіографії й Я. Аніщенко: “Наука після 1996 р. опинилася у ричищі повернення країни до елементарного «поліційного» соціалізму з усіма властивими для радянського часу координатами та нормами діяльності. Ця реставрація більшістю науковців була сприйнята байдуже, спокійно, як нормальне явище. Ця ж більшість нездатна на якісь там прориви, яких від них вимагають, на капітальні дослідження «білих плям», на синтез маловідомих першоджерел тощо. Теперішня ситуація в гуманітарних науках нагадує погост, де поховані та замуrowані вільна думка, ініціатива, талант. Я не бачу загалом інноваційних чи революційних праць у сучасній білоруській історіографії ні по жодному хронологічному періодові. Панує пристосуванство, схематично-формалістичні підручники, які не стимулюють думку й ініціативу, плодять сірість, догматику та тупість”²⁴.

Тим часом представники “офіційної” частини історичної науки як у спеціальних доповідях, так й у випадкових публікаціях оцінюють ситуацію у сучасній білоруській історіографії, як правило, навдивовижу позитивно. Дехто навіть теоретично виправдовує її політико-ідеологічну функціональну залежність²⁵. Дехто, наприклад В. Астрога, аналізуючи перше десятиліття “незалежного” існування білоруської історіографії, вважає позитивним звернення уваги на її “вельми тяжкий стан” у середині 1990-х рр. владних кіл, які, нарешті, почали виділяти їй фінансування в “бідній країні”²⁶. Втім, автор вочевидь забув, що в такому випадку діє принцип: “хто платить – той і замовляє музику”.

У цьому контексті найодіозніший підхід до аналізу сучасної білоруської історіографії продемонстрував, на наш погляд, колишній директор і співробітник Інституту історії П. Петріков у монографії “Нариси новітньої історіографії Білорусі” (2007). Вже в анотації автор визначив цілком у душі “брежнєвської епохи” своє завдання як боротьбу з “недоліками та фальсифікаціями історії” сучасними білоруськими істориками, зокрема й “замовчування історичних досягнень БССР”. Виходячи з того, що “класовий зміст історичної науки ліквідувати неможливо”, він доводить: думки білоруських істориків 1990-х – початку 2000-х рр. щодо “деполітизації, департизації та деідеологізації” історичної науки “не мають

²⁴ Анкета БГА, Беларускі гістарычны агляд 17 (2010) 232.

²⁵ Л. Ширко, *Теоретические аспекты системного анализа белорусской историографии*, Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны: Навук. зб., вып. 5, рэдкал.: У. Сідарцоў (адк. рэд.) і інш., Мінск (БГУ) 2009, с. 165.

²⁶ В. Астрога, *Беларуская гістарыяграфія найноўшага часу: праблемы перыядызацыі*, Гістарычны Альманах, Гародня (2002), т. 7, с. 15.

під собою наукової основи та не можуть відображати об'єктивний політизований процес історії білоруського народу²⁷.

Обурюючись на сучасних дослідників за те, що вони піддали остракізму догми радянської історіографії, насамперед її “науково-теоретичний фундамент – марксистсько-ленінську методологію”, П. Петріков переконаний, що значно гіршим стало поспішне обґрунтування білоруської історичної науки “новими теоретично-гносеологічними цеглинами”, заснованими на “загальнолюдських цінностях, правах людини, цивілізаційному, постмодерністському, деполітизованому та інших підставах”. Для нього мета “цих нових підходів” є однозначною: “щоб легше було посіяти ворожнечу між Росією та Білоруссю”, а самі вони з'явилися в новітній історіографії “проти доленосного для історичного виживання білоруського етносу через воз'єднання з російським православним народом в єдиній Російській державі в ході поділів Речі Посполитої”²⁸.

Почуваючи себе зовсім некомфортно в “окрошці з плюралізму вже відомих у світовій історичній науці різних концептуальних і методологічних думок (хоча вище автор визначив їх як «нові цеглини»)", П. Петріков запропонував куди звичніший для радянських “істориків” рецепт вирішення проблеми: “Інституту історії НАН Білорусі необхідно послідовніше та чіткіше розставити основні методологічні акценти чи підходи, тобто як писати, як пояснювати й оцінювати (тут і далі виділення П. Петрікова. – К.І.) історичні факти та події”. Так, цей “фахівець” не проти, що “історики можуть сперечатися між собою...”, “але щодо державного споживання історії, з погляду державної ідеології, в підручниках, заявах офіційних державних осіб мають бути достовірні оцінки офіційних наукових державних структур”²⁹. На жаль, не доводиться сумніватися, що за такого підходу білоруській історіографії і справді довго доведеться закладати бодай якусь цеглину у світову будову сучасної історичної науки.

Відрадно, що не всі білоруські дослідники погоджуються з “висновками” та “рекомендаціями” П. Петрікова. Так, В. Козляков, вважає, що із запропонованими “звинуваченнями” важко погодитись, “тим більше деякі оцінки, зроблені П. Петріковим, недалеко пішли від старого невинуваченого навішування ярликів”³⁰. Не менш гостро ставиться до

²⁷ П.Т. Петриков, *Очерки новейшей историографии Беларуси (1990-е – начало 2000-х годов)*, Минск (Белорус. Наука) 2007, с. 3, 4.

²⁸ *Ibid.*, с. 7, 8, 10.

²⁹ *Ibid.*, с. 286, 288, 291.

³⁰ В. Козляков, *Современная историография Беларуси: некоторые тенденции в изучении отечественной истории*, Российские и славянские исследования: науч. сб., вып. 4, редкол.: А. Сальков, О. Яновский (отв. ред.) [и др.], Минск (БГУ) 2009, с. 221.

“творчості” цього “члена-кореспондента АН РБ” й Я. Аніщенко, характеризуючи її як “зразок кон’юнктурності й елементарного холуйства науковця”. Останнє, на його переконання, на офіційному рівні уособили також тогочасний директор Інституту історії НАНБ А. Каваленя та його оточення, які повернули цю установу “на попередню колію партійності, ідеологізму та політиканства”³¹.

Саме тому чимало представників “неофіційної” білоруської історичної науки вважають її “офіційну” частину не новою національною білоруською історіографією, а продовженням попередньої радянської. Більше того остання від середини 1990-х рр. по суті розпочала планомірну кампанію в Білорусі з “денационалізації” її історичного минулого. Зрештою, навіть бутафорні намагання дослідників “осучаснити” свої дослідження лише зайвий раз підкреслюють їхню глибоко вкорінену радянськість. Ось як зауважив з цього приводу Я. Мірановіч: “Незважаючи на значні намагання білоруських істориків відірватися від радянської школи дослідження історичних процесів, у багатьох працях присутні елементи, які засвідчують багаторічну ізольованість від світової наукової літератури. Це не могло не вплинути на стан сучасної білоруської історіографії”³².

Власні міркування з приводу того, що характеризує сучасну директивну історіографію в Білорусі, висловив зокрема А. Смалянчук³³. Насамперед він наголошує на відсутності в її межах справжньої свободи історичного дослідження, адже нормою вже став виразний ідеологічний тиск, який усе частіше обертається адміністративними покараннями, погрозами щодо звільнення та звільненнями з роботи. Прийняття ж на початку XXI ст. певного канону ідеології білоруської держави визначило і межі дозволеного історика. Відновлення колишніх ідеологічних структур в органах влади створило й групу чиновників, які стали головними експертами “науковості” історичних досліджень, а на допомогу їм постійно приходять ще й адміністрація вишів. У практику останніх увійшли також заборони викладачам брати участь у міжнародних конференціях, перевірка проректорами по науці “правильності” тез в авторефератах та ідеологічні “настанови” молодим науковцям.

Можна погодитись також із тим, що проблема сучасної білоруської історичної спільноти не в тому, що вона не має національної історичної

³¹ Анкета БГА, с. 231–232.

³² Я. Мірановіч, *Проблеми терміналогії ў беларускай гістарыяграфіі*, Гістарычны Альманах, Гародня (2001), т. 4, с. 136.

³³ А. Смалянчук, *Op. cit.*, с. 194.

свідомості, а в тому, що вона має передусім радянську історичну свідомість³⁴, яка й надалі сприяє пануванню в Білорусі директивної історії. Така ситуація в межах сучасної білоруської історіографії породила до того ж і явище конформізму дослідників. Його головна риса полягає в згоді історика ідеологічно обслуговувати правлячий політичний режим, який сьогодні старанно виховує тип молодого історика-конформіста³⁵. Однак і фахівці старшого покоління, ймовірно усвідомлюючи, що відбувається зараз у білоруській історичній науці, намагаються демонструвати свою лояльність владі та прагнуть зайняти помірковано-критичну позицію, виправдовуючи сучасну деформованість білоруської історіографії кризою світової науки та суспільними трансформаціями, що, будімо, не сприяють швидкому утвердженню нових теоретично-методологічних практик.

Ось як констатує з цього приводу, скажімо, А. Нечухрін: “Вітчизняна історіографія, як і історична наука на всьому пострадянському просторі, переживає у своєму розвитку складний і суперечливий період, який можна охарактеризувати як кризовий”³⁶. Або ж: “Навряд чи доцільно множити приклади та доводити очевидне, що криза за різних ступенів показова для розвитку всієї сучасної історіографії, хоча безсумнівно, що в пострадянській науці вона набула в 90-х рр. ХХ ст. особливо гостру форму. За своїм характером криза є теоретико-методологічною та пов’язана із системною кризою суспільства”³⁷. Переконаючи, що поява методологічного плюралізму, замість попереднього <единомыслия>, не свідчить про підвищення наукового рівня досліджень (напевно, за останнього такий рівень однаково найвищий завжди?!), дехто з дослідників таку ситуацію оцінює навіть оптимістично³⁸, причому з твердою упевненістю в наступному якісному методологічному переоснащенні студій білоруських фахівців.

Щоправда для апологетів директивної історії в Білорусі дедалі більше стає очевидним факт, згідно якого поняття “національна історія” не є суто ідеологічним інструментом, покликаним виправдати діяння певного владного режиму, але, радше, виступає феноменом культури певної

³⁴ З. Шыбека, *Op. cit.*, с. 8.

³⁵ А. Смалянчук, *Op. cit.*, с. 195.

³⁶ А. Нечухрін, *Развитие методологической базы исторических исследований в Республике Беларусь*, Актуальныя праблемы гісторыі Беларусі: стан, здабыткі і супярэчнасці, перспектывы развіцця: У 4 ч., ч. 1, пад рэд. І. Крэня, У. Навіцкага, І. Змітровіча, Гродна (ГрДУ) 2003, с. 36–37.

³⁷ А. Нечухрін, С. Рамазанов, *Содержание понятия “кризис историографии”*, Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны: Навук. зб., вып. 3, рэдкал.: У. Сідарцоў і інш., Мінск (БДУ) 2007, с. 39.

³⁸ В. Козляков, *Op. cit.*, с. 229.

нації, яка прагне до самоідентифікації у часі та просторі. Відтак, можна почути таку думку, що, “допоки існують узагальнюючі теорії та спроби нав’язування історикам певних парадигм розвитку, національна історія не може бути остаточно витиснена іншими напрямками” й “швидше за все, вона зможе пережити і кризу самої ідеї нації, трансформується та продовжить своє існування на новому рівні”³⁹.

У протилежному таборі дослідники куди чіткіше усвідомлюють свої завдання та значення розвитку сучасної національної білоруської історіографії. Так, незважаючи на зміну політичної системи Білорусі в середині 1990-х рр., вони і надалі закликають до створення об’єктивної історії своєї країни. Зокрема М. Біч підкреслює: “Завдання істориків Білорусі я бачу в розробці історії Вітчизни з національно-державних, патріотичних позицій, у відновленні справжньої історичної пам’яті та національної самосвідомості широких мас населення”⁴⁰. Звісно, як і для решти національних історій, так і для білоруської властиві їхні родові вади, передусім прагнення “задавнення” етнічної спільноти, телеологізм, винятковість для національної свідомості мови тощо. Водночас національні білоруські історики доволі справедливо вважають, що реальний суверенітет Білорусі можливий тільки з оформленням національної візії її минулого.

Безперечно, ми не схильні вбачати панацею для сучасної білоруської історіографії винятково у тотальному впровадженні національної історії, адже за своєю природою вона насамперед покликана продукувати національну міфологію. Тим більше рівень її розвитку сьогодні справді бажає бути кращим, що не є таємницею й для білоруських дослідників, які слушно акцентують на основних її слабкостях. Амбівалентність сучасної білоруської історіографії багато в чому, на наше переконання, зумовлена як зовнішніми (передусім, політична ізоляція Білорусі), так і внутрішніми причинами. Найбільш вагомою з останніх ми вважаємо надзвичайно слабку методологічну та теоретичну оснащеність новітніх наукових історичних студій білоруських учених. Відрадным слід визнати те, що вони й самі усвідомлюють цей факт.

Втім, непокоїть інше: “методологічний вакуум” став проблемою для всіх пострадянських історіографій, але в білоруській він і досі перебуває

³⁹ Д. Самахвалаў, *Нацыянальная гісторыя як феномен гістарычнай думкі*, Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны: Навук. зб., вып. 5, рэдкал.: У. Сідарцоў (адк. рэд.) і інш., Мінск (БГУ) 2009, с. 68.

⁴⁰ М. Біч, “Заходнерусізм” і беларускі нацыянальны рух: гістарыяграфічны аспект, *Беларусіка – Albaarthenica*, кн. 6: Беларусь паміж Усходам і Захадам: Праблемы міжнацыянальнага, міжрэлігійнага і міжкультурнага ўзаемадзеяння, дыялогу і сінтэзу, ч. 1, рэд. У. Конан і інш., Мінск (ННАЦ імя Ф. Скарыны) 1997, с. 65.

фактично на початковій критичній стадії. На наше переконання, багатьом білоруським науковцям варто якнайшвидше відмовитися від пошуків “єдиноправильної” чи “єдиноможливої” методологічної основи для досліджень, адже сучасна світова історична наука довела неможливість і хибність такої монологічності. Самоізоляція ж білоруської історичної науки до всього робить її практично беззахисною й у ситуації так званого “виклику постмодерну”.

Внутрішні хвороби та кризові явища, властиві сучасній національній білоруській історіографії, разом із тим, не можуть повністю нівелювати ті позитивні зрушення й тенденції в її межах, на яких акцентують у своїх аналітичних спостереженнях і білоруські дослідники. Оптимізм вселяє й наявність у межах сучасної білоруської історіографії її “неофіційної” частини, адже саме вільні від державного контролю наукові центри (переважно поза межами Білорусі) сьогодні є основною альтернативою поширення релікту “советськості” у середовищі білоруських істориків. Якраз із цими центрами пов’язані реальні успіхи білоруської історичної науки останніх десятиліть. Таким чином, не важко переконатися, що у сучасної білоруської історичної науки є доволі непогані шанси, зрештою, подолати всі деформації у вигляді неорадянського стилю мислення та перетворитися на адекватну дисципліну в межах загальноєвропейського історіографічного процесу.

Вячеслав Корнієнко

НОВОВІЯВЛЕНИЙ ФРЕСКОВИЙ ОБРАЗ СВ. ЦІЛИТЕЛЯ КОЗМИ В ЗАХІДНІЙ ВНУТРІШНІЙ ГАЛЕРЕЇ СОФІЇ КИЇВСЬКОЇ

У присвяченій вивченню стінописного ансамблю Софії Київської монографії, на сторінках якої була введена до наукового обігу низка фрескових образів, атрибутованих завдяки написам-графіті та залишкам дипінті, був згаданий і св. цілитель Козма¹, однак належним чином не знайшов висвітлення на сторінках книги. Зважаючи на це, мною вирішено опублікувати невелике повідомлення щодо нововиявленої постаті святого².

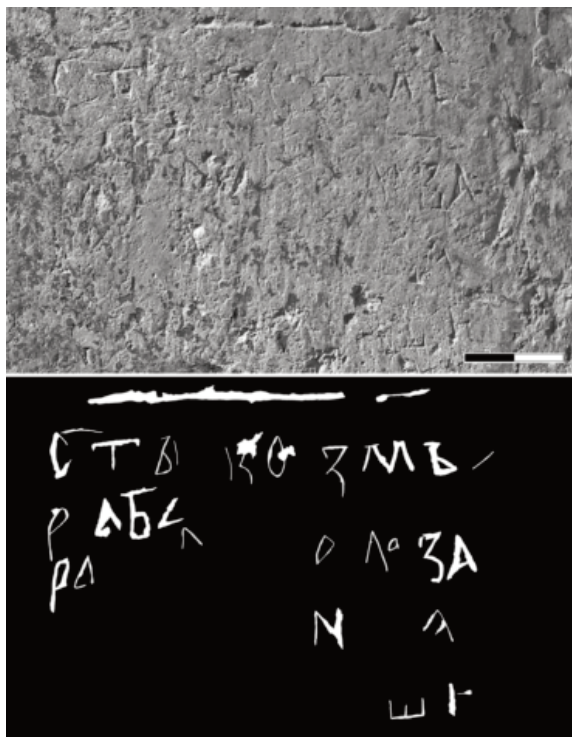
До недавнього часу образи св. цілительів Козми та Даміана надійно атрибутовувались тільки у Михайлівському приділі, де вони розташовувались один навпроти одного в арці-переході від передвітарного компартименту до другого із заходу. Фрески з їх зображеннями збереглися частково, образ св. Даміана на північній стороні арки втратив праву верхню частину, хоча обличчя святого частково збереглося, а образ св. Козми втратив усю верхню частину від шиї. Ці втрати були доповнені у ХІХ ст. олійними фарбами, ними ж виконані супровідні написи.

Нововиявлений фресковий образ св. Козми знаходиться у третьому з півдня компартименті західної внутрішньої галереї, на західній стороні виступу стіни, що формує арку-перехід від західної внутрішньої галереї до приділа свв. Йоакима та Анни. На ній зображений юний святий, з ледь наміченою борідкою, вдягнений у багатий хітон блакитного кольору, поверх якого накинутий червоний плащ. У лівій руці він тримає футляр з лікарськими інструментами, а правою вказує на нього. Супровідних написів-дипінті ХІ ст. на фресці не збереглося, що перешкоджало впевненій атрибуції цілителя. Проте варто зазначити, що російські дослідники-мистецтвознавці Н. Герасименко, А. Захарова та В. Сарабьянов відзначили подібність образу зображенням св. Козми або Даміана, проте уникли чіткого визначення через відсутність поруч фрески з можливим парним святим³. Виявлене графіті підтвердило пропоновану дослідниками атрибуцію.

¹ Н. Никитенко, В. Корниенко, *Собор святых Софии Киевской*, К. 2014, с. 298.

² Робота виконується в рамках “Комплексної програми дослідження, реставрації та популяризації Софійського собору у 2016–2021 рр.”

³ Н.В. Герасименко, А.В. Захарова, В.Д. Сарабьянов, *Изображения святых во фресках Софии Киевской. Часть I: Внутренние галереи*, ВВ 66 (91) (2007) 54.

Мал. 1. Напис-графіті Романа-Лазаря зі зверненням до св. Козми

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена вибоями, затерта, тому частина його складових не збереглась:

с̄т̄ъкозмъ----- | раба | ро-а-алаза---- | -----н---а---- | -----шн---

З розбивкою на слова та відновленням пропущених фрагментів наявний текст виглядає таким чином:

С(ва)ты(и) Козмъ ... раба Ро[м]а[н]а Лаза[ра]...

Святий Козма ... раба Романа-Лазаря...

Над верхнім рядком помітна горизонтальна лінія, яка дозволяє висувати, що текст був обведений рамкою. Прикметне, Роман-Лазар вжив вокативний відмінок із заміною њ на џ⁴. На підставі палеографічних ознак напис можна датувати в межах другої чверті XI – початку XIII ст.

Отже, інформація графіті та іконографія дозволили надійно атрибутувати постать на фресці як св. цілителя Козму. Порівняння цього образу

⁴ Подібні випадки трапляються серед графіті Софії Київської, зокрема на південних хорах виявлений напис у формі Бъг замість Бог.

та образу св. Козми з Михайлівського приділа показало майже повну тотожність у зображенні одягу та жестів святих, подібна навіть форма хреста на епітрахілі – чотириконечний із круглими завершеннями. Відмінною рисою є цілительські атрибути, бо замість ковчезця святий із західної галереї тримає в руці футляр з лікарськими інструментами. Проте чітко помітна рука одного й того самого майстра, що виявляється в деталях оформлення складок одяжі, положенню рук та ніг, особливостях кольорової гами тощо.

Відтак, слід констатувати, що на фресці у Михайлівському приділі первісно також був зображений не середовік, як це передали у ХІХ ст., а молода людина, як і на фресці з західної галереї. Іконографічні особливості вказують, що тут був зображений св. Козма, який разом з братом Даміаном, також цілителем, постраждав у Римі за імператора Марка Аврелія Каріна (283–285). Пам'ять святих припадає на 1 липня. Козма Римський зображується молододою людиною, з ледь наміченою борідкою. Для прикладу наведу мозаїчний образ з монастиря Осіос Лукас.

Парним святим Козмі є Даміан, що дозволяє припустити наявність саме образу на протилежному виступі стіни, де фреска ХІ ст. не збереглася і де в ХІХ ст. був зображений св. Філарет. Таке розташування святих у цьому компартименті є єдиним допустимим. Композиційно двоїця св. цілительів Козми та Даміана фланкувала перехід із західної внутрішньої галереї до приділа свв. Йоакима та Анни.

Мал. 2. Образ св. Козми в західній внутрішній галереї Софії Київської

Олександр Головка

**ПОХІД ВОЛИНСЬКИХ КНЯЗІВ ДАНИЛА ТА
ВАСИЛЬКА РОМАНОВИЧІВ У ПОЛЬЩУ (1229 р.)
У РОЗПОВІДІ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО ЛІТОПІСУ**

У процесі дослідження політичної історії Польщі першої половини XIII ст. науковці стикаються зі значними труднощами, пов'язаними зі станом джерельної бази¹. Справа в тому, що сучасний подіям анонімний автор “Великопольської хроніки” (написана наприкінці XIII – на початку XIV ст.) викладає інформацію про перебіг цих подій фрагментарно². Що стосується більш пізніх польських хронік, то їх свідчення потребують особливо обережного аналізу в силу зокрема специфіки передачі реалій минулого і хронологічної віддаленості описуваних подій від часу життя авторів вказаних праць. Насамперед це стосується матеріалу праці видатного середньовічного історика Яна Длугоша (1415–1480 рр.)³.

При відтворенні картини політичного життя Польщі означеного часу вчені активно використовують також короткі свідчення польських анналів (“рочників”), дані актового матеріалу, а також інформацію іноземних джерел, зокрема свідчення Галицько-Волинського літопису (ГВЛ)⁴. Останні переважно стосуються дій польських князів на Русі, відтворюють механізм східної політики Малопольського (часом окремо Краківського і Сандомирського) та Мазовецького князівств.

Особливої уваги для вивчення перебігу політичних подій у Польщі заслуговує розповідь ГВЛ про похід, означений в Іпатіївському списку пам'ятки під 6737 р., волинських князів Данила та Василька Романовичів до польських земель⁵. Ця історія має значний інтерес для минулого Південно-Західної

¹ B. Nowacki, *Przemysł I syn Władysława Odonica, książę wielkopolski 1220/1221–1257*, Poznań 2003, s. 9.

² *Kronika Boguchwała i Godysława Paska*, Monumenta Poloniae Historica, ed. A. Bielowski, t. 2, Lwów 1872, p. 454–598. Польський переклад хроніки див.: *Kronika Wielkopolska*, wstęp i komentarze opracowała B. Kürbisowna, Warszawa 1965, 329 s. Російський переклад хроніки див.: “*Великая хроника*” о Польше, Руси и их соседях XI–XIII вв., составители Л.М. Попова, Н.И. Щавелева, Москва 1987, 260 с.

³ *Długosza Jana Roczniki czyli Kroniki sławnego krolestwa Polskiego*, t. 5–6, Warszawa 1973, 410 s. Поп.: G. Labuda, *Zaginiona kronika z pierwszej połowy XIII wieku w Rocznikach Krolestwa Polskiego Jana Długosza: Proba rekonstrukcji*, Poznań 1983, 310 s.

⁴ *Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ)*, т. 2: *Ипатьевская летопись*, Санкт-Петербург 1908, стб. 715–938.

⁵ *Ibid.*, стб. 754–758.

Русі, оскільки вперше за декілька десятиліть володарі Волині здійснили тривалу військову експедицію до сусідньої країни. Важливість свідчень ГВЛ обумовлена специфікою джерела, яке відкриває завісу над важливими аспектами міжкнязівських відносин у тогочасній Польщі. Ця специфіка пов'язана насамперед з тим, що ГВЛ не є класичним літописним текстом, оскільки він складався не із порічних записів, а формувався із розлогіх розповідей – військових повістей, тобто ця пам'ятка за жанром по суті близька до хронік, а не анналів. Хронологічна сітка, яка була вміщена до тексту ГВЛ, що входить до Іпатіївському списку, була вміщена редактором пам'ятки, і не відповідає реальній хронології подій⁶. У Хлебниківському списку ГВЛ хронологічна сітка відсутня.

11 листопада 1227 р. найбільш потужні польські князі Лешек Білий, його брат Конрад, Владислав Одонич, Генріх Бородатий зібралися в місті Гонзаві, щоб обговорити питання політичного життя країни, зокрема знайти шляхи для примирення двох Владиславів – Лясконогого і Одонича. Через два тижні сталася трагічна подія, про яку коротко розповідає ГВЛ: “Льстько уььен бысть великий князь Лядьський на сонме уььен бысть Святополком Одовичем Володиславом, съветом бояр неверных”⁷.

Згадане у пам'ятці ім'я по батькові “Одович” стосується не Святополка, а записаного далі у тексті князя Владислава Одовича. Святополк – це князь Святополк II Великий, володар з династії Собеславовичів, старший син князя Мстивуя I і великопольської княжни Звеніслави. Святополк досить тривалий час (з 1217 по 1266 рр.) володарював у Гданському Помор'ї. Союзник Святополка Владислав Одонович – це онук Мешка III Старого, син великопольського князя Одона Мешковича, який був князем калішським та познанським, ворогував зі своїм дядьком великопольським князем Владиславом Лясконогим та сілезьким князем Генріхом Бородатим. Владислав Одович був одружений з сестрою Святополка. Вірогідно, через негативний для себе перебіг згаданих вище переговорів у Гонзаві, Владислав Одонович переконав Святополка, що Владислав Лясконогий і краківський князь Лешек готують проти того змову. Під час нападу Святополка на Гонзаву Лешек було вбито, а союзник Владислава Лясконогого Генріх Бородатий зазнав важкого поранення. Ця подія найімовірніше сталася 24 листопада 1227 р.⁸

⁶ М.С. Грушевський, *Хронологія подій Галицько-Волинської літописи*, Записки Наукового товариства імені Шевченка, Львів 1901, с. 1–72.

⁷ ПСРЛ, т. 2, стб. 754.

⁸ В. Zientara, *Henryk Brodaty i jego czasy*, Warszawa 1997, s. 276.

Природно, що смерть Лешека Білого зразу ж призвела до виникнення гострого конфлікту щодо належності краківського столу. За заповітом Лешека опікуном його малолітнього сина Болеслава (майбутнього Болеслава V Сором'язливого) став Владислав Лясконогий, який направив намісником до Кракова Генріха Бородатого. Мати Болеслава і вдова Лешека Греміслава в той час обрала своєю резиденцією Сандомир. Невдовзі брат Лешека мазовецький князь Конрад після невдалої спроби в 1228 р. відвоювати Краків здійснив викрадення Генріха (“Henricus dux Zlesie captus est a duce Conrado (Генріх, князь Силезії, був захоплений князем Конрадом)”⁹), якого було ув'язнено у столиці Мазовії Плоцьку. Згодом Конрад, добившись від суперника відмови від претензій на Краків, звільнив Генріха, але столицю Малої Польщі на той час вже зайняли прихильники Владислава Лясконогого.

У таких умовах Конрад не тільки уклав союз з суперником Владислава Лясконогого у Великій Польщі Владиславом Одоничем, а і звернувся за підтримкою до волинських князів. Конрад запропонував Данилові і Василькові здійснити похід до Великої Польщі. “По смерти брата своего Кондрат прия Данила и Василка в великую любовь и проси ею, а биста шла ему на помощь на Володислава на старого...”¹⁰. Зазначимо, що “старому” Владиславу Лясконогому на той час вже було приблизно шістдесят п'ять років (народився між 1161 і 1167 рр.), що для того часу вже було досить значним віком. У цьому поході взяли участь і малопольські вельможі на чолі із каштеляном Пакославом Старим і воєводою Мстиуєм.

В. Пашуто на підставі твердження М. Баумгартена про те, що в 1228 р. було укладено шлюб доньки Данила Соломії з Святополком, припускає наявність політичного змісту в укладенні цього союзу¹¹. Проте Д. Домбровський переконливо доводить слабку обґрунтованість висновку про існування зазначеного шлюбу¹².

Про час здійснення виправи волинських князів до Польщі в літературі існують дещо відмінні думки. Д. Зубрицький датує виправу Романовичів сумарно 1229 р.¹³ М. Грушевський висловив погляд, що похід на

⁹ *Rocznik kapitulny krakowski*, Monumenta Poloniae Historica, ed. A. Bielowski, t. 2, Lwow 1872, p. 803.

¹⁰ *ПСРЛ*, т. 2, стб. 754.

¹¹ В.Т. Пашуто, *Очерки по истории Галицко-Волынской Руси*, Москва 1950, с. 208–209; N. Baumgarten, *Genealogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X-e au XIII-e siecle*, Romae 1927, tabl. XI, no. 3, p. 28.

¹² D. Dąbrowski, *Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich*, Poznań; Wrocław 2002, s. 266–269.

¹³ Д. Зубрицький, *История древнего Галичско-Русского княжества*, т. 3, Л. 1855, с. 107–108.

захід мав місце в середині або восени 1229 р.¹⁴ В. Захоровський визначає подію червнем–липнем 1228 р.¹⁵, Б. Влодарський – літом 1229 р.¹⁶, В. Пашуто вважає, що похід розпочався в 1229 р. і завершився в 1230 р.¹⁷, Л. Махновець відносить його на літо 1229 р.¹⁸, а Д. Домбровський пише, що він йшов з початку до кінця 1229 р.¹⁹

ГВЛ досить докладно розповідає про виправу Данила та Василька Романовичів у Польщу. Аналіз цієї розповіді дає підставу думати, що вона була створена безпосереднім учасником польської кампанії²⁰. Автор детально, наприклад, передає обставини штурму великопольського міста Каліша, перемовин князів Конрада і Данила з калішанами. Ці подробиці роблять джерело особливо цінним, оскільки досить докладно ретранслюють фрагменти життя Польщі кінця 20-х років XIII ст.

1229 р. (на нашу думку навесні цього року) волинські князі Данило та Василько Романовичі зі своїми військами вирушили на захід до Польщі. Напередодні виправи Романовичі потурбувались про безпеку Волинської землі, якій у той час реально загрожували ятвязькі племена. Тому князі доручили військовим загонам з Угровеської та Берестейської волостей організувати оборону краю. Очолив цю оборону пінський князь Володимир Іванович, який прибув до Берестя (“...остависта же в Берестии Володимера пиньскаго, и угровчяны и берестианы, стеречи земли от ятвязь”²¹).

Після переходу прикордонної річки Вепр до волинського війська приєдналася армія мазовецького князя Конрада. Виходячи з подальшої інформації, до останньої входили також сандомирські полки на чолі з воеводами Пакославом і Мстиуєм. Об’єднана армія вирушила до Великої Польщі, де союзники оточили велике місто Каліш, що належало на той час Владиславу Лясконогому. Звідси учасниками коаліції (без припинення облоги Калішу) було здійснено декілька важливих рейдів, під час яких вони дійшли до міст Старгород та Міліч, розорили декілька сіл у Сілезії, захопили велику здобич і повернулися до Каліша. “Русь же, – пише ГВЛ, – догнаша

¹⁴ М.С. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. 3, Л. 1905, с. 23.

¹⁵ R. Grodecki, S. Zachorowski, J. Dąbrowski, *Dzieje Polski średniowiecznej*, t. 1, Kraków 1926, s. 232.

¹⁶ B. Włodarski, *Polska i Ruś: 1194–1340*, Warszawa 1966, s. 101.

¹⁷ В.Т. Пашуто, *Очерки по истории Галицко-Вольнской Руси*, с. 210.

¹⁸ [Л.Є. Махновець], *Літопис руський. За Іпатським списком переклав Л. Махновець*, К. 1989, с. 385.

¹⁹ D. Dąbrowski, *Daniel Romanowicz król Rusi (ok. 1201–1264). Biografia polityczna*, Kraków 2012, s. 150.

²⁰ B. Włodarski, *Rola Konrada Mazowieckiego w stosunkach polsko-ruskich*, Lwów 1936, s. 14.

²¹ *ПСРЛ*, т. 2, стб. 754.

Милича и Старьгорода, и неколко сел Въротиславльских заяша, и праша полон велик и вратишася, и приидоша в станы...”²².

Однозначно зрозуміло, що “Милич” – це нижнесілезьке місто Мілич, яке належало тоді, вірогідно, сілезькому князю Генріху Борода-тому, союзнику Владислава Ляскононого. Воно розташовувалось на лівому березі р. Барич (правий виток р. Одри) біля сучасного однойменного міста у Вроцлавському воєводстві Польщі. Щодо локалізації “Старьгорода”, то тут ситуація складніша. Дослідник ГВЛ Л. Махновець вважає, що місто, до якого ходили війська Романовичів, знаходилося у Великій Польщі на лівому березі р. Орель (правого витоку згаданої вище р. Барич). Локалізується цей населений пункт біля сучасного села Старигруд Кротошинської гміни Калішського воєводства, від якого залишилося городище²³.

Проте абсолютно не виключено, що Романовичі здійснили похід до Щецинського Помор’я, де в той час також існувало місто Старград. Цей Старград був розташований на місці сучасного міста Старгард на лівому березі р. Ілна, яка є правим витком нижньої Одри. При будь-якому варіанті локалізації “Старьгорода” можна однозначно відзначити значну масштабність бойових дій волинських військ Данила та Василька Романовичів та їх союзників.

Залишається загадкою, де під час облоги міста перебував володар Каліша Владислав Лясконогий. Існує думка, що він у той час був у Кракові, і, можливо через зайнятість війною з Владиславом Одоновичем, не зумів надати належну допомогу калішанам²⁴. Водночас і нападники зіштовхнулися з певними проблемами під час облоги міста. Ці труднощі були пов’язані насамперед з наявністю великого рівня води у ровах довкола фортеці і значною рослинністю на берегах біля цих ровів (“город обошла вода и силнаа лозина и вербье, и не сведущим и ся самемь, игде кто биашеся”²⁵). М. Котляр відзначає, що опис ГВЛ облоги великопольського міста зробив не просто учасник походу, а насамперед людина військова, оскільки “вона добре розумілася на облоговій і захисній техніці, на методах штурму і здобуття фортець і укріплених міст”²⁶. На думку В. Пашута, похід описав волинський воєвода Мирослав²⁷.

²² ПСРЛ., т. 2, стб. 755.

²³ [Л.Є. Махновець], *Літопис руський*, с. 570. У приватному листі до автора цих рядків такий же погляд висловив бидгощський історик Д. Домбровський.

²⁴ В. Zientara, *Op. cit.*, s. 284.

²⁵ ПСРЛ., т. 2, стб. 754.

²⁶ М.Ф. Котляр, *Коментар до літопису*, Галицько-Волинський літопис, під ред. М.Ф. Котляра, К. 2002, с. 204.

²⁷ В.Т. Пашута, *Очерки по истории Галицко-Волынской Руси*, с. 210.

Невдовзі після початку облоги, як здається, як оборонці, так і частина нападників все більше починають прагнути до скорішого припинення воєнних дій і укладення миру. Саме це яскраво показав останній етап подій довкола Каліша. В один з вечорів Станіслав Мікулич, ймовірно один із воєвод братів Романовичів, доповів на нараді про те, що він знайшов місце, де не було значної води і достатньо потужних фортифікаційних споруд. Довідавшись про це, Конрад попросив Романовичів здійснити рішучий штурм міста. Проте такий розвиток подій, як виявляється, не входив ні у плани мешканців Каліша, ні у наміри краківських воєвод Пакослава і Мстиуя. Останні переконали учасників коаліції у необхідності проведення переговорів із калішанами. За дорученням князя Конрада, Пакослав і Мстиуй повинні були провести переговори з калішанами, але краківські воєводи вирішили запросити на них і Данила Романовича.

Б. Влодарський, аналізуючи події 1229 р., висловив думку, що на відміну від Конрада, Пакослав і Мстиуй не хотіли перемоги союзного війська. На думку вченого, авторитетні малопольські воєводи боялися, що мазовецький князь Конрад використає перемогу коаліції у боротьбі з великопольським князем для зміцнення свої позицій у Кракові, де князем вони бачили лише сина вдови Лешка Білого Гремислави Болеслава²⁸. Такого ж погляду дотримувався В. Пашуто, на думку якого саме складні стосунки сандомирських вельмож із мазовецьким князем і невдовзі стануть причиною (в 1230 р.) вигнання Конрадом воєводи Пакослава і його прибічників, які знайшли притулок при дворі Романовичів²⁹.

З позицією Б. Влодарського не згоден М. Бартницький, який вважає, що його опонент робить висновок про конфлікт Пакослава і Конрада лише на підставі свідоцтва грамоти від 18 листопада 1230 р.³⁰, де йдеться про вигнання на Волинь сандомирських панів князем Конрадом. Проте, на думку М. Бартницького, польське джерело не називає серед імен цих вигнанців краківського воєводу, а тому використання пам'ятки не дає підстав для висновку про ворожість Конрада до Пакослава ні в 1230 р., коли відбулося згадане вигнання, ні в 1229 р., коли Конрад і Пакослав разом із Романовичами воювали біля Каліша. Більш того, на думку історика, інформація грамоти

²⁸ B. Włodarski, *Rola Konrada Mazowieckiego w stosunkach polsko-ruskich*, s. 16; B. Włodarski, *Polska i Ruś: 1194–1340*, s. 103.

²⁹ В.Т. Пашуто, *Очерки по истории Галицко-Волынской Руси*, с. 210. Таку ж саму позицію див.: А.Б. Головка, *Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв.*, К. 1988, с. 98.

³⁰ *Kodeks dyplomatyczny Małopolski*, t. II. 1153–1333, wyd. F. Piekosiński, Kraków 1886, no. 401, s. 46.

княгині Гремислави, де згадується перебування польських панів на Русі, не дає підстави пов'язувати їх вигнання з наслідками походу, оскільки їх прибуття до Русі могло статися раніше виправи руських князів³¹.

Для пошуку відповіді на зазначене питання, як нам здається, важливо розглянути більш уважно і текст ГВЛ про похід під Каліш 1229 р. Вивчення змісту літописної розповіді, як здається на перший погляд, дає підставу начебто погодитися з думкою про можливість тлумачення подій у дусі позиції Б. Влодарського. Дійсно, в літопису постійно підкреслюється особлива активність волинян під час бойових дій, відзначається, що поляки не проявляли великого бажання вести облогу (“ляхом же не хотящим битися”³²), а Конраду подобалося лише те, як завзято русини вели бойові дії з калішанами (“Кондрату же любящую Руськии бои”³³). Але протиставлення позиції поляків і волинян у ГВЛ є перебільшенням і не є свідченням якоїсь серйозної ворожості між учасниками коаліції.

На користь останнього висновку свідчить фрагмент пам'ятки, де йдеться про переговори мешканців Каліша з нападниками. Коли на прохання захисників міста, князь Конрад направив на переговори Пакослава і Мстиуя, то Пакослав, як ми вже відзначали, запропонував князеві Данилові приєднатися до них. Данило хотів відмовитися від участі в переговорах, але його умовив на це молодший брат. Василько, як про це пише автор розповіді ГВЛ, заявив Данилові, що Мстиуй не користується довірою мазовецького князя (“Пакославъ же рече Данилови, изменив ризы свое поеди с нами. Данилови же не хотевшю, рече ему брат: «Иди да слышиши вече их; не веряше Мъстиуеви Кондрат»”³⁴). На нашу думку, значення останньої фрази, яка є думкою суб'єктивно налаштованого і, можливо, не дуже обізнаного у настроях керівників походу, свідка подій, не слід перебільшувати, як це робить М. Бартницький³⁵. Якби у князя Конрада не було довіри до Мстиуя, він не довірив би йому відповідальної функції ведення переговорів.

Текст ГВЛ дає зрозуміти деякі аспекти відносин між учасниками конфлікту. В ході переговорів калішани, які не здогадувалися про присутність Данила серед послів, заявили, що протистояння між поляками йде на згубу польській землі і може бути корисним лише іноземцям – Романовичам.

³¹ M. Bartnicki, *Elita księstwa Krakowsko-Sandomirskiego wobec stosunków z księstwami ruskimi w XIII wieku*, Соціум. Альманах соціальної історії, К. 2007, вип. 7, с. 18.

³² ПСРЛ., т. 2, стб. 755.

³³ *Ibid.*

³⁴ *Ibid.*, стб. 757.

³⁵ M. Bartnicki, *Polityka zagraniczna księcia Daniela Halickiego w latach 1217–1264*, Lublin 2005, s. 70.

Мешканці Каліша просили передати Конраду такі слова: “Сии град не твои ли есть. Мы же мужи изнемогоше и во граде сем, ци иного страныци. Есмы но людье твои есмы, а ваша братья есмы, чему от нас не сожалитеси, аще нас Русь кленяеть, то куя славу Кондрат прикметь, аще Руская хоруговь станеть на забролах, то кому чсть учиниши, не Романовичема ли, а свою чсть уничижиши, ныне брату твоему служим, а завтра твои будемь. Не даи славы Руси, ни погуби града сего”³⁶. Ситуація довкола Каліша була досить схожою на перебіг подій, що мали місце на Волині в 1209 р. Тоді місто Володимир захопили поляки на чолі з Лешеком Білим і загони белзького князя Олександра Всеволодовича, а володимирці звинувачували князя Олександра за його дружбу з іноземцями на шкоду рідній землі³⁷.

Аналіз розповіді ГВЛ дає підставу думати, що в ході походу на Каліш 1229 р. у мазовецького князя Конрада не було якихось великих суперечностей з Пакославом і Мстиуєм. Водночас під час виправи однозначно існували різні підходи щодо тактики ведення війни у поляків на чолі з Конрадом і у волинян на чолі із Данилом і Васильком. Перші більше схилилися до мирного завершення конфлікту довкола Каліша. Романовичі ж були зацікавлені в ослабленні поляків, у захопленні міста за результатом бойових дій, що позначилося б на розмірах воєнної здобичі волинян. Однозначно, що подібне розорення міста, яке ще не так давно належало союзникові Конрада князю Владиславу Одоновичу, не входило у плани ані мазовецького князя, ані його малопольських союзників.

Переговори з мешканцями Каліша завершилися укладанням угоди. ГВЛ пише: “Сътвориша же межи собою клятву русь и ляхове, аще по семь коли будеть межи ими усобица, не воевати ляхом руское челяди, ни руси лядьской”³⁸. Ця фраза є дуже цікавою, оскільки вірогідно передає реальний зміст угоди. Коментуючи унікальну звістку ГВЛ про переговори 1229 р., Д. Зубрицький з пафосом зазначає: “Ось приклад вже в 13 столітті найвищої філантропії між Польським і Руським народом, довгий час незвичної між іншими народами Європи, що воювали між собою”³⁹.

Проте поява такої домовленості була вірогідно викликана не якоюсь “філантропією” князів, а практичними потребами. Постійні військові конфлікти призводили до значного розорення обох країн. Як підкреслює В. Пашуто, ця угода в умовах постійних міжкнязівських конфліктів мала

³⁶ ПСРЛ, т. 2, стб. 757.

³⁷ Ibid., стб. 720.

³⁸ Ibid., стб. 757.

³⁹ Д. Зубрицький, *История древнего Галичско-Русского княжества*, т. 3, с. 109.

конкретну мету – збереження челяді⁴⁰. Цей же вчений звертає увагу, що автор розповіді в ГВЛ про похід Романовичів до Польщі зафіксував зміст однієї зі статей великого договору, що був укладений у Калішу між учасниками міжкнязівської війни⁴¹.

Похід князів Романовичів у Польщі був вкрай важливим, передусім тим, що в цей час фактично змінилася ситуація у взаєминах руських і польських князівств. Тепер не польські володарі, а князі Волині починають лідирувати в цих відносинах. М. Грушевський пише, що “війни мало-польських і великопольських князів відвернули увагу польських князів від руських справ”⁴². Як відзначав В. Пашуто, тоді Волинь і Польща “помінялися ролями”⁴³. Про велике значення походу 1229 р. для зміцнення позицій Романовичів пише і Д. Домбровський⁴⁴.

За результатами виправи Романовичі, згідно інформації ГВЛ, отримали значну військову здобич, у тому числі “многу челядь и боярине”⁴⁵, що, вочевидь, було якимсь чином окремо обумовлено і не суперечило вищенаведеному тексту мирної угоди. Після завершення кампанії 1229 р. мазовецький князь Конрад домігся від княгині Гремислави передачі своєму синові Болеславу Сандомирського князівства⁴⁶. Докорінно змінилася ситуація і у Великій Польщі, де Владислав Одонич перемиг свого дядька Владислава Лясконогого і оволодів всім краєм⁴⁷.

Участь Волині у міжкнязівських конфліктах у Польщі не пройшла повз увагу римської курії. Саме в цей час появилася низка булл папи Григорія IX до польських прелатів, де засуджувалися шлюби католиків з православними. Цей же папа забороняв польським князям використовувати військову допомогу з Русі⁴⁸. Водночас римська курія в цей час провадить активну місіонерську діяльність як на Русі, так і у половецьких степах⁴⁹, стає патроном хрестоносців у Прибалтиці⁵⁰.

⁴⁰ В.Т. Пашуто, *Очерки по истории Галицко-Волынской Руси*, с. 109.

⁴¹ В.Т. Пашуто, *Внешняя политика Древней Руси*, Москва 1968, с. 253.

⁴² М.С. Грушевський, *История Украины-Руси*, т. 3, с. 46.

⁴³ В.Т. Пашуто, *Внешняя политика Древней Руси*, с. 252.

⁴⁴ D. Dąbrowski, *Daniel Romanowicz*, s. 155–156.

⁴⁵ *ПСРЛ*, т. 2, стб. 757.

⁴⁶ В. Włodarski, *Polska i Ruś: 1194–1340*, s. 104.

⁴⁷ *Kronika Boguchwala i Godislawca*, p. 557; В. Nowacki, *Op. cit.*, s. 90; В. Zientara, *Op. cit.*, s. 286.

⁴⁸ *Historica Russiae Monumenta*, ed. A. Turgenew, t. 1, Petropoli 1841, no. 24, 25, 26, p. 30–31.

⁴⁹ Н.И. Щавелева, *Киевская миссия польских доминиканцев*, Древнейшие государства на территории СССР. 1982 г., Москва 1984, с. 139–151; В.Т. Пашуто, *Половецкое епископство*, Ost und West in der Geschichte des Denkens und kulturellen Beziehungen, Berlin 1966, S. 33–40.

⁵⁰ О.Б. Головки, *Хрестоносці у пруській Прибалтиці (20-ті – 30-ті роки XIII ст.)*, Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи, вип. 2, Кам'янець-Подільський 2011, с. 32–43.

Масштабний похід Данила та Василька Романовичів мав значний політичний резонанс на Русі. “По том же възвратистася от Кондрата в дом свой, с честию Богу воспевающа има; сътвориста ему помощь велику и внидоста со славою в землю свою: иный бо князь не входи в землю Лядскую толь глубоко, прочее Володимера Великого, иже бе землю крестил”, – підбиває підсумок військової кампанії братів Романовичів автор розповіді ГВЛ⁵¹. Заради справедливості слід зазначити, що згадана у джерелі виправа київського князя Володимира Святославича наприкінці X ст. стала у XIII ст. вже предметом своерідної ідеологічної міфотворчості, оскільки хреститель Русі реально в ході свого походу на захід 981 р. обмежився лише завоюванням “Червенських градів” – території між верхніми течіями Західного Бугу і Сану⁵².

На завершення слід звернути увагу на те, що, на превеликий жаль, ні оповідання ГВЛ під 6737 р., ні інші пам’ятки не дають якоїсь чіткої інформації на два важливі запитання. Де перебував і що робив князь Владислав Лясконогий у час, коли Данило та Василько здійснювали свою виправу до Каліша? Яку позицію тоді займали щодо проведення цього походу і її керівників безпосередньо вдова князя Лешека княгиня регентша Гремислава і її оточення? З цього приводу є різні версії і припущення, але вони не є достатньо підкріплені свідченнями джерел. Це дає підстави ще раз висловити жаль з приводу недостатньої інформаційної обізнаності науковців при вивченні як внутрішньополітичного життя, так і міжнародної політики Польщі в першій третині XIII ст.

⁵¹ ПСРЛ., т. 2, стб. 757–758.

⁵² А.Б. Головка, *Древняя Русь и Польша в политических отношениях X – первой трети XIII вв.*, с. 10–13. З цієї позицією не згоден О. Назаренко, який вважає, що в 979 р. київський князь Володимир Святославич здійснив виправу у глиб Польщі. Див.: А.В. Назаренко, *Древняя Русь на международных путях. Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII вв.*, Москва 2001, с. 410.

Олексій Джура

ДИНАСТІЯ НЕМАНИЧІВ: ШЛЯХ ВІД КАТОЛИЦЬКОЇ ДО ПРАВОСЛАВНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

На Західних Балканах протягом XIII ст. оформилася нова політична одиниця – Сербське королівство, яке завдяки вдалим шлюбом правлячої династії Неманичів та сприятливому геополітичному розкладові сил змогло з незначної жупанії перетворилася на потугу, з якою рахувалися сусіди. Це супроводжувалося докорінними змінами в правлячій династії: Неманичі, маловпливовий католицький рід Примор'я з осідком у Рибниці, перейшов до Рашки, східної частини історичної Сербії (фєми Візантійської імперії), втративши свою католицьку ідентичність, проте зберігши спадкові права на територію Дуклі. Постає питання, чи ці зміни знайшли відображення у джерелах, тобто чи можна простежити релігійну мутацію Неманичів та їхнього оточення між кінцем XII – кінцем XIII ст., що є наріжним каменем політичних і культурних змін на Балканах, а також лежить в основі самоототожнення сербів і чорногорців з православ'ям?

Династія Неманичів походила з Дуклі, а засновником її була непєресічна особа, яка зуміла подолати шлях від очільника дрібного краю до великого жупана Рашки. Стефан Неманя започаткував династію, що правила Сербією упродовж двох століть, піднявшись від урядування жупою до перемог короля Стефана Уроша IV Душана Неманича – володаря Балкан, “царя сербів і греків” та засновника Сербської Патріархії. Початок цьому злету поклало здобуття у 1185 р. Стефаном Неманею Дуклі, що була проголошена королівством ще 1078 р. за правління Михайла Воїславевича. Попри те, що престиж цієї держави давно згас, королівський титул її володарів за традицією зберігався, і це дозволяло претендувати на більші території та спілкуватися, бодай формально, на рівних з королями Угорщини, які на той час володіли Хорватією після вигасання місцевої династії Трпимировичів та являли собою силу, що визначала політику на Західних Балканах. Внаслідок поділу між синами Стефана Немані найстарший з них, Вукан, наприкінці 1180-их рр. отримав Дуклю і разом із краєм – титул короля. Сам католик¹, Вукан не визнавав зверхності свого брата Стефана,

¹ Ž. Fajfrić, *Sveta loza Stefana Nemanje*, Šid, 1998? [електронний ресурс], режим доступу: http://rastko.rs/istorija/loza_nemanjica/fajfric-svloza_1.html#gl10.

володаря Рашки, і, на відміну від провізантійського спрямування Стефанової політики, займав пролатинську позицію, звертаючись по допомогу до угорських королів та Папи. Один із документів періоду правління Вукана дозволяє прослідкувати його орієнтацію у релігійних питаннях. Мова про лист Вукана до Папи 1199 р., написаний у зв'язку з подіями у Боснії. Варто нагадати, що до смерті візантійського імператора Мануїла I Комніна у 1180 р. Боснія залежала від Константинополя², і під крилом ромейського володаря місцевий бан Кулін зумів встановити свою владу над західною частиною Сербії. Однак уже 1183 р. він став під хоругви угорського короля та разом з ним і військами Стефана Немані рушив на Візантію. Десь тоді ж він породичався з Неманею, видавши заміж свою сестру за брата Немані – хумського жупана Мирослава³. Вукан, проте, прагнучи приєднати Боснію до власних володінь, у своєму листі до Папи звинувачує Куліна в богумильській ересі, адже це дозволяло йому піти війною проти “єретиків” і повернути боснійців до істинної віри⁴.

Більш того, сформульована в листі титулатура Вукана дозволяє припускати, що він претендував не лише на Дуклю, але й на Далмацію: “Најблагенијем и најсветијем Оцу и господину Иноћентију по Божијој милости првосвештенику Римске цркве и Папи свих, Вукан по Божијој милости краљ Дукље и Далмације, упућује поздрав и изражава оданост”⁵. На те, що спілкування між Вуканом і Папою не було епізодичним, вказують і подальші слова з листа: “Веома смо се обрадовали када нам је дошло побожно и уважено посланство свете католичке и апостолске столице – капелан Јован и господин Симеон...”⁶. Ще далі Вукан стверджує укоріненість католицького віровизнання в Дуклі загалом:

Када су дошли на место где се у старо време обично одржавао сабор, ту су одржали свети скуп на коме се до танчина расправљало о пороцима и врлинама и сви су једнодушно хвалили Бога и најблагенију Девицу Марију и светог Петра, првог међу апостолима, а и Ваше апостолство. Осим тога, Ваше очинство зна да смо овенчани Вашом узвишеном круном и, оно што је нама још драже и милије, знамо да имамо наклоност ваше племените крви⁷.

² С. Ђирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд (Српска књижевна за друга) 1964, с. 46.

³ *Ibid.*, с. 47.

⁴ Д. Јанић, *Писмо Вуканово папи Иноћентију III*, Баштина 32 (2012) 116.

⁵ *Ibid.*, с. 115.

⁶ *Ibid.*

⁷ *Ibid.*, с. 116.

Як бачимо, Дукля в період правління Неманичів залишалася таким самим “латинським” краєм, як і на момент заснування королівства династією Воїславевичів. Це означає, що рід Неманичів, колискою якого була Дукля, відпочатково дотримувався католицького віровизнання. Утім, довгий час розрізнення між католиками і православними при дворі Неманичів не існувало. Це добре засвідчують династичні шлюби, що їх укладали з прагматичною метою заради досягнення певних зовнішньополітичних цілей, натомість про зміну конфесії шлюбним партнером не йшлося, а християнський світ мислився у цілому як єдиний попри розрив спілкування між Папою і Патріархом Константинопольським.

За добрий приклад можуть послужити два шлюби Стефана Неманича. Перший із них (з донькою візантійського імператора Алексія III Ангела Євдокією) став наслідком угоди 1190 р. після битви на Мораві, коли, згідно з домовленостями, середній син Немані, тобто Стефан, отримав за дружину візантійську принцесу і титул севастократора, що робило самостійною його державу. Проте вже напередодні падіння Константинополя 1204 р. Стефан Неманич відсилає візантійку (близько 1201 р.) і перед коронуванням одружується з Анною Дандоло, внучкою венеційського дожа Енріко Дандоло, натхненника взяття Константинополя. Своєю чергою, син Анни Стефан Урош I (1243–1276) був одружений з Єленою Анжуйською (від цього шлюбу народилися Стефан Драгутін, Стефан Урош II Мілутін, Стефан і дві дочки). Про її походження мало відомо, натомість добре засвідчено її католицьку ревність, листування з Папами, щедрі пожертви на францисканські та бенедиктинські монастирі й храми, а разом з тим – підтримку Сербської Православної Церкви⁸. З-поміж наступних володарів Рашки, синів Єлени Анжуйської, Стефан Урош I Драгутін був пов'язаний з королем Угорщини родинними зв'язками, оскільки його дружиною була католичка Катерина, донька Стефана V Арпада. Натомість брат і спадкоємець Драгутіна Стефан Урош II Мілутін у своїй політиці орієнтувався на відроджену Візантійську імперію, а підписаний ним мирний договір 1299 р. було скріплено шлюбом з візантійкою Симонідою.

Цей побіжний огляд добре засвідчує, що Неманичі у своїх намаганнях збільшити володіння завжди обирали між двох геополітичних гравців – Візантії та Угорщини, православного світу і світу латинського. Разом з тим, уже за провізантійськи налаштованого Стефана Мілутіна агіографічні

⁸ В.С. Пуятин, А.А. Турилов, *Елена Анжуйская*, Православная энциклопедия, под ред. патриарха Московского и всея Руси Алексия II, т. 18: Египет Древний – Ефес, Москва (Церковно-науч. центр “Православная энцикл.”) 2008, с. 303.

джерела, які особливо виразно відбивали релігійні тренди, починають акцентувати увагу на відмінностях між двома гілками християнства.

Як відомо з латинських джерел, коронування Стефана Неманича у 1217 р. здійснив легат Папи Гонорія III:

У той самий час Стефан, правитель Сербії або Рашки, якого називають великим жупаном, пославши лист із підвищеною печаткою до Римського престолу, попросив від Папи Гонорія королівську корону, а той направив від себе легата, який, прибувши, коронував його і поставив першим королем його землі⁹.

Ця подія, звичайно, підняла престиж Стефана серед решти правителів західного світу, але відтепер Стефан став королем “Сербії або Рашки”, натомість спадщина Дуклянського королівства поступово почала “забуватися”. Ба більше, за висновком Сергея Алексєєва розпочався кардинальний відхід від дуклянської (латинської) традиція, яка вже була чужою і ворожою, адже власна, сербська версія історії мала бути оберненою не в далеке минуле, а в сучасність: тим-то з цієї “нової” історії випадають давні прибічники “латинської ересі”, а “святої Симеон, увенчавший свое правление пострижением на Афоне, обновляет свою дедину», заново основывает род и державу”¹⁰. Так починає писатися “рашська доба”, де засновником династії постає Стефан Неманя (святий), а за ним – Стефан Первовінчаний (теж святий). Лоза святої династії, майже всіх представників якої було канонізовано, отримує нове життя і сама починає творити своє минуле.

Це суттєво змінило нюанси у підходах до трактування православ’я і католицизму, що відобразилося у двох найвидатніших агіографічних пам’ятках середньовічної Сербії – Житії св. Сави Доментіяна (1243/1254 р.) і Житії св. Сави Теодосія (1290/1292 р.). Хоч обидва ці тексти за стилістикою витримано в системі “класичної” агіографії опису діянь подвижників, сповідників чи мучеників, проте оцінкові аспекти в них різні. Для ієромонаха Доментіяна, людини шляхетного походження¹¹, який укладав Житіє св. Сави

⁹ “Eodem tempore Stephanus dominus Seruie siue Rasie, qui mega iupanus appellabatur, missis apochrisariis ad Romanam Sedem impetrauit ab Honorio Summo Pontifice coronam regni, direxit namque legatum a latere suo, qui ueniens coronauit eum primumque regem constituit terre sue”. Цит. за.: *Приложеніе Historia Salonitanorum pontificum atque Spalatensium* [в:] Ф. Сплитский, *История архиепископов Салони и Сплита*, перевод, комм. О.А. Акимовой, Москва (Издательство “Индрик”) 1997, с. 268.

¹⁰ С.В. Алексєєв, *Сербская историческая агиография: между хроникой и житием*, Знание. Понимание. Умение 3 (2014) 152.

¹¹ Л.К. Гаврюшина, *Доментіан*, Православная энциклопедия, под общ. ред. патриарха Московского и всея Руси Алексія II, т. 15: Димитрий – дополнения к “Актам историческим”, Москва (Церковно-науч. центр “Православная энцикл.”) 2007, с. 598.

за вказівкою Стефана Уроша I, сина Стефана Первовінчаного, не могло йтися про речі, які б суперечили політичним інтересам короля та не відповідали його баченню минулого роду Неманичів. У центрі тексту, звісно, була особа св. Сави як церковного діяча, однак для Доментіяна не мали ваги відмінності між православними і католиками, хоч від часу розриву єдності Константинополя і Риму пройшло вже два століття. Як відданий співець слави роду Неманичів, Доментіян прагнув передусім показати велич зробленого Савою завдяки Божому провидінню – відобразити “вічну історію” крізь призму життя свого героя, за чийого посередництва серби увійшли до сім’ї християнських народів і отримали атрибути державності – династію і Церкву. Доментіян віддає прерогативу вінчання св. Саві, а не папському легатові, він не бачить нічого неналежного у тому, що корону було отримано з Риму:

И паки избравъ отъ оученикъ своихъ богоразоумна моужа, въсеосвещтенааго епископа Методія, и посьлаа юго въ Римъ къ прѣхвальнымъ апостоломъ Петроу и Павлоу, и къ великому съпрѣстольнику светью, папѣ великыне римскыне дръжавы...¹²

Як бачимо, наголос поставлено на тому, що єпископа Методія було послано до “апостолів Петра і Павла”, а Папу Доментіян називає “сопрестольником” апостолів, тобто підкреслює, що римському первосвященнику належить кафедра за достоїнством така сама, як і кафедри решти патріархів, чії осідки, згідно з Переданням, заснували апостоли.

У Печському списку (близько 1420–1435 рр.) життя текст доповнює невелика вставка, яка на перше місце виводить апостолів Петра і Павла як тих, хто через Папу передає Сербії благодать і заступництво:

Давши благослов подобно почасти светима на похвалу, многочасно кандило састављано богомисаоним разумом и извајано пресветлом маштом и прекрасним бојама изумљено, које и до данас стоји код гроба прехвалних апостола Петра и Павла. Јер оне свете богомисаоне зраке, где сами телом не дођоше, ту Духом светим прелелику благодат сатворише, своме саслужнику помажући, благословеном да испуњава њихове недостатке; Богом благословени венац њему послаше, да уистину савршенством благословено буде краљевство земље отачаства његова, сваким правоверјем служећи бесконачном царству Оца и Сина и светога Духа...¹³

¹² Цит. за.: *Живот светого Симеуна и светого Саве, написао Доментијан*, на свијет издао Ђ. Даничић, Биоград (Државнаој штампарија) 1865, с. 245.

¹³ Цит. за.: Доментијан, *Живот Светог Саве* [в:] Доментијан, *Живот Светого Саве и Живот Светого Симеона*, прир. Р. Маринковић, прев. Л. Мирковић, Београд (Српска књижевна задруга) 1988, с. 156.

Що ж до права на корону, то воно, згідно з Доментіаном, законно успадковане з Дуклянського королівства, звідки походить рід Неманичів:

... и написавъ посылание къ великому съпрѣстольнику светью и славньиу апостолоу, папѣ, исповѣдавъ ємоу неютаєноюу благодѣть, єюже самъ богомъ вѣнчанъ бысть, и проси яко да посылєть ємоу благословение отъ светью апостолоу и отъ того самого благословєнии вѣнць, яко да вѣнчаєтъ брата своєго на кралєвство по прьвомоу отьчєствоу кралєвства ихъ, въ нємьже и отьць ихъ роди се по божѣвствоу сьмотрєнию въ мѣстѣ рекомѣмъ Диоклитии, єже зовєть се велико кралєвство отъ прьв¹⁴.

Врешті Папою, який надіслав до Сербії корону для Стефана, керував сам Бог:

... и богъ вьсакоюдѣ подає силу и поспѣхъ люимомуу рабоу своємоу, и вьса прошения єго испльняє небєсная и земльная, и томуу светому съпрѣстольникуу светьихъ апостоль доухомъ светьимъ повелѣть посылати ємоу богомъ благословєнии вѣнць, истиньномуу испльнителю светьихъ заповѣдии єго, яко да благословєнь боудєть богомъ и вѣнчанъ и прославлєнь єште зде на земли прѣжде дьне оного великого¹⁵.

Процитовані фрагменти життя виразно засвідчують, що Доментіан не мав жодних упереджень до латинян, ба більше, з його погляду і Папу, і св. Саву наділено однаковою благодаттю, хоч Папа, як глава “великої римської держави”, може надавати корони для вінчання. У цьому сенсі Папа виступає “політичною фігурою”, натомість у духовній сфері він та Сава – “сопрестольники”, тому вони можуть спілкуватися на рівних. Саме коронування Стефана Первовінчаного, за Доментіаном, відбулося у Жичі, що могло відбивати пізнішу традицію коронацій сербських королів:

И призвавъ благовѣрнааго брата своєго прѣвеликааго жоупана кирь Стефана въ великоюу архьєпископию рекомоу Житьчоу, въ роукотворєнии ємоу манастирь, и по повелѣнью небєснааго строителя и того благодѣтеля прѣосвєштєнии кирь Сава сьтвори по обычаю обьноштьноє стояниє [...] и по великомъ исходѣ светьєне литоурьгиє, приємъ светьи вѣнць въ великомъ светилишти, и вѣнча благовѣрнааго брата своєго, и помаза єго доухомъ светьимъ на кралєвство, яко звати се ємоу самодрѣжавьномуу господиноу кирь Стефаноу кралю, яко да боудоуть вѣнчани богомъ вьси триє пособитєлиє хрїстови [...] светьи Симеонъ сь богоносньимъ кирь

¹⁴ Цит. за.: *Живот светога Симеуна и светога Саве, написао Доментијан*, с. 245–246.

¹⁵ Цит. за.: *Ibid.*, с. 246.

Савомь, и съ нимъ пособникъ божии кирь Стефанъ пръвовѣнчаный краль, волю божию сътворише на земли, и небесъни граждане явише се на небесехъ¹⁶.

Тут, найімовіріше, описано обряд пізніших коронацій (можливо, Радослава), натомість важливим для Доментіяна було підкреслити християнську єдність – те, що Саву визнавав Папа, адже, згідно з житієм, Сава вінчав Стефана після отримання архієпископських свячень від Нікейського патріарха. У політичному сенсі це означало, що Стефан Первовінчаний підпорядковував свою державу духовній владі Папи, але благодать і заступництво святих отримав “грецьке”, бо коронацію здійснив Сава. Акцент на християнській єдності є також в епізоді навернення угорського короля, який напав на Сербію, а Сава, аби схилити його до миру, сотворив чудо¹⁷. Вражений король-католик, попри належність Сави до православ’я, просить владу стати своїм духовним отцем:

И ть самъ великый краль видѣвъ чоудо бывшенє, ієже сътвори богъ прѣосвештеныимъ кирь Савомь, и пришьдъ нп стань єго, и поклонивъ се паде на ногу єго моле и, яко да молишь за нь бога, и доуховнааго отьца наречен. и сътвори ємоу молитвоу светоу прѣосвештеныи, и краль исповѣда ємоу грѣхы своє, много моли и, да речеть ємоу слово о съпасенни єго¹⁸.

Цілком інакшими наголосами позначено Житіє св. Сави, написане монахом Теодосієм між 1290 р. і 1292 р. за правління короля Стефана Уроша II Мілутіна. Про Теодосія відомо значно менше, ніж про Доментіяна: він народився близько 1246 р. і помер 1328 р., був монахом Хіландарського монастиря на Афоні та сповідником короля Стефана Дечанського. Варто нагадати, що Стефан Мілутін – це один із найсильніших королів середньовічної Сербії, який покінчив із васальною залежністю від угорського короля у союзі з візантійським імператором Михаїлом VIII Палеологом. Ця політична зміна перетворювала католицькі впливи всередині країни (по суті, проугорські) на небажані, а місце “правильної” релігії займало православ’я, до чого підштовхував і демографічний чинник – збільшення кількості вірних Православної Церкви після приєднання територій на півдні і сході, які підлягали юрисдикції Охридського митрополита. Описуючи коронування Стефана Первовінчаного, Теодосій ініціатором та основним героєм цієї події робить св. Саву: той буцімто

¹⁷ Мова про чудо розтоплення льоду по всій угорській землі, яке здійснено через св. Саву. Потім святий здійняв вітри, громи і блискавки, по чому настала глупа п’їтьма.

¹⁸ Цит. за.: *Живот светога Симеуна и светога Саве, написао Доментијан*, с. 251.

зібрав собор з місцевої еліти і переконав її встановити вищого над ними за титулом: “Не лѣпо єсть о бозѣ вами вбладаюштомуу саномъ власти съ вами единоименитоу быти же и звати се”¹⁹.

Отримавши архієпископські свячення, Сава отримав і право вінчати королівською короною, причому вона з’являється нізвідки за мотивами Теодосія:

Въсеношное же молбами пѣние съ всѣми светии въ цркви съврши, съ всѣми же епископы и игоумени и съ мнѣгыми свештенными светоую и божьствоною лутоургію слоуже, и въ врѣме, егда всвештати подобно, вѣнцоименитаго брата великаго жоупана Стефана въ светии жрътьвникъ въ светаа светыхъ къ себе приемъ, молитвами же и молнеіемъ к богу сего благословив, багрянцею же и бисромъ прѣпоясавъ и окрасив, и вѣнцемъ царства чѣстною главою его вѣнчавъ, и муромъ того помазав, о бозѣ самодръжавна краля сръбскаго сего быти нарицаеть...²⁰

Жодних згадок про Папу в описі коронації немає, вона постає як здійснена св. Савою для “упорядкування влади”. Ще виразніше антикаталицькі акценти поставлено в оповіді про те, як Сава навчав народ зректися ересей і жити за правдою православної віри. Для прикладу, на третій день собору Теодосій вкладає у вуста Сави такі слова:

Ни житіа во впаденіє кромѣ правые къ богу вѣры что оупсѣти намъ можетъ, ни прѣвое же исповѣданіє вѣры благыихъ дѣлъ непричестно прѣдставити насъ господеви можетъ... [...] вѣра бо єсть спасаюшти, егіда о бозѣ любовню благаа съдѣва(ю)шти²¹.

Не виключено, акцентований тут заклик спасатися вірою і любов’ю міг бути опосередковано полемічною реплікою на декрет IV Латеранського собору 1215 р. про можливість спокутування гріхів “заслугами” (“добрими справами”)²², що відкидало грецьке богослов’я. Далі Сава буцімто закликає католиків відректися “від латинської ересі” і прийняти миропомазання для переходу до православ’я:

Соуштїихъ же крыштенихъ в латинсцѣи ересы такожде съ прѣжде проклетіемъ злые ихъ ересы, и вбразъ вѣры исповѣдавшимъ

¹⁹ Цит. за.: *Живот Светога Саве, написао Доментијан*, на свијет издао Ђ. Даничић, Биоград (Државна штампарија) 1860, с. 142. (У заголовку Дж. Даничич помилково атрибутоване авторство Доментијану. Справжній автор – Теодосій).

²⁰ Цит. за.: *Живот Светога Саве, написао Доментијан*, с. 143.

²¹ Цит. за.: *Ibid.*, с. 151.

²² Це називають “легалістською” концепцією гріха й покути, див.: Дж. Берман Гарольд, *Право і революція. Формування Західної традиції права*, переклад Т. Бренько, О. Межевікіної, Н. Соколовської, К. (IRIS) 2001, с. 175–179.

и муроу светомоу молитвоу прочьсти, и тако тѣмъ светымъ муромъ сихъ по всѣхъ чювьствѣхъ помазати, и вѣрныхъ съ нами имати²³.

Врешті, в тексті Теодосія зазнало переакцентування і згадане вище чудо з угорським королем. Опис подій загалом збігається з Доментіановим житієм, але Теодосій доповнює його підкресленим закликотися “латинської ереси”:

Светыи же веселієм доуше и сръдца радостию того приемлеть, и краль вуса яже в себе сказаеть. дивит же се светыи топлоу къ богу любовию несоуменному его грѣхъ своихъ исповѣданію, в них же светыи архієпископъ покааніємъ врачевати се добръ его наоучи. по сих же въ нѣмоу глаголетъ: вѣрицаеши ли се ереси? вн же: вѣрицаю се, якоже ты наоучиши ме. по наоучению же светаго вѣрицает се ереси и юже вѣроу латинскоую дръжаше [...] православна же вѣроу, якоже светымъ наоучаемъ, дръжати вѣштает се²⁴.

Ці заклики, як і опис чуда, хоч і не прямо, вказують на те, що у Рашці наприкінці XIII ст. вже могла побутувати практика навернення католиків у православ'я. Ба, навіть коли цього ще не було, то немає сумніву, що до латинян почали ставитися негативно. Відтак, можна констатувати формування нової релігійно-політичної доктрини, яка прийшла на зміну відкритій до іншовірців та засвідченій у Житії св. Сави, написаному півстоліття тому Доментіаном.

Підсумовуючи огляд переосмислення “історичної пам'яті” династії Неманичів, можна констатувати, що це пройшло через кілька щаблів. Утвердившись при владі, католики Неманичі спершу не змінювали правил гри, а прийняття ними візантійського православ'я обійшлося без акцентування на цьому значної уваги. Однак поступово, в процесі віддалення від латинської культурної спадщини Помор'я, намітилася переміна культурного осердя, перенесеного на афонський сербський монастир Хиландар та інші православні монастирі. Проте ще й у середині XIII ст., як засвідчує Житіє св. Сави авторства Доментіяна, антилатинську думку не було сформовано. Натомість наприкінці XIII ст., як бачимо з антикатолицької риторики у Житії св. Сави Теодосія, історія династії Неманичів постає в суто православному аспекті. Поштовхи до цього могли бути різноманітними: зміни у зовнішній політиці при королі Стефанові Уроші II Мілутіні, особисті погляди Теодосія, загострення антикатолицьких настроїв після укладення на

²³ Цит. за.: *Живот Светога Саве, написао Доментијан*, с. 151.

²⁴ Цит. за.: *Ibid.*, с. 157–158.

II Ліонському соборі 1274 р. церковної унії, коли “папісти” буцімто вчинили розгром Афона (щоправда, ця легенда набула виразного оформлення не раніше XV ст.)²⁵, врешті, засудження унії православним собором у Фессалії 1275 р. Так чи інакше, але на кінець XIII ст. виразно заявляє про себе православна ідентичність сербської знаті і династії, яка остаточно утвердилася за правління короля Стефана Уроша IV Душана Неманича (1308–1355). Її видимим проявом стало відречення від латинської Дуклянської спадщини: “історичну пам’ять” про династію відтепер розпочинає постать Стефана Немані, а не раніших представників роду, а освячує її належність до православ’я і визнання представників династії святими. Сформована відтоді основа “лози Неманичів” дозволила власне Сербії, за висновком Д. Буланіна, найповніше реалізувати ідею священного царства в якості продовжувача ідеологічної спадщини Візантії та з плином часу, впродовж кінця XV–XVI ст., зіграти роль однієї з головних моделей імперської ідеї Московського царства²⁶.

²⁵ Д.М. Буланін, *Афон в древнерусской письменности до конца XVI в.*, Словарь книжников и книжности Древней Руси, вып. 2 (вторая половина XIV–XVI в.), ч. 3: Библиографические дополнения. Приложение, Санкт-Петербург (Издательство “Дмитрий Буланин”) 2012, с. 539–541.

²⁶ Д.М. Буланін, *Житие Саввы Сербского*, Словарь книжников и книжности Древней Руси, вып. 2 (вторая половина XIV–XVI в.), ч. 3: Библиографические дополнения. Приложение, Санкт-Петербург (Издательство “Дмитрий Буланин”) 2012, с. 659–660.

Надія Нікітенко

ІКОНА “БОГОРОДИЦЯ НІКОПЕЯ” НА ЗОЛОТИХ ВОРОТАХ ЯК ЗАХИСНИЙ СИМВОЛ КИЄВА

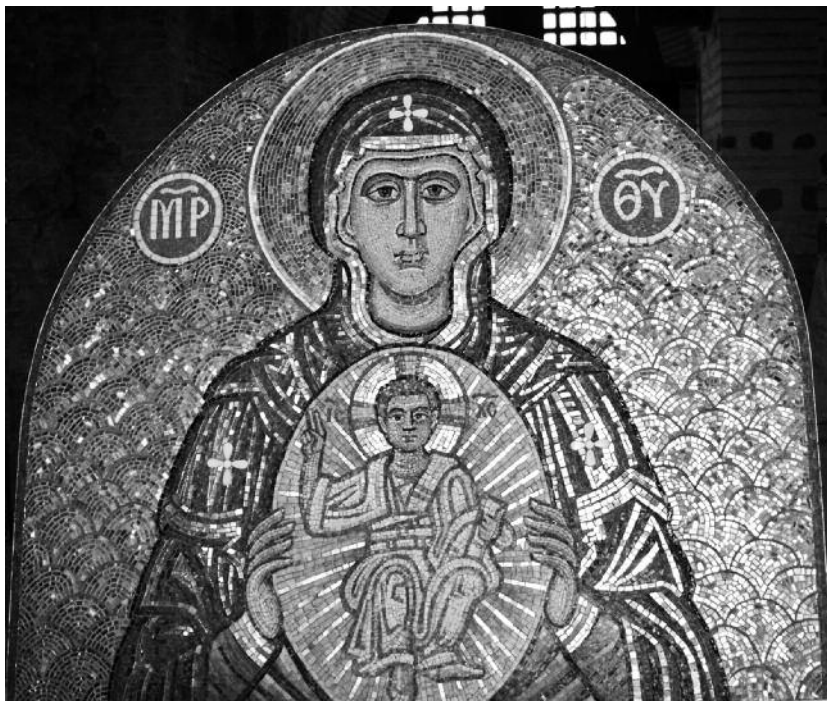
Нещодавно на фасаді Золотих воріт встановлено мозаїчну ікону “Богородиця Нікопея” (мал. 1), і ця подія отримала великий резонанс у суспільстві, адже Золоті ворота складають фундамент нашої ідентичності і є одним із головних символів Києва. Як пам’ятка сучасна Софії Київський, Золоті ворота так само мають 1000-літню історію. Це древній триумфальний в’їзд у Київ, що відбилося і на їх назві, і на їх посвяченні, і на їх оздобленні. Вони названі Золотими, подібно до оббитих золотом головних воріт Єрусалима і Константинополя. Так і київські Золоті ворота мали ступки, покриті золотом, золотим був і купол надбрамної Благовіщенської церкви. Та не золото дало назву воротам, а їх значення. Золоті – значить особливі, сакральні ворота Святого града, “Нового Єрусалима”. Такий епітет застосовувався до тих міст, що мали першорядне значення як християнські центри, де зосереджені головні всенародні святині. Недарма назва “Золоті” стала традиційною для головних воріт багатьох древніх міст (Спалато, Єрусалим, Трір тощо)¹.

Київські Золоті ворота – унікальна споруда у світовому здечстві, що поєднала фортифікаційну споруду і храм. Їх увінчувала надбрамна церква Благовіщення Богородиці, отже, Золоті ворота присвячені Богородиці, яка у Святому письмі іменується Вратами Спасіння. І як Христос – Сонце Правди увійшов у Єрусалим через Золоті ворота, так само щодня опівдні в Києві траплялося чудо, коли сонячний промінь проникав у місто через проїзд Золотих воріт. Тобто в Київ через Богородицю входив Спаситель.

Зазвичай сакральні споруди позначали ікони, пов’язані з їх призначенням. Відомо, що в давнину на фасаді Золотих воріт з боку поля знаходилася ікона Богородиці. Її згадує літопис під 29 квітня 1151 р. у розповіді про боротьбу за Київ між київським князем Ізяславом Мстиславичем і суздальським князем Юрієм Довгоруком. Коли військо Ізяслава і його союзників-дядьків Вячеслава і Ростислава, в очікуванні Юрія зупинилося на полі перед Золотими воротами, то “сказав Вячеслав, озирнувшись на святу Богородицю, що є над Золотими воротами: “А їй нас судити, Пречистій Владичиці, із Сином своїм і Богом нашим, у сей вік і в будучий”².

¹ С.А. Высоцкий, *Золотые ворота в Киеве*, К. 1982, с. 17.

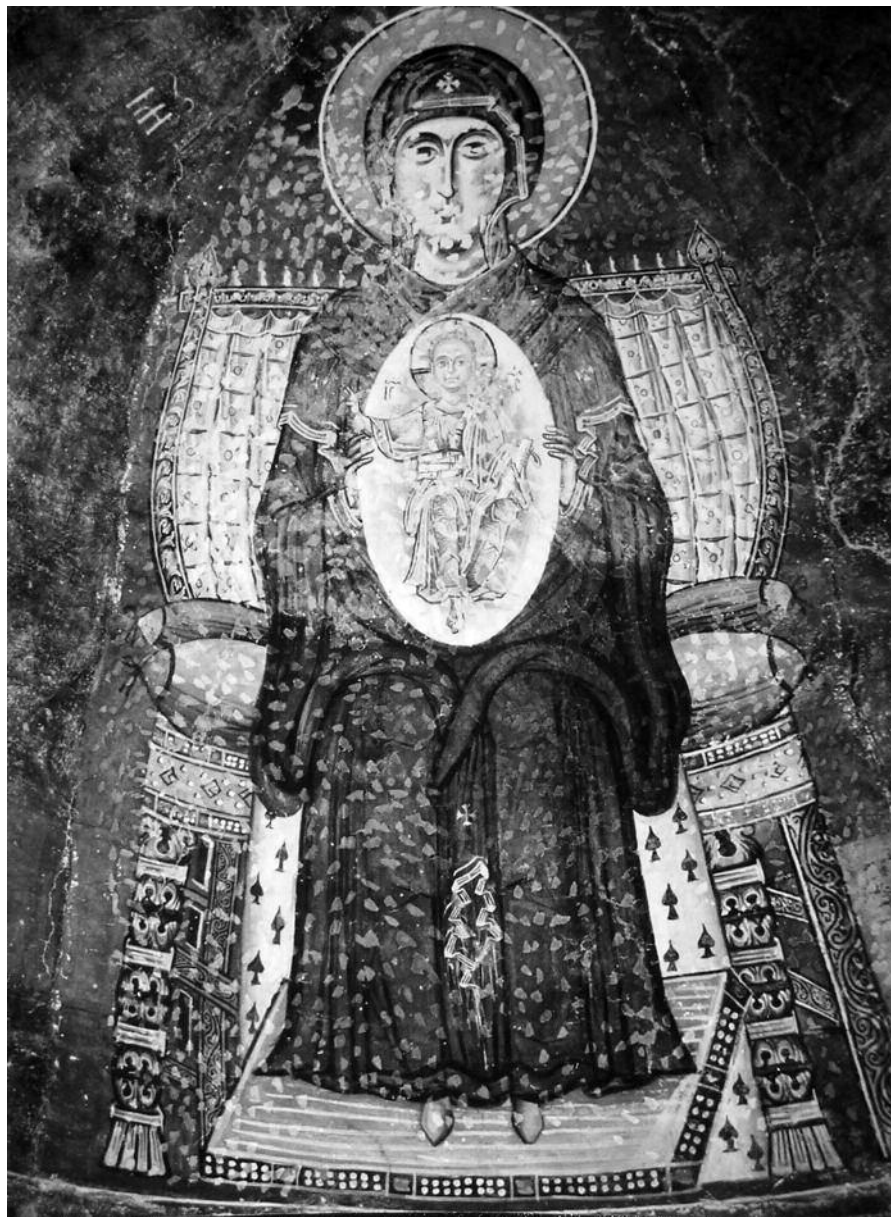
² *Літопис руський за Іпатським списком*, пер. з давньорус. Л.С. Махновця; відп. ред. О.В. Мишанич, К. 1989, с. 245.

Мал. 1. Мозаїка “Богородиця Нікопея”. Л. Тоцький. 2016 р.

Отже, судячи з усього, над Золотими воротами з боку поля знаходилася ікона Богородиці з Немовлям. Причому аркові заглиблення над воротами (люнети), в які вставлялися ікони, мали бути, за традицією, як з боку поля, так і з боку міста. На жаль, на нинішньому павільйоні-реконструкції є лише одна арка – з боку міста, хоча надбрамних ікон мало бути дві – з напольного і міського фасадів. Це, радше за все, мали бути найбільш *війські* образи Богородиці з Немовлям – Одігітрія (Провідниця), що відправляла воїнів на брань, і Нікопея (Побідоносна чи Даруюча перемогу, Переможна), що зустрічала їх з перемогою. Логічно думати, що Одігітрія була на напольному фасаді воріт, а Нікопея – на міському. Саме образ Нікопеї ми й запропонували встановити на міському (північному) фасаді Золотих воріт.

Що це за образ? Він представляє Богородицю, яка тримає перед грудьми щит із зображенням Христа Немовляти (мал. 2). Вони зображені фронтально, тобто обличчям до нас, анфас. Цей образ близький до типу Богородиці Знамення, але руки Богоматері тут не молитовно здійснені, а

Мал. 2. Фреска "Богородиця Нікопея". Софія Охридська. 1040 р.

тримають щит – символ Христа як Спасителя і Триумфатора (мал. 3). На Русі Нікопеєю називали ікону Божої Матері з Богонемовлям у круглому медальйоні, близьку за іконографією типу ікони Богородиці “Знамення”. На думку В. Шандровської, названий тип, що являє собою сплав зображення Нікопеї і Оранти (Тої, що молиться, тобто Богородиці з молитовно здійсненими руками), зустрічається лише з XI ст.³ Але вперше поясне зображення Оранти з Немовлям Христом на грудях фігурує на фресці в катакомбах Агнії в Римі (IV–V ст.). Власне ж Оранта є найбільш давнім образом Богоматері, що також з’явився ще в катакомбному мистецтві⁴.

Мал. 3. Фреска “Богородиця Нікопея”.
Деталь. Софія Охридська. 1040 р.

Назва “Нікопея” закріпилася завдяки епітету на візантійській печатці XI ст., хоча цей образ дуже ранній і фігурує вже на печатках Іраклія (610–641). За переданням, написаний він св. апостолом і євангелістом Лукою. Святкування образу Богородиці Нікопеї встановлено 15 серпня. Як відомо, центром культу Богоматері як покровительки і захисниці Константинополя був Влахернський комплекс з його святинею – мафорієм Богоматері. Тут шанувалися різні за іконографією її образи: Оранта, Нікопея, Одигітрія тощо. Цікаво, що саме Нікопея і Одигітрія виступали на печатках у ролі захисниці столиці Візантії від ворогів. Так, перше відоме нам чудо врятування столиці Богородиця явила в 626 р., під час облоги Константинополя

³ В.С. Шандровская, *Печати и монеты византийских императоров с изображением Богоматери*, ВВ 58 (1999) 198.

⁴ Ю.Г. Бобров, *Основы иконографии древнерусской живописи*, Санкт-Петербург 1995, с. 220–222, 224.

аварами, і це чудо було пов'язано з Влахернами. Саме в цьому зв'язку на печатках Іраклія та його наступників з'являється зображення Богородиці в двох іпостасях – Нікопеї та Одігітрії⁵.

Богородиця Нікопея може бути представлена як погрудно, так і на повний зріст, а також такою, що сидить на престолі, з медальйоном у руках або без нього. Наприклад, на вівтарній мозаїці в соборі монастиря Осіос Лукас (Греція, 1011 р.) Богородиця Нікопея сидить на престолі, тримаючи на колінах Христа, якого зображено не в медальйоні. І все ж визначення “Нікопея” деякі дослідники застосовують лише до її погрудного зображення, оскільки пов'язують його з історичним фактом знахідки давньої доіконоборчої ікони з погрудним зображенням Богородиці, що тримала обома руками і перед грудьми медальйон з Христом Немовлям. Ікона була виявлена в ході реставраційних робіт у Влахернському храмі, що проводилися за повелінням імператора Романа III Аргіра (1028–1034)⁶. Отже, на мозаїчній іконі, встановленій на Золотих воротах Києва, Богородиця представлена в класичному типі Нікопеї: погрудно, з медальйонним зображенням Христа, яке тримає в руках.

Що стосується парного їй образу Одігітрії, то, як зазначено вище, його логічно було б розмістити на напольному (південному) фасаді воріт. Іконографічний тип Богородиці Одігітрії, що з'являється на візантійських печатках з кінця VII ст., представляє її з Немовлям Христом, якого вона тримає на лівій руці. При цьому Богородиця може бути зображеною погрудно, в ріст і вельми рідко на троні. Можуть бути різними також повороти голови Марії щодо Немовляти, рух її рук, різною буває й поза Немовляти.

Назва “Одігітрія” – “Провідниця” пов'язано з назвою монастиря Одігон в Константинополі⁷. Зв'язок образів Нікопеї і Одігітрії засвідчує наявність зображення Нікопеї на лицевому боці печатки XI ст. монастиря Одігон та Одігітрії – на лицевому боці печатки великого скевофілакса (казначея) Влахерн Миколая Скліра. Подібно образу Нікопеї, образу Одігітрії були притаманні функції захисту, відведення зовнішньої загрози, допомоги у боротьбі з ворогами⁸. Причому функції захисниці Константинополя від ворогів Одігітрія поділяла також з Орантою, яка виступала покровителькою міста і держави, гарантом миру і спокою як всередині

⁵ В.П. Степаненко, *Богоматерь Никопея и Акатамахитос (к интерпретации фрески храма св. Георгия в Курбиново)*, *Античная древность и средние века* 33 (Екатеринбург 2002) 141–142.

⁶ В.С. Шандровская, *Op. cit.*, с. 196.

⁷ *Ibid.*, с. 197.

⁸ В.П. Степаненко, *Op. cit.*, с.144–145.

них, так і на кордонах імперії, відвертаючи від неї ворогів як “непереможний щит”⁹. Припускають, що соціальні функції Оранти, Нікопеї та Одигітрії “були багатогранними і в цілому подібними, у різних аспектах забезпечуючи небесне покровительство Константинополю, імперії і василевсам, представникам еліти і рядовим підданим імперії”¹⁰.

Так, звісно, було і на Русі. Якщо грандіозний мозаїчний образ Оранти постав у головних вівтарях першохрамів Києва – Десятинній церкві і Софійському соборі, то значно менші мозаїчні образи Нікопеї та Одигітрії, імовірно, прикрасили люнети над Золотими воротами. Загалом, можемо констатувати ідейно-композиційний і топографічний взаємозв’язок трьох головних градозахисних образів Богородиці в найдавніших святинях Києва кінця X – першої чверті XI ст. – Десятинній церкві, Софійському соборі та на Золотих воротах.

Але який саме образ Одигітрії міг бути на напольному, лицевому фасаді Золотих воріт? Адже в іконографії Одигітрії склалося чимало варіантів, що різняться незначними відхиленнями в позах Богородиці і Немовляти, в деталях їх одягу, і називаються за місцями їх особливого пошанування чи явлення. Гадаю, що тут у нас є підказка, на яку раніше не зверталася увага при реконструкції образу Золотих воріт. Як відомо зі старої літератури, на Золотих воротах Києва існував образ Богородиці Казанської, названий за місцем чудесного явлення ікони в 1579 р. На цій іконі був напис, згадуваний відомим істориком Києва М. Закревським: “Від існуючої Благовіщенської церкви на Золотих Воротах до наших часів дійшов достойний предмет, що зберігався у дерев’яній церкві Св. Трійці на Старому Києві, до 1856 р., образ Божої Матері, гадають, Казанської, але ця думка хибна. На верху цієї ікони написано золотими літерами: *Образ пресвятыя Богородицы от Златых Врат принесена. А внизу її напис: Лета от Адама 7207, а от Рождества Христова 1699 года, октября 20 дня, принесен от Златых Врат образ Явления Казанския Богородицы*”¹¹.

Це свідчення підтверджує ще один історик Києва – М. Сементовський: “Той, що знаходився на Золотих воротах, ймовірно, з часів приєднання Малоросії до престолу руського, образ Казанської Божої Матері у 1699 р. 20 жовтня, як означено в напису на іконі, перенесений до дерев’яної парафіяльної Троїцької церкви, що існувала на північний схід у ста сажнях від Софійського храму, яка у 1758 р. листопада 19, через

⁹ В.П. Степаненко, *Op. cit.*, с. 142.

¹⁰ *Ibid.*, с. 143.

¹¹ Н. Закревский, *Описание Киева*, т. 1, Москва 1868, с. 326.

старість, зламана та усе її начиння перенесене до новозбудованої того ж року, у Либідській частині, так само до Троїцької дерев'яної церкви"¹². Щоправда, нижче він засвідчує, що нова Троїцька церква насправді була кам'яною, і що образ Казанської Божої Матері знаходився в ній постійно: “Либідський, до 1869 р. Троїцький, майдан, на якому знаходиться церква св. Трійці кам'яна, однокупольна та при ній дзвіниця. Церква ця закладена 1856 р. та освячена 1858 р. жовтня 12. Дерев'яна Троїцька церква, збудована 1732 р., на кошти військового гарнізонного полку, знаходилась на північний схід, у ста сажнях від Софійського собору, але через старість 1758 р. зламана, а начиння її взяте до нової церкви. У цій церкві постійно знаходиться давній образ Казанської Божої Матері, на якому написано: *Образ Пресвятыя Богородицы от Златых Врат перенесен лета от Адама 7207, от Р.Х. 1699 г. октября 20 дня*”¹³.

Історик мистецтва К. Широцький, припускаючи, що на фасаді Золотих воріт у давнину було фрескове зображення Благовіщення, писав: “Можливо, що це зображення передувало на Золотих воротах тому образу Богородиці, який поставили тат московські стрільці після 1654 р. Ця ікона зберігається тепер у Троїцькій церкві на Либіді. Її помилково вважають Казанською”¹⁴. Думку про помилкове визначення ікони К. Широцький вочевидь запозичив у М. Закревського, котрий звернув увагу на напис на іконі, в якому значилося, що це – “*образ Явления Казанския Богородицы*”. Проте ікона названа так, бо була *явленою*, такою, що чудесно явилася в Казані.

Казанська Богородиця – одна з найбільш шанованих ікон Руської Церкви. Вона відноситься до типу Одигітрії й являє собою півфігурне зображення Богородиці, яка лівобіч тримає Немовля. Зображення це дуже урочисте, суворе і воїнське. Христос стоїть строго анфас, його постать представлена по пояс, видно лише праву руку з благословляючим (зазвичай двоперстним) жестом. Припущення, що цю ікону “поставили тут московські стрільці після 1654 р.”, є цілком переконливим, адже в 1649 р. з нагоди народження в 1648 р. на свято чудотворної ікони Казанської Божої Матері нащадка престолу царевича Димитрія цар Олексій Михайлович звелів відзначати свято Казанської ікони щороку 22 жовтня по всіх містах¹⁵.

¹² Н. Сементовский, *Киев, его святыни, древности, достопамятности и сведения, необходимые для его почитателей и путешественников*, К. 1900, с. 116.

¹³ *Ibid.*, с. 236.

¹⁴ К.В. Широцкий, *Киев. Путеводитель*, К. 1917, с. 22.

¹⁵ Н.Н. Чугрева, *Семейная икона царя Алексея Михайловича: (Икона Богородицы Казанской с избранными святыми в соборании Центрального музея древнерусской культуры и искусства им. Андрея Рублева)*, Памятники культуры. Новые открытия, 1999 (2000), Москва 2000, с. 265–272; И. Покровский, *Явленная Чудотворная икона Казанской Божьей матери*, Казань 1904.

Зрозуміло, що образ Казанської Божої Матері є пізнім і з’явився на Золотих воротах лише в середині XVII ст. Однак поява його тут мала бути доречною, себто такою, що відповідала характеру пам’ятки та давньої традиції. Це веде нас до висновку, що в давнину з напольного фасаду Золотих воріт справді було зображення Богородиці Одигітрії в типі близькому до Казанської Божої Матері. Такою могла бути ікона Богородиці Іверської – поясне зображення Одигітрії з високо і прямо сидячим на її лівій руці Богонемовлям, погляд якого спрямований вперед, правою рукою Він двоперстно благословляє, а в лівій тримає сувій; вираз ликів суворий і зосереджений. Цю чудотворну ікону, одну з найбільш шанованих святинь православ’я, називають Вратарницею чи Привратницею (Портаітиссою). Її оригінал, що знаходиться в Іверському монастирі на Афоні, де вона була встановлена над головними вратами, згідно афонському переданню, став шануватися з початку XI ст., тобто незадовго до побудови київських Золотих воріт. З тих пір усталилася традиція встановлювати Портаітиссу над воротами міста, церкви, монастиря, фортеці чи дому: на виході з воріт ікона благословляла тих, хто рушав у путь. Звісно, що чудотворна афонська святина стала добре відома на Русі вже з часу її прославлення, адже тісні зв’язки Києва з Афоном налагодилися за Володимира. Науковці вважають, що його дружина візантійська принцеса Анна переконала Володимира влаштувати на Святій Горі Афон руську обитель і вмовила своїх братів Василя II і Константина VIII надати для цього один зі святогорських монастирів. Цей найдавніший руський монастир Ксилургу (Древодела), згадуваний в афонському акті від 1016 р., присвячувався Пресвятій Богородиці, як і Десятинна церква¹⁶.

Тобто у нас є вагомі підстави вважати, що на Золотих воротах Києва, над проїздом, існували саме прославлені візантійські ікони Богородиці у градозахисному типі Портаітисси (з боку поля) і Нікопеї (з боку міста). І це логічно, позаяк Київ, за “Словом” Іларіона, відданий на захист Святій Богородиці, якій Ярослав спорудив церкву на честь першого Господнього свята Благовіщення¹⁷.

Отже, щойно встановлений на Золотих воротах образ Богородиці Нікопеї належить до найбільш давніх і поширених іконографічних типів у Візантії. Ікону Богородиці Нікопеї візантійські імператори ставили на

¹⁶ В.А. Мошин, *Русские на Афоне и русско-византийские отношения в XI–XII вв.*, Из истории русской культуры, т. 2, кн.1: Киевская и Московская Русь, сост. А.Ф. Литвина, Ф.Б. Успенский, Москва 2002, с. 309–357.

¹⁷ А.М. Молдован, “Слово о законе и благодати” Илариона, К. 1984, с. 97.

*Мал. 4. Л. Тоцький та Н. Нікітенко біля мозаїчної ікони
"Богородиця Нікопея". Золоті Ворота. 18 травня 2016 р.*

тріумфальну колісницю, коли в'їжджали в Константинополь після перемоги. Богородиця Нікопея вважалася хранителькою держави, що дарує перемогу у праведній боротьбі. Вона супроводжувала армію в походах, їй приносили подячні молебні за перемогу над варварами. Так, безперечно, було й на Русі, адже Богородиця Нікопея дуже багато значила для молодих християнських держав. Недарма вона зображена у вітварі церкви Святої Софії в Охридї (40-і рр. XI ст.).

Ось чому саме на цей іконографічний тип Богородиці я акцентувала увагу, і ще у 2008 році членами Вченої ради Національного заповідника "Софія Київська" (протокол № 4 від 20.03.2008 р.) було прийнято рішення створити мозаїчне панно з образом Богородиці Нікопеї та влаштувати його у люнеті північного фасаду павільйону "Золоті ворота". Науковим керівником проекту стала авторка цієї статті. До створення мозаїки був залучений відомий київський мозаїст, талановитий копіїст мозаїк Софійського собору, автор мозаїчної підлоги Благовіщенської надбрамної церкви на Золотих воротах і творець мозаїк відродженого Михайлівського Золотоверхого собору Л. Тоцький.

Мал. 5. Святійший Патріарх Київський і всієї Руси-України Філарет та генеральний директор Національного заповідника “Софія Київська” Н. Куковальська біля освяченої мозаїчної ікони “Богородиця Нікопея”. Золоті Ворота. 19 травня 2016 р.

Проект мозаїчного панно (картон) обговорювався та корегувався фахівцями Заповідника та істориками і мистецтвознавцями з інших наукових установ Києва. Останній варіант було обговорено та одногослоно прийнято Вченою радою Національного заповідника “Софія Київська” (протокол № 1 від 20.02. 2016 р.). 16 березня 2016 р. проект був обговорений і одногослоно схвалений Науково-методичною радою Міністерства культури України.

Образ був завершений і 18 травня перенесений до Золотих воріт (мал. 4). А 19 травня мозаїчну ікону освятив Святійший Патріарх Київський і всієї Руси-України Філарет, який сказав: “Ми освятили цей образ

тоді, коли на сході йде війна. А нам потрібна перемога. І ми будемо молитися, щоб Божа Матір захистила не тільки Київ від ворогів, нашестя чужинців, а щоб вона захистила всю нашу українську землю” (мал. 5). А вже 28 травня, на День Києва, відбулося урочисте відкриття мозаїчного панно “Богородиця Нікопея” на фасаді Золотих воріт.

Безперечно, мозаїчний образ Богородиці Нікопеї на Золотих воротах є новим, неповторним, а значить унікальним для сучасного Києва. Він став не просто окрасою міста, а його сакральним захисним символом. Мабуть, не випадково Богородиця Нікопея постала на Золотих воротах у День Києва й осінила його “аби благословення, що його архангел дав дівиці, було і городу сьому. До неї ж бо мовилось: “Радуйся, обрадувана, Господь з тобою!” (Лк. 1, 28). До города ж: “Радуйся, благовірний городе, Господь з тобою!”¹⁸. Це слова митрополита Київського Іларіона, сучасника побудови Золотих воріт, промовлені ним на освяченні надбрамної Благовіщенської церкви.

¹⁸ А.М. Молдован, *Op. cit.*, с. 97. Переклад В. Яременка за виданням: Іларіон Київський, *Слово про Закон і Благодать*, Давня українська література. Хрестоматія, К. 1992.

Поліна Яницька

ЛОГИШИНСЬКА ІКОНА БОЖОЇ МАТЕРІ “КОРОЛЕВА ПОЛІССЯ” В КОНТЕКСТІ ВИВЧЕННЯ РЕЛІГІЙНОГО СТАНКОВОГО ЖИВОПИСУ БІЛОРУСІ XVII–XVIII ст.

У самому серці білоруського Полісся, неподалік Пінська, розташований Логишин – невелике містечко, що відоме своєю іконою Матері Божої “Королеви Полісся”. Вкритий позолоченою ризою, образ є центральним у головному вівтарі Петропавлівського костелу. Проте, попри великий інтерес до цього образу, комплексного мистецтвознавчого дослідження ікони досі здійснено не було.

Образ “Королеви Полісся” є цікавим прикладом гармонійного поєднання західних та східних традицій у живописному втіленні Матері Божої. Сама побудова образу з тричвертним розворотом фігури Марії з Немовлям на руках нагадує візантійську іконописну традицію, але композиція містить також і юного Йоанна Хрестителя, який протягує Христу блюдо з гронами винограду. У західноєвропейському мистецтві подібні сюжетні лінії відносять до типу “Святе Сімейство”. Своїми витоками вони сягають “Роздумів про життя Христа”, які приписують святому Бонавентурі (або групі середньовічних авторів, що їх називають Псевдо-Бонаветурою). І хоча розповідь не знаходить свого підтвердження у біблейських або євангельських писаннях, вона стає популярною в мистецтві Західної Європи доби Відродження, надаючи митцям можливість живописати дитинство Спасителя та Його оточення в юні роки¹. Глибоке символічне значення несе в собі зображення прийняття маленьким Христом грон винограду на блюді, яке подає Йоанн Хреститель. Виноград ототожнюється з таїнством Євхаристії та нагадує про жертвність Спасителя². Погляд Немовляти спрямований прямо на глядача, і це композиційне рішення надає твору особливої виразності.

Але цей чудовий образ певний час був прихований під пізніми записами і лише відносно нещодавно дослідники отримали змогу побачити оригінальний твір, що пов’язане з реставрацією ікони. У 1983 р., тоді ще ксьондз Пінського костелу, а в подальшому – кардинал Казимир

¹ Дж. Холл, *Словарь сюжетов и символов в искусстве*, пер. А.Е. Майкапара, Москва 1996, с. 204, 270.

² *Ibid.*, с. 197.

Мал. 1. Логишинська ікона Мати Божа “Королева Полісся”

Свѣонтек (1914–2011), звернувся до фахівців-реставраторів за консультацією щодо стану збереженості твору. Попередній огляд ікони показав, що пам’ятка потребує термінової реставрації, тому за першої ж нагоди має бути передана до реставраційних майстерень.

Однак це відбулось лише у 1996 р., коли його святість кардинал особисто привіз Логишинський образ до Мінська, де, після його благословення, до праці став художник-реставратор А. Шпунт. І вже 10 травня 1997 р. в Логишині в діоцезіальному санктуарії Матері Божої відбулись урочистості з нагоди коронації обновленого образу³.

Реставраційні роботи та пов'язані з ними фізико-хімічні дослідження надали до рук вчених важливу інформацію, яка дозволила всебічно висвітлити історію цього образу Божої Матері.

На момент надходження до реставраційних майстерень ікона мала такий вигляд:

“Образ Матері Божої з немовлям Ісусом та Йоанном Хрестителем прикрашений шатами, що датується 1663 р. Шати виконані з низькопробного позолоченого срібла, складаються з шести великих фрагментів, чотирьох кутів та кромek. Шати неодноразово лагодилися, втрачені деталі доповнювались (фон, головний убір – пізні доповнення взамін втрачених деталей). Стан чеканних шат у цілому задовільний: невеликі прориви металу, кути та краї потребують укріплення. По всій поверхні шат прориви від численних цвяхів, якими її кріпили.

У результаті видалення шат відкрився живопис на полотні. Воно дубльоване на полотно високосмоляною мастикою, до дошки не кріпиться.

Живопис поновлювався неодноразово. У 1939 році – непрофесійно, малярно. Тоді ж була виготовлена дерев'яна основа. Роботи виконував мешканець Логишина та завірив це написом на дошці.

Запис виконаний маслом по клейокрейдяному ґрунту, нанесеному в місцях втрат ґрунту з живописом⁷⁴.

Реставраційні роботи передбачали виконання таких заходів, як: 1) укріплення ґрунту та фарбового шару; 2) видалення пізніх записів; 3) підведення ґрунту в місцях втрат живопису; 4) відновлення та реконструкція живопису⁵. В процесі виконання реставрації нашарування 1939 р. були зняті, після чого з'ясувалось, що від первісного фарбового шару залишилось лише 10–15%,

“тим не менше, збережені фрагменти, малюнок чеканних шат дозволили відтворити образ. Відтворення велось на підставі колориту збережених фрагментів та логіки побудови малюнка по залишках фарбового шару живопису⁷⁶.”

³ *Дзяццязяльны санктуарый Маці Божай у Лагішыне*, [електронний ресурс], режим доступу: <http://catholic.by/2/belarus/sanctuarium/100260-lagishyn.html#http://catholic.by/2/belarus/sanctuarium/100260-lagishyn.html>.

⁴ *Реставрація образу Матері Божьей Логишинской, Королевы Полесья*, Минск 1996, особистий архів художника-реставратора А. Шпунта.

⁵ *Ibid.*

⁶ *Ibid.*

*Мал. 2. Логишинська ікона Мати Божа “Королева Полісся”.
Вигляд до реставрації*

Мал. 3. Логишинська ікона Мати Божа “Королева Полісся”.
У процесі реставрації. Видалення пізнішого олійного живопису

Мал. 4. Логишинська ікона Мати Божа “Королева Полісся”.
У процесі реставрації. Видалення пізнішого олійного живопису

Мал. 5. Логишинська ікона Мати Божа “Королева Полісся”.
Вигляд на завершальному етапі процесу реставрації.

Цікаві результати дало фізико-хімічне дослідження ікони, що проводилось у лабораторії фізико-хімічних методів дослідження Білоруського реставраційно-проектного інституту з метою техніко-технологічної експертизи твору. Були взяті чотири мікропроби живопису, які дослідили крапельним мікрохімічним та палеографічними методами, а також був зроблений мікрозондовий аналіз на приладі РЭМ-100У. Завдяки проведеним дослідженням дійшли таких висновків:

“Ікона на полотні “Богоматір” поновлювалась та реставрувалась. У результаті проведених робіт (1939 р.) живопис був переведений на нове полотно з використанням воскомасяної мастики, укріплений, були виконані тонування та, можливо, реконструкція живопису.

Вивчення відібраних мікропроб показало, що твір поновлювався не лише 1939 року, але і раніше. На це вказує неоднорідність фарбових шарів по периметру зразка – наявні вставки іншого кольору та хімічного складу.

Живопис виконаний по чорному ґрунту, товщиною 0,3–0,5 мм. Як наповнювач ґрунту використовувалось деревне вугілля, коричневий залізомісткий пігмент, свинцеві білила, крейда; також були виявлені кварцеві зерна. В’яжуче ґрунту – олія, можливо з додаванням клею. На ґрунт наносився тонкий шар білої масляної імприматури (товщиною 0,05 мм), що складався зі свинцевих білил. Чорний колір ґрунту, просвічуючись крізь тонку білу імприматуру, а також крізь тонкі фарбові шари, багато в чому визначав загальну тональність твору.

Техніка письма – олійна. Майстер використовував такі пігменти – зелений мідемісткий, свинцевий сурик, червоний та коричневий залізомісткий, деревне вугілля; для розбілювання – свинцеві білила. Також виявлені берлінська лазур, сажа.

Техніко-технологічні особливості цього твору (кольоровий ґрунт, біла тонка імприматура, тонкі фарбові (живописні) шари, застосування великодисперсних пігментів) дозволяють датувати написання ікони XVII – початком XVIII ст. Встановлені берлінська лазур та сажа відносяться до одного з найбільш пізніх поновлень картини. Слід також підкреслити, що автор “Богоматері” був добре ознайомлений з прийомами письма західноєвропейських живописців”⁷.

Отже, результати досліджень та візуальний аналіз твору дозволяють говорити про ймовірну належність його автора до європейської художньої традиції. Про це свідчить і живописне моделювання об’ємів, і чітка врівноважена композиція логишинського образу. Щоправда манера, в якій виконано образ юного Йоанна Хрестителя, дещо не відповідає

⁷ *Результаты физико-химических исследований живописи на холсте образа Матери Божьей Логийшинской, Реставрация образа Матери Божьей Логийшинской...*

майстерності, з якою виконані образи Марії та Немовляти. Враховуючи, що збереженість первісного живопису складає 10–15%, сьогодні складно встановити, чи одна рука писала цю ікону, чи майстру допомагав учень.

Цей образ Матері Божої з’явився в Логишині у той період, коли містечко належало князю Альбрехту Станіславу Радзивілле (1593–1656), великому канцлеру литовському. Його зусиллями були зведені численні храми, в тому числі й парафіяльний костел у Логишині. У 1667 р., вже після смерті князя Альбрехта, земля, на якій стояв храм та приналежні йому володіння, була звільнена від податей та податків “для примноження Слави Божої”⁸. На той час Логишинський костел був відомий по усій Пінщині численними дивами ікони Божої Матері “Королеви Полісся”. Але звідки з’явилась така назва?

Впливовий політичний діяч часів польських королів Сигизмунда III (1587–1632) та Владислава IV (1632–1648), Альбрехт Станіслав Радзивілл був глибоко віруючою людиною. Учень Віленської єзуїтської академії (1598?–1605), він протягом всього життя підтримував тісні зв’язки з Орденом⁹. У 1635 р. він опублікував книгу “*Dyskurs nabożny z kilku słów wzięty o wysławianiu Najświętszej Panny Bogurodzicy Mariey*”, в якій він, поміж іншого, торкався і одкровенень єзуїта отця Джуліо Манчінеллі з Неаполя, який тричі був удостоєний явлення Божої Матері, яка любить польський народ та бажає йменуватись “Королевою Польщі”¹⁰. Ці ідеї поділяв і Анджей Бобола (1591–1657)¹¹, що деякий час був настоятелем храму в Несвіжі. Князь Альбрехт та о. Анджей доклали чимало зусиль для розповсюдження та зміцнення культу Матері Божої Королеви Польщі. Результатом їх зусиль стала урочиста молитва короля Яна II Казимира перед образом Божої Матері Благодатної у Латинській кафедрі Львова 1656 р. Під час богослужіння було виголошене королівське визнання Богородиці Королевою Польщі, а текст королівської молитви та визнання були складені о. Анджеем Боболою.

⁸ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, pod red. B. Chłebowskiego, W. Walewskiego, t. V, Warszawa 1884, s. 682.

⁹ A. Przyboś, *Radziwiłł Albrzycht Stanisław (1593–1656)*, *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXX, Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź 1987, s. 143–148.

¹⁰ ks. Ks. Wilczyński, *Niebiańsko-rzymski i europejski rodowód – kontekst NMP Królowej Polski*, [електронний ресурс], режим доступу: http://www.opoka.org.pl/biblioteka/Z/ZP/xw_nmpkrolowa.html.

¹¹ Анджей Бобола канонізований у 1938 р., він є святим покровителем Польщі: *Święty Andrzej Bobola, prezbiter i męczennik patron Polski*, [електронний ресурс], режим доступу: <http://www.brewiarz.katolik.pl/czytelnia/swieci/05-16a.php3>.

Мал. 6. Петер Данкерс де Рій? Портрет князя Станiслава Альбрехта Радзiвiлла. 1640-i рр. Зi збiрки НХМ РБ

Мал. 7. Матір Божа Благодатна. Йосип Шольц-Вольфович (?–1624). 1598 р.
Фото ©Leszek Stojanowski

На час виголошення урочистої королівської молитви, образ Матері Божої Благодатної був широко пошанований віруючими та відомий багатьма дивами. Його написав у 1598 р. львівський майстер Йосип Шольц-Вольфович (?–1624), член львівського цеху мулярів, один з найкращих митців Львова часів Сигизмунда III¹². Художник зобразив Марію на хмарах зі стоячим Немовлям на її колінах. Погляд Матері Божої спрямований донизу, де на ландшафтному фоні в адоративних позах зображені члени родини Домогаличів. Прикметним тут є моделювання голови Богородиці: округле обличчя з високим чолом та невеликим підборіддям, непропорційно виступаючим двом верхнім третинам обличчя. Схожу манеру

¹² E. Rastawiecki, *Słownik malarzów polskich Tudzież obcych w Polsce osiadłych lub chasowo w niej przedywających*, t.3, Warszawa 1857, s. 67–68, [електронний ресурс], режим доступу: <http://bibliotekacyfrowa.eu/dlibra/docmetadata?id=12541&from=publication>.

Мал. 8. Емблема львівського католицького цеху мулярів (подається за П. Жолтовським)

трактовки обличчя можемо спостерігати в зображенні Марії на емблемі львівського цеху мулярів: округле обличчя з високим чолом. Марія зображена по пояс з розворотом фігури в три чверті, вона притискає до грудей Немовля, голова та погляд якого обернені до глядача¹³. Ця композиція виявляється найближчою до Логишинського образу, що дозволяє розглядати прямий зв'язок ікони зі львівським художнім середовищем. Варто відмітити той факт, що визнання Матері Божої Королевою Польщі, тобто того, про що так піклувався власник Логишина Альбрехт Станіслав Радзивілл, відбувалось саме у Львові. З

великою долею вірогідності можна визначити, що автором Логишинської Королеви Полісся був невідомий львівський майстер, близький до кола Йосипа Шольц-Вольфовича, який знаходився біля витоків сильного та яскравого мистецького явища – львівської художньої школи. Служіння Альбрехта Радзивілла на ниві уславлення Матері Божої Королеви Польщі, безумовно, розповсюджувалося і на володіння самого князя. Саме за аналогією з покровителькою Польщі, молитовний образ Матері Божої на поліській землі, у володіннях князя Альбрехта, став йменуватись “Королевою Полісся”, під яким він відомий і до сьогодні.

¹³ П.М. Жолтовський, *Художнє життя на Україні в XVI–XVIII ст.*, К. 1983, с. 59.

Наталія Полонська-Василенко

ДО ІСТОРІЇ ПЕРШОЇ НОВОРОСІЙСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (1764–1774)*

Темою цієї праці служить один із коротких періодів історії Південної України, який являє історія першої Новоросійської губернії. Період цей охоплює лише 11 років – з 1764 до 1775 року, але він повний глибокого змісту і насичений драматизмом боротьби за українські традиції, і вже робить зрозумілою увагу дослідника до цього періоду. Та є ще причина, яка має виправдати увагу до історії першої Новоросійської губернії: це є брак досліджень, так українських, як і російських істориків, присвячених цій добі.

Взагалі історія Південної України XVIII ст. мало досліджена. В загальних курсах історії України їй присвячено дуже мало місця, а якщо й присвячено, то іншим питанням. Причин до цього чимало: перш за все істориків українських довгий час відштовхувала штучна назва – Новоросія, за якою проходила для більшості з них непоміченою важлива й цікава зо всіх поглядів історія України, українського народу, що був рідним і близьким запорізькому козацтву і який так само, як і запоріжці, тікав на землі, примусово відібрані російським урядом у запорожців, тікав тому, що, як колись запорожці, не міг і не хотів коритися кріпацькому ярму. Прагнення волі, прагнення зберегти українські традиції спокушали покинути рідні хати й йти до нового краю назустріч різного роду небезпекам.

Новоросійську губернію засновано в 1764 році на місці чужинецьких колоній Нової Сербії на Правобережжі та Слов'яносербії на Лівобережжі. Заснувала її Катерина II в тому комплексі нових адміністративних організацій, що мали за мету знищити національні привілеї й сприяти творенню єдиної неподільної Російської імперії. Ці погляди Катерина II так формулювала в листі до князя В'яземського: “Називати їх (Ліфляндію, Фінляндію та Україну) чужоземними і ставитись до них на цій підставі є більш, ніж помилка, це можна назвати напевно дурістю”. Виправити цю “дурість” ставила Катерина за перше завдання. Вже оцей саме факт повинен би був притягти увагу дослідників, але цього ще не

* Публікується за виданням: Н. Полонська-Василенко, *До історії першої новоросійської губернії (1764–1774)*, Науковий збірник Українського Вільного Університету, т. VI. Ювілейне видання, Мюнхен 1956. У публікації максимально збережені фонетичні особливості мови, виправлено лише дрібні одруки. Поклики звірені і за потреби поправлені, а їх оформлення уніфіковані зі збіркою.

було, і література, присвячена Новоросійській губернії, нараховує лише кілька одиниць. Дві статті – Д.П. Міллера¹ та К.Г. Гуслистого² були присвячені спеціальному питанню перетворення козаків на регулярне військо. Більш пощастило з виданням джерел. На перше місце треба поставити дорогоцінні записки вченого мандрівника по Новоросійській губернії перед самою ліквідацією Запорізької Січі, академіка Гюльденштедта, але до цього часу його працю не перекладено на українську мову, а німецький текст давно вже став бібліографічною рідкістю³. Згадується Новоросійську губернію в “Історії Русів”. Надрукована була В. Ястребовим дуже цінна збірка документів з архіву фортеці св. Єлисавети⁴, дуже цінні документи надрукували Д.І. Яворницький⁵, О.О. Андрієвський⁶, М.М. Терновський⁷. Важливі матеріяли щодо володіння землею, переходів її від одних власників до інших, розселення слобід є в праці преосв. Теодосія⁸. Дуже важливе джерело маємо у протоколах засідань Сенату, які, на жаль, обриваються 1765 роком⁹. Треба згадати дуже цінні матеріяли, які надруковано в Збірнику Рос[ійського] історичного товариства, це – накази депутатам від людности Новоросійської губернії до Комісії 1767 року для складання нових законів¹⁰. Укупі з відповідними сторінками працю Г.А. Максимовича¹¹ та В.А. Флоровського¹², присвячених цій

¹ Д.П. Миллер, *Пикинерия*, Киевская Старина 12 (1899).

² К.Г. Гуслистий, *З історії класової боротьби в Степовій Україні в 60–70-х рр. XVIII ст.*, Х., 1933.

³ J. Güldenstädt, *Reisen durch Russland und Caucasischen Gebirge*, St. Petersburg 1791, I–II.

⁴ О.В. Ястребов, *Архив крепости св. Елисавети*, Записки Одесского общества истории и древностей, т. XV (1889).

⁵ Д.И. Эварницкий, *Источники для истории запорожских казаков*, Владимир 1903, т. I, II; Д.И. Эварницкий, *Сборник материалов для истории запорожских казаков*, Санкт-Петербург 1888; Д.І. Яворницький, *Степова Україна*, Катеринослав 1923.

⁶ А. Андреевский, *Материалы для истории Южнорусского края в XVIII стол. (1715–1774), извлеченные из старых дел Киевского губ. архива, изданные имп. Одесским Об-вом истории и древностей*, О. 1886; А. Андреевский, *Реляции Киевского генерал-губернатора за 1768 и 1769 гг.*, Чтения в историческом обществе Нестора-Летописца, кн. 7 (1893).

⁷ Н.Н. Терновский, *К истории Запорожского края*, Екатеринослав 1904.

⁸ Надруковано без імені автора. (Пр. Феодосій), *Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. Церкви и приходы прошедшего XVIII столетия*, Екатеринослав 1880, т. I, II.

⁹ *Сенатский архив*, т. VII–XV, Санкт-Петербург 1888–1913.

¹⁰ *Сборник Русского исторического общества*, т. 93 (1894): *Исторические сведения о Екатерининской Законодательной комиссии для сочинения проекта Нового Уложения*, ч. 8, собр. и напеч. под наблюд. В.И. Сергеевича.

¹¹ Г.А. Максимович, *Выборы и указы в Малороссии в законодательную Комиссию 1767 г.*, Нежин 1917.

¹² В.А. Флоровский, *Состав законодательной Комиссии 1767–1774 гг.*, О. 1915.

Комісії та участі в ній депутатів від України, вони дають досить повну картину становища Новоросійської губернії. Нарешті, не можна обминути дорогоцінного джерела відомостей про Новоросійську губернію – “*Полное собрание законов*” Російської імперії, де в хронологічному порядку подано всі закони відносно губернії.

Ці друквані матеріяли являють лише невеличку частину тих скарбів, які переховувалися в архівах України, Москви та Ленінграду і залишалися невикористаними дослідниками. За останні 40 років багато з них загинуло в наслідок необережного ставлення адміністрації та через різні стихійні катастрофи. Так, на початку революції 1917 року загинув у пожежі багатющий архів Державного майна (Управління Государственного имущества) у Сімферополі, в якому зберігалися цінні матеріяли щодо роздач земель, розташування поселених полків та слобід. Другий дорогоцінний архів – “*Коша запорозьких козаків*”, який переховувався в Одесі, був перевезений до Києва, до Української Академії Наук року 1928, для видання. “*Реорганізація*” Академії Наук, що настала року 1930 і відсунула всі наукові пляни, робила неможливим це видання. Лише опис архіву склав і надрукував М. Тищенко. Під час евакуації Києва в 1941 р., архів весь загинув. Нарешті, багаті матеріяли зберігалися в Київському Центральному Архіві Давніх Актів, що містився в будинку університету та в рукописному відділі Бібліотеки Академії Наук. Доля їх після 1943 року невідома.

До того, як перейти до історії Новоросійської губернії, треба сказати кілька слів, як саме постала вона. Величезні землі запорізьких козаків простягалися в XVII ст. на півночі до річок Синюхи та Тясмина на Правобережжі та Самари на Лівобережжі. Ці землі в середині XVIII ст., після повернення запорожців на свої старі землі, в 1734 році стали приводом постійних намагань російського уряду заволодіти ними, оселяючи на них людей, підлеглих йому. Намагання одірвати північну смугу від запорізьких земель, т. зв. “*Вольностей*”, і створити бар’єр між Запоріжжям та Гетьманщиною призвели до екзотичної авантюри: поселення на цих, власне запорозьких, землях військових колоній чужинців, переважно сербів: року 1751 Нової Сербії на Правобережжі і р. 1753 – Слов’яносербії на Лівобережжі. Цих чужинців російський уряд поставив у привілейоване становище, витрачав на них великі суми, давав різні привілеї, призначав їм на командирів їхніх “одноплеменних” генералів, як Хорват, Шевич, Деперадовіч. Незабаром виявилось, що ці чужинці не виправдали довір’я, ні щодо кількості, ні щодо військової якості. Проте весь час землі, відведені під чужинецькі полки, стихійно, самовільно заселяли українці, переважно

втікачі селяни з Правобережної України, що після Прутського миру Росії з Портою знов опинилися під польською владою. Щоб використати цих втікачів, року 1754 засновано козакий Слобідський полк, осередком якого стала фортеця св. Єлисавети, нині Кіровоград*, на Інгулі.

Ціла низка зловживань сербських командирів, передусім командира Нової Сербії І. Хорвата, викликала ревізії, які дали негативні оцінки діяльності сербських командирів¹³. Ці ревізії збіглися хронологічно з ґрунтовними реформами, які розпочала цариця Катерина II в Україні, про які писала вона кн. В'яземському.

1764 рік був переломовим в історії України: тоді скасовано гетьманську владу¹⁴; за Гетьманщиною прийшла черга на Нову Сербію і Слов'яносербію¹⁵; на початку 1765 року скасовано Слобідські полки й засновано Слобідську губернію¹⁶. Лише Запоріжжя зберігало свій устрій до 1775 року.

Територія Новоросійської губернії була дуже простора: вона охопила не лише кол[ишні] Нову Сербію та Слов'яносербію, але і всі землі, що відділяли їх; крім того, до нової губернії відійшли біля 30 сотень Полтавського, Миргородського, Лубенського та Переяславського полків – біля 40 000 д[уш] населення, в тому числі сотні: Невороща, Маячка, Царичанка, Китайгород, Орель, Переволочна, Кишенька, Соколка, Кобеляки, Біляки, Старі й Нові Санжари, Келеберда, Кременчук, Власівка¹⁷. На сході приєднано було Бахмутський повіт, що належав раніш до Воронізької губернії¹⁸; на півдні – пізніш, під час війни з Туреччиною, року 1770, на території запорозьких Вольностей було збудовано лінію укріплень, що тяглася від Дніпра, починаючись Олександрівською фортецею, аж до Озівського моря, де закінчувалася Петровською фортецею¹⁹. Вся простора територія запорізьких земель за цією лінією передана була Новоросійській губернії. Запорозьці зрозуміли всю вагу цієї втрати, але були безсилі протестувати, бо весь провід був на війні; заступник кошового отамана Пилип Львівський,

* З 2016 р. – м. Кропивницький – Д. Г.

¹³ А. Скальковський, *Хронологическое обозрение истории Новороссийского края 1731–1823*, т. I, О. 1836, с. 62–63; *Записки, собранные по повелению императора Павла I, о начале регулярного войска, о ново и славяно-сербских поселениях, о полках гусарских и пандурских и о военных школах*, Санкт-Петербург 1904. – (Сборник военно-исторических материалов, вып. XVI).

¹⁴ П. С. З., 1764, ч. 12277, 10 XI.

¹⁵ П. С. З., 1764, ч. 12293, 16 XII.

¹⁶ П. С. З., 1765, ч. 12342, 28 II, ч. 12386, ч. 1465, 26 V.

¹⁷ Д.П. Миллер, *Op. cit.*, с. 302, 321–22; П. С. З., 1764, ч. 12236, 6 IX.

¹⁸ Ф.Д. Николайчик, *Город Кременчук: Исторический очерк*, Санкт-Петербург 1891, с. 60.

¹⁹ А. Скальковский, *Хронологическое обозрение*, I, с. 84–85.

описуючи ці події в листі до кошового П. Калнишевського, формулював їх так: “проспали”²⁰. Величезна територія поділялася адміністративно на провінції Єлисаветинську на Правобережжі, Катерининську – на Лівобережжі, та окремий Бахмутський полк.

Новоросійська губернія не була подібна до сучасних їй російських губерній. Вона мала напіввійськовий характер: вся територія її поділялася між полками гусарськими і пікінерними. Ці полки були “оселені”, себто сполучали військову службу з землеробством, і на кожного гусара та пікінера було віддано певну дільницю землі, про що буде мова далі.

На території Новоросійської губернії було розміщено такі полки: в Єлисаветинській провінції: гусарський – Чорний на заході, з головним осередком в Новомиргороді, та Жовтий – на сході, з головним осередком в Крюкові. Назви полків походили від кольору уніформи²¹. Кол[ишній] Слобідський полк перетворили на Єлисаветградський пікінерний. Осередок полку був у фортеці св. Єлисавети²². Пізніше на території Єлисаветградської провінції поселено Молдавський гусарський полк, на самому кордоні з Запорізькими землями; осередок його був у Катерининському шанці²³. Нарешті, під час війни з Туреччиною, оселено п'ятий полк: Бузький гусарський, сформований з молдаванів і болгарів²⁴.

На території Катерининської провінції були: пікінерні полки Гуганський над Луганню, Донецький на Донці, та Дніпровський²⁵; в Бахмутському повіті був гусарський Бахмутський полк²⁶.

На цьому не обмежувався напіввійськовий характер Новоросійської губернії. На чолі її адміністрації стояв Головний Командир. Цей пост посідали за чергою: генерал-поручник Олексій П. Мельгунов²⁷, генерал-майор Яків фон Брандт, генерал-поручник Михайло Ів. Леонтьєв, генерал-аншеф Федір Матв. Воейков і з 1774 р. – генерал Григорій Олекс. Потьомкін. При Головному Командирі був, яко його заступник у цивільних

²⁰ Я.П. Новицький, *История города Александровска (Екатеринославской губ.), в связи с историей возникновения крепостей Днепровской линии 1770–1806 г.*, Екатеринослав 1905, с. 35.

²¹ А. Скальковский, *Хронологическое обозрение*, I, с. 8, 81, 82, 89.

²² *Ibid.*, с. 72–73.

²³ *Ibid.*, с. 122.

²⁴ *Материалы для оценки земель Херсонской губернии, Александровского у.*, Херсон 1901, с. 123.

²⁵ А. Скальковский, *Хронологическое обозрение*, I, с. 66, 91; Н.Н. Терновский, *Op. cit.*, с. 71.

²⁶ А. Скальковский, *Хронологическое обозрение*, I, с. 66.

²⁷ З іменем О.П. Мельгунова зв'язана важлива подія в ділянці археологічного дослідження Південної України. Року 1763 переведено розкопки високої могили (кургану) 6 верстов від Єлисаветграду з його ініціативи і завдяки його підтримці. Це було одне з перших наукових досліджень у Південній Україні. В кургані знайдено поховання вождя з багатим асортиментом речей – зброї, прикрас тощо. Його датують VII стол. Курган цей названо “мельгуновським”.

справах, губернатор²⁸. На чолі адміністрації провінцій і Бахмутського повіту стояли воєводи.

Адміністративна машина була дуже складна. Територія, на якій розташовано полки, підлягала владі командира полку, не лише військова людність, але й невійськова підлягали цій владі.

Головним завданням адміністрації губернії було сприяти всіма засобами збільшенню населення. Це не було винятком політики уряду Катерини II. Це було політикою володарів Західньої Європи XVIII століття, хоч до Росії ці ідеї популістів, як Юст, Зонненфельс, Більфельд та інш. дійшли зі значним запізненням²⁹. Їх популяризували Академія Наук, Вільне Економічне Товариство, часописи. Практично відбилися вони в “Наказі” Комісії для складання нових законів 1767 року, в Маніфесті 1762 року, яким закликалося чужинців переходити до Російської імперії, і утворено спеціальну “Комісію опікунства для чужинців”. Всі ці заходи мали на меті одне: всіма засобами сприяти збільшенню людности, бо що більше людей має держава, то міцніша вона, то більшу армію може виставити, то більше прибутків здобуває. Серед цих актів видатне місце має “Планъ о заселеніи Новороссійской губернії”, затверджений Сенатом в 1764 році, 2-го квітня. Цей документ відбиває в собі погляди тієї доби на завдання колонізації. Він охоплює все життя країни, починаючи з наділення землею і кінчаючи освітою. Цей документ цікавий ще й тим, що протягом всього існування Новоросійської губернії був діючим правом і навіть залишався таким після скасування губернії. Незважаючи на те, що цей “Плян” було надруковано кілька разів у російських виданнях³⁰, українські історики до цього часу не звернули на нього уваги³¹. Не був він об’єктом дослідження ні російських, ані українських істориків та правників, на що безперечно заслуговує.

“Плян” поділяється на 8 розділів, а саме: 1) про привілеї; 2) про розподіл землі та на якій підставі володіти нею; 3) про комплектування

²⁸ А. Скальковский, *Хронологическое обозрение*, I, с. 64, 70, 75; Д.И. Эварницкий, *Сборник материалов*, с. 202, 203.

²⁹ М.М. Шпилевский, *Политика народонаселения в царствование имп. Екатерины*, Записки Новороссийского университета, т. VI (1871) 9–23, 30–32; Н. Полонська-Василенко, *Маніфест 1775 року в світлі тогочасних ідей*, Записки Історично-філологічного Відділу ВУАН, кн. XII (1927).

³⁰ П. С. З., 1764, ч. 12099, 22 III; *Сборник военно-исторических материалов*, в. XVI; С.М. Соловьев, *История России с древнейших времен*, кн. VI, т. XXVI–XXIX, изд. 2-е, Санкт-Петербург s. a., с. 38 (надруковано скорочено).

³¹ Після передачі до друку цієї статті вийшла праця: N.D. Polonska-Vasylenko, *The Settlement of the Southern Ukraine (1750–1775)*, The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S., vol. IV–V (1955), no 4(14)–1(15).

полків; 4) про прибутки; 5) про ліси; 6) про комерцію, купців, фабрики і заводи; 7) про кордони; 8) про школи.

Найцікавішими пунктами “Плян” можна вважати два: про систему розподілу землі і про порядок заселення.

В основі розподілу землі в Новоросійській губернії покладено було неподільне, спадкове володіння певною дільницею: в одних місцях – 30 десятин на двір, в інших – 26 десятин. Однаково мали і поселяни, і військові службовці. З цієї дільниці вони несли службу, і її непорушною передавали одному з синів, з неї вираховували податки. Цей пункт є кардинальним у “Плян”. Вводячи непорушність дільниці, “Плян” намагався гарантувати для держави, з одного боку, правильність відбування військової служби, а, з другого, – сплату державних податків. Такий саме принцип – непорушність дільниці – був запроваджений у чужинецьких колоніях, власне в німецьких, того часу. Поруч з роздачею земельних дільниць військовим урядовцям та селянам, землю роздавали поміщикам з розрахунку не більш, як на 48 селянських дворів, які повинні були поміщики заселити протягом трьох років: якщо землю не заселено, її відбирали. Різниця між військовою та селянською дільницею була така: селянин платив з неї податки, а військовий урядовець – служив і нічого не платив. Поміщики платили половину, бо своїм коштом вивели селян.

Дуже важливі пункти, що стосуються умов прийому колоністів. “Плян” зазначає розмір нагороди тим, хто буде викликати переселенців: більше за чужинців, ніж за українців; якщо хтось своїм коштом спроваджував переселенців, то одержував за це певну дільницю землі і офіцерський ранг, залежно від числа переведених. Треба нагадати, що офіцерські ранги давали всім, хто їх діставав, дворянство. Це свідчить, яке велике значення російський уряд надавав справі заселення. Видно з підсумків заселення губернії, що чужинців, незважаючи на всі пільги, на те, що кожному давали по 30 карб., “без повороту”, якщо записувалися вони до гусарських та пікінерних полків, було дуже мало. Але інакше виглядало переселення селян з-під Польщі, з Правобережної України, де ретельно їздили “визивателі” й закликали переходити до Новоросійської губернії; бували переселенці з Запорізьких земель, хоч там не діяли ці “визивателі”. Всім їм давали по 12 карб. “без повороту”, якщо вони записувались до полків, і по 6 карб., якщо записувались до скарбових поселень. Відносно військових поселення “Плян” дуже докладно зупинявся на питанні про забезпечення служби з дільниці. Як вже була мова вище, дільниця переходила неподільною одному з синів господаря, який брав на себе зобов’язання служити в полку. Якщо в родині не було підходящого за фізичними здібностями, родина повинна була заздалегідь прийняти до

двору належну людину. Тому що служба забирала весь час, у дворі повинні були бути ще один чи два робітники, які виконували б всю сільську роботу і забезпечували для військового все потрібне до служби.

Взагалі, “Плян” з надзвичайною увагою дає різноманітні вказівки щодо економічного життя країни; приміром, там застережені умови користування лісами, розведення нових; багато уваги присвячено питанням фабрик і заводів; для цього відводилися спеціальні землі; окремі привілеї давали тим, хто заводив виноградники та шовковичні ліси, або заснував якесь рідке й корисне підприємство. На першому місці стоять підприємства, що працюють на військові потреби.

Надзвичайно цікавий останній розділ: “Про школи”. В ньому йде про організацію шкіл, в яких мають вчитися *всі* діти, без винятку, як хлопчики, так і дівчата. Заможні батьки повинні платити, але сироти й діти незаможних не платять нічого. Обов’язкове навчання письма, арифметики, Закону Божого; за бажанням – чужих мов, а також інших наук, – яких саме – не сказано. Для дівчат повинні бути окремі школи, де їх не лише навчали, а також виховували, бо це повинно сприяти “направі суворих і жорстоких звичаїв за допомогою шляхетних жінок”. Для сиріт і калік повинні бути засновані притулки на кошт скарбу, щоб у селах не залишалося старців та “безневинної дитини” без опіки та допомоги. Безумовно, цей пункт залишився на папері, але він цікавий тим, що в середині XVIII ст. в офіційному документі порушувалися подібні питання.

Одночасно з наведеним тут “Планомъ о заселеніи” видано аналогічний “Плян заселення кол[ишньої] Слов’яносербії”³²; він не має нічого відмінного від першого, і там навіть зазначено, що треба керуватися Плянм заселення Новоросійської губернії. До цих “Плянів” треба приєднати ще третій: Інституцію Головного Командира Новоросійської губернії О.П. Мельгунова воеводі Бахмутського повіту, тайному совітникові Фліверку. В цій інструкції, складеній у вересні 1765 року, Мельгунов наказував приймати до полків тільки одружених або таких, які давали зобов’язання “розмножити свою родину”; ця вимога забезпечувала виконання служби, а з другого боку, відповідала цілком тій теорії популістів, яку Катерина II намагалася перетворити в практику (напр., право бути делегатом до Комісії для складання нових законів мали лише одружені, що мали дітей)³³; закон 1767 року обмежував неодружених та бездітних посідати виборні посади в скарбових селах тощо³⁴.

³² Н. Терновский, *Op. cit.*, с. 6–7.

³³ *ПСЗ. 1766*, ч. 12801, 14 грудня.

³⁴ *ПСЗ. 1767*, ч. 16603, 31 грудня.

Якщо подивитися на підсумки заселення Новоросійської губернії під кутом зору національним, то ми побачимо, що повторилося те ж явище, що було під час заселення Нової Сербії і Слов'яносербії³⁵: величезні кошти кинув російський уряд на поселення чужинців, але, незважаючи на це й на всякого роду пільги, оселилося разом в Новій Сербії і Слов'яносербії не більше 3 000 чол., а за той же час українська колонізація, на яку не витрачалося нічого, дала принаймні в чотири рази більше населення³⁶. На практиці в Новоросійській губернії бачимо те ж саме. Головним завданням було притягнення чужинців; за них платили більше комісіонерам, їм давали більше грошей на “обзаведення”. Наслідки чужоземної колонізації були мізерні. З національного боку це були переважно болгари, серби, греки, вірмени. Найбільше перейшло молдаванів та волохів, які переважно дали гусар для Молдавського та Бузького полків; чимало оселилося в скарбових слободах³⁷. Греки переважно оселялися в містах; найбільше було їх в Єлисаветграді, де вони мали свою окрему громаду³⁸. Греки та старообрядники тримали в своїх руках усю торгівлю міста. Новоросійська губернія була першою територією, куди Катерина II дозволила переселятися жидам. Року 1764, на прохання купців Лева і Давида Бамбергер про дозвіл оселитися в Новоросійській губернії й взяти на відкуп експорт ревеню, вона дала секретний наказ – дозвіл Головному Командирові Мельгунову³⁹. Але до 1775 року ніхто більше з жидів не оселився в губернії⁴⁰. Таким чином, за весь час чужинецька колонізація давала незначні відсотки населення. За відомостями А. Скальковського, за весь майже час з 1764 до 1773 року чужинці дали лише 11,3 % всієї людности міст Новоросійської губернії⁴¹. В сільській людності відсоток ще менший.

За станом статистики XVIII ст., звичайно, тяжко з'ясувати число населення Новоросійської губернії. На підставі порівняння різних відомостей

³⁵ *Дніпропетр. Істор. Архів*, ф. Новорос. губ. канц. в 59, ч. 1416.

³⁶ *Ibid.*, в. 47, ч. 965.

³⁷ (Пр. Феодосій), *Материалы...*, т. II, с. 38, 39, 43, 65; А. Скальковский, *Опыт статистического описания Новороссийского края*, О. 1850, т. I, с. 58; А. Скальковский, *Румынские доблести*, ЗООИД 20 (1897).

³⁸ В. Ястребов, *Греки в Елисаветграде*, Киевская Старина 4 (1884) 639.

³⁹ Ю.Г. Гессен, *Закон и жизнь: Как создавались ограничительные законы о жительстве евреев в России*, Санкт-Петербург 1911, с. 16–17; *Сенатский Архив*, т. XIV, Санкт-Петербург 1913, с. 247; С. Станиславский, *К истории колонизации евреев в Новороссии*, Восход, кн. 9 (1887) 116–122.

⁴⁰ П.А. Иванов, *Дело о выходящих из-за границы в Новороссийскую губернию жидях*, Записки Одесского об-ва истории и древностей, т. XVII (1894), с. 163; Н. Полонська-Василенко, *Перші кроки єврейської колонізації в Південній Україні*, Праці Єврейської археографічної комісії ВУАН, т. II (1930).

⁴¹ А. Скальковский, *Хронологическое обозрение*, I, с. 274–275.

можна казати, що року 1774 вона мала біля 150–155 тисяч людности чолов[ічої] ст[аті]⁴². Як вже зазначалося вище, серед населення було чимало росіян – переважно старообрядників, що переходили з Польщі, та однопівників, яких оселив уряд в фортецях Української лінії. Було також невелике число скарбових селян, переведених з Орловської та Калузької губерній⁴³. Але найбільшу масу давали українці.

Серед українців на перше місце треба поставити тих селян, що втікали з Правобережної України. “Слободи” – пільгові роки, якими польське панство спокушало українських селян переходити на спустошені землі, що поверталися в їх володіння після Прутського договору, закінчилися. Селяни, які прийшли, як вільні, добровільно, були закріпачені. Панщина з кожним роком робилася все тяжча, а кріпацьке ярмо, якого не знали ті, що прийшли, було нестерпнішим, ніж для тих, хто виріс в умовах панщини. З Правобережної України селяни тікали на Запоріжжя і до Новоросійської губернії: на допомогу їм прийшли “визивателі”, які обіцяли всілякі блага й гроші на заведення господарства. Вони дали головне ядро українського населення. Бували випадки переселення значних груп, напр., 69 козаків отам[ана] Сухини⁴⁴. До нього треба додати ще одне джерело, яке ніколи не усихало: це Гетьманщина, де ще не було кріпаччини офіційно, але фактично посполиті вже відробляли панщину на панів, на монастирі. Дуже важливі числові дані, які свідчать, що швидко зменшувалося число вільних посполитих на Лівобережній Україні: в 1735 році на Гетьманщині було 4 500 дворів вільних посполитих, за гетьмана Розумовського залишилося 4 000 душ! Частина їх перетворилася фактично на підлеглих старшині та монастирям, на землях, на яких жили вони, а частина повтікала на Запоріжжя та до Новоросійської губернії. Природно, що адміністрація її, яка мала завдання залюднити територію, не дуже ригористично ставилася до питання, звідки прийшли переселенці. Практикувався ще й такий спосіб: з Чернігівщини чи Переяславщини тікали люди до Правобережної України, а звідти їх “выводили” агенти російського уряду, діставали за це нагороди, а втікачі – грошову допомогу і 30 десятин землі. Правда, для таких авантур часто змінювали так прізвище, як і родинний стан. Крім “визивателів”, яким уряд платив за кожного переселенця, були “осадчі”, які брали

⁴² Моск. відд. Загальн. Архіву Гол. Штабу, оп. 194, ч. 295; А. Скальковский, *Хронологическое обозрение*, I, с. 12, 76, 90–96, 275.

⁴³ А. Скальковский, *Хронологическое обозрение*, I, с. 74, 76; (Пр. Феодосий), *Материалы...*, т. II, с. 103–104.

⁴⁴ Н. Костомаров, *Материалы для истории Кошівщини или резни 1768 г.*, Киевская Старина 8 (1882) 312.

зобов'язання заселити цілу слободу; за це діставали вони землю у власність і робилися “отаманами” в слободах, які заселили.

До цього часу ми не казали нічого про “поміщицьку” колонізацію, якій уряд надавав особливого значення. В “Плані” присвячено було багато уваги цій колонізації; перш за все, всі офіцери діставали “рангові” землі, відповідно їх рангів; якщо таку землю старшина заселить, він дістає її в спадщину. Роздавали землі також під кінські та овечі заводи.

Обов'язковою умовою, щоб володіти землею, було перебування дідача в губернії: якщо він виїздив з неї, діставши посаду в іншій губернії, він мусів продати землю або передати її до скарбу “за справедливою” оцінкою. Таким обмеженням уряд хотів створити в Новоросійській губернії кадри місцевого дворянства, зв'язаного всіма інтересами з життям країни. Тим часом це обмеження мало інші наслідки: воно робило неможливим або, в усякому разі, значно обмежувало просунення на територію Новоросійської губернії російського дворянства. Цікаво, що згодом, вже за Потьомкіна, це обмеження скасовано і заступлено вимогою залишити в маєтку “надійного управителя”.

У нас є можливість більш-менш з'ясувати так соціальний стан поміщиків губернії, як і розмір земельних діляниць, що їх одержали вони. Лише князь Щербатов може бути віднесений до російської аристократії; він і два генерали російської служби – разом три особи – дали 0,7 % всіх поміщиків. Далі йшли 75 % офіцерів, переважно місцевих полків; з них 69,2 % були офіцери нижчих рангів. Далі йшли в незначній кількості лікарі, священники, цивільні урядовці, купці, так звані “разночинці” – непевного соціального стану: все це були мешканці Новоросійської губернії, і нарешті – 2,0 % “чужинців”⁴⁵. Так само щодо розміру земельних діляниць – більша частина одержала найменші діляниці, дозволені урядом на 1–23 сел[янських] дворів (33,2 %). З усього числа 238 поміщиків тільки 8,3 % одержали великі діляниці, понад нормою.

Не легко встановити національний характер цього шляхетства. Серед нього було невеличке число російського офіцерства вищих рангів: командири фортець, службовці місцевої адміністрації. Більшість були офіцери місцевих полків, часто такі, які перейшли з сербських полків: Чорба, Серезлій, Пловецький, Цветінович, Пантазій, Ерделі тощо, а також колишні старшини Слобідського полку: Серенко, Авраменко, Устинович, Байдак, Дик, Чечель, Родзянко тощо. У цьому питанні дуже тяжко встановити

⁴⁵ Цю рису – переважаючу масу середнього рангу офіцерів – відзначив ще проф. В.А. Флоровський, *Op. cit.*, с. 275–276.

відсоткове співвідношення за принципом національним, тому що багато чужинців, що служили в сербських полках, діставали російські прізвища: це стверджує, між іншим, такий факт. Року 1760 офіцери Новосербського корпусу – виключно чужинці, подали заяву з приводу заснування в Новій Сербії національної єпархії; її підписали: Константинов, Юр'єв, Георгіїв, Богданов, Попович, Іванов і т. д.⁴⁶

Ця обставина – дуже низький відсоток російських поміщиків, пояснюється тим, що життя в Новоросійській губернії було ще дуже небезпечне, і можливо, що небезпечність його навіть і перебільшувала людська опінія. З одного боку, постійно загрожували запорожці, які робили наскоки і виводили селян з собою, звичайно, не примусово⁴⁷; з другого боку, робили напади поляки, які теж забирали селян, що повтікали з Польщі⁴⁸. До цього треба додати – менше ймовірні – напади татар. Фактично за весь період, що тут розглядається, був тільки один татарський напад, 1769 року, але татари зайшли в глибину Єлисаветинської провінції, попалили понад 50 слобід, людей та худобу взяли з собою⁴⁹. Враження цього нападу було таке велике, що сотні люду, навіть військовиків, повтікали у світ-заочі, і протягом кількох років розшукували їх то в Воронізькій губернії, то в Чернігівській⁵⁰. В наслідок цього походу серйозно обговорювалося в Державній Раді (Государственном Совете) питання про виселення всього населення з Єлисаветинської провінції і перетворення її на “мертве море”: буфер між Російською імперією та татарами⁵¹. Цікаво, що після 1769 року різко зменшилося число дільниць, відведених поміщикам.

Зовсім інші умови склалися на лівобережжі Новоросійської губернії, Катерининській провінції та в Бахмутському повіті. На жаль, ми не маємо таких докладних відомостей про розподіл землі, про число переселенців. В Катерининській провінції весь час існування губернії точилася “паперова війна”: губернська адміністрація вимагала подавання точних докладних звітів про розподіл землі, про заселення тощо. Провінціальна канцелярія уникала відповіді, і так протягом 10 років і не дала жодного звіту. Це мало свої серйозні підстави. Ми бачили, що 33,3 % поміщиків

⁴⁶ Архим. Арсеній, *Софроний Добрашевич, архимандрит Нової Сербії*, Киевская Старина 10 (1884) 300–301.

⁴⁷ *Дніпроп. іст. арх.*, фонд Новор. губ. канц., в. 62, ч. 1458.

⁴⁸ *Бібл. Укр. Академії Наук, рукописн. відділ*, архів кріп. св. Єлисавети, ч. 174.

⁴⁹ *Записки барона Тотта о татарском набеге 1769 г. на Ново-Сербию*, Киевская Старина 9–10 (1883) 145, 198.

⁵⁰ (Пр. Феодосій), *Матеріали...*, I, с. 229, 192.

⁵¹ А.А. Скальковский, *История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского*, вид. II, О. 1885–1886, т. III, с. 14–18.

Єлисаветградської провінції мали землі не більш, як на 23 двори (себто максимально 690 десятин, якщо рахувати по 30 на двір, або 598, якщо по 26 десятин на двір). В Катерининській провінції, до якої було приєднано землі Полтавського, Миргородського, Переяславського, Лубенського полків, опинилися заможні поміщики, що мали тисячі десятин і поселян: обозний Руновський мав 63 000 дес., генеральний обозний Кочубей 5 000 дес., бунчуковий товариш Зайковський – 3 800 дес.⁵² Навпаки, в південних частинах провінції та в Бахмутському повіті бачимо картину, яка наближується до Єлисаветинської. В національному складі теж була велика різниця: в частинах, відрізаних від Гетьманщини, переважали, за невеликим винятком (як генерали Штофельн, Мінстер, Ціглер) українці, стара старшина, на півдні, на території кол[ишньої] Слов'яносербії, переважали серби: Штеріч, Шевіч, Юзбаш, Одобаш та ін.

Таким чином, наведені дані дають повну картину національного складу населення Новоросійської губернії: за невеликим винятком росіян і чужинців, населення це було українське. Ця українська маса в цілому відрізнялася від основної маси, що залишалася в Гетьманщині чи на Правобережній Україні. Перш за все вона була активніша, вона не побоялася покинути рідні села, хати і обрати небезпечне життя, в якому майоріла воля. Вона не хотіла коритися будь-якому гвалтові чи від власної старшини, чи від польських панів, і творила те середовище, де швидше ніж деінде вибухали повстання. Селянство Новоросійської губернії, так скарбових слобід, як і поміщицьких, а також військові поселенці являли надзвичайно нетривкий, плинний елемент. Якщо покинули вони батьківщину, рідні села, – що були для них ці слободи? Вони жили в них, поки було добре, але при першому незадоволенні кидали їх і йшли до іншої слободи, до іншого пана або просто на Запоріжжя, де завжди охоче приймали всіх. Новоросійська губернія була чимсь на зразок переходової станції для незадоволених. Становище селян, що оселилися на поміщицьких землях, було кращим, ніж в інших місцях України. Дводенна панщина вважалася за нормальну, а в разі збільшення її чи будь-яких ускладнень, завжди охоче приймав селян інший поміщик. Накази депутатам до Комісії складання нових законів, року 1767, зокрема Катерининської провінції та Бахмутського повіту повні скарг на втечі селян, на те, що їх приймають інші поміщики, прохань встановити за це суворі карі⁵³.

⁵² *Дніпроп. істор. арх.*, ф. Новорос. губ. канц., ч. 1458.

⁵³ *Накази депутатам*, Сборник императорск. Русского исторического общества, т. 93 (Санкт-Петербург 1894) 74–78, 38–40, 87–89.

З другого боку, не рідко переходили з Запорізьких Вольностей посполиті до Новоросійської губернії; року 1764 – 65 українці з Запоріжжя дали колосальний відсоток переселенців – 40,7 %, а перейшло 4 193 особи обох статей⁵⁴.

Близьке сусідство з Запоріжжям, а з другого боку, з Правобережною Україною, що була під владою Польщі, втягувало населення Новоросійської губернії в ту постійну боротьбу, що тривала в Польщі вже протягом 30 років і відома під назвою Гайдамаччини. Після першого невдалого повстання 1734 року, яке очолив Верлан і яке охопило Брацлавщину, Поділля, Волинь, рухи не припинялися. Повстання придушено, багато ватажків і селян страчено, але чимало втекло на Запоріжжя. Там підготовлювалися нові загони повстанців і з весною знову йшли на Правобережну Україну. Чимало ватажків гайдамацьких загонів походило з Запоріжжя. Року 1750 Правобережну Україну охопило нове повстання, воно поширилося на Брацлавщину, Поділля, Київщину. Знов після невдачі втікали на Новоросійську губернію та Запоріжжя. Нарешті, 1768 року вибухнуло найзапекліше повстання, так звана Коліївщина, на чолі якої стали Залізняк і Гонта. В цьому рухові, як і в попередніх, брали активну участь мешканці Новоросійської губернії, що дуже хвилювало П.О. Рум'янцева і Головного Командира Новоросійської губернії М.Ф. Воєйкова⁵⁵. Знов після придушення повстання багато повстанців втекли до Новоросійської губернії та на Запоріжжя, відіграючи ролю бродила, яке викликало нові заворушення.

Всі ці події були тісно зв'язані з заворушеннями в Новоросійській губернії.

З самого початку організації Новоросійської губернії почалася реформа: всі козачі полки на території Новоросійської губернії було перетворено на регулярні пікінерні. Старшина діставала офіцерські ранги, а рядові козаки на їх бажання приймалися рядовиками. Перевести цю реформу було доручено Головному Командирові ген-пор. О.П. Мельгунову. Заміна старого козацького ладу новим російським викликала у козаків велике незадоволення. Першими в цьому виступили сотні Миргородського і Полтавського полків, прилучених до Новоросійської губернії. Першим формувався Дніпровський полк, на командира туди призначено полк. Алимова. Він повів активну агітацію. В наслідок неї до полку охоче записувалися підпомічники козацькі, панські селяни, які таким шляхом

⁵⁴ *Дніпропетр. істор. архів*, ф. Новорос. губ. канц., в. 90, ч. 21, 61.

⁵⁵ *Переписка гр. П.А. Румянцева о восстании в Украине 1768 года*, Киевская Старина 10 (1882) 110; 9–10 (1883) 269, 278.

звільнялися від панщини. Зате основна маса козацтва виявила рішучу опозицію проти “пikінерного вербунку”⁵⁶. Бували випадки, коли старі козаки проклинали синів, які вступали до пікінерів, позбавляли їх спадщини. Алимов і його помічник, військовий товариш (ротмістр) Синегуб вживали всіх заходів, щоб заохотити записуватися до пікінерів. Вони обіцяли земельні ділянки, в той же час залякували тим, що якщо не запишуться, то втратять землю і т. д. Вживали й жорстоких кар, утисків, під впливом яких населення записувалося до пікінерів⁵⁷. Настрій, викликаний “пikінерним вербунком”, відбився яскраво в “Історії Русів” та переказах про діяльність Мельгунова, Алимова та Синегуба⁵⁸. За прикладом Дніпровського полку пішли інші, і “пikінерія” викликала ненависть повсюди.

Року 1767 це незадоволення знайшло вихід. Коли було оголошено, що пікінери повинні обрати депутатів до Комісії для складання нових законів, недавні козаки сотень Миргородського полку, які відійшли до Новоросійської губернії, Кременчуцької і Власівської сотень відмовились обирати депутатів з пікінерами Дніпровського полку, до якого їх було приписано. Вони обрали з-поміж себе двох депутатів: від козаків Кременчуцької сотні козака Кочконога і від Кременчука і Власівки – значкового товариша Денисова. Виборці провели справу як слід: написали їм наказ, в якому вимагали повернення козацького устрою і повернення старих прав і заявили про небажання залишатися в пікінерах. Кочконіг чомусь до Комісії не з’явився, але Денисов спочатку прийшов, як депутат. На другий день було виявлено неправильність обрання Денисова, і його було заарештовано, але він втік на Запоріжжя. Денисов не був самотнім, він підтримував зв’язок з депутатами Єлисаветградського пікінерного полку, пікінером Моренцем і селянином Морозом, які співчували плянам козаків Кременчуцької і Власівської сотень. Після втечі з Москви Денисов з’явився до Гр. Полетики, видатного громадського діяча. Одночасно великі заворушення почалися в сотні Келебердянській Дніпровського полку. Козаки подали прохання Катерині II про повернення їх у відомство “Малоросії”, вказуючи, що їх проти волі записав до пікінерів сотник Флоровський⁵⁹. Під час слідства в Келеберді зібрався натовп народу, який з

⁵⁶ Д.П. Миллер, *Op. cit.*, с. 301–302.

⁵⁷ *Історія Русів*, ред. і вст. стаття О. Оглобина; пер. В. Давиденка, Нью-Йорк 1956, с. 339–340.

⁵⁸ И. Манжула, *Картинки введения екатерининских порядков в Запорожском крае*, Екатеринославский юбилейный листок, ч. 2 (1887) 11.

⁵⁹ Г.А. Максимович, *Op. cit.*, с. 282–9.

криком і погрозами накинувся на командира полку Одибаша; натовп розігнано лише військовою силою⁶⁰.

Незадоволення виявили пікінери Єлисаветградського полку. Депутат Моринець подав окреме прохання Катерині II-й, в якому просив про поновлення Козаччини і скасування пікінерних полків. Офіційний наказ, – говорилося там, – написали самі офіцери, а не рядові пікінери⁶¹. Таким чином, пікінери Новоросійської губернії були захоплені надіями на те, що Комісія 1767 року буде уважно вислухувати прохання і допоможе повернути козацький лад. Але нічого реального Комісія не дала.

Не обмежувалася боротьба за українські традиції Новоросійською губернією. З різних кінців України до Комісії 1767 року неслися накази, в яких людність різних сотень просила лише одного: поновлення козацтва, повернення козацького устрою і поновлення Гетьманського уряду. До складання нових законів на Україні поставилися байдуже, і чимало голосів було проти них і протиставляло їм старе українське право та Литовський Статут⁶². Аналогічні накази йшли і з Слобідської України. Таким чином, замість того, щоб викликати загальне захоплення реформами, які запроваджувала Катерина II, Комісія 1767 року во всю широчінь показала правдиві настрої України й відданість її старим традиціям. Взагалі, як то не дивно, історики України надто мало, щоб не сказати більше, звертають увагу на Комісію 1767 року. В умовах XVIII століття вона дала єдиний неповторний випадок відверто, прилюдно оголосити свої бажання, заявити свої скарги й пропозиції. Правда, це не була легка справа. Начальство вживало всіх заходів, щоб накази депутатам не виходили з рамок, які були встановлені урядом, але незважаючи на всі перешкоди, на всі цензури, голос України пролунав зо всіх кінців її, і це був голос протесту проти нищення її традицій, українського козацького устрою й права. Цей голос був настільки поважний, що російський уряд не міг нехтувати ним, він відчув ту небезпеку, яку являла Україна. Наслідком того, що Комісія дала не те, чого чекали від неї, року 1769 її було тимчасово розпущено і більше не скликано, під претекстом війни з Туреччиною. Широкі пляни залишилися не здійснені, не здійснені і ті надії, які оптимісти покладали на неї.

Проте, з розпуском Комісії не все припинилося, і з цього погляду Новоросійська губернія заслуговує на велику увагу дослідників. Невдача в Комісії у справі відновлення козацького ладу сприяла посиленню революційних настроїв на Україні; помічається зміцнення зв'язків з

⁶⁰ К.Г. Гуслистий, *Op. cit.*, с. 32.

⁶¹ *Ibid.*, с. 38–39.

⁶² Г.А. Максимович, *Op. cit.*, *passim*.

Правобережною Україною, де невдача повстання під проводом Максима Залізняка та Івана Гонти, “Коліївщина”, спричинилася до втечі багатьох повстанців на Південну Україну до Новоросійської губернії та Запоріжжя. У тісному зв’язку з Коліївщиною стоять два значних повстання Південної України: повстання сіроми проти старшини на Запоріжжі в кінці 1768 року⁶³ та повстання пікінерів у Новоросійській губернії.

Почалося повстання пікінерів на початку 1769 року в Царичанській роті Донецького пікінерського полку. Приводом для повстання сталося відмовлення депутата пікінерів полків Луганського, Дніпровського та Донецького Тимченка йти на війну з Туреччиною. Його підтримали пікінери Царичанської сотні Донецького полку⁶⁴. В жовтні того ж року вибухло повстання в Соколці, роті Дніпровського полку, і швидко охопило цілий Дніпровський полк та знов перекинулося на Донецький полк, який ще не заспокоївся після спроби царичанців повстати і кар, що послідували за тим. Тепер справа набула значнішого характеру. Почалося з “намовлення” з боку начальства скоритися, але вони не дали наслідків. Тоді зроблено було спробу приборкати повстання зброєю, викликано було кілька загонів “малоросійської” команди – очевидно на “новоросійські” загоны вже не поклалися. Наслідки виявилися негативні: козаки переходили на бік повстанців. Великі загоны пікінерів об’єдналися з запорожцями і так створили загоны в кількисот чоловіків, які тримали в страху весь край по Орелі. Вони твердо вимагали повернення козацтва і скасування “пікінерії”.

Настав 1770 рік; проти пікінерів вислано було регулярне військо, підсилене донськими козаками. Район повстання був оточений військами. Повстанцям дано два тижні на “покаяння”; тих, що відмовилися принести покаяння, чекали жорстокі кари; їх так мордували, що багато вмирало під час катування; тіла їх не ховали, а, згідно з конфірмацією графа Паніна, “зрадницьку стерву по всіх садибах волочили”. Тих, хто залишився живий, було заслано на Сибір на вічну каторгу⁶⁵.

Повстанням пікінерів Дніпровського та Донецького полків не обмежилися заворушення в кол[ишніх] козацьких полках; є чимало відомостей, що неспокійно було і в Єлисаветградському пікінерному полку; в слободі Мурзинка заворушення набули досить серйозного характеру. Цікаво, що ротний писар Єлисаветградського полку Маяковський втік до

⁶³ Н. Полонська-Василенко, *До історії повстання на Запоріжжі 1768 року*, Науковий Збірник Української Вільної Академії Наук у США, т. I, Нью-Йорк 1952, с. 85–103.

⁶⁴ К. Гуслистий, *Op. cit.*, с. 43–44, 47.

⁶⁵ N.D. Polonska-Vasylenko, *The settlement...*, p. 289; К. Гуслистий, *Op. cit.*, с. 48, 85.

Запоріжжя, змінив ім'я на Дем'яна Вірменка, і став одним з найенергійніших і непримиренніших вождів запорізьких загонів, які “зводили” пікінерів до Запоріжжя. В цьому йому, звичайно, дуже допомагала попередня служба в пікінерному полку⁶⁶. Взагалі, пікінери, що перейшли до запорожців, відіграли значну роль в їх боротьбі проти Новоросійської губернії.

Поруч з активною боротьбою проти Катерининських порядків була міцна боротьба пасивна. Після невдач повстань збільшується втеча на Запоріжжя так пікінерів, як і селян з Новоросійської губернії. Тікали окремі чоловіки, тікали цілі родини, тікали з худобою, зо всім майном. Зокрема багато переходило пікінерів. Академік Гюльденштедт⁶⁷ оповідав, що в 1774 р. кілька слобід повністю перейшли до запорожців: так запустили слободи Кам'янка, Жовта, Зелена.

Ці втечі набули характеру загального лиха, з яким боротьба була неможлива. Наприкінці існування Новоросійської губернії, з наказу Головного Командира її, Потьомкіна, стали складати докладні, поскільки це було можливе, реєстри втрат, які губернія понесла від запорожців: скільки було пограбовано різного майна, а головне – скільки народу було виведено запорожцями. В такому реєстрі: “Екстракт складений в Новоросійській губернії... скільки воєннослужбовців, їх родин, казенних та поміщицьких селян забрано на Запоріжжя” з 1767 по 1774 р. зазначено, що з Катерининської провінції виведено 2 574 осіб чол[овічої] ст[аті], з Єлисаветградської – 831 чол[овічої] ст[аті], разом 3 405. В іншому – за 1775 рік показано, що виведено з Катерининської провінції 2 493 осіб чол[овічої] ст[аті], а з Єлисаветградської – 2 881, разом 5 374, себто, за один рік майже вдвічі більше, ніж перед тим за 7 років. В екстрактах зазначено, що виводили запорожці поміщицьких селян цілими слободами, а гусарів та пікінерів – ротами, зо всім майном⁶⁸. Такі реєстри не єдині: аналогічні надрукував Д.І. Яворницький за 1772–1774 роки⁶⁹. В одному з них є цікава риса: адміністрація зазначає, що з 1769 року втечі до запорожців збільшуються⁷⁰. Зокрема небезпечне було життя в Єлисаветградській провінції, на території Єлисаветградського пікінерного та Молдавського гусарського полків. Джерела мальовничо описують, як відбувалися ці виведення людей: приїздив загін запорожців, чоловік з 30, і “виводили” з собою 20–30 родин,

⁶⁶ К. Гуслистий, *Op. cit.*, с. 58–59.

⁶⁷ J. Güldenstädt, *Op. cit.*, II, S. 184, 185.

⁶⁸ *Моск. Відд. Заг. архіву гол. шт.*, опис 1919, с. 6–7, 239–240.

⁶⁹ Д.И. Эварницький, *Источники...*, т. II, с. 187, 1872, 1930, 2005.

⁷⁰ А. Твердохлебов, *Эпизод из предсмертной борьбы Запорожья за целостность своих владений*, Киевская Старина 12 (1886) 749.

себто вдвічі більше людей. Після того “виведені” поверталися до слободи, розбирали хати, інші будівлі і вивозили з собою, разом з худобою і хатнім майном. Єлисаветградська провінційальна канцелярія скаржилася Головному Командирові, що один гусар Молдавського полку Продам “взбунтував” значну частину гусар і вивів їх, “невідомо куди”. В іншій справі оповідається, що мешканці 15-ої роти того ж Молдавського полку, волохи та українці, втекли до запорожців і роблять напади на слободи полку⁷¹. Того ж року кол[ишні] пікінери, що втекли до запорожців, зробили напад на слободу Краснокам’янку, забили поручника Зерваницького і вивели 10 родин. Мешканці слободи Спаської втекли до запорожців і потім, спільно з ними, зробили напад на слободу⁷².

Академік Гюльденштедт подає реєстр слобід, мешканці яких перейшли до запорожців: Комісарівка, Верблюжа, Зелена, Петрівка; О. Пищевич подає, що запорожці виводили населення слобід, наче своїх родичів⁷³.

Число втікачів з Новоросійської губернії на Запоріжжя було так велике, що за останні роки перед зруйнуванням Січі запорожці заснували нові паланки з утікачів на Правобережжі – Макарівську, – її заселили переважно вихідці з Молдавського полку⁷⁴, та Барвіностинківську на Лівобережжі⁷⁵.

Академік Гюльденштедт, спостережливий, уважний мандрівник, звертав завжди велику увагу на національні риси, відмінності. Він писав, що запорожці виводили до себе тільки українське населення Новоросійської губернії і зовсім не цікавилися російським. Так, напр., мешканці великоросійської слободи Покровської “не мають турбот (від запорожців), хоч мешкають на самому кордоні: доказ, що запорожці неохоче заводять стосунки з москалями, як називають вони великоросів, і що волохи та українці переходять до запорожців здебільшого з доброї волі, ніж з примусу”.

Новоросійська губернія з її переважаючим українським населенням була тісно зв’язана з бурхливим життям Правобережної України та Запоріжжя. Незважаючи на всі заходи й “Пляни” уряду, вона творила сама своє життя, і це життя не було подібним до інших губерній, і в цій відмінності полягає великий інтерес.

На “Зелені Свята” 1775 року ліквідовано Запорізьку Січ, останню частину України, яка зберегла національну українську структуру. Минуло

⁷¹ Д.И. Эварницкий, *Источники...*, т. II, с. 1896, 1897.

⁷² *Ibid.*, т. II, с. 1876, 1886.

⁷³ *Примечания Александра Пищевича на Новороссийский край*, Киевская Старина 1 (1884).

⁷⁴ А. Ригельман, *Летописное повествование о Малой России*, т. II, Москва 1847, с. 128.

⁷⁵ А. Шиманов, *Предсмертная поземельная борьба Запорожья*, Киевская Старина 12 (1883) 614.

два місяці й оголошено було від уряду Маніфест з 3 серпня 1775 року. Подав він докладне пояснення, чому саме було знищено Запорізьку Січ. Дійсно, причини цього акту цілком зрозумілі: Запоріжжя, як військова організація, перестало бути потрібною для Росії після блискучого закінчення війни з Туреччиною: вона була тепер не бар'єром, що відділяв Російську імперію від татар, а гальмом на шляху колонізації південноукраїнських земель. Широкі лани, де сріблом сяяла на сонці тирса, давно вже приваблювали російських дідичів, яким забракло вільних земель у Росії, але відстрашували запорожці. Була ще реальна причина, яка для російського уряду унеможливлювала терпіти далі Запорожську Січ: її демократичний устрій, її ради, її козацький лад – все це стояло в різкій суперечності з російським ладом. Поки існувала вона, в Україні не можна було запровадити кріпацтва, бо кріпаки знаходили на запорізьких степах волю й захист.

В.Б. Антонович на прикладі Правобережної України довів, що кріпацтво робилося тяжчим, що далі від кордону Запоріжжя лежав маєток. Безумовно, такі явища були на Україні⁷⁶; цікаві дописи дідичів Слобідської України до імп. Вільного Економічного Товариства свідчать про те, як тяжко стало господарювати поміщикам, бо весь час вони бояться, що кріпаки їх втечуть до Запоріжжя⁷⁷. Найбільші дідичі Слобожанщини: Донець-Захаржевські, Краснокутські, Капустянські, Двигубські та інші скаржилися на втечу селян; на підставі цих скарг Слобідська губернська канцелярія року 1773 просила генерал-губернатора Щербініна захистити поміщиків, у яких цілими слободами тікають кріпаки⁷⁸. Питання про втечу селян і засоби боротьби з цим явищем було темою палких дискусій в Комісії 1767 року⁷⁹.

Автор Маніфесту інакше пояснював знищення Запорізької Січі; він виставляв моральні причини: замовчуючи великі нагороди, які дістали запорожці під час останньої війни, Маніфест натякає на їхні зради на початку війни; з обуренням каже про “безженне товариство”, “гнусїйшее пьянство, и презрительное невежество” та безмежне ледарство запорожців. А слідом за тим, не помічаючи протиріччя, обвинувачувалося тих же

⁷⁶ *Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в XVIII веке (1700–1799)*, Архив Юго-Западной России, ч. VI, т. II, К. 1870.

⁷⁷ *Продолжение ответов, на предложенные в первой части трудов Вольного Экономического общества вопросы, о нынешнем состоянии в разных губерниях и провинциях земледелия и домостроительства, по Изюмской провинции Слободской губернии*, Труды Вольного Экономического Общества, к поощрению в России земледелия и домостроительства, ч. VIII (1768) 129.

⁷⁸ А. Шиманов, *Op. cit.*, с. 618.

⁷⁹ А.Е. Пресняков, *Дворянский и крестьянский вопрос в наказах*, Великая Реформа. Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем, Москва 1911, т. I, с. 191–203.

запорожців в тому, що вони заснували нові зимовники, переселяли людей з сусідніх провінцій, понад 50 тисяч чоловік, одружених, родинних, заснували нові слободи, розгорнули власне рільництво, чим “розривали підстави залежності від престолола нашого і прагнули утворити цілком незалежну країну”⁸⁰.

В цьому Маніфесті багато уваги приділено Новоросійській губернії. Запорожцям закидалося, що вони переселили до себе людей з гусарських та пікінерних полків і оселили 8 000 душ обох статей, захопили землі між Богом та Дністром, підкорили населення Молдавського полку і хотіли силою повернути землі Новоросійській губернії”⁸¹.

Ліквідація Запорізької Січі була одною з величезних подій не лише України, а й цілої Російської імперії XVIII століття. Просторі землі запорізьких “Вольностей” перейшли до Російської імперії, й постало питання про освоєння їх. Природно, Новоросійська губернія з її кордонами, з її 10 полками, не відповідала ні розмірам нової території, ні вимогам, які ставить тепер уряд до адміністрації її. Не випадково Головним Командиром Новоросійської губернії, за довгий час до ліквідації Січі, був призначений генерал-адъютант Г.О. Потьомкін, ще не князь, але людина, яка почала швидко підноситися на вершини тодішнього державного світу, не лише, як “фаворит” Катерини II, але як людина виключних здібностей і честолюбства. Ще до ліквідації Січі, негайно після підписання Кучук-Кайнарджійського миру, до Новоросійської губернії приєднано землі до берега Чорного моря, і Запорізькі Вольності були оточені землями Новоросійської губернії. Вже року 1774 засновано губернію Азовську; Новоросійська – друга – губернія охоплювала територію на Правобережжі, Азовська – на Лівобережжі; до неї відійшли Катерининська провінція, Бахмутський повіт та велика смуга земель до Азовського моря. Між цих двох губерній було поділено Запорізькі Вольності. Верховна влада над обома губерніями належала Г.О. Потьомкіну. Почалося нове життя країни, але в основу внутрішнього розпорядку її покладено “Плян” заселення Новоросійської губернії” 1764 року.

Така була стисла історія першої Новоросійської губернії, що її характеризує невинна боротьба українського населення за свої землі, за свої національні права, за свою незалежність. Призабута наступними поколіннями, над якими тяжіла аберация назви “Новоросії”, ця сторінка історії України

⁸⁰ Н. Полонська-Василенко, *Зруйнування Запорізької Січі*, Вісник 7–8 (Нью-Йорк (ООЧСУ) 1955) 10.

⁸¹ Н. Полонська-Василенко, *Маніфест 1775 року...*

оцінювалася належно сучасниками подій, і оповідання про героїчну боротьбу проти Катерининських порядків розносилися по всій Україні. Важливий доказ того дає “Історія Русів”, цей одинокий в такому роді політичний трактат, крізь який “проходить ідея української державної самостійності”, цей “суцільний акт обвинувачення Московщини за поневолення України”⁸². Автор його і до цього часу залишається невідомим, проте можна вважати безперечним, що написано його було на Новгородсіверщині, де зібрався український патріотичний гурток в 1780–1790-х роках⁸³. І цей далекий від Новоросійської губернії куток України стежив за тим, що робилося на півдні: серед небагатьох фактів боротьби за козацтво “Історія Русів” оповідає про “пикінерію”, про нищення козацьких полків, про повстання пикінерів, що не могли забути давні права та вольності козацькі, про жорстокі кари, яких зазнали вони⁸⁴. Так згадав Новоросійську губернію автор “деклярації прав української нації, вічної книги України”⁸⁵.

Публ. та ред. Д. Гордієнка

⁸² О. Оглоблін, [Передмова до], Історія Русів, с. XXIII, XXV.

⁸³ *Ibid.*, с. VIII.

⁸⁴ *Історія Русів*, с. 339–341.

⁸⁵ О. Оглоблін, [Передмова...], с. XXV.

Ольга Малюта

“ВИНАЙДЕННЯ ТРАДИЦІЙ” У ПЕРІОД НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ КІНЦЯ ХVІІІ – ПОЧАТКУ ХХ ст. (на прикладі європейських народів)

“Віднайдення традицій” наприкінці ХVІІІ – у ХІХ ст. народами, поневоленими Австрійською, Османською та Російською імперіями, припало на період національного відродження. Процес передбачав практику ритуального або символічного характеру, обумовлену прямо чи опосередковано прийнятими правилами, які прищепили певні цінності й норми поведінки через повторюваність, автоматичний зв’язок з минулим¹. Самоідентифікація, визнання стародавніх символів, мов, вивчення власної історії, усвідомлення себе націями, відбувалось під впливом розвинутих країн Європи.

В історіографії проблеми “винайдення традицій” присвячено упорядковане Е. Гобсбаумом та Т. Рейнджером² теоретичне дослідження, окремі аспекти монографії Б. Андерсона³. Теоретичні аспекти міфів та деміфологізації описані В. Потульницьким⁴, конкретно історичні містифікації – Г. Грабовичем⁵. В історіографії відсутнє комплексне дослідження, яке б здійснювало рецепцію українського досвіду. Мета нашого дослідження: реконструювати та деміфологізувати національні історичні традиції у європейських народів, вивчити вплив цих процесів на формування національної свідомості та держави.

У ХІХ ст. реконструкція національних традицій у процесі пробудження націй відбувалась у багатьох слов’янських народів. Епоха романтизму спонукала до зацікавленості народними традиціями, каталізувала народний потенціал та спрямувала на боротьбу за державність, народна пісня стала “молитвою національних рухів”⁶. При цьому, на першому

¹ Е. Гобсбаум, *Вступ: винаходження традицій*, Винайдення традицій, К. 2005, с. 13.

² *Винайдення традицій*, за ред. Е. Гобсбаума, Т. Рейнджера, К. (Ніка-Центр) 2005, 448 с.

³ Б. Андерсон, *Уявлені спільноти: Міркування щодо походження й поширення націоналізму*, вид. 2, К. (Критика) 2001, 272 с.

⁴ В. Потульницький, *Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії ХVІІ–ХХ століть*, К. (Либідь) 2002, 480 с.

⁵ Г. Грабович, *Вічне повернення містифікацій*, Критика 1–2 (39–40) (2001) 6–10; Г. Грабович, *Слідами національних містифікацій*, Критика 6 (44) (2001) 14–23.

⁶ Д. Павличко, *Калевала, Калевала: Фінський народний епос*, К. (Основи) 1995, с. 5.

академічному етапі відродження затребуваним стало збирання та видання фольклору (створення на цій базі національних пісень), інтерес до власної історії та національних героїв, написання наукових досліджень. Народи, які в силу історичних обставин втратили національний епос, не мали писаної пронаціональної історії, вивчали та визнавали, не відаючи того, міфотворчу, героїчну історію, створену національними провідниками.

Історія формування націй у XIX ст. всуціль пронизана міфами. Міфотворчість тієї доби, поширена у світовій практиці, була в основі “винайдення традиції”. Міф впливав на формування світогляду та світовідчуття, свідомості людства у цілому та націй зокрема, передував виникненню науки. Подекуди міфи ставали гіпотезами у наукових студиях вчених, та у більшості – це були результати творчих пошуків охочих відродити свою минувшину та її старожитності. Часом міфи перетворювались у національні, спонукаючи до відтворення національної пам’яті. Їх вплив на європейські народи був відчутним ще на початку XVIII ст.

Пошук нових фактів про давнє походження рідної валлійської (уельської) мови, змусив оксфордського палеонтолога і геолога Едварда Луйда здійснити її порівняльний аналіз із корнуельською, бретонською, ірландською, шотландським діалектом гельської мови, гіпотетично вивести її походження від материнської, названої кельтською, мови та написати й видати 1707 р. емпіричне дослідження “Британська археологія”. Тогочасна англійська інтелігенція швидко підхопила та розвинула “кельтський міф” Е. Луйда, незважаючи на те, що кельти не були пов’язані з Великою Британією, оскільки були її завойовниками. Сучасники затребували Луйдове захоплення стародавніми кельтами, що затьмарило неточність його наукового методу. Кельтський міф пробудив інтерес до своєї історії та археології у французів⁷.

Одними з перших на основі вивчення та домислення епічної традиції винаходили ідентичність шотландці. Наприкінці 1750-х рр. шотландський поет Джеймс Макферсон отримав доручення від лідера літературної громади Единбурга Г’ю Блера займатись збиранням гельського фольклору. 1760 р. в Единбурзі Макферсон опублікував збірку “Фрагменти давньої поезії”, зібраної в горах Шотландії та перекладеної з гельської (арзької) мови. Ця частина епосу стародавніх бардів отримала схвалення громадськості. Окрилений успіхом Макферсон 1765 р. видав за справжні, створені ним у вигляді поеми на підставі кельтських легенд,

⁷ П. Морган, *З небуття на поверхню: пошуки валлійського минулого в період романтизму, Винайдення традиції*, за ред. Е. Гобсбаума, Т. Рейнджера, К. (Ніка-Центр) 2005, с. 86–88.

ірландських саг, стилізовані у доромантичному дусі під давню народну поезію пісні легендарного воїна-барда Оссіана. Зібрання вийшло у двох томах під назвою "Твори Оссіана, сина Фінгала (Фіна)". Переспівані й перекладені твори започаткували окремих напрям у літературі⁸.

Скандинави прагнули довести свою приналежність до найстаріших націй, тому міфічне давнє походження увічнювалось декретами їх правителів про збирання старовини та дописування народної творчості датчан, фінів, шведів (король Данії Християн IV, король Швеції Густав II Адольф). "Батько фінської історії" Г. Порган у 60–70-х рр. XVIII ст. видав багатотомне зібрання народної поезії, лікар З. Топеліус записав і опублікував п'ять томів рун⁹. Визнаний фінський народний епос "Калевала", як з'ясувалось, мав автора. Праця, відтворюючи вплив християнства, вела оповідь від творення світу та оспівувала людей праці. Лікар Еліас Леннрот, розвиваючи своє захоплення фольклором у Карелії (фінській), 1835 р. упорядкував за грецькою моделлю фінський епос та видав його під назвою "Стара Калевала" (32 руни, понад 12 тис. рядків). Опрацьовуючи зібраний матеріал, Е. Леннрот помітив повторюваність героїв, тому об'єднав поезію у велику поему. Видана 1849 р. остаточна редакція "Калевали", сприйнята як відтворений національний епос, мала 50 синтезованих рун (близько 23 тис. рядків). Мовою рун є карельський діалект. Е. Леннрот унормовував мову різних варіантів наративних поезій, усунув діалектні відмінності рун, доповнив їх рядками із інших, часом – іншими варіантами тієї ж поезії, іноді іншими наративами, деколи – поезіями інших жанрів. Е. Леннрот надав епосу загальнонаціонального звучання, згармонізував згідно з правилами, які з часом стали нормами фінської літературної мови. Результатом стала естетично досконаліша, але неавтентична поема. Фінські вчені вважали лише 3 % варіантів (як і композицію) власне авторськими, інші – народними. При цьому, покоління Леннрота, не помічаючи міфотворчості, вважало "Калевалу" справжнім епосом фінського народу. Е. Леннрот боровся за рівноправність фінської та шведської мов, видав чимало збірників народної творчості різних жанрів, уклав шведсько-фінський словник. Історичне значення поеми полягало у тому, що вона вплинула на національне самоусвідомлення фінів, врятувала націю від шведської та російської асиміляції. "Калевала" піднесла фінську мову до рівня літературної¹⁰.

⁸ Г. Грабович, *Вічне повернення містифікації*, с. 6.

⁹ Д. Павличко, *Op. cit.*, с. 5, 7

¹⁰ *Ibid.*, с. 7.

Руни, поширені на території, заселеній фінами та естонцями, стали основою для написання і “Калевали”, і “Калевіпоега”¹¹. Національний епос естонців “Калевіпоег” скомпонував і видав на основі народних епічних пісень у працях Вченого естонського товариства 1857–1861 рр. естонський поет Фрідріх Кройцвальд. Перше популярне видання естонського епосу вийшло 1862 р. та стало працею для вчених, згодом його студіював народ¹².

Чимало міфів пов’язано з норвезькою, нібито забутою “Сповідінчеською піснею”, яку датували VIII–IX ст., часом проникнення християнства в Норвегію. Норвезький дослідник та видавець книги псалмів, священик М. Ландстад здійснював служіння Богу в долині Телемарк, де з найдавніших часів незмінно збереглись старовинні звичаї, мова, обряди, традиції. Під впливом датського поета фон Грундтвіга, він у 1850 р. об’їздив всю країну, нотуючи давні легенди та народні мелодії. Записану Ландстадом популярну серед жителів гірської долини “Сповідінчеську пісню” швидко засвоїли норвежці та більшість північних народів. Норвезькому народу вона була близькою, оскільки чимало прихильників прагнуло оживити близьку до пангерманської, давню норвезьку мову. Мова пісні була співзвучною давній мові, тому вона швидко стала відомою¹³.

Писана рунічним письмом давньою фризійською мовою, віднайдена на півночі Нідерландів 1867 року “Ура-Лінда-Бук”, нібито описала праісторію фризійського народу, що ґрунтувалась на писаннях XVIII ст., проте у середині XIX ст. була викрита як містифікація¹⁴.

“Чеський варіант” міфотворчої історії, яка замінила героїчний епос, є найбільш раннім у реконструкції “винайдених традицій”. Справжнє пробудження чеської нації спричинили “віднайдені” пам’ятки чеської давнини – Краледворський та Зеленогорський рукописи. Досі вчені дискутують щодо їх походження та оригінальності, та, незважаючи на їх природу, важливим та беззаперечним є їх історичне значення. Авторство приписують філологу-славісту Вацлаву Ганці та письменнику Йозефу Лінді. Обидва рукописи потрапили до Патріотичного музею (з 1848 року Національного), заснованого 1818 року на жертви чеської аристократії під проводом графа Каенара Штенберга та секретаря Королівського товариства наук

¹¹ Д. Павличко, *Op. cit.*, с. 12.

¹² Г. Грабович, *Слідами національних містифікацій*, с. 17.

¹³ Р. Штайнер, *Взаимосвязь человека с элементарным миром*, Калуга (Духовное познание) 2001, с. 170, 171, 267.

¹⁴ Г. Грабович, *Слідами національних містифікацій*, с. 17.

Чехії, автора першої наукової історії чеського народу Франтишека Палацького. У музеї зберігались зібрання книг, рукописів, колекцій. Ботаніка, мінеролога, фітопалеонтолога К. Штенберга обрали першим президентом, попечителем та керуючим музею, Ф. Палацького у 1841 р. – секретарем музею, В. Ганку – бібліотекарем. Природничі тенденції в роки правління імператора Йосифа II Австрійського та особистий науковий інтерес графа Штенберга до дисциплін відповідного профілю, зумовили природничу спеціалізацію музею. До поширення тенденцій романтизму музей¹⁵ не цікавився набуттям історичних артефактів, проте 1818 р. чеських громадян закликали передавати на зберігання пам'ятки старовини. Відповіддю було отримання рукопису з анонімним супровідним листом, у якому дописувач побажав залишитись невідомим, визнаючи себе особою, підвладною німецькому господарю. Так до музею потрапив Зеленогорський рукопис. Невдовзі В. Ганка передав цілісний список Краледворського рукопису. Національний музей став місцем зберігання обох рукописів.

У вересні 1817 року чеський археолог, нумізмат, видавець В. Ганка, гостюючи у товариша в містечку Кралевін, дізнався про стару гуситську зброю та рукописи. У церковній башті 16 вересня 1817 р. у костелі деканату міста Двур-Кралове (м. Кьонігінроф) на Ельбі він відшукав згорток пергаменту з 12 цілісних аркушів. Знайдений В. Ганкою уривок рукопису нараховував чотири неповні розділи (25–28) третьої частини існуючого збірника літературних пам'яток чеської старовини. В уривку були зібрані епічні вірші про події чеської історії від середини XIII ст. та народні ліричні пісні. Всього збереглось 14 текстів – 6 епічних поезій, 6 ліричних, 2 ліроепічні в віршах середньовічною чеською мовою. У рукописі йшлося про героїчний період історії, боротьбу чехів із загарбниками, у ліричних піснях вціліли зразки народної поезії. Відкрита В. Ганкою пам'ятка була збірником поем та пісень XIII–XIX ст., містила національні легенди, описувала давні події чеської історії, чим підживлювала відчуття національного самоусвідомлення, тверду здатність до національної свободи. Відкриття рукопису, який назвали Краледворським, стало подією для слов'янського світу: чехи побачили в ньому найкращий твір старої поезії слов'ян. В. Ганка отримав матеріали у всіх збирачів тексту, та віддав цілісний Краледворський рукопис до Національного музею Праги¹⁶. Сам став бібліотекарем

¹⁵ Національний музей у Празі нині нараховує майже 14 млн. одиниць з природознавства, історії, мистецтва, музики, бібліотекознавства.

¹⁶ Вячеслав Ганка, Современное обозрение 5 (s. a.) 13. – Вырезка из журн: *Современник*, т. LXXXVI, отд. II, с. 36 (комп. № 5).

та завідувачем фондів музею, а також викладав слов'янські мови у Карловому університеті.

1816 р. першу старочеську поезію за таємничих обставин виявив на дошці свого письмового столу друг В. Ганки, тоді ще студент Й. Лінда. Текст отримав назву “Пісні вишеградські” (“Пісня під Вишеградом” (XIII ст.)).

Перші відомості про Краледворський рукопис та його уривки вмістив у своїй історії чеської літератури фундатор чеського слов'янознавства, славіст Йозеф Добровський, студентом якого в свій час був В. Ганка. Досвід із вивчення рукописів Й. Добровський мав, оскільки ще 1792 р. за сприяння празького товариства відряджався до Стокгольма, Петербурга, Москви, Варшави, Кракова збирати та вивчати слов'янські рукописи, очищувати чеську духовну спадщину від австрійського впливу. Проте невдовзі Й. Добровський започаткує полеміку щодо оригінальності Краледворського рукопису. Повне видання з наданою В. Ганкою назвою “Краледворський рукопис” вийшло через рік з німецьким перекладом В. Свободи окремою частиною “Старовинних віршів”. Чеські пам'ятки до появи рукопису не містили нічого живого й самотнього. Тому Краледворський рукопис користувався успіхом у чехів, підживлював їх національні почуття й віру у відновлення незалежності. Краледворський рукопис являв собою пергаментний зошит, характер письма книжковий готичний. У ньому 14 пісень (6 епічних, 3 лірико-епічні, 5 власне ліричних). Мовилось про вигнання поляків із Праги 1004 року, перемогу над саксами й татарами. Повне видання 1818 р. здійснено у Празі Й. Добровським, який датував його на початку 1290–1310 рр. В європейській літературі Краледворський рукопис переклали усіма мовами. Українською – М. Шашкевич, С. Руданський, І. Верхратський, І. Франко. П. Житецький, досліджуючи героїв Краледворського рукопису, стверджував, що головною частиною рукопису є епічний твір¹⁷.

З поширенням рукопису зросла популярність В. Ганки. Він дослідник старовини, бібліографії, нумізматики, видавець та перекладач, завершував започаткований Й. Добровським великий німецько-чеський словник (видано 1821), написав чеську граматику. В. Ганка брав активну участь у впорядкуванні п'ятитомного тлумачного словника Юнгмана¹⁸ (чеською мовою з перекладом словарних статей німецькою), видав “Обзор чешской истории”, складені за браком автентичних народних пісень “Чешские

¹⁷ *IP НБУВ*, ф. I, од. зб. 46634, арк. 1зв., 7зв.

¹⁸ Йозеф Юнгман – декан, згодом ректор Празького університету, автор “Історії Чеської літератури”.

исторические песни" німецькою та чеською мовами. Перекладав сербські та українські пісні. Переклав та видав у чеському перекладі російською мовою "Слово о полку Ігоревім" з передмовою чеською, сербською, польською, російською мовами. Ганка був автором чеської, польської, російської граматики.

1818 р. розшифрували ще один давньочеський манускрипт. Ще до відкриття, незалежно від знахідки В. Ганкою Краледворського рукопису, управляючий, а водночас австрійський генерал-фельдмаршал, казначей і архіваріус сина посла в Іспанії (згодом австрійського віце-канцлера) графа Єроніма фон Коллоредо-Мансфельда, Й. Коварж знайшов у старому архіві свого господаря в Зеленогорському замку Грюнберг (Західна Чехія) рукопис й показав декану найближчого містечка. Разом вирішили передати його до Національного музею у Празі. Місію виконав І. Коварж. Перебуваючи у Празі й боючись гніву господаря, він, не зазначаючи імені, переслав рукопис поштою¹⁹. Граф Штенберг отримав для Патріотичного музею цей анонімний твір на двох аркушах давнього пергаменту. Рукопис Зеленогорський – 4 пергаментні аркуші, 2 текстові уривки: перший описував завершення сейму (9 рядків), другий – 120 віршів – суд Любуші та двох братів Худоша та Стяглава. Поема про суд Любуші перегукувалась з ідеалами чеських патріотів. Вперше видано 1820 р. у Польщі. Перше чеське видання 1822 р. у журналі "Крок". Рукопис знайшов чимало симпатиків, та Й. Добровський оголосив його підробкою, через що рукопис віддали до сховища музею й невдовзі забули. Через деякий час польський вчений-археолог Раковецькі отримав із Праги й видав у Польщі список рукопису. Рукопис виявився давньочеською поемою "Суд Любуші" ("Любушин суд"). Опублікований твір знайшов апологетів, проте 1824 р. із відвертим викриттям виступив Й. Добровський, вважаючи його літературним фальсифікатом, стверджуючи, що чеські патріоти підробляли давні пергаменти. Творцем "Любушиного суду" вважав когось з кращих знавців літературної старовини – Лінду, Юнгмана, Ганку.

Невдовзі з'явилося ще декілька відкритих чеських пам'яток: "Милосна пісня короля Вацлава" (1819), глоси в словнику "Mater Verborum" (1827), старочеський переклад Євангелії Святого Йоанна (1828). 1849 року вже шістдесятилітній В. Ганка оголосив про віднайдення та видав "Любушине пророцтво". Ці менші пам'ятки розпізнали як фальсифікати²⁰.

Полеміка щодо Краледворського та Зеленогорського рукописів відбувалась впродовж ХІХ ст., триває і досі. Вивчення рукописів та їх оцінювання

¹⁹ Вячеслав Ганка, *Op. cit.*, с. 36.

²⁰ Г. Грабович, *Слідами національних містифікацій*, с. 14.

у ХІХ ст. припало на три етапи: 1816–1828, 1829–1859, 1886–1914. Основним викривачем виступав Й. Добровський. Вчений Б. Копітар намагався підкріпити таку позицію науковими доказами. Апологетом рукопису став Ф. Палацький, який виступив з критичною статтею щодо другого видання Краледворського рукопису, де вмістили “Суд Любуші”. Копітар і далі сумнівався, вважаючи, що несправжнім є також Краледворський рукопис, автором якого вбачав Ганку, який нібито наслідуючи сербські пісні, створив рукопис. П. Шафарик та Ф. Палацький взялись за вивчення пам’яток, виданих 1840 р., намагаючись визначити особу анонімного дописувача до музею, який надіслав рукопис 1818 р. Ймовірним дописувачем вважали одного із німецьких графів Норберта Ванека. Їх дослідження не спростовували оригінальності творів, навпаки “батько народу” Ф. Палацький (захищав рукописи від 1829 р., як не стало Й. Добровського) твердив про автентичність пам’яток та відкриття їх наукою після 1817 р. Його авторитет посилював значення й забезпечував автентичність пам’яток. Чеські будителі Ф. Палацький, П. Шафарик відкидали сумніви, наполягаючи на існуванні особливої середньовічної чеської школи письма та високої культурі чеського суспільства Х–ХІІІ ст. Завдяки апологетиці П. Шафарика та Ф. Палацького Краледворський та Зеленогорський рукопис стали символом чеської нації. Дискусія з припущеннями про недостовірність цих історичних джерел не підірвала авторитету історичних пам’яток, визнаних слов’янськими вченими та чехами, що вважали пам’ятки кращим здобутком давнини. Обидва рукописи перевидавали десятки разів, 1860-х рр. перекладені польською, російською, сербською, хорватською мовами.

1859 р. віденський професор М. Бюденгер у статті “Краледворський рукопис і його сестри” довів: інші рукописи, автентичність яких захищав Ф. Палацький, фальшивки. Це підтверджували Копітар, Міклошич. Виникало питання: чому Палацький їх захищав?²¹ Поза науковою дискусією залишився чеський народ, який під впливом чи то справжніх, чи то вигаданих пам’яток став нацією.

16 січня 1861 р. Прагу сколихнула багатотисячна національна маніфестація, що виявилась жалобною ходою: В. Ганку востаннє проводила майже п’ята частина празького населення, серед якого було чимало знаті. Ця подія засвідчила, що чеська нація відродилась і визнала свого провідника.

1969 р. до 150-річчя оприлюднення Краледворського та Зеленогорського рукописів видавництво Чехословацької академії наук випустило

²¹ Г. Грабович, *Слідами національних містифікацій*, с. 14–15.

колективну працю, підготовлену Народним музеєм у Празі. Праця узагальнила рівень дослідженості рукописів у палеографічній, технічній, мовознавчій, історичній, літературознавчій галузях. Фахівці кожної з галузей заперечували середньовічне походження (між IX і XII–XIV ст.) Краледворського та Зеленогорського рукописів, вважаючи їх підробками XIX ст. Технічні експерти визнали рукописи палімпсестами: пергамент і деякі ініціали первісного писання справжні, стиль і граматика накладеного тексту вказували на пізніший час створення. Резонанс був неймовірним. Проте, містифікації, що покликали відродження історичної пам'яті чехів, виправдала нація. Слов'янські літератури, зокрема чеську, у XIX ст. в Європі помітили завдяки Краледворському рукопису та пісням Караджича.

В українській історії відома своя історична пам'ятка кінця XVIII – початку XIX ст. – "Історія русів", що постала на громадське вивчення лише у XIX ст. Праця та її авторство і досі є предметом наукового обговорення. Відсутній оригінал твору та опис списків. Найстаріша копія написана на папері з водяним знаком "1809 р.". Дослідники "Історії русів" вважали, що твір є публіцистичним. Поширений рукопис героїчної історії України швидко завоював популярність у колах сучасної йому інтелігенції, та через домисленість окремих історичних фактів, навіть після оприлюднення, не став науковою працею. Вперше "Історію русів" опублікував 1846 р. секретар наукового товариства, професор Московського університету О. Бодяньський у "Чтениях Московского общества истории и древностей российских"²². Цьому передувало поширення праці у чисельній кількості списків. Національний характер героїв, історичних подій, розмаїття традицій, відтворення народних легенд, переказів, історичних дум, пісень створили справжню національну історію українського народу²³. Особлива увага акцентувалась на національно-визвольній боротьбі українців упродовж XVI–XVII ст. Писана російською мовою у романтичному дусі "Історія русів" у нестандартному автономістичному баченні відтворила минуле українського народу, дух нації, нагадала про історичні корені українців, засвідчила науковий інтерес еліти до свого народу, усвідомлення національної самобутності українців. У книзі історія південно-східних слов'ян починалась від часів їх родоначальника Яфета (сина Ноя), витоки русів (українців) велись від середньовічної Київської Русі

²² Я. Мишанич, "Історія русів": історіографія, проблематика, поетика, К. (Обереги) 1999, с. 13.

²³ О. Мішуков, *Філологія. Історія. Культура*, К. (Парламентське видавництво) 2002, т. 1, с. 6–7.

(першодержави тільки українського народу) до Козацької держави. Праця реанімувала давньоруську традицію. “Історія русів” як зразок історико-мемуарної прози, написана у традиціях козацьких літописів. Автор “Історії русів” свого часу вперше показав І. Мазепу патріотом України, державником. Авторство твору приписували Григорію Полетиці (батьку), Василю Полетиці (сину), Григорію Кониському, Олексію Безбородьку, Кирилу Розумовському, князю Репніну, Архипу Худорбі. Дослідження багатьох вчених щодо твору дискусійні. Твір створено на основі народної епічної традиції. Логіка викладу історичних подій в “Історії русів” закладена в національному міфі, який народ сприймав за основу історії, рівноцінності викладу, міфологізованих інтерпретаціях. “Історія русів” стала обґрунтуванням прав України на своє власне державно-політичне, соціально-культурне, релігійне життя²⁴, оскільки була написана у період інкорпорації українських земель Російською імперією.

Розвиток науки та утвердження нових націй її засобами відбувався в унісон поширенню та вивченню міфів. Наукові дослідження виконували деміфологізуючу роль.

Сербський лінгвіст Вук Караджич реформував сербську літературну мову, уклав і видав граматику сербської мови, стандартизував сербську кирилицю (увів реформи в орфографії), створив і 1818 р. видав перший словник сербської мови. В. Караджич збирав і записував народні пісні, що дозволило йому видати 1814 р. книгу “Мала простонародня славяно-сербська песнарица” (“Малий слов’яносербський пісенник простого народу”), чотиритомні “Сербські народні пісні” (1823–1833), збірку сербських народних казок та матеріалів до звичаїв сербського народу. 1820 р. В. Караджич почав перекладати, а 1847 р. видав народною сербською мовою Євангеліє.

Вивчення фольклору й збирання народного епосу відбувалось одночасно з публікацією граматик і словників. Католицький священик Й. Добровський випустив 1792 р. першу систематизовану історію чеської мови й літератури. Впродовж 1835–1839 рр. вийшов п’ятитомний чесько-німецький словник Й. Юнгмана. І. Аасен випустив нову норвезьку граматику (1848) і словник (1850). Завдяки новаторській праці вчених на півночі Балкан сформувались словенська, сербсько-хорватська, болгарська літературні мови. 1819 р. з’явилась перша українська граматика²⁵.

Однією із “винайдених традицій”, а водночас символом самотності незалежної країни, відтворення національних та політичних традицій, є

²⁴ Я. Мишанич, *Op. cit.*, с. 3, 4, 10.

²⁵ Б. Андерсон, *Op. cit.*, с. 95–97.

гімн. Написання у XIX ст. національних пісень, які у період державотворення ставали гімнами, вело витоки від давньовізантійської традиції. Її вплив на європейські народи відчувався у поширенні церковної поезії – гімнографії, підґрунтям до якої були міфи. Рецепцією візантійської гімнографії стала світська національна піснетворчість, яка походила від псалмів або зберігала ознаки величань. На ранньому етапі світського гімнотворення величали найвищих державних осіб, окремі гімни нагадували за звучанням літургії, деякі зберегли слово “псалм” у назві. У XIX ст. чимало народів, мріючи про власну державність, створили національні пісні, які у момент проголошення державної незалежності через свою історичну роль стали народними гімнами. Найстарішим національним гімном є нідерландський гімн “Het Wilhelmus”. Та своєрідним стандартом для багатьох країн світу вважають гімн Великої Британії “Боже, бережи королеву”, що отримав такий статус у силу традиції, але не затверджувався як офіційний (державний).

Католицький священник із кантона Урі Альберих Цвіссиг написав оригінальну партитуру “Швейцарського псалму” та пристосував музику, написану до біблійного псалму до рядків вірша Леонарда Відмера. А. Цвіссиг 22 листопада 1841 р. вперше виконав покладений на музику твір. Історичні події півстолітнього майбуття перетворили “Швейцарський псалм” у національний гімн, який 1961 р. отримав статус тимчасового, а з 1981 р. – постійного гімна Швейцарії. Гімн має духовний зміст, закликає швейцарців до молитви. Незважаючи на неодноразові спроби замінити його, він продовжує виконувати роль державного.

“Пісня польських легіонів в Італії” (“Jeszcze Polska nie umarła”), названа “Мазуркою Домбровського”, написана літератором Ю. Вибіцьким для створених генералом Я. Домбровським допоміжних у війнах Франції з Австрією (з метою виборювання польської незалежності) польських легіонів. Поляки, на відміну від чехів, зберегли старожитності, а разом із ними героїчне минуле, тому у нації не виникало потреби містифікувати власну історію. Навпаки – існувала тривала традиція державності поляків, перервана трьома розподілами Речі Посполитої. У часи, коли більшість слов’янських народів підносили свою національну свідомість, поляки боролись за відродження втраченої наприкінці XVIII ст. держави. Польські міфи мали відгук в Україні. За спогадами сучасників, П. Чубинський писав вірш “Ще не вмерла України ні слава, ні воля” під впливом польської національної пісні. М. Вербицький написав музику до цієї української пісні за принципом хору до літургії.

Поділ суспільств у “відроджених націй” на апологетів містифікацій та борців “за справжню історію” (нефальсифіковану), засвідчив: “вигадані герої” та “пам’ятки”, замінюючи втрачений героїчний епос, підносять дух націй, готують їх до державотворення. Народи твердо вірили в міф, вважаючи його дійсністю і навіть тоді, коли його поставили під сумнів, а національне відродження відбулось, провідників героїв не скинули з п’єдестала, розуміючи справжніми цінностями національне та державне життя. Чеська нація у ХІХ ст. і чути не хотіла про недостовірність джерел, незважаючи на полеміку про фальсифікати. Чехи повірили в міф, який довів їм давність історії та дозволив після найбільшої поразки за всю історію – у битві на Білій горі 1620 року, та відродили націю. Українці, читаючи “Історію русів”, відродили в історичній пам’яті своє давнє минуле, засвідчили давність та наступність української історії. Усвідомлення себе народом зі славним минулим, дозволило їм стати нацією та боротись за державу. Світові міфи стали архетипами майбутнього національного життя. І як би вони не були представлені: чи то у вигляді національного епосу, чи національних пісень, їх, як і сам процес міфологізації, викрити неможливо, особливо тоді, коли ними живе, мислить і надихається нація. Міфологізація національних традицій у ХІХ ст. сприяла народженню у “відроджених націй” нових поколінь державотворців.

Рафал Ковальчик

РІК 1812. ЧОМУ НАПОЛЕОН НЕ ПІШОВ НА КИЇВ?

У 1812 році Наполеон, починаючи війну з Александром I, був переконаний, що російські війська будуть захищати територію Російської імперії. Ствердив його в цьому переконанні факт, що західна частина держави, західні і південно-західні губернії – це були території колишньої Речі Посполитої, населені значною мірою мешканцями польського походження – польською шляхтою, яку Александр міг вважати потенційним союзником Наполеона. Як наслідок, він був майже переконаний, що Александр не залишить цих земель, які могли б стати матеріальною базою для Великої Армії, адже на цих землях жила пам'ять про шляхетську Річ Посполиту – державу, яка лише 17 років тому – в 1795 році перестала існувати. Тому він був переконаний, що росіяни не залишать йому і добре забезпеченої столиці Литви – Вільнюса, і царські війська будуть її захищати. Здійснений частинами Великої Армії так званий вільнюський маневр закінчився невдало з тієї самої причини. Александр I Вільнюс – столицю Литви і всю провінцію залишив Наполеону без бою. Російський імператор Александр I хотів битви з Наполеоном, але його переконав військовий міністр і головнокомандувач царської армії генерал-лейтенант Михаїл Богданович Барклай де Толлі, що російська армія ще не готова до бою з Великою Армією Наполеона¹.

¹ Михаїл Богданович Барклай де Толлі 30 січня 1810 року був назначений військовим міністром. На цій посаді він провів низку реформ у російській армії. Розгорнув будівництво російських фортифікацій на західному кордоні. Модернізував укріплення Риги і Києва, а також спорудив фортецю в Бобруйську, Бресті і Діненбурзі (Даугавпілс). За це в 1811 році був нагороджений Орденом Святого Володимира (1-го ступеня). На передодні війни з Наполеоном – 31 березня 1812 року був призначений головнокомандувачем 1-ої Західної Російської Армії. Перебуваючи у Вільнюсі, на головному ймовірному напрямку атаки, очікував інвазії Наполеона. Усвідомлював перевагу Великої Армії і розосередження російських сил на лінії фронту, довжиною в 800 кілометрів, тому й вирішив відступити вглиб Росії, втягуючи за собою все більше й Наполеона. Ця концепція викликала протест царя Александра I. Він побоювався, що західні губернії (колишні землі Речі Посполитої) підтримають Наполеона і коли він дійде до території Росії, то буде значно підтриманий поляками з Литви. Військовий міністр Баркалай де Толлі все ж таки був іншої думки, стверджував, що Наполеон до листопада буде змушений покинути Росію. Див.: R. Kowalczyk, *Znani i nieznani oficerowie i generalowie wojny roku 1812 w Rosji*, Toruń 2013, s. 151–152.

Чому дійшло до війни між імперією заходу – Французькою Державою Наполеона і Росією Александра I? Конфлікт інтересів між Францією Наполеона і відвойованою його Великою Армією на полях битв “польської війни” 1807 року – наполеонівською Європою і приниженою в Тільзіті імперією Сходу – Росією Александра I зростав з першої хвилини. Підпис Александра I під мирним договором мав дати Росії – його самодержавній Росії час на зміцнення, на відновлення сил після поразки у війні 1807 року. Наполеон розраховував, що розподіл Європи між двома імперіями – імперією Заходу – Францією та імперією Сходу – Росією дасть змогу йому зайнятись невідкладними справами на півдні континенту, біля кордонів самої Франції – в Іспанії. Проте вже конгрес у Ерфурті, який від початку мав продемонструвати сили Наполеона, виявив затяжний торг між двома монархами і взаємовиключні державні інтереси Франції і Росії. Александр I прагнув до війни, але його ініціативи були дуже обережними. Він розумів, що має зміцнити державу, що російська армія має бути фундаментально реформована, щоби справитись у боях з Великою Армією. Як наслідок, у війні 1809 року Росія та її цар – Александр I ще виступили як союзники Франції і Наполеона².

Проте тріщини у цьому штучному пакті обох імператорів ставали все глибшими. Наполеона та Александра розділяло майже все. Турецьке питання – російська і османська армії вели криваві бої над Чорним морем і в наддунайських країнах, економічні питання і тісно пов’язана з ними континентальна блокада, що порушила нормальні торгові відносини Росії з Великобританією і зумовила перенесення центру ваги торгівлі зерном з балтійських портів на чорноморські, на новий портовий центр – Одесу, яка за короткий час перетворилась у головний порт, що обслуговував експорт російського зерна. Також розділяли імперії і династичні питання.

Росія не могла і не хотіла зупинити контрабанду. Після війни з Австрією 1809 року Наполеон чудово розумів позицію Александра. Проте мрія французького імператора про знищення Великої Британії за рахунок підтримки союзу континентальних держав Франції і Росії кидала його в обійми Александра I, про якого він і не підозрював, що той хоче остаточно розірвати союз і розпочати війну. Спроба втягування Наполеона, яку здійснив Александр I, в антипольську конвенцію (підписану 4 січня

² М. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t. 1, Kraków 1937, s. 18–20; G. Zych, *Armia Księstwa Warszawskiego 1807–1812*, Warszawa 1961, s. 219–221; Р. Ковальчик, *Україна в протистоянні Франції і Росії за облік Європи – конфронтація Востока и Запада в войне 1812 года*, Всесвітня історія та актуальні проблеми міжнародних відносин, статті та матеріали IV-ї Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої пам’яті професора Г.Л. Бондаревського (1920–2003 рр.), Луганськ 2013, с. 238.

1810 року послом у Росії – Армандом Луїсом де Коленкурт (Armand Louis de Caulaincourt), прихильником миру з Росією), затягування одруження, а потім і відмова руки сестри царя Анни обумовили шлюбний союз Франції з Габсбургами. Це потягнуло за собою неформальний розрив союзу і ускладнило становище Росії. Війна висіла на волоску. Наважився на неї все ж таки сам Александр, а не Наполеон. Прагнула до неї і петербурзька “партія яструбів”. Не хотіли триматись союзу і російські дворяни, що прагнули повернути балтійську торгівлю, негативно ставилась до нього і російська церква. Всі політичні сили в Росії спрямували свої списи проти Наполеона. Росія прагнула альянсу з Англією, а не з наполеонівською Францією. Александр розумів, що не може йти проти течії і мусить враховувати те, чого прагнули всі впливові сили в Росії. Також боявся і повторення історії, не хотів, щоби повторилась доля його батька, царя Павла I. Приводом для Александра I була анексія Ольденбурга, що був власністю тестя принцеси Катерини – його сестри. Наполеон повідомив про цей факт свого російського союзника, пропонуючи взамін інші території. Зробив це від його імені міністр закордонних справ Франції Жан Батист Номпер де Шампані (Jean Baptiste Nompère de Champagny) 14 листопада 1810 року³.

Для Наполеона анексія Ольденбурга видавалась необхідністю, оскільки він прагнув упорядкувати підкорений йому континент – створити наполеонівську Європу і знищити контрабанду, яка заважала йому в реалізації вимог континентальної блокади. Контрабанда набула таких розмірів, що почала загрожувати основним принципам економічної блокади Великої Британії. Щоби її виключити, Наполеон не міг утримати існуючий статус держав, у тому числі і Голландії, а також залежних від нього міст, які торгували з Великобританією. Наполеон був змушений їх приєднати, підкорити безпосередньо імперії, тому що він думав про інтереси імперії. Як наслідок 9 липня 1810 року приєднав до імперії Королівство Голландії, в якому королем був його брат Людвік Бонапарт, що підтримував контрабанду і торгівлю з Англією. Людвік не виконував доручень Наполеона в цій сфері, відчував відповідальність за вручену йому державу, а відносини з Англією були фундаментом доходів Голландії. Наполеон змушений був діяти безпошадно. Далі він приєднав до імперії низку вільних портових міст у північній Німеччині: Бreme, Гамбург і Любек, а також князівства: Аренберг, Лоенбург, Ольденбург і Сальм⁴.

³ М. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t. 1, s. 11, 18; Р. Ковальчик, *Україна в протистоянні Франції и Росії за облик Європы...*, с. 238.

⁴ *Histoire de L'Ambassade dans Le Grand Duché de Varsovie en 1812*, par M. de Pradt, Paris 1815, s. 24–25, 27; E. Tarle, *Napoleon*, Kraków 1991, s. 262, 279.

З часу Тільзиту контрабанда в Росії була реальністю. Росія не могла залишатись вірним союзником Франції, оскільки принципи континентальної блокади розбивали основи існування Росії. Як наслідок, у російські порти заходили як безпосередньо англійські кораблі, так і шведські з британськими товарами на борту. Також сухопутним шляхом ті товари реекспортувались в Австрію⁵. Анексію Ольденбурга Александр використав як привід для розриву з Францією Наполеона. Російська сторона відкинула Ерфурт в якості компенсації і таким чином підірвала основи функціонування континентальної блокади⁶. Хоча формально союз існував протягом всього часу, Александр видав наказ про свободу імпорту колоніальних товарів і одночасне введення протекційно-обмежувального тарифу на французькі товари, що також підірвало економічну політику Наполеона⁷. Створена Наполеоном система континентальної блокади почала перетворюватись у фікцію, а сам Наполеон не відреагував належним чином на рішення Александра.

Одночасно на рівні внутрішніх відносин цар відмовився від реформ, які намагався провести в державі. Афішував їх його радник – Михайл Сперанський, який зробив кар'єру завдяки своїм талантам, а не походженню і зв'язкам. Його плани передбачали проведення широких внутрішніх реформ у Росії (державного апарату, законодавчої системи і державних фінансів), які малі скріпити державу. Проекти реформ Сперанського викликали незадоволення аристократії, особливо придворної знаті. Йому вдалося форсувати такі проекти: створення Державної Ради (1 січня 1810 року) і реформу міністерств (25 червня 1811 року). Проте Александр пожертвував Сперанським, побоюючись сильної внутрішньої опозиції перед початком війни з Наполеоном⁸.

Після гальмування реформ, які засуджувались вищими прошарками, дворянами і церквою – всіма консервативними силами, що завжди незадоволені будь-якими змінами, Александр міг зайнятись війною з Наполеоном. Александр хотів перемістити її в Європу, в Німеччину, далеко від кордонів Російської імперії. Його ідеєю було бажання, щоби проти Наполеона піднялась вся Європа на чолі з Росією.

⁵ M. Handelsman, *Instrukcje i depesze rezydentów francuskich w Warszawie 1807–1813*, t. 1, Warszawa 1913, s. 392–393.

⁶ M. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t. 1, s. 25–26.

⁷ M. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t. 1, s. 18; E. Tarle, *Op. cit.*, s. 276; B. de Jouvenel, *Napoléon et L'Économie dirigée. Le blocus continental*, Paris 1942, s. 412–415; G. Zych, *Op. cit.*, s. 223.

⁸ A. Manfred, *Napoleon*, Warszawa 1980, s. 570–571; A. Zamoyski, *1812. Wojna z Rosją*, Kraków 2007, s. 75, 119; M. Heller, *Historia imperium rosyjskiego*, Warszawa 2002, s. 502, 504–508; L. Bazyłow, P. Wieczorkiewicz, *Historia Rosji*, Wrocław 2005, s. 194–196; M.D. Steinberg, *Historia Rosji*, Kraków 2009, s. 314–316.

Проте проблемою були поляки і Варшавське царство. Александр у черговий раз використав князя Адама Чарторийського, щоби перетягнути на російський бік військового міністра Царства – князя Юзефа Понятовського. Чарторийський від імені царя подав пропозицію Понятовському, якого зацікавлював ідеєю відновлення Польщі в межах між Двіною і Дніпром з ліберальною конституцією і персональним союзом з Росією. Умовою був відхід від Наполеона і перехід на бік Росії. Александр, проте, не забув і про інший аргумент – силовий – нагадав, скільки і які дивізії вже стояли біля кордонів Царства⁹.

На шляху реалізації цих планів стояли польські сили князя Понятовського. П'ятдесятитисячна армія Варшавського царства створювала вагомому перепону для російського наступу, могла б його стримати, і бої затягнулись би на лінії Вісли, що дало б час маршалу Даву можливість прибути з Німеччини з підкріпленням, і тим самим мета російського плану перенесення дій у Європу і початок загального антинаполеонівського виступу закінчились би провалом. Запрацювала воєнна машина. Акція, яка готувалась у великій таємниці, була названа: *la grande oeuvre*¹⁰.

Підготовка до війни увійшла у вирішальну фазу. Російська армія була реорганізована, збільшена її кількість, доповнено вже наявні одиниці і створено нові, і протягом трьох років Александр оголосив три призови в армію: в 1810 році, у вересні 1811 і останній одразу перед початком війни – 25 квітня 1812 року¹¹. Популярність війни з Наполеоном серед російського дворянства зумовила успішність призовів. Були вдосконалені укріплення Риги і Києва, почато спорудження системи фортець на кордоні Російської імперії в Бобруйську, Бресті і Діненбурзі, наземного табору під Дриссою, продовольчих складів. Тодішній військовий міністр генерал Михайл Богданович Барклай де Толлі виключив з армії поляків як потенційних союзників Наполеона¹². Проте приготування йшли надто повільно для того, щоб задовольнити очікування царя і реалізувати навіть план мінімум, себто здійснити напад на Царство, знищити його і перенести війну далі до Німеччини.

⁹ A. Mansuy, *Jérôme Napoléon et la Pologne en 1812*, Paris 1931, s. 199, 202; M. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t. 1, s. 21–22; S. Askenazy, *Książę Józef Poniatowski*, Warszawa 1978, s. 241–243; M. Handelsman, *Adam Czartoryski*, t. 1, Warszawa 1948, s. 74–75; J. Skowronek, *Książę Józef Poniatowski*, Warszawa 1986, s. 221.

¹⁰ M. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t. 1, s. 17–19; G. Zych, *Op. cit.*, s. 223.

¹¹ M. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t. 1, s. 248–251; *1812. Cent ans après. Rostopchin et Kutusof. Documents authentiques relatifs à l'Histoire de la campagne de la Moskwa jusqu'au retour de Napoléon à Paris*, par Bouvery André, Paris 1912, s. 25–27.

¹² M. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t. 1, s. 253–254; R. Kowalczyk, *Znani i nieznani oficerowie i generalowie..*, s. 151–152.

Наполеон та його союзники також розпочали підготовку до війни. Спершу Наполеон був шокований початком з боку недавнього союзника таких масштабних військових дій. Проте донесення польської розвідки були однозначними. Польська розвідка здійснила значний прорив з часу війни з Австрією. Ще в 1809 році польська розвідка мала характер поодиноких розвіддій і бувало, що польські підрозділи діяли впусту, не маючи інформації про розміщення австрійських військ¹³. Створенням професійної розвідувальної мережі був зацікавлений не лише уряд Варшавського царства, силові структури – військове міністерство з князем Понятовським, але і сам Наполеон. Саме Наполеон прийняв рішення про розширення польської розвідки, доручивши це завдання наполеонівському резиденту у Варшаві. Позаяк, резидент Жан Шарль Серра (Jean Charles Serra) не лише не проявив себе під час війни 1809 року, а й не мав успіху в створенні розвідки¹⁴, Наполеон доручив це завдання у лютому 1811 року новому резиденту Луїсу П'єру Едуарду Бігнонові (Louis Pierre Édouard Bignon). Творцем польської розвідки в Росії став Александр Сапега, який, маючи доручене завдання, виконав його бездоганно, надсилаючи професійні донесення про дії росіян і можливості наполеонівських наступальних дій біля кордонів Варшавського царства¹⁵.

Поляки знали, що доля майбутньої війни з Росією лежить біля кордонів Царства в Україні. Були створені структури близької і глибокої розвідки – Александр Сапега, шеф відділу розвідки в Росії, зосередився у Вишницях поблизу Білої Радзівіллівської та Володави, на межі Більського і Володавського повітів. Префект департаменту Юзеф Гжибовський створив активно діючий відділ розвідки, хоча це радше була прикордонна розвідка, близька. Поляки знали про росіян достатньо, щоби усвідомлювати загрози і можливості майбутньої війни. Бездоганно справлявся зі збиранням інформації на порубіжжі Ксаверій Рачинський, шеф управління поліції Седлецького департаменту. Поляки добре орієнтувались у діях росіян, звертаючи пильну увагу на порубіжжя Польщі і України. В Коцьку бував “білий агент” Як Протазі д’Анстетт – німець на царській дипломатичній службі, який часто бував у Царстві під виглядом приватних інтересів, пов’язаних з посагом його дружини Александри, уродженої Мейсснер, а в Білостоці – полковник Лукаш Турський¹⁶.

¹³ B. Pawłowski, *Polski wywiad przed kampania 1812 roku*, Od konfederacji barskiej do powstania styczniowego. Studia z historii wojskowości, Warszawa 1962, s. 227.

¹⁴ A. Mansuy, *Op. cit.*, s. 222; M. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t. 1, s. 27.

¹⁵ A. Mansuy, *Op. cit.*, s. 177, 222–223; J. Skowronek, *Z magnackiego gniazda do napoleońskiego wywiadu. Aleksander Sapięha*, Warszawa 1992, s. 242.

¹⁶ J. Kowalik, *Ziemiaństwo*, Ziemia Radzyńska 1810–1815, red. Rogalski Artur, Radzyń Podlaski, 2011, s. 48.

Проте у Парижі поблажливо дивились на рапорти з Царства. Поляків підозрювали в тому, що їх рапорти ускладнюють ситуацію. Їх зміст сприймався як різновид фобії поляків. Вважали, що їх джерелом є прагнення війни з Росією з метою відродження Польщі. Паризькі кола були дуже критично налаштовані щодо розвідки і людей, що її здійснювали¹⁷. Рапорти польської військової розвідки направлялись у Німеччину у штаб маршалу Даву в Гамбург, у Париж у міністерство іноземних справ, і лише згодом вони потрапляли безпосередньо на стіл Наполеону, у Дрезден до Фрадніка Августа. Ці донесення аналізував новий резидент Бігنون, відсилаючи їх назад, разом з отриманою через свої структури інформацією в Гамбург і Париж. Понятовський спробував багато варіантів, щоби звернути увагу на ситуацію на східному кордоні, що постійно загострювалася, проте його донесення не приносили результатів. Остаточо переконав Наполеона про розпочаті широкомасштабні російські приготування до війни сам князь Понятовський, який особисто поїхав до Наполеона в Париж, використавши як привід народження спадкоємця престолу¹⁸.

Самі французи, попри величезні ресурси і розширені структури розвідки, в російських справах орієнтувались значно гірше за поляків. Це зумовлювалось тим, що розвідкою у Франції займалось кілька структур: міністерство закордонних справ, головний штаб, *dépôt de la guerre*, міністерство поліції. На жаль, знання і зацікавленість поляків не були оцінені як слід, а їх досягнення і отриману інформацію часто ігнорували. Це повністю продемонструвала війна 1812 р., позбавлені сенсу атаки Наполеона в Литві, залишення України росіянам, переслідування царської армії, захоплення Москви¹⁹.

Після того, як князь Понятовський переконав Наполеона, що війна неминуха, імператор Франції змушений був відмовитись від запланованого на 1811 р. вирішення “іспанського питання” і приведення до порядку Іберійського півострова, і був вимушений у ситуації, що склалась, розпочати приготування до війни з Росією. Перед початком війни він також вирішив замінити міністра закордонних справ, який не виправдав себе на посаді, оскільки допустив так звану “польську справу”, пов’язану

¹⁷ M. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t. 1, s. 183; J. Skowronek, *Książę Józef Poniatowski*, s. 195–198.

¹⁸ M. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t. 1, s. 24; S. Askenazy, *Op. cit.*, s. 222–223; J. Skowronek, *Z magnackiego gniazda do napoleońskiego wywiadu...*, s. 255–257.

¹⁹ A.A. Ernouf, *Maret duc de Bassano*, Paris 2008, s. 288–291; Р. Ковальчик, *Почему Наполеон проиграл войну с Россией в 1812 году?* “Эпоха 1812 года в судьбах России и Европы”. Материалы международной научной конференции, ред. А.Н. Артизов, А.К. Левыкин, Ю.А. Петров, Москва 2013, с. 43–45.

з антипольською конвенцією і допустив до сходження на трон у Швеції маршала Жана Бернадотта (Jean Bernadotte). Бернадотт у 1810 в. був адаптований королем Швеції Карлом XIII і названий спадкоємцем престолу Швеції, як Карл Ян. У березні 1811 р. офіційно прийняв титул регента і через хворобу Карла XIII самостійно управляв країною, з офіційним титулом спадкоємця престолу. Проте став ворогом Наполеона і промотором інтересів Швеції, а не своєї колишньої вітчизни – Франції. Прагнув повернути захоплену Росією Фінляндію, але шляхом співробітництва з Росією. У 1812 р., коли наполеонівські війська зайняли Шведське узбережжя, він підписав антифранцузькі трактати з Англією і Росією. Наполеон у цих невдачах і звинуватив тодішнього міністра закордонних справ Жана Баптіста де Шампані (Jean Baptiste de Champagny), якого в квітні 1812 р. змінив на Гуго Бернарда Марета дюк де Бассано (Hugues Bernard Maret duc de Bassano)²⁰.

Поляки, незважаючи на обмежені можливості, незважаючи на фінансові труднощі, величезний дефіцит бюджету Варшавського царства, вирішили вкласти значні кошти у війну проти Росії²¹. Польська розвідка точно визначила, який регіон Російської імперії був пресловутою “ахіллесовою п’ятою” і міг вирішити долю війни. Україна – а точніше її правобережна частина, яка опинилась у руках Росії лише в 1793 році, після поразки польських військ у війні з Росією в 1792 р. і після другого розподілу Речі Посполитої, могла визначити перемогу Наполеона над Росією. Саме там, в Україні, на Волині і Поділлі, де опозиція до російської влади була дуже сильною, де нову владу не сприймали магнати і шляхта, які завжди купались у свободі Речі Посполитої, могло дійти до вирішальних дій. Саме там було вирішено розпочати антиросійське повстання. Клімат сприяв цьому. Почали підготовку тих соціальних груп, які могли бути потенційно зацікавлені в початку антиросійського повстання. Ставка була дуже високою. Польська розвідка спрямувала туди значні фінансові ресурси, які посприяли закупівлі зброї і коней, а також навчанні людей. Втягували магнатів, купували зброю, тренували коней. Готувались, навчали верховій їзді, для чого прикриттям була придворна служба у магнатів²².

²⁰ *Histoire de L’Ambassade dans Le Grand Duché de Varsovie en 1812*, s. 24–25, 27; M. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t. 1, s. 27; M. Handelsman, *Instrukcje i depesze rezydentów francuskich w Warszawie 1807–1813*, t. 2, Warszawa 1913, s. 41; E. Doussset, *L’Abbé de Pradt. Grand aumônier de Napoléon 1759–1837*, Paris 1959, s. 112–113; A.A. Ernouf, *Op. cit.*, s. 283–285, 303; Р. Ковальчик, *Чому Наполеон програв війну с Росією...*, с. 43–45.

²¹ R. Kowalczyk, *Zapomniana bitwa Napoleona. Krasne 14–21 listopad 1812 r.*, Warszawa, 2015, s. 100.

²² M. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t. 1, s. 181–187.

Україна на порозі війни 1812 року перетворилась у край, яким були зацікавлені обидва боки, здатні вирішити долю війни, – війни, яка, в свою чергу, вирішувала долю Європи і формувала її на цілий вік наперед. Наполеон, приступаючи до війни 1812 р. з Александром I, був переконаний, що російські війська будуть захищати території Російської імперії, як і був переконаний, що росіяни не залишать йому чудово оснащеної столиці Литви – Вільнюса, і царські війська будуть її захищати²³.

Однак військовий міністр і головнокомандувач царських військ генерал-лейтенант Михаїл Богданович Барклай де Толлі переконав Александра I, який хотів битви з Наполеоном, що російська армія була ще не готова до бою з Великою Армією Наполеона. Було вирішено віддати без бою Наполеону територію Литви, знищуючи все, що могла використати наполеонівська армія. Залишили Литву без дорогоцінних металів, заміняючи їх паперовим карбованцем, забрали в неї всю продукцію, увели податок, оплачуваний зерном, все зайве поголів'я худоби і фуражу реквізували в інтересах держави, реквізували всіх верхових коней, вивезли всі документи, наказали залишити прикордонні території чиновникам адміністрації і більш значним особам. Всі реквізиції і насилля в Литві росіяни здійснили за допомогою посиленої інспекції поліції і суворого контролю кордону з Варшавським царством²⁴.

Як наслідок, так званий вільнюський маневр закінчився невдачею, а вся Литва без бою потрапила в руки Наполеона. Не залишались і росіяни в цей час бездіяльними. Наполеон не відреагував на їх плани належним чином, що в результаті призвело через кілька місяців до катастрофи Великої Армії. Наполеон прагнув єдиного рішення, яке б привело до поразки росіян і закінчення війни. Тому він сконцентрував біля себе головні сили, залишаючи росіянам можливість атаки з боку Волині. Рішення Наполеона було безглуздим, тому що росіянам у цей час вдалося нормалізувати після кількох років війни відносини з Османською імперією. Підписаний у Бухаресті 26 травня 1812 р. мирний договір на порозі війни був великим успіхом російської дипломатії. Це один з факторів поразки Наполеона в Росії у 1812 р., який дав можливість росіянам використовувати російські військові сили, які до того часу вели війну з турками. Завдяки цьому дипломатичному

²³ *Histoire de L'Ambassade dans Le Grand Duché de Varsovie en 1812*, s. 42–44; Р. Ковальчик, *Україна в протистоянні Франції і Росії за облик Європи...*, с. 239.

D. Nawrot, *Litwa i Napoleon w 1812 roku*, Katowice 2008, s. 99–101, 121; Р. Ковальчик, *Чому Наполеон проиграв війну з Росією...*, с. 45–46.

²⁴ А.А. Ernouf, *Op. cit.*, s. 288; Р. Ковальчик, *Чому Наполеон проиграв війну з Росією...*, с. 45–46; R. Kowalczyk, *Zapomniana bitwa Napoleona*, s. 91.

успіху Росія могла приступити до контрнаступу з Молдавії на південний фланг Великої Армії в Україні і Білорусі²⁵.

Наполеон окрім величезних втрат, в основному похідних, яких зазнала Велика Армія в Литві, що досягали 40 %, не збирався однак затримуватись у Смоленську. Незважаючи на втрати, він вирішив продовжити переслідування відступаючої російської армії і змусити росіян до бою. Був глибоко переконаний, що росіяни будуть захищати давню столицю царів – Москву і не дозволять її захопити без бою. Вважав, що між Смоленськом і Москвою відбудеться битва, яка дасть змогу йому закінчити війну у 1812 р. Вірив, що буде диктувати умови царю Александру I і змусить його їх прийняти і як переможець повернеться на захід, вірив, що саме одна вирішальна битва завершить війну. Тому і не звертав увагу на дії росіян на флангах Великої Армії, над Двиною, де проводив операції генерал-лейтенант Людвік Християнович Вітгенштайн, і на армію адмірала Павла Васильовича Чичарова, що рухалась з Молдавії в бік України. Наполеон переоцінив значення Москви, вважаючи, що росіяни будуть будь-якою ціною її захищати, не зважив також на застереження князя Понятовського, який наголошував, що росіяни будуть на своїх рідних землях і далі все знищувати, лише б ускладнити похід Великої Армії. Був самовпевненим, був переконаний у перемозі, хотів виграти у Александра I, вірив, що йому вдасться зробити це швидко, рішучо відкинув всі поради і застереження князя Понятовського. Не хотів побачити аналогії між війною 1812 р. і походом на Росію шведського короля Карла XII в 1708–1709 рр.²⁶

Наполеон наважився наступати на схід. Примара до цього непереможної Великої Армії з сотень тисяч солдатів з усієї Європи переважила

²⁵ E. Sanguszko, *Pamiętniki księcia Eustachego Sanguszki 1786–1815*, Kraków 1876, s. 79; H. Dembiński, *Pamiętnik Henryka Dembińskiego, generała wojsk polskich*, Poznań 1860, s. 124; F. Gajewski, *Pamiętnik Franciszka z Błociszewa Gajewskiego, pułkownika wojsk polskich (1802–1831)*, t. 1, Poznań 1913, s. 229; J. Załuski, *Wspomnienia o pułku lekkokonnym polskim gwardyi Napoleona I*, Kraków 1862, s. 256; J.U. Niemcewicz, *Pamiętniki 1811–1820*, t. 1, Poznań 1874, s. 364–365; E. Jezierski, *Bóg wojny – Napoleon Bonaparte*, Warszawa 1921, s. 76; M. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t. 2, Kraków 1937, s. 131–132; M. Kukiel, *Dzieje oręża polskiego w epoce napoleońskiej 1795–1815*, Poznań 1912, s. 260–261, 311–312; S. Askenazy, *Op. cit.*, s. 235; J. Skowronek, *Książę Józef Poniatowski*, s. 221; J. Pachonński, *General Jan Henryk Dąbrowski 1755–1818*, Warszawa 1981, s. 423; R. Kowalczyk, *Katastrofa Wielkiej Armii w Rosji w 1812 r.*, Łódź 2007, s. 30, 49; P. Ковальчик, *Почему Наполеон проиграл войну с Россией...*, с. 45–46; R. Kowalczyk, *Zapomniana bitwa Napoleona*, s. 57.

²⁶ K. Clausewitz, *O wojnie*, Warszawa 1928, s. 36; M. Kukiel, *Wojny napoleońskie*, Warszawa 1927, s. 211; M. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t. 1, s. 409, 434–435; R. Kowalczyk, *Katastrofa Wielkiej Armii w Rosji...*, s. 32; P. Ковальчик, *Почему Наполеон проиграл войну с Россией...*, с. 46–47; R. Kowalczyk, *Zapomniana bitwa Napoleona*, s. 98.

раціональний розум. Проте йому не вдалось скористатись “гармонійним розташуванням сил”, не вдалось використати потенціал Великої Армії в ході маневру проти російських військ: 2-ї західної армії генерала піхоти Петра Івановича Багратіона і 1-ї західної армії генерала Баркляя де Толлі. У той же час 2-ій західній армії генерала Багратіона вдалось вирватись з оточення і безперешкодно з’єднатись з головними силами генерала Баркляя де Толлі. З іншого боку, маневр проти армії головнокомандувача генерала Баркляя де Толлі, на укріплений великими зусиллями табір над Дріссою почався надто пізно, а половина сил Великої Армії залишалась протягом липня бездіяльною, очікуючи розпорядження Наполеона²⁷.

Наполеон недооцінив значення України – України, яка була ключем війни 1812 р. Рішучо відкинув дві пропозиції князя Понятовського. Першу, яка передбачала похід на територію України двох піхотних корпусів Великої Армії – найчисельнішого І-го маршала Луїса Ніколаса Даву, а також V-го “польського” князя Понятовського, і другу, щоби хоча б поляки V-го корпусу князя Понятовського атакували на південь – на Україну, на Волинь і Поділля, – щоби підготовлюваний протягом кількох років з великими зусиллями і коштами ґрунт використати як фундамент антиросійського повстання, щоби повторити сценарій Великопольського і талишського повстання 1806 р. Значення, роль України у рахунках з Росією намагались показати Наполеону й інші. Александр Сапєга намагався переконати, що початок повстання в Україні потребує підтримки і підтримки поляків для його успішного завершення²⁸.

Проте Наполеон не поділяв позицію поляків. Не використав шанси на перемогу над Росією. Україна залишилась самотньою, без підтримки, не виправдала покладених на неї сподівань. Генерал-лейтенант Карл фон Шварцберг (Karl von Schwarzenberg), австрійці і саксонці генерала дивізії Жана Луїса Рейнера допустили страшне насилля над місцевим населенням. Масштаб знищення і зловживань був величезний. Поміщики, боячись за життя своїх сімей, покидали помістя, те саме масово робили селяни. Пограбоване населення втікало в Галичину – в Австрію²⁹. Через

²⁷ M. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t. 1, s. 70–71, 103–105, 183–184; Р. Ковальчик, *Чому Наполеон проиграл войну с Россией...*, с. 46–47; Р. Ковальчик, *Украина в противостоянии Франции и России за облик Европы...*, с. 240.

²⁸ A.A. Ernouf, *Op. cit.*, s. 358; R. Kowalczyk, *Zapomniana bitwa Napoleona*, s. 70.

²⁹ *Archiwum Główne Akt Dawnych (dali: AGAD)*. – *Rada Ministrów Księstwa Warszawskiego*, sygn. 34, K. 33; *AGAD*. – *Rada Stanu i Ministrów Księstwa Warszawskiego (dali: RSiMKW)*, sygn. 258, K. 3; *AGAD*. – *RSiMKW*, sygn. 258, K. 7; *Histoire de L’Ambassade dans Le Grand Duché de Varsovie en 1812*, s. 167–168, 173, 177; A.A. Ernouf, *Op. cit.*, s. 358; M. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t. 2, s. 266, 387; Р. Ковальчик, *Украина в противостоянии Франции и России за облик Европы...*, с. 241.

насилля австрійців і їх виразну симпатію до Росії місія генерала Людвіка Кропінського і графа Тадеуша Морського, комісара Генеральної Конфедерації Польського царства, була приречена на провал³⁰.

Після взяття Смоленська – “воріт Росії” Наполеон приділив фортеці особливу увагу. У Смоленську мав би бути створений логістичний центр. Все сподівалося, що перемога над росіянами криється в одній великій битві. Все ще був глибоко переконаний, що росіяни будуть захищати Москву, тому і дозволив втягнути себе вглиб Росії, спрямовуючи головні сили Великої Армії на Москву. Він припускав, що росіяни спрямують на Москву не лише сили відступаючої армії Баркляя де Толлі, а і з флангів сили армії генерал-лейтенанта Людвіка Християновича Вітгенштайна і південної – “волинської” генерала кавалерії Александра Петровича Тормасова, а можливо й навіть “молдавської” адмірала Павла Васильовича Чичагова.

Переможна битва мала принести йому закінчення війни і можливість зосередитись на останньому вогнищі, що компрометувало його авторитет у континентальній Європі, себто на Іспанії. Тому був рішуче проти ослаблення своїх головних сил, що рухались на Москву.

Підсумовуючи, варто відмітити, що саме Україна була ключем до перемоги над росіянами у війні 1812 р. Однак Наполеон не скористався цим шансом. Не затримав Велику Армію на кордоні колишньої Речі Посполитої. Не організував у Литві дієвої адміністрації. На спрямував в Україну відповідні військові сили, які могли б використати потенціал зосереджених там з таким великим зусиллям засобів і людей. Своєчасне відновлення польської адміністрації, що підтримувала Наполеона в Литві і Білорусі, а також вибух повстання в Україні ослабили б Росію як європейську потугу. Наполеон почав переслідування головних сил російської армії, дозволяючи втягнути себе вглиб Російської держави, а Україну залишив без підтримки. Відправив туди австрійців і саксонців, які насиллям придушили ентузіазм місцевих патріотів. Не використав ситуації, коли на території від Піни до Прип’яті росіян уже не було. Не організував там адміністрації, яка могла б стати важливим елементом антиросійського повстання в Україні. Помилкою було довірити недоброзичливому до поляків Дірккові ван Гогендорпові (Dirk van Hogendorp) функції генерального губернатора Литви і голови Тимчасової Комісії Уряду Великого Литовського царства. Його некомпетентність, ігнорування і недоброзичливість

³⁰ M. Handelsman, *Instrukcje i depesze rezydentów francuskich...*, t. 2, s. 179–181; A.A. Ernouf, *Op. cit.*, s. 367–369; P. Ковальчик, *Україна в протистоянні Франції и Росії за облик Європы...*, с. 241.

до поляків, призвели до того, що не вдалося в Литві зорганізувати значних сил. Дірк ван Гогендорп дестабілізував Тимчасову Комісію Уряду Великого Литовського царства. Посварився зі всіма імперськими управителями, призначеними Наполеоном на головні посади в Литві, з губернатором вільнюським, пізніше смоленським – Антуаном Генрі Жоміні (Antoine Henri Jomini). Александр Сапега, командуючий Військовим Комітетом Тимчасової Комісії Уряду Великого Литовського царства, творець розвідки в Росії, палкий прибічник організації в Литві численної армії і підняття повстання в Україні, через конфронтацію з примітивним і позбавленим бачення використання потенціалу Литви, Білорусі й України Дірком ван Гогендорпом, відмовився від посади. Навіть Марат дюк де Бассано не зміг переконати Наполеона в тому, що угробив перемогу над Росією, яка була не в Москві, а біля Польщі – в Україні, Білорусі і Литві, Дірк ван Гогендорп³¹.

У той же час, значення, роль України в 1812 р. оцінили росіяни, побоюючись там вибуху антиросійського повстання. Ще восени 1812 р., побоюючись, що вибух повстання в Україні можливий і має шанси на успіх, Чигаров, направляючись з півдня, з Молдавії на північ, був дуже обережним. Його підрозділи в Україні не заплямували себе грабунками. Він видавав розпорядження, що закликали до возз'єднання, які мали розрядити ситуацію. Справжнє своє обличчя він показав лише в Білорусі, коли його підрозділи почали пацифікацію України, коли зникла ймовірність повстання. Чигагов, маючи забезпечений тил, почав рейд у тил Великої Армії в Білорусі – на Мінськ.

Помилки, допущені Наполеоном, насамперед недооцінка ролі України у війні 1812 р., зумовили те, що досягнення розвідки, участь великої кількості людей, структур Царства на чолі з Александром Сапегою були приречені на поразку. Александр I, знаючи, де перебувала тоді доля Росії, перевів подих. Україна залишилась на узбіччі, а Наполеон, ганяючись за царською армією до Москви, – програв війну з Росією, хоча й переміг у нібито вирішальній битві під Бородіно і захопив стару російську столицю. Це зумовило на наступні сто років обличчя Європи з Росією як імперією, в межах якої залишились і Польща, і Україна. Лише Перша світова війна, програна царською Росією, відкрила нові можливості перед Польщею і Україною на створення нового політичного ладу.

³¹ М. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t. 2, s. 267, 274.

Борис Крупницький

РЕВОЛЮЦІЙНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІЇ*

Вихор революційного 1848 року, з його першими поривами в Неаполі та Франції, запустив ланцюг революційних рухів по всій Європі. Париж, Берлін, Рим, Прага, Будапешт як і менші міста стали осередками протесту проти консервативних тенденцій ери Меттерніха.

Цей революційний запал був особливо сильним серед слов'ян імперії Габсбургів. У 1848 р. у Празі з метою створення програми протидії німецькій загрози відбувся Конгрес слов'янських націй. Це була відповідь Франкфуртському Парламенту з його ідеєю об'єднання всієї Германії в одну велику державу. Західна Україна також була заражена революційним духом. У Галичині, Буковині та в Закарпатській Україні було скасовано кріпацтво. Створена у Львові Головна Руська Рада, перша політична організація західних українців, відрядила своїх делегатів на Слов'янський конгрес у Прагу та висунула вимогу територіальної автономії для Західної України.

Традиційно вважається, що хвиля революційного протесту не зачепила ні Британську, ні Російську імперії. Власне кажучи, Російська імперія не залишалася мирним островом у революційному морі. Попри те, що правління Ніколая I було позначено невдоволеннями населення, Росія залишалась одним з великих стовпів реакції. Окрім того, значна прозахідна частина в імперії (Фінляндія, прибалтійські народи, Польща, українці) відчувала, що її доля більше пов'язана з Європою, ніж з Росією. Ці народи, що зазвичай російськими авторами окреслюються як "порубіжні", були своєрідним мостом між Сходом і Заходом та джерелом неспокою з боку царів. Вони були натхненні ідеями свободи і лібералізму, та прагнули позбутись неприємного задоволення російського панування. Лідерство поміж них здобули поляки, які різко негативно ставились до Росії з моменту поділів XVIII століття, коли Росія захопила найбільшу частину колишньої Польської держави.

Таке негативне ставлення проявилось ще в Наполеонівській період, коли вся західна частина імперії постала перед дилемою вибору між

* Переклад з видання: Borys Krupnitsky, *Revolutionary Currents in Modern Ukrainian History*, The Ukrainian Quarterly, vol. VI, № 1 (1950). Поклики звірені і приведені до правил збірки.

Наполеоном та Александром І. Польща без вагань вирішила на користь Наполеона, і в той самий час профранцузькі симпатії були виражені й серед українців. Французькі джерела показують, що міста Правобережної та Південної України, де діяли французькі агенти (як не дивно, як правило це були поляки!), були сприйнятними до закликів Наполеона. Відзови французького імператора в 1807 р. були знайдені у маєтку поміщика Малицького, що жив поблизу Києва. Мочуговський, поміщик з Полтави, бажав Бонапартові успіху і щастя, щоб Наполеон “розвалив Росію”. Лукашевич, відомий український патріот, що був пов’язаний з першими провідниками чеського відродження, на бенкеті полтавського дворянства виголосив тост за здоров’я Наполеона і проголосив його визволителем. На Пирятинщині люди вимагали проголошення республіки¹.

Всі ці люди без винятку були членами масонських лож, проникнутих ліберальними та революційними ідеями. Вони включали поляків, українців і навіть росіян. В Україні вони активувалися безпосередньо в постнаполеонівський період, коли товариство “Об’єднаних слов’ян” (1825) потрапило під особливу підозру. На додаток до організацій зі змішаним національним складом існувала організована група українців з програмою здобуття незалежності своєї країни і яка пропонувала Василю Лукашевичу очолити цю республіку.

Цей ліберально-революційний рух був пов’язаний з повстанням Декабристів у С.-Петербурзі, а також з аналогічною спробою в Україні. Також був встановлений контакт з польськими повстанцями 1831 р., незважаючи на те, що українські маси через соціальні причини поставились вороже до повстання. У 1830-ті рр. Конарський створив суто польське таємне товариство. А вже у 1840-і рр. українці в Києві організували Братство св. Кирила та Методія. Розроблена ним перша модерна українська політична програма в рамках Російської імперії спиралась на ідею слов’янської федерації з Україною в центрі. Вона базувалась на християнських, ліберальних та національних ідеалах відображаючи певний вплив французьких революційних доктрин².

У 1848 р. широко розповсюджувалися пропагандистські листівки та памфлети у Царстві Польському; дещо менш поширеними вони були

¹ Elie Borschak, *Napoleon et l’Ukraine*, Revue des etudes Napoleoniennes, VII (1922) 24–40. Див. того самого автора *Le mouvement national Ukrainien en XIX siècle*, Le Monde Slave (Octobre-December, 1930), та *Les sympathies Napoleoniennes en Ukraine*, Le Temps, Aout (1930). Також див: Е. Onatski, *Napoleon e il probleme della independenza Ukraina*, Studii di istoria et di culture Ukraine, Roma 1939, p. 76–7.

² N. Czubyaty, *A Ukrainian Plan for the Organization of Europe One Hundred Years Ago*, The Ukrainian Quarterly, vol. II (1947) 339.

в Балтійських провінціях, на Київщині, в Литві і Бессарабії. Ця література готувалась за кордоном і писалась обома мовами – польською і українською. У змісті роз'яснень подій за кордоном, новин з Парижу, був заклик до підкорених Росією націй скинути царське ярмо. Відповідно до реляцій “Третього Відділу” імперської канцелярії (політичної поліції), польськими активістами керували з Константинополя. Сотні листівок російською і французькою мовами, а частково й українською, надсилались з Константинополя донським козакам. Знайдені у Києві листівки закликали боротись в ім'я Християнських ідеалів. Інші листівки були спрямовані проти Росії і захищали ідею незалежності України³.

Зрозуміло, ця агітація непокоїла царський уряд і він вжив поліційних заходів для її припинення. Братство св. Кирила і Методія було ліквідовано в 1847 р., а з 1848 р. поліція посилила пильність у нагляді за українською опозицією.

Типовою видається справа київського студента Андруського. Проспекти і поезії революційного характеру були знайдені в його помісті. Він був переміщений у Казанський університет, звідти – на військову службу в уряді Олонця. Знайдена в його помісті нова революційна література містила конституцію майбутньої федеративної республіки (в яку входили Україна, Галичина, Польща, Литва, Молдова, Валахія і Сербія). Також був знайдений журнал, що містив такі пасажі, як “за кордоном обговорюються права людини, в той час як ми обговорюємо права рабів”, та “ми українці в гіршому стані ніж поляки; вони принаймні зберегли свою мову і національний характер, а що в нас?”. Було очевидно, що Андруський все ще проголошував різноманітні “кримінальні” ідеї 1848 р. і уряд покарав його засланням у Соловецький монастир⁴.

Насамперед революційні ініціативи виходили від поляків. Центральною фігурою був Адам Чарторийський, який діяв з Парижа, і в 1840-х рр. він звернув свою увагу на Україну, Дон, Кавказ та інші регіони, які могли б сприяти відновленню історичної Польщі. Ідеологами такої Польщі були Дучинський і Чайковський. Дучинський перебував у Константинополі і вважав, що великий антиросійський рух має виникнути в Києві. Палкий Чайковський вів завзяту агітаційну кампанію в напрямку відродження українських *козацьких* сил, які в співпраці з Кавказом і Балканами допоможуть звільнити Україну і Польщу з-під російського панування.

³ K. Staelin, *Aus des Berichten der III Abteilung S. M. hoehsteigenen Kanzlei an Kaiser Nikolaus I*, Zeitschrift für Osteuropaische, Vol. VII (Berlin 1933) 2, 5, 233.

⁴ *Ibid.*, S. 254–255.

На цьому етапі своєї діяльності і Дучинський, і Чайковський були готові (й абсолютно широко!) визнати незалежність України⁵.

Деякі частини їх програми походять від ідей української еміграції попереднього століття. Ідеї Чайковського були близькими до ідей Мазепи і особливо Пилипа Орлика. Важливо відмітити, що цей найвідоміший польський друг українців на той час працював у Польщі як і Пилип Орлик. Хоча їх основний підхід відрізнявся в тому, що один виділяв Україну, а другий – Польщу, однак вони мали спільність: спільний фронт проти імперської Росії.

Чим був 1848 рік для Західної Європи, тим був 1861 рік для Росії. Росія була змушена стати на шлях реформ лише після поразки у Кримській війні. На перший план вийшла ліберальна російська інтелігенція і Санкт-Петербург раніше за Київ чи Варшаву став революційним центром. У той самий час неросійські нації посилили свою боротьбу за національне звільнення. Фінляндія зажадала відновлення конституції, наданої Александром I в 1809 р. Польща вдруге зробила революційну спробу в 1863 р. Українські лідери зібрались навколо часопису “*Основа*”, що видавався у Санкт-Петербурзі колишніми членами Кирило-Методіївського братства – Пантелеймоном Кулішем, Миколою Костомаровим, Василем Білозерським та іншими.

У цьому контексті цікавими є одкровення Курта фон Шляйзера, другого секретаря посольства Пруссії в Санкт-Петербурзі⁶. Дмитро Дорошенко опублікував дослідження про цю людину під заголовком “*Пруський дипломат про український сепаратизм в 1861 році*”⁷. Стало зрозумілим, що підготовка до повстання перед 1863 р. мала місце не лише у Варшаві, а й у Києві та Санкт-Петербурзі. У той самий час були опубліковані антиурядові відозви таких осіб, як Михайловський та Чернишевський та з’явився революційний журнал “*Великорус*”⁸. З п’яти революційних відозв, розібраних фон Шляйзером, третя є надзвичайно цікавою, бо вона стосується можливості відокремлення “*Малої Росії*” від Російської імперії⁹. Як пише Шляйзер, “ця ідея не є ні новою, ні безпідставною. У конфіденційних розмовах великороси часто покликаються на неї, вказуючи на те, що хоча вони пов’язані з малорусами спільною релігією, попри те вони зовсім різняться в національному і духовному

⁶ *Politische Berichte aus Petersburg von Kurd von Schleitner*, Preussische Jahrbuecher, Berlin 1930.

⁷ Д. Дорошенко, *Пруський дипломат про український сепаратизм в 1861 році*, 3 минулого. Збірник, т. I / Праці Українського Наукового Інституту, т. 48, Варшава 1938, с. 5–8.

⁸ *Ibid.*, с. 5.

⁹ *Politische Berichte aus Petersburg von Kurd von Schleitner*, S. 17.

плані. У багатьох питаннях, особливо політичних, малоруси переслідують зовсім інші цілі ніж великороси”¹⁰.

Часопис “*Основа*”, що був органом передових українських інтелектуалів, був дуже обережний у подібних політичних висловах. Проте, серед українців були групи, які були в опозиції до офіційної політики “*Основи*”, через її особливу обережність та співпрацю з росіянами у питаннях соціальних реформ. У всякому разі на початку 1860-х років в Україні сталися заворушення, подібно до того, як вони відбулися в інших західних регіонах імперії. Реформи 1860-х років були викликані не вільною волею російського уряду, а загостреними вимогами тих елементів, для яких національна боротьба була важливішою за соціальну.

Середина дев’ятого століття позначена перегрупуванням революційних сил. Польське повстання 1863 р. було останньою спробою національної революції. На декілька років польська проблема була приглушена, а лідерство перейняли росіяни і українці, які наголошували на соціальних реформах. У міру наближення дев’ятого століття до кінця українці поступово виходять на передній план революційного руху. Багато видатних лідерів революційної опозиції в імперії були українцями за походженням. Ці люди, проте, більше зосереджувались на соціальних проблемах і відстоювали різноманітні форми соціалізму, вони вважали за краще розглядати національні проблеми як другорядної важливості і відводили їх на задній план. Українці були особливо схильними до подібної позиції. Це допомагає пояснити, чому революція в Україні в 1917 р. поєднувала національні і соціальні питання. Це допомагає пояснити, чому потужна національна солідарність та вимога національної свободи стримувались в Україні, а також чому українська проблема залишається такою актуальною до сьогодні. Сучасні українські національні прагнення були сформульовані в дев’ятому столітті, а конкретне окреслення отримали у програмі Кирило-Методіївського братства в 1847 р. Ці прагнення були тимчасово заплутані поширенням соціалістичного ідеалізму, який галопом розвивався в другій половині дев’ятого століття, а на сьогодні ідеалізм цих шкіл у Східній Європі повністю висох (завдяки радянському збоченню доброї ідеї), і національні прагнення в Україні є потенційно дуже серйозною проблемою, з якою російський комунізм змушений буде зіштовхнутись на внутрішньому фронті.

Переклад з англійської Дмитра Гордієнка

¹⁰ *Politische Berichte aus Petersburg von Kurd von Schleitzer*, S. 18.

Юрій Яковлев

РУСЬКО-УКРАЇНЬКА РАДИКАЛЬНА ПАРТІЯ НА ПЕРЕМИШЛЬЩИНІ (1890-ті рр.): ОСНОВНІ НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ

Радикалізм у Галичині формувався двома шляхами: безпосередньо з Західної Європи, де він виник у кінці XVIII – на початку XIX ст., так і під значним ідейним впливом Наддніпрянської України. На початку жовтня 1890 р. у Львові була заснована Русько-українська радикальна партія (далі – РУРП)¹. Виявлені нами джерела подають доволі скупу інформацію стосовно поширення радикальних ідей на Перемишльщині. Сприятливі умови для популяризації радикалізму виникли у с. Торки, що мали зручне географічне розташування. Село розташовувалось на відстані 15 кілометрів від Перемишля, до того ж поруч проходила залізнична гілка Перемишль – Львів. Остання забезпечувала зв'язок населеного пункту зі Львовом (і відповідно партійним центром РУРП). Тому, з-поміж інших сіл Перемишльщини, Торки невдовзі й стали головним осередком партійної роботи в повіті. Крім того, з Торок походили брати Новаковські: Петро (1859/1860–1945), Степан (1863–1936) і Михайло (1872–1941), які стали активними діячами РУРП². Зв'язок із братами підтримував також і С. Вітик, який тоді проживав у Перемишлі³.

На початку 1890-х рр. громада с. Торки делегувала С. Новаковського та С. Вітика до Львова⁴. Ціль їхньої поїздки полягала в тому, що вони мали внести скаргу на біди, зумовлені як стихійним розливом неврегульованої

¹ J.-P. Himka, *Socialism in Galicia. The Emergence of Polish Social Democracy and Ukrainian Radicalism (1860–1890)*, Cambridge 1983, p. 167; М.В. Кугутяк, *Радикальна партія в Східній Галичині*, УІЖ 10 (1990) 55; П. Шкраб'юк, *Ми, українські радикали... (Михайло Павлик і Радикальна партія)*, Л. 2012, с. 175.

² П. Шкраб'юк, *З історії радикального руху на Перемишчині*, Перемишль і Перемиська земля протягом віків: Зб. наук. пр. і мат. Міжн. наук. конф. (Перемишль, 24–25 червня 1994 р.), Перемишль; Л. 1996, с. 144; І. Чорновол, *Українська фракція Галицького крайового сейму. 1861–1901 (нарис з історії українського парламентаризму)*, Л. 2002, с. 252–253; І. Чорновол, *199 депутатів Галицького сейму*, Л. 2010, с. 89, 162–164.

³ С. Вітик, *Із моїх споминів про Франка*, Спогади про Івана Франка, Л. 2011, с. 134; П. Шкраб'юк, *З історії радикального руху на Перемишчині*, с. 143.

⁴ С. Вітик, *Як працював Іван Франко. (Спомини)*, Культура і побут (додаток до газ. “Вісти ВУЦВК”) 22 (1926, 30-го травня) 2; С. Вітик, *Із моїх споминів про Франка*, с. 133; П. Шкраб'юк, *З історії радикального руху на Перемишчині*, с. 143.

р. Сян, так і руйнівним веденням господарства місцевою владою⁵. Під час відвідин Львова С. Новаковський і С. Вітик особисто познайомилися з І. Франком⁶. “З того часу, – писав у своїх спогадах С. Новаковський, – ми мали вже безперервно зносини з Франком, читали багато його творів”. Крім того, вони передплачували пресові видання РУРП – часопис “Народ” (1890–1895) і газету “Хлібороб” (1891–1895)⁷.

Про поширення радикальних ідей на теренах краю свідчить лист М. Новаковського від 26 травня 1892 р. із Перемишля, адресований очевидно до М. Павлика, редактора газети “Хлібороб”⁸. Частина цього листа та уривок іншого були надруковані на сторінках газети “Хлібороб” із приміткою редакції: “Подаємо тут виїмки з двох листів, писаних до нас сего року ріжним часом, котрі чей пояснять початок і зріст радикалізму в Перемиськім”⁹. У іншому номері “Хлібороба” за підписом “торські читальники” було вміщено “Допись з Торок коло Перемишля” про знищення градом посівів і голод серед селян¹⁰. А наприкінці 1893 р. на сторінках газети було опубліковано статтю С. Новаковського “Торські болота” про зловживання вїята Горечка в с. Торки¹¹.

Поступово у Галичині набирав обертів масовий вічевий рух. Подібний рух, хоч і менший за розмахом, розгортався в цей час на Перемишльщині. Однією з традиційних і найчастіше використовуваних тем для скликання зборів стала вимога запровадження загального виборчого права. Ця проблема була предметом обговорення 18 червня 1893 р. на віче в Перемишлі. На зборах виступив українською мовою один із братів Новаковських. Віче було організоване Соціал-демократичною партією Галичини*

⁵ С. Вітик, *Як працював Іван Франко. (Спомини)*, с. 2–3; С. Вітик, *Із моїх споминів про Франка*, с. 133–134; П. Шкраб’юк, *З історії радикального руху на Перемишщині*, с. 143.

⁶ С. Вітик, *Як працював Іван Франко. (Спомини)*, с. 3; *Спогади про Івана Франка*, с. 134–135.

⁷ С. Новаківський, *Спомини*, Спогади про Івана Франка, Л. 2011, с. 136.

⁸ *Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів (далі – ЛННБ ім. В. Стефаника. Відділ рукописів)*, ф. 160, од. зб. 77, арк. 1–2зв.

⁹ *З Перемиського*, Хлібороб 15 (1892, 1 серпня) 112–113.

¹⁰ Торські читальники, *Допись з Торок коло Перемишля*, Хлібороб 16 (1892, 15 серпня) 122–123. “Хлібороб” 1891–1895. *Систематичний покажчик змісту*, Львів 1971, с. 28

¹¹ С. Новаковський, *Торські болота*, Хлібороб 21, 22 і 23 (1893, Падолист) 152–153. ; “Хлібороб” 1891–1895. *Систематичний покажчик змісту*, с. 29

* Організаційне оформлення соціал-демократії у Галичині було започатковане заснуванням у листопаді 1890 р. у Львові Галицької робітничої партії (ГРП), яка після І з’їзду в 1892 р. була перейменована на СДПГ. Згодом отримала назву Соціал-демократична партія Галичини і Шльонська. На конференції 8–9 грудня 1899 р. у Перемишлі було ухвалено перейменувати партію на Польську соціал-демократичну (ППСД). Див.: С. Макарчук, *Відносини між Русько-українською радикальною партією і Соціал-демократичною партією Галичини і Сілезії у 90-х роках XIX століття*, Україна: культурна спадщина, національна свідомість,

(далі – СДПГ)¹². Як самостійно, так і спільно, РУРП і СДПГ за участі українських та польських селян і робітників організовували у Галичині численні громадсько-політичні акції: віча, демонстрації, збори та інші масові заходи¹³. Так, 1 травня 1895 р. у Перемишлі в залі “Еіскелер” за участі близько 600 робітників відбулися селянські збори. Секретарями було обрано соціал-демократа В. Регера та члена РУРП С. Вітика¹⁴.

27 серпня 1893 р. відбулося віче в с. Торки за участі близько 200 селян, у тому числі й жінок. Захід відкрив своєю промовою М. Новаковський. Головою зборів було обрано С. Новаковського, його заступником – С. Журавського, секретарем – М. Новаковського. На зборах виступили М. Сидор, П., М. і С. Новаковські та О. Муштук. Поряд із питанням запровадження загального виборчого права, обговорювалися також проблеми окружних громад, закон про полювання, про лихо від повіней тощо¹⁵. Часопис “Народ” інформує про згадане віче в Торках, зазначав, що це було “перше радикальне і взагалі перше руське віче в Перемишльській” повіті¹⁶. Реформа виборчого права та інші важливі питання обговорювалися на селянському віче, яке відбулося 17 вересня в с. Поздич¹⁷.

У 1894 р. на Перемишльщині було проведено два народні віча. Два інші староство заборонило. На жаль, конкретних відомостей про ці збори нами не виявлено. Лише відомо, що був заарештований С. Вітик. У перемишльській в’язниці він пробув майже чотири місяці¹⁸. Натомість 16 грудня 1894 р. С. Новаковський виступив на народному віче, яке відбулося у Львові в залі міської ратуші. Захід був організований політичним товариством радикалів “Народна воля” (засноване в Коломиї у травні

державність 9 (2001) 437, 446; О.С. Жерноклеєв, *Національні секції австрійської соціал-демократії в Галичині й на Буковині (1890–1918 рр.)*, Ів.-Фр. 2006, с. 120, 160.

¹² Народні віча за загальним голосованем, Народ 12 і 13 (1893, 1 л[атинського] юля) 115–116; *Z., 18 sierpnia w Galicyi*, *Naprzód* 13 (1893, 7 Lipca) 1–2; E. Hornowa, *Український обóz postępowy i jego współpraca z polską lewicą społeczną w Galicji 1876–1895*, Wrocław; Warszawa; Kraków 1968, s. 134–135; R. Tomczyk, *Galicyjska Rusko-Ukraińska Partia Radykalna w latach 1890–1914*, Szczecin 2007, s. 77.

¹³ С. Макачук, *Op. cit.*, с. 176.

¹⁴ Święto Proletaryatu. *Przemysł...*, Nowy robotnik 14 (1895, 10 Maja) 1.

¹⁵ Радикальні віча, Народ 17 (1893, 1 л[атинського] септембра) 192; Радикальне віче в Торках коло Перемишля, Хлібороб 17 і 18 (1893, 1 і 15 вересня) 113–115.

¹⁶ Радикальні віча, Народ 17 (1893, 1 л[атинського] септембра) 192.

¹⁷ М. П., *Проясняється!*, Народ 18 (1893, 15 л[атинського] септембра) 211–212; R. Tomczyk, *Op. cit.*, s. 78.

¹⁸ Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України (далі – ВР ІЛ), ф. 3, од. зб. 1609, арк. 235; 3 “Іванової Хати”, *Перемишльський. Дня 17. марта...*, Громадський голос 6 (1896, 30 марта) 44; *П’ятий з їзд русько-української радикальної партії*, Громадський голос 18 (1896, 1 жовтня) 119.

1893 р.)¹⁹. На віче також була зачитана вітальна телеграма від польської радикальної молоді в Перемишлі²⁰. Крім того, учасники віча одногосно підтримали внесок С. Новаковського, який запропонував надіслати до М. Драгоманова в Софію телеграму²¹. Вечері в залі ратуші було відзначено 30-річний ювілей діяльності М. Драгоманова. З промовами виступив С. Новаковський та ін.²² М. Драгоманов, який кілька років хворів на аневризму аорти, помер 20 червня 1895 р. Телеграму родині з приводу смерті вченого було надіслано від президії селянського виборчого комітету Перемишльського повіту. Повідомлення підписали С. Новаковський (голова) і В. Павлуцький (секретар комітету)²³.

16 грудня 1894 р. одразу після закінчення народного віча, відбулися установчі збори культурно-просвітнього товариства РУРП – “Поступ”²⁴. Останнє функціонувало за рахунок членських внесків. Здебільшого ця сума становила 50 крейцерів у рік²⁵. Так, 22 грудня 1894 р. членський внесок сплатив М. Новаковський (на той час він уже проживав у Львові)²⁶. Членом товариства був також і С. Новаковський²⁷. Зберігся лист від читачів із сіл Торки і Медика Перемишльського повіту, адресований до керівного органу товариства “Поступ”. У листі зокрема містилося прохання надсилати брошури, видані товариством²⁸. По суті, це були статті, передруковані з часопису “Народ”, рідше з газети “Хлібороб”²⁹.

¹⁹ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАЛ України), ф. 663, оп. 1, спр. 179, арк. 52, 70зв., 81; *Віче*, Народ 1 і 2 (1895, 1 і 15 январа) 1, 5–6; *Віче радикалів у Львові*, Діло 272 (1894, 5 (17) грудня) 1–2; *Віче радикалів у Львові*, Діло 272 і 273 (1894, 7 (19) грудня) 1–2; R. Tomczyk, *Op. cit.*, s. 95.

²⁰ *Віче*, Народ 1 і 2 (1895, 1 і 15 январа) 6; E. Hognowa, *Op. cit.*, s. 145–146.

²¹ ЦДАЛ України, ф. 663, оп. 1, спр. 179, арк. 83; *Віче*, Народ 1 і 2 (1895, 1 і 15 январа) 6; E. Hognowa, *Op. cit.*, s. 147.

²² *Ювілейні вечерниці в честь Михайла Драгоманова...*, Хлібороб 22 і 23 (1894, 1 грудня) 119; *Промови учасників юбілея*, Народ 1 і 2 (1895, 1 і 15 январа) 26–28; R. Tomczyk, *Op. cit.*, s. 95.

²³ Жалібні телеграми і листи. *Лист до М. Павлика*, Народ 12 (1895, 15 юня) 200–201.

²⁴ *Перші збори Русько-українського просвітнього Товариства “Поступ”*, Народ 1 і 2 (1895, 1 і 15 январа) 6–7; *Перші загальні збори руського товариства для ширення просвіти “Поступ”...*, Хлібороб 22 і 23 (1894, 1 грудня) 119.

²⁵ *Товариші!...*, Хлібороб 22 і 23 (1894, 1 грудня) 119; *Дрібні вiсти. Радикальне просвітнє товариство “Поступ”...*, Хлібороб 22 і 23 (1894, 1 грудня) 125; *Панове Громада!*, Хлібороб 22 і 23 (1894, 1 грудня) 126.

²⁶ ЦДАЛ України, ф. 663, оп. 1, спр. 180, арк. 14зв.

²⁷ *Ibid.*, арк. 10.

²⁸ *Ibid.*, арк. 30–30зв.

²⁹ Див.: *Рай і Поступ*. Написав Михайло Драгоманов, Коломия 1894; *Вражія з Угорської Руси*. Написав Володимир Охримович, Л. 1895; *Нова сім'я. Читано на Шевченкових роковинах В-им.*, Л. 1895; *Перші поминки М.П. Драгоманова (у Кракові)*, Л. 1895 та ін.

У 1895 р. мали відбутися чергові вибори до Галицького крайового сейму. Наприкінці 1894 р. на грудневому віче у Львові було вирішено створити в кожному селі комітет для нагляду за виборами, сформувати повітові комітети для схвалення кандидатур і агітації за них³⁰. 16 квітня 1895 р. у Перемишлі відбулися “довірочні” (приватні) збори за участі 110 селян із 19 сіл повіту. Захід відкрив короткою промовою С. Новаковський. Головою зборів було обрано В. Учіка (с. Журавиця), а секретарями – Т. Микиту (с. Коровники) та С. Новаковського (с. Торки). Зібрані ухвалили заснувати Перемишльський селянський повітовий виборчий комітет. До його складу ввійшло 40 селян із різних кінців повіту. Під час виборів до Галицького крайового сейму учасники зібрання вирішили підтримувати визначену комітетом кандидатуру селянина чи прихильника селянства³¹.

Виборчу кампанію до Галицького крайового сейму українські політичні сили проводили самостійно. Було створено Головний руський виборчий комітет (голова О. Барвінський), Русько-народний незалежний виборчий комітет (т. зв. “незалежні” народовці, на чолі з Ю. Романчуком) і русофільський “Русский всенародный выборочный комитет”. Виборчою кампанією РУРП керувало політичне товариство “Народна воля” в Коломиї³².

Показовим у цьому плані є лист Перемишльського селянського виборчого комітету від 16 травня 1895 р., написаний із с. Торки. Лист був адресований до політичного товариства русофілів “Русская рада”. У листі зокрема зазначалося: “Видно, що опозиція на Руси при тих виборах не піде рука в руку. Ми зі свого боку, а за нами і на наше представлене і головний заряд нашої партії, осьміюємося зробити увагу, що се крок бувби дуже хиблений, еслиби опозиція руська собі взаємно підставляла ноги. Розумієсь і ми не зреклись прібувати сил своїх в кождім повіті, де ми лиш щось робили. А чи се розбиване сил вийде в користь опозиції – позволимо собі сумніватись. Відповідь за роздор впаде на совість того, хто роздор викликає”. Лист підписали С. Новаковський, голова виборчого комітету та В. Павлуцький – секретар³³.

³⁰ *Віче*, Народ 1 і 2 (1895, 1 і 15 января) 5; *Вибори до сойму!*, Громадський голос 1 (1895, 20 марта) 2–3; О. Аркуша, *Галицький сейм: виборчі кампанії 1889 і 1895 рр.*, Л. 1996, с. 98.

³¹ *В перемишльському повіті...*, Громадський голос 2 (1895, 20 цвітня) 12–13; Політично-суспільні вісті. *Новаковський М. Перше радикальне віче в Перемишлі*, Народ 15 і 16 (1895, 1 і 15 августа) 260; Новинки. *В Перемишльському...*, Діло 76 (1895, 7 (19) цвітня) 3; Новинки. *Выборочное движение*, Галичанин 76 (1895, 7 (19) апреля) 2.

³² *Вибори до сойму!*, Громадський голос 1 (1895, 20 марта) 2–3; О. Аркуша, *Op. cit.*, с. 84, 91, 95; І. Чорновол, *Українська фракція Галицького крайового сейму. 1861–1901...*, с. 213; R. Tomczuk, *Op. cit.*, s. 115.

³³ *ЦДІАЛ України*, ф. 663, оп. 1, спр. 179, арк. 273.

3 червня 1895 р. у с. Торки відбулося засідання повітового виборчого комітету. Було ухвалено виставити на Перемишльщині кандидатуру І. Франка проти князя А. Сапегі³⁴. 9 червня в Коломиї пройшли віче та загальні збори товариства “Народна воля”. Щодо Перемишльщини було прийнято до уваги кандидатуру І. Франка. Але той заявив, що не буде брати участі в виборах. Тому вирішено порозумітися з місцевим виборчим комітетом, який мав вибрати іншого кандидата³⁵. І. Франко тоді намагався зайняти кафедру при Львівському університеті. Проте через негативний відгук намісника Галичини К. Бадені міністерство не затвердило І. Франка на посаді³⁶.

Найголовнішою формою передвиборчої агітації РУРП стали масові народні віча. Станом на початок липня 1895 р. Перемишльський виборчий комітет провів у різних околицях повіту шість приватних зборів і два віча³⁸. Чисельне віче відбулося 6 липня 1895 р. у театральній залі на Замковій горі в Перемишлі. Участь у ньому взяло майже 1200 селян, 300 робітників, декілька жінок, студентів тощо³⁷. Відкрив захід своєю промовою С. Новаковський. Головою віча було обрано члена РУРП В. Будзиновського, його заступником – С. Новаковського, а секретарями – В. Регера й М. Новаковського. На зборах виступали М., П. і С. Новаковські, М. Сидор, О. Муштук, Г. Підгірний, І. Грициняк і В. Павлуцкий. Як репрезентант соціал-демократів виступив В. Регер, а від імені польських селян – Я. Стапінський. Учасники віча вимагали запровадження загального виборчого права, скасування податків, йшлося про невпорядковані земельні кадастри, виснажливу роботу при дорогах тощо³⁹.

³⁴ *ВР ІЛ*, ф. 3, од. зб. 1611, арк. 13; од. зб. 1613, арк. 97; Новинки. *В перемишльському повіті...*, Діло 114 (1895, 25 мая (6 червня)) 3.

³⁵ *Віче і загальні збори “Народної Воли”*, Хлібороб 10, 11 і 12 (1895, 15 червня) 1–2; Новинки. *Загальні збори “Народної Воли”*, Громадський голос 4 (1895, 20 червня) 30.

³⁶ М. Возняк, *Недопущення Івана Франка до доцентури у Львівському університеті*, Іван Франко: Статті і матеріали 1 (1948) 43–63; М. Возняк, *Велетень думки і праці. Шлях життя і боротьби Івана Франка*, К. 1958, с. 270.

³⁷ Політично-суспільні вісті. *Новаковський М. Перше радикальне віче в Перемишлі*, Народ 15 і 16 (1895, 1 і 15 августа) 260.

³⁸ *Радикальне віче в Перемишлі*, Громадський голос 5 (1895, 20 липня) 32; Політично-суспільні вісті. *Новаковський М. Перше радикальне віче в Перемишлі*, Народ 15 і 16 (1895, 1 і 15 августа) 259; *Sprawy bieżące. W wieści chlopskim...*, Nowy robotnik 21 (1895, 20 lipca) 3; *Więc radykałów ruskich w Przemyślu*, Dodatek do nr. 188. Kurjera lwowskiego (1895, 8 lipca) 1–2; Новинки. *Дня 6 с. м. відбулося в Перемишлі селянське віче...*, Діло 140 (1895, 26 червня (8 липня)) 3; М.М. Кравець, *Масові селянські виступи у Східній Галичині в 90-х роках XIX ст.*, 3 історії Української РСР 8 (1963) 8; М.М. Кравець, *Селянство Східної Галичини і Північної Буковини у другій половині XIX ст.*, Л. 1964, с. 186.

³⁹ *Радикальне віче в Перемишлі*, Громадський голос 5 (1895, 20 липня) 32–34; Політично-суспільні вісті. *Новаковський М. Перше радикальне віче в Перемишлі*, Народ 15 і 16 (1895, 1 і 15 августа) 260; П. Шкраб’юк, *3 історії радикального руху на Перемишщині*, с. 144.

Наприкінці віча один із братів Новаковських закликав учасників зборів, щоб ті всіма силами підтримували газету “Громадський голос” (1895–1939, з перервами). Натомість В. Будзиновський звернувся із закликом, щоб на виборах до Галицького крайового сейму та Державної ради, виборці Перемишльського повіту голосували лише за кандидата, якого затвердить місцевий виборчий комітет⁴⁰.

1 вересня 1895 р. відбулося чергове засідання Перемишльського виборчого комітету. Участь у зборах взяли члени комітету (200 осіб, які представляли 75 сіл повіту) та чимало запрошених гостей. Головував В. Рeger, його заступниками були обрані – Т. Микита й Тракевич, секретарями – В. Учик, А. Мазурек і А. Федак. У звіті про діяльність комітету зазначалося, що на Перемишльщині відбулося 13 віч і приватних зборів. Після дискусії всі присутні одностайно підтримали кандидатуру С. Новаковського на депутата Галицького сейму. Кандидат виголосив свою передвиборчу програму⁴¹. Інформуючи про передвиборчу кампанію до Галицького крайового сейму, в “Громадському голосі” зазначалося: “Другий повіт, що найскорше зорганізувався, се повіт перемиський. Там ведеться завзята агітація за радикалом Новаковським, господаром з Торок. До того перемиський комітет працює не лиш у себе дома, бо він порушив також повіт мостиський і простягнув вже свою руку по добромільський. Віч і нарад, які той комітет скликав, було вже більше як 20. Повіт перемиський, є тепер перлою між руськими повітами Галичини, є славою радикальної партії”⁴².

Вибори до сейму від сільської курії відбулися 25 вересня 1895 р. На Перемишльщині перемогу здобув С. Новаковський, набравши 93 голоси. Його опонент маршалок повітової ради князь А. Сапега – 73 голоси*⁴³. “Ряд фактів настановує на думку, – стверджує О. Аркуша, що вирішальну роль тут відіграли особисті стосунки А. Сапеги з К. Бадені, що різко погіршилися”⁴⁴.

⁴⁰ *Радикальне віче в Перемисли*, Громадський голос 5 (1895, 20 липня) 34.

⁴¹ “Достить нам вже того!...”..., Громадський голос 6 (1895, 15 вересня) 39; 3 руху виборчого. *З Перемиського пишуть нам:*..., Діло 186 (1895, 21 серпня (2 вересня)) 1.

⁴² “Достить нам вже того !...”..., Громадський голос 6 (1895, 15 вересня) 39.

* А. Сапега був обраний на Перемишльщині до Галицького крайового сейму від іншої курії. Див.: *Выборы до сойму з курій більших посілостей*, Діло 211 (1895, 21 вересня (3 жовтня)) 3.

⁴³ *Выборы до сойму*, Громадський голос 7 (1895, 13 октября) 49–50; *Міщанська революція 48 року.*, Радикал 1 (1895, 5 жовтня) 3; *Результат нинішніх виборів*, Діло 205 (1895, 13 (25) вересня) 3; *Результат виборів до сойму з менших посілостей*, Діло 206 (1895, 15 (27) вересня) 1.

⁴⁴ О. Аркуша, *Op. cit.*, с. 119–120.

Після виборів опоненти С. Новаковського поширювали дезінформацію, що начебто прізвище новообраного депутата Новак. Також ходили чутки, що нібито С. Новаковський не сплачував податки. А невдовзі хтось повідомив до суду, що С. Новаковський злодій. Останнього звинувачували в крадіжці лози. Згідно з австрійським законодавством особа засуджена за крадіжку не могла бути депутатом. Звідси результати виборів могли вважатися недійсними. 9 листопада 1895 р. у Перемишлі відбувся судовий розгляд цієї справи. Суд визнав С. Новаковського невинним⁴⁵. Під час сесій Галицького крайового сейму С. Новаковський проживав у Львові в будинку І. Франка⁴⁶.

На 31 жовтня 1895 р. в зв'язку зі смертю депутата А. Тишковського були призначені додаткові парламентські вибори від IV (сільської) курії у виборчому окрузі Перемишль – Мостиська – Добромиль⁴⁷. 6 жовтня 1895 р. у Перемишлі в залі міської ратуші відбулися передвиборчі збори⁴⁸. Виступали М. Антоневиц, І. Франко, С. Новаковський та ін.⁴⁹ Невдовзі голова Перемишльського виборчого комітету С. Новаковський і секретар комітету В. Павлуцький запропонували І. Франку взяти участь у парламентських виборах, заявивши, що місцеві селяни підтримають його кандидатуру. Останній погодився прийняти цю пропозицію⁵⁰. Листування І. Франка засвідчує, що на цей крок він наважився після того як влада відмовилася надати йому посаду викладача Львівського університету⁵¹.

13 жовтня 1895 р. на сторінках газети “Громадський голос” було опубліковано агітаційну статтю М. Новаковського “До братів моїх з Перемиського!”. Автор публікації роз’яснював селянам, що їм необхідно вибрати до парламенту людину, яка б захищала їхні інтереси, і такою людиною

⁴⁵ *Процес посла Новаковського*, Громадський голос 9 (1895, 13 падолиста) 70.

⁴⁶ С. Новаківський, *Спомини*, с. 136; П. Шкраб’юк, *З історії радикального руху на Перемищині*, с. 145.

⁴⁷ М. Возняк, *Виборче беззаконня проти Івана Франка*, Іван Франко: Статті і матеріали 1 (1948) 66; R. Tomczyk, *Op. cit.*, s. 119.

⁴⁸ *VP LL*, ф. 3, од. зб. 1621, арк. 71, 77; Новинки. *Предвыборное собрание в Перемышле*, Галичанин 216 (1895, сентября (8 октябрю) 3).

⁴⁹ Dr. I. Franko, *Zgromadzenie przedwyborcze w Przemyślu*, Kurjer lwowski 279 (1895, 8 października) 1–2; Новинки. *Предвыборное собрание в Перемышле*, Галичанин 216 (1895, 26 сентября (8 октябрю) 3); М. Возняк, *Виборче беззаконня проти Івана Франка*, с. 66–68.

⁵⁰ Dr. I. Franko, *Die jüngste galizische Wahl*, Die zeit 58 (1895, 9 November) 82; М. Возняк, *Виборче беззаконня проти Івана Франка*, с. 78; П. Шкраб’юк, *З історії радикального руху на Перемищині*, с. 145.

⁵¹ І.Я. Франко, *Зібрання творів: У 50 т.*, К. 1986, т. 50: Листи (1895–1916), с. 57; М. Кріль, *Іван Франко в австрійському виборчому процесі 1890-х років*, Дрогобицький краєзнавчий збірник, Дрогобич 2005, вип. IX, с. 115.

називав І. Франка⁵². Додамо, що спочатку його опонентами у виборчих перегонах були граф П. Тишковський і русофіл М. Антоневиц⁵³. 20 жовтня 1895 р. у Перемишлі під головуванням В. Регера відбулися чергові передвиборчі збори. М. Антоневиц зняв свою кандидатуру, тому збори одногосно підтримали І. Франка. Змагатися за мандат йому довелося проти П. Тишковського⁵⁴.

26 жовтня 1895 р. у газеті “Громадський голос” було опубліковано звернення Перемишльського селянського виборчого комітету, яке підписали С. Новаковський і В. Павлуцький. У відозві зазначалося про необхідність делегувати свого захисника до Державної ради. Тією людиною мав стати І. Франко. В зверненні також містився заклик до селян зібратися 27 жовтня на збори в Перемишлі⁵⁵. Незважаючи на сильну зливу, 27 жовтня 1895 р. у Перемишлі зібралося близько 1000 селян. Але в останні хвилини староство заборонило віче, начебто через епідемію холери (за визначенням І. Франка т. зв. “політичної холери”)⁵⁶.

Виборчі кампанії у Галичині, як правило, супроводжувалися численними зловживаннями. Напередодні виборів арештували С. Вітика, якого відпустили ввечері того ж дня. У день виборів було заарештовано М. Новаковського. У в’язниці він просидів три тижні⁵⁷. Додаткові парламентські вибори відбулися 31 жовтня 1895 р. За даними виборчої комісії на Перемишльщині І. Франко набрав лише 70 голосів. Перемогу у виборчому окрузі Перемишль – Мостиська – Добромиль здобув П. Тишковський⁵⁸. Особливості проведення додаткових парламентських виборів І. Франко детально описав у статтях “Galizische Wahlen” (“Галицькі вибори”) і “Die jüngste galizische Wahl” (“Нещодавній галицький вибір”), що були надруковані в часописі “Die Zeit” (1895, № 56 і 58). Крім того, І. Франко описав

⁵² *До братів моїх з Перемиського! Ваш Михайло Новаковський з Торок*, Громадський голос 7 (1895, 13 октября) 48–49; М. Возняк, *Виборче беззаконня проти Івана Франка*, с. 70; М. Криль, *Op. cit.*, с. 115–116.

⁵³ *Вибори в Перемишлі*, Радикал 2 (1895, 20 жовтня) 24.

⁵⁴ *Послідними часами...*, Громадський голос 8 (1895, 26 октября) 61; М. Возняк, *Виборче беззаконня проти Івана Франка*, с. 71.

⁵⁵ *ВР ІЛ*, ф. 3, од. зб. 1621, арк. 71, 77; *Виборчий Комітет в Перемишлі видав і розіслав всім виборцям слідоучу відозву:...*, Громадський голос 8 (1895, 26 октября) 55; М. Возняк, *Виборче беззаконня проти Івана Франка*, с. 73; М. Криль, *Op. cit.*, с. 116.

⁵⁶ *Радикальна кандидатура*, Радикал 3 (1895, 5 падолиста) 30; М. Возняк, *Виборче беззаконня проти Івана Франка*, с. 80.

⁵⁷ *З “Іванової Хати”. Перемиський. Дня 17. марта...*, Громадський голос 6 (1896, 30 марта) 45.

⁵⁸ *Радикальна кандидатура*, Радикал 3 (1895, 5 падолиста) 30; *Вибори до Ради державної в окрузі Перемишля, Мостиська, Добромиль*, Громадський голос 9 (1895, 13 падолиста) 63; М. Возняк, *Виборче беззаконня проти Івана Франка*, с. 77.

хід виборів у статті “Wybór uzupełniający w okręgu Przemyśl – Dobromil [–] Mościska” (“Додатковий вибір в окрузі Перемишль – Добромиль – Мостицька”, без підпису), надрукованій у газеті “Kurjer lwowski” (1895, № 305)⁵⁹.

На IV з’їзді РУРП (29–30 грудня 1895 р.) серед найрадикальніших повітів називався Перемишльський. При цьому зазначалося, що найбільше передплатників газети “Громадський голос” – мав саме цей повіт⁶⁰. Звіт про стан радикального руху на Перемишльщині подав М. Новаковський⁶¹. Участь у роботі з’їзду взяв також депутат Галицького крайового сейму С. Новаковський⁶². З цього приводу на сторінках часопису “Радикал” (1895–1896) зазначалося, що “давнійше, не мали ми заступників повіту перемиського. Нині маємо відтам свого посла. В его особі, заступлений цілий повіт”⁶³. На запрошеннях від 28 грудня 1895 р., які були надіслані учасникам IV з’їзду РУРП, стояли підписи С. Новаковського, І. Франка та В. Будзиновського⁶⁴.

Для згуртування селян навколо партії, залучення нових прихильників на Перемишльщині використовувалися масові народні віча, що скликалися з приводу обговорення тих чи інших актуальних проблем суспільного життя. 8 січня 1896 р. у Перемишлі в залі магістрату за участі понад 500 осіб відбулося віче. Відкрив захід С. Новаковський. Головою зборів було обрано Т. Микиту. Виступали С. Новаковський, І. Франко, селяни Павлусевич, Гнатик, Томашевський, Крицький, Колицький, робітник Я. Жовнір (польською мовою), С. Вітик, В. Регер. Говорили про виборчу реформу, в справі реформи громадського та дорожнього законів, про еміграцію тощо. Наприкінці віча С. Новаковський і В. Павлуцький говорили про з’їзд РУРП та необхідність підтримки газет “Громадський голос” і польськомовного часопису “Przyjacieli ludu”⁶⁵. 15 лютого 1896 р.

⁵⁹ Dr. I. Franko, *Galizische Wahlen*, Die zeit 56 (1895, 26 October) 51; Dr. I. Franko, *Die jüngste galizische Wahl*, 82–84; *Wybór uzupełniający w okręgu Przemyśl – Dobromil Mościska*, Kurjer lwowski 305 (1895, 3 listopada) 2–3; М. Возняк, *Виборче беззаконня проти Івана Франка*, с. 73, 77; М. Кріль, *Op. cit.*, с. 119.

⁶⁰ Четвертий зїзд радикальної партії, Громадський голос 12 (1895, 30 грудня) 93; Четвертий з’їзд радикальної партії, Радикал 7 (1896, 5 січня) 61–62; П. Шкраб’юк, *З історії радикального руху на Перемишльщині*, с. 144.

⁶¹ Четвертий з’їзд радикальної партії, Радикал 7 (1896, 5 січня) 63.

⁶² Четвертий з’їзд радикальної партії, Громадський голос 12 (1895, 30 грудня) 92–93; Четвертий з’їзд радикальної партії, Радикал 7 (1896, 5 січня) 61; R. Tomczuk, *Op. cit.*, с. 108–109.

⁶³ Четвертий з’їзд радикальної партії, Радикал 7 (1896, 5 січня) 62.

⁶⁴ ВР ІЛ, ф. 3, од. зб. 1613, арк. 735.

⁶⁵ ЛННБ ім. В. Стефаника. Відділ рукописів, ф. 29, од. зб. 170, арк. 11; *Народне віче в Перемишлі*, Громадський голос 1 (1896, 15 січня) 13–14.

О. Муштук і С. Новаковський взяли участь у радикальному віче, що відбулося в Дрогобичі⁶⁶.

9 березня 1896 р. у Перемишлі пройшли чисельні збори за запрошеннями (тобто приватні або т. зв. “довірочні” збори). На них було засновано новий селянський виборчий комітет. Його головою знову вибрано С. Новаковського, а секретарем – В. Павлуцького. До складу комітету ввійшло 450 членів. Того ж дня в Перемишлі також відбувся черговий судовий розгляд справи С. Новаковського, пов’язаний із лозою. Суд знову визнав його невинним⁶⁷. Крім того, 24 березня 1896 р. до с. Торки прибули представники староства для проведення слідства. Членам місцевої читальні та С. Новаковському було висунуто підозру, що начебто вони агітували селян виїздити до Канади та їх туди відправляли⁶⁸. Паралельно проводилося слідство проти С. Вітика та О. Муштука. Їх звинувачували в підбурюваннях на приватних зборах, що відбулися в Перемишлі. Хоча О. Муштук навіть не виступав на згаданих зборах⁶⁹.

7 квітня 1896 р. за участі понад 500 селян і робітників у Перемишлі в залі “Еіскелер” відбулося чергове віче. Головував В. Регер. Захід відкрив С. Новаковський, звітуючи про свою депутатську діяльність. На зборах виступали Я. Жовнір, П. і С. Новаковські, І. Франко та В. Регер. Було навіть запрошено депутата парламенту П. Тишковського. Останній на збори не з’явився, тому віче ухвалило надіслати йому вотум недовіри. Зібрані обговорювали проект виборчої реформи К. Бадені, говорили про надмірні податки, земельний кадастр, про податкову реформу тощо⁷⁰.

Масовий вічевий рух на Перемишльщині викликав занепоєння місцевої влади. Як наслідок, не вдалося провести народні віча в селах Кривче (19 квітня)⁷¹, Русельчичі (3 травня)⁷², Тарнавці (14 червня)⁷³ і

⁶⁶ *ВР ІЛ*, ф. 3, од. зб. 1613, арк. 385; *Радикальне віче...*, Громадський голос 4 (1896, 29 лютого) 25–26.

⁶⁷ *ВР ІЛ*, ф. 3, од. зб. 1610, арк. 247; од. зб. 1738, арк. 2–3; *Нарада передвиборча в Перемишлі*, Громадський голос 5 (1896, 15 марта) 38–39.

⁶⁸ *ВР ІЛ*, ф. 3, од. зб. 1610, арк. 244–245; 3 “Іванової Хати”. *Перемиський, Дня 17. марта*, Громадський голос 6 (1896, 30 марта) 46.

⁶⁹ 3 “Іванової Хати”. *Перемиський, Дня 17 марта...*, Громадський голос 6 (1896, 30 марта) 46.

⁷⁰ *ВР ІЛ*, ф. 3, од. зб. 1613, арк. 451; ф. 3, од. зб. 1621, арк. 63; *Віче в Перемишлі*, Громадський голос 7 (1896, 20 цвітня) 52; Новинки, *Радикальное вече в Перемишле...*, Галичанин 66 (1896, 22 марта (3 апреля)) 3; *Радикальное вече в Перемишле*, Галичанин 69 (1896, 29 марта (10 апреля)) 2; П. Шкраб’юк, *3 історії радикального руху на Перемишчині*, с. 144–145.

⁷¹ *ВР ІЛ*, ф. 3, од. зб. 1610, арк. 251; *Народне віче в Кривчи*, Громадський голос 8 (1896, 30 цвітня) 60.

⁷² *ВР ІЛ*, ф. 3, од. зб. 1610, арк. 251–252; *Заборонене віче*, Громадський голос 9 (1896, 10 мая) 69–70; *Рух вічевий*, Громадський голос 11 (1896, 15 червня) 87.

⁷³ *Ibid.*

Журавиця (19 липня)⁷⁴. 2 серпня 1896 р. у с. Торки відбувалося засідання повітового виборчого комітету. Проте невдовзі з'явився комісар Мірський, який наказав припинити наради. Він мотивував це тим, що організатори зборів мали знати особисто всіх запрошених. Хоча за австрійським законом про збори їх учасники мали мати лише індивідуальне письмове запрошення. Натомість у організаторів заходу мав бути список всіх запрошених⁷⁵.

Місцеві радикали також брали участь у читальняному русі на Перемишльщині. 21 червня 1896 р. С. Новаковський і В. Павлуцький виступили на відкритті читальні в с. Шегині. Того ж дня було відкрито читальню в с. Медика. На її відкритті також виступав С. Новаковський, а на вечорницях після урочистостей О. Муштук та М. Сидор із с. Торки⁷⁶.

11 липня 1896 р. за участі 300 місцевих селян і невеликої кількості робітників відбулося віче в Перемишлі. Головував С. Новаковський. Виступили Я. Жовнір, П. і С. Новаковські, В. Павлуцький, І. Франко, Р. Сембратович, С. Вітик, робітник Шіфлер та І. Міхас із Самбірщини. Предметом обговорення були вибори до повітової ради та австрійського парламенту⁷⁷. На початку серпня 1896 р. селяни організували приватні збори в с. Горохівці. Головою було обрано О. Дзюбана (с. Пикуличі), заступником – Рудніцького (с. Горохівці). Виступали С. Вітик, О. Дзюбан, Дзуліт і Рудніцький. Йшлося про програму РУРП, парламентські вибори, було розширено кількісний склад виборчого комітету, визначено кандидатів до повітової ради тощо⁷⁸. Натомість за дві години до початку були заборонені “довірочні” збори, що мали відбутися 9 серпня 1896 р. у с. Вишатичі. Комісар Мірський заборонив зібрання начебто через небезпеку холери та наказав арештувати присутнього там С. Новаковського. У супроводі жандарма той був доправлений до староства, де відмовився скласти чи навіть підписувати протокол про затримання. Зрештою через декілька годин С. Новаковського були змушені відпустити⁷⁹.

25 серпня 1896 р. С. Новаковський і Ф. Смуk із с. Жиравиця взяли участь у приватних зборах в с. Трійчиця. С. Новаковський звітував про свою

⁷⁴ *Рух вічевий*, Громадський голос 14 (1896, 1 серпня) 111; Новинки. *Запрещение “радикального” вече*, Галичанин 151 (1896, 9 (21) июля) 3.

⁷⁵ *Рух вічевий*, Громадський голос 15 (1896, 15 серпня) 102.

⁷⁶ *Рух вічевий*, Громадський голос 12 (1896, 1 липня) 95.

⁷⁷ *Рух вічевий*, Громадський голос 13 (1896, 15 липня) 100–101; Новинки. *Вече русских радикалов*, Галичанин 146 (1896, 3 (15) июля) 3.

⁷⁸ *Рух вічевий*, Громадський голос 15 (1896, 15 серпня) 102.

⁷⁹ *Арештоване посла*, Громадський голос 15 (1896, 15 серпня) 95; Kronika. *W powieacie przemyskim...*, Naprzód 33 (1896, 13 sierpnia) 4; R. Tomczyk, *Op. cit.*, s. 125–126.

депутатську діяльність, говорив про п'яту курію парламенту і про майбутні вибори. 13 вересня під головуванням М. Сидора пройшли збори в с. Строневиці. Наради відбувалися в домівці І. Конечного. Виступи П. Новаковського та М. Сидора були присвячені парламентським виборам. Натомість О. Муштук і Р. Сембратович говорили про податок на прибутки⁸⁰.

На V з'їзді РУРП (26–27 вересня 1896 р.) С. Новаковський зазначав, що в Перемишльському повіті відбулося 24 політичні процеси. Хоча з них лише два завершилися засудженням. Разом активісти РУРП відсиділи в в'язниці 268 днів. Водночас трьох радикалів було засуджено на 135 днів⁸¹. Головами з'їзду було обрано С. Новаковського, Т. Окуневського й І. Франка. Звіт з Перемишльського повіту подали С. Новаковський і С. Вітик. Перший із них зазначив, що в 1896 р. на Перемишльщині відбулося дев'ять віч, а сім заборонило староство. Було скликано 16 “довірочних” зборів, два з них заборонені та відкрито 14 читалень. С. Новаковський зазначив, що всього відбулося 59 зборів. Цей звіт доповнив С. Вітик⁸². На V з'їзді також було створено центральний виборчий комітет РУРП. Від Перемишльщини до складу комітету ввійшли І. Сальвіцький (Перемишль) і С. Новаковський (с. Торки)⁸³. Останній також належав до т. зв. “заряду” – керівного виконавчого органу РУРП⁸⁴.

У другій половині 1890-х рр. на Перемишльщині можна навести приклади взаємодії РУРП і СДПГ, особливо під час проведення масових заходів. 4 жовтня 1896 р. у Перемишлі комісар заборонив збори робітників, через те, що туди прибули селяни з С. Новаковським. Дії комісара викликали невдоволення в присутніх. Як наслідок було заарештовано трьох осіб⁸⁵.

11 жовтня 1896 р. у Перемишлі за участі близько 1500 місцевих робітників і селян відбулося народне віче. Головував С. Новаковський, який склав звіт із V з'їзду РУРП. Виступали М. Сидор, П. і С. Новаковські, І. Франко,

⁸⁰ *Рух вічевий*, Громадський голос 17 (1896, 15 вересня) 115.

⁸¹ *П'ятий з'їзд русько-української радикальної партії*, Громадський голос 18 (1896, 1 жовтня) 119–120; *Сегорічний краєвий з'їзд радикальної партії*, Громада 4 (1896, вересень) 57; R. Tomczyk, *Op. cit.*, s. 132–133.

⁸² *П'ятий з'їзд русько-української радикальної партії*, Громадський голос 18 (1896, 1 жовтня) 119–120; *Сегорічний краєвий з'їзд радикальної партії*, Громада 4 (1896, вересень) 57; *З'їзд партії радикальної*, Діло 208 (1896, 16 (28) вересня) 2.

⁸³ *П'ятий з'їзд русько-української радикальної партії*, Громадський голос 18 (1896, 1 жовтня) 122; *Сегорічний краєвий з'їзд радикальної партії*, Громада 4 (1896, вересень) 59; *З'їзд партії радикальної*, Діло 209 (1896, 17 (29) вересня) 1.

⁸⁴ *П'ятий з'їзд русько-української радикальної партії*, Громадський голос 18 (1896, 1 жовтня) 123.

⁸⁵ *Рух вічевий*, Громадський голос 19 (1896, 15 жовтня) 133; *Przegląd. Nowe gwaltę*, *Naprzód* 42 (1896, 15 Października) 1; R. Tomczyk, *Op. cit.*, s. 127.

С. Вітик, члени СДПГ В. Регер й А. Вискел та ін. Аналізували становище селян, говорили про майбутні парламентські вибори тощо⁸⁶. За різкі виступи під час віча П. Новаковський, С. Вітик, А. Вискел і В. Регер були притягнуті владою до судової відповідальності, зберігся їх спільний обвинувальний акт⁸⁷. Вищий суд у Львові постановив арештувати лише С. Вітика та В. Регера⁸⁸. Під слідством їм довелося відсидіти в вологих і погано отоплюваних камерах до початку лютого 1897 р.⁸⁹ К. Гукевич із с. Квасенина на Добромильщині 17 грудня 1896 р. у листі до І. Франка писав: “Будучи вчора в Перемишлі дізнавем ся, що С. Вітик сидит в так зимній казни, що під час морозів попухли му цілком ноги, руки і лице; се були доперва початкові морози, а що буде, коли настанут ще більше до 30° С, як то звичайно буває в Січни?”⁹⁰.

Тим часом суд у Перемишлі проводив слідство проти П. Новаковського за його висловлювання на згаданому віче 11 жовтня 1896 р. Водночас повітовий суд у Мостиськах засудив П. Новаковського на 5 днів арешту або 25 злр. штрафу за скликання приватних зборів⁹¹. А вже 4 лютого 1897 р. суд присяжних у Перемишлі одногосно звільнив С. Вітика, П. Новаковського та ін. За ґратами вони пробули 70 днів⁹².

Хоча РУРП і СДПГ у другій половині 1890-х рр. зберігали солідарність із багатьох питань, незгоди між ними зростали передусім на національному ґрунті. На організованих членами РУРП приватних зборах українських робітників у Львові (вересень 1896 р.) було вирішено заснувати Українську соціал-демократичну партію (далі – УСДП). Потребу заснування УСДП також аргументувало видане 17 вересня 1896 р. латинським шрифтом звернення “*Pokłyk do robotnykiw Rusyniów*” (“Поклик до робітників Русинів”). Чорновий варіант “Поклику...” підписали М. Новаковський і ще 26 осіб. З них у оригінальному тексті залишилося лише вісім прізвищ, серед них: М. Бориславський, І. Франко, М. Ганкевич, Є. Левицький, М. Павлик та ін.⁹³

⁸⁶ *Рух вічевий*, Громадський голос 19 (1896, 15 жовтня) 133; М.М. Кравець, *Масові селянські виступи у Східній Галичині в 90-х роках XIX ст.*, с. 9; R. Tomczyk, *Op. cit.*, s. 127.

⁸⁷ *Рух вічевий*, Громадський голос 22 (1896, 1 грудня) 153; О.С. Жерноклев, *Національні секції австрійської соціал-демократії в Галичині й на Буковині (1890–1918 рр.)*, с. 177; R. Tomczyk, *Op. cit.*, s. 127.

⁸⁸ *Рух вічевий*, Громадський голос 22 (1896, 1 грудня) 153.

⁸⁹ *Ibid.*

⁹⁰ *ВР ЛЛ*, ф. 3, од. зб. 1629, арк. 241.

⁹¹ *Новинки*, Громадський голос 23–24 (1896, 15 грудня) 162; *Новинки*, Громадський голос 1 (1897, 1 січня) 8.

⁹² *Новинки*, Громадський голос 5 (1897, 1 марта) 39.

⁹³ *ЦДІАЛ України*, ф. 663, оп. 1, спр. 179, арк. 90–92, 95–96; *Pokłyk do robotnykiw Rusyniów*, *Lwów*, 1896, 3 s.; В. Левинський, *Нарис розвитку українського робітничого руху в Галичині*,

У 1896 р. уряд Австро-Угорщини здійснив реформу виборчої системи. Суть реформи полягала в створенні нової, V (загальної) виборчої курії. Право голосу в ній отримали всі громадяни чоловічої статі віком від 24 років. Але виборче право залишалося нерівним: на 5 млн. виборців п'ятої курії було виділено лише 72 мандати, з них на Галичину – 15⁹⁴. Разом з тим, наближалися чергові парламентські вибори. 22 січня 1897 р. офіційно були оголошені терміни виборів у п'ятох куріях. З них у V (загальній) курії вибори мали відбутися 11 березня, а в IV (сільській) – 16 березня 1897 р.⁹⁵

8 січня 1897 р. за ініціативи С. Новаковського в залі перемишльської ратуші відбулося селянське віче. На зборах, присвячених парламентським виборам, були присутні близько 500 польських і українських селян (за “Громадським голосом” кількість учасників досягала понад 600 осіб). Головував С. Новаковський. Виступали Я. Жовнір, І. Франко, Я. Стапінський, П. і С. Новаковські, Лутчин та ін. Говорили про нові виборчий і дорожній закони, окружних вїттів тощо⁹⁶. І. Франко також взяв участь у передвиборчих зборах, що відбулися в Перемишлі 4 лютого 1897 р.⁹⁷ Неудовзі його кандидатуру було висунуто від IV (селянської) курії у виборчому окрузі Перемишль – Мостиська – Добромиль. Крім того, І. Франко кандидував у виборчому окрузі Перемишль – Мостиська – Рудки – Самбір – Дрогобич – Підбуж від V (загальної) курії⁹⁸. У названому виборчому окрузі СДПГ виставила кандидатуру Ю. Гудеца зі Львова⁹⁹. 26 лютого

X.; К. 1930, с. 36–38; Я. Грицак, “Молоді” радикали в суспільно-політичному житті Галичини, Записки Наукового товариства імені Шевченка ССХХІІ (1991) 96–97; С. Макарчук, *Op. cit.*, с. 442–443; О.С. Жерноклеєв, *Національні секції австрійської соціал-демократії в Галичині й на Буковині (1890–1918 рр.)*, с. 180–181. R. Tomczyk, *Op. cit.*, s. 130.

⁹⁴ Я. Грицак, *Op. cit.*, с. 98; О.С. Жерноклеєв, *Національні секції австрійської соціал-демократії в Галичині й на Буковині (1890–1918 рр.)*, с. 155.

⁹⁵ М. Возняк, *Іван Франко і баденівські вибори 1897 року*, Іван Франко: Статті і матеріали 4 (1955) 50; О.С. Жерноклеєв, *Національні секції австрійської соціал-демократії в Галичині й на Буковині (1890–1918 рр.)*, с. 156; R. Tomczyk, *Op. cit.*, s. 139.

⁹⁶ *Рух вічевий*, Громадський голос 2 (1897, 15 січня) 15; *Кроніка. Więc włościański*, Kurjer lwowski 10 (1897, 10 stycznia) 3; М. Возняк, *Іван Франко і баденівські вибори 1897 року*, с. 50; М. Кріль, *Op. cit.*, с. 119.

⁹⁷ М. Возняк, *Іван Франко і баденівські вибори 1897 року*, с. 51; М. Кріль, *Op. cit.*, с. 119.

⁹⁸ *Радикальні кандидати*, Громадський голос 4 (1897, 15 лютого) 25; М. Кріль, *Op. cit.*, с. 119.

⁹⁹ *Z teperisznoji chwyli. W Peremyskim...*, *Robitnyk* 5 (1897, 1 марта) 4; М. Возняк, *Іван Франко в добі радикалізму*, Україна: науковий двохмісячник українознавства 6 (1926) 158; М.М. Кравець, *Робітничий рух у Східній Галичині наприкінці ХІХ ст. (1892–1900 роки)*, *З історії західноукраїнських земель* 4 (1960) 56; В. Макаєв, *Робітничий клас Галичини в останній третині ХІХ ст.*, Л. 1968, с. 148–149; Я. Грицак, *Op. cit.*, с. 98; О.С. Жерноклеєв, *Національні секції австрійської соціал-демократії в Галичині й на Буковині (1890–1918 рр.)*, с. 156, 182.

1897 р. у Перемишлі відбулося чергове передвиборче зібрання за участі Сидора, Т. Микити, І. Франка, Я. Жовніра, В. Регера, П. Новаковського та ін.¹⁰⁰.

11 березня 1897 р. на виборах від V курії І. Франко здобув у Перемишлі 78 голосів. Перемогу в виборчому окрузі здобув В. Левіцький¹⁰¹. А 16 березня 1897 р. відбулися вибори від IV курії. І. Франко набрав у Перемишлі – 80 голосів. Депутатом парламенту знову був обраний П. Тишковський¹⁰².

У ході парламентських виборів 1897 р. з'ясувалося, що члени УСДП підтримували кандидатів від СДПГ, а не РУРП¹⁰³. В. Стефаник 12 лютого 1897 р. у листі до О. Гаморак писав: “Ганкевич і в Коломиї і в Перемишлі агітує против Окуневського і Франка за польсько-соціалістичними кандидатами. З принципу мусить, хоч рад[икальні] кандидати ему дуже симпатичні”¹⁰⁴. Згодом І. Франко, М. Павлик, а слідом за ними Є. Левицький вийшли зі складу організаційного комітету УСДП. А незабаром ця партія припинила своє існування¹⁰⁵.

Для РУРП виборча кампанія до парламенту на Перемишльщині була складною. 20 лютого 1897 р. як небезпечного агітатора було знову заарештовано С. Вітика. Його доправили до Перемишля. Одночасно з С. Вітиком арештували С. Новаковського. Напередодні виборів було заарештовано П. Новаковського, і майже половину виборців. І. Франко, який тоді мав проблеми з зором, участі у виборах майже не брав. Натомість він відвідував ув'язнених, підтримував їх морально і матеріально, був на судовому процесі в Перемишлі. Відзначимо, що С. Вітик і С. Новаковський пробули за ґратами від 20 лютого до 1 квітня 1897 р., відсидівши 40 днів. Через декілька днів на волю випустили П. Новаковського¹⁰⁶. Вже

¹⁰⁰ Wybory do Rady państwa, *Zgromadzenie przedwyborcze*, Kurjer lwowski 59 (1897, 28 лютого) 3; М. Возняк, *Іван Франко і баденівські вибори 1897 року*, с. 61.

¹⁰¹ *Вибори*, Громадський голос 6 (1897, 15 марта) 41; *Выборное движение*, Галичанин 47 (1897, 27 февраля (11 марта)) 1; *Выборы из V курии*. (Телеграфические известия), Галичанин 48 (1897, 28 февраля (12 марта)) 3; М. Возняк, *Іван Франко і баденівські вибори 1897 року*, с. 64; М. Криль, *Op. cit.*, с. 121.

¹⁰² *Результат выборов из IV курии*, Галичанин 52 (1897, 5 (17) марта) 3; *Выборы из селянской курии*, Галичанин 53 (1897, 6 (18) марта) 1–2; М. Возняк, *Іван Франко і баденівські вибори 1897 року*, с. 69; М. Криль, *Op. cit.*, с. 121.

¹⁰³ В. Левинський, *Нарис розвитку українського робітничого руху в Галичині*, с. 39; Я. Грицак, *Op. cit.*, с. 98; О.С. Жерноклеєв, *Національні секції австрійської соціал-демократії в Галичині й на Буковині (1890–1918 рр.)*, с. 182.

¹⁰⁴ Василь Стефаник, *Повне зібрання творів: У 3 т.*, К. 1954, т. 3: Листи, с. 87.

¹⁰⁵ В. Левинський, *Нарис розвитку українського робітничого руху в Галичині*, с. 39; Я. Грицак, *Op. cit.*, с. 98; О.С. Жерноклеєв, *Національні секції австрійської соціал-демократії в Галичині й на Буковині (1890–1918 рр.)*, с. 182.

¹⁰⁶ *Новинки*, Громадський голос 5 (1897, 1 марта) 39; *Новинки*, Громадський голос 8 (1897, 15 апреля) 68; *Новинки. О арестовании посла Новаковського*, Галичанин 35 (1897, 13 (25)

незабаром він виступав на першотравневому віче в Перемишлі¹⁰⁷. Проте 4 червня 1897 р. П. Новаковський мав черговий судовий процес у Перемишлі. Його звинувачували в підбурюваннях селян на передвиборчих зборах, зокрема, у селах Бушковичі (13 лютого) та Ненадова (20 лютого). Але завдяки адвокату Местеру суд присяжних визнав П. Новаковського невинним¹⁰⁸.

7 червня 1897 р. у с. Медика відбулися приватні збори “в громадських справах”. Крім місцевих селян там виступив радикал М. Новаковський¹⁰⁹. Селянське віче під головуванням І. Сальвіцького відбулося 6 липня в Перемишлі. Участь у зборах взяло 500 селян. Про свою депутатську діяльність звітував С. Новаковський, якому віче ухвалило вотум довіри. Виступали Т. Микита, С. і П. Новаковські, Гнатик із с. Рожубевичі та С. Вітик. Йшлося про повітові та громадські ради, зібрані вимагали будови громадської канцелярії та ін.¹¹⁰ 24 жовтня 1897 р. С. Новаковський, як представник РУРП, був присутній на відкритті читальні в с. Халупки Дусівські на Перемишльщині¹¹¹.

На VI з'їзді РУРП, що проходив у Львові 19–21 вересня 1897 р., Перемишльщину представляли два делегати: брати Стефан і Петро Новаковські. Перший із них увійшов до складу президії з'їзду. Секретарями були обрані М. Новаковський, Л. Бачинський і Я. Шмігельський. П. Новаковський розповів про свої заходи для “освідомлення народу” в Перемишльському та Мостиському повітах. А С. Новаковський доповнив його звіт повідомленням про заснування політичного товариства “Селянська рада” в Перемишлі¹¹². Виступаючи на з'їзді, П. Новаковський зазначив, що в Перемишльському і Мостиському повітах під час парламентських виборів 1897 р. було заарештовано 233 особи¹¹³. Брати Михайло і Стефан Новаковські увійшли до складу головного “заряду” РУРП, що був вибраний 20 вересня 1897 р.¹¹⁴

На VI з'їзді РУРП також обговорювалося питання зміни назви партії на соціал-демократичну. Цю ідею підтримали присутні на з'їзді С. Вітик,

февраля) 2; М. Возняк, *Іван Франко і баденівські вибори 1897 року*, с. 55; *Спогади про Івана Франка*, с. 135–136; П. Шкраб'юк, *З історії радикального руху на Перемишщині*, с. 146–147.

¹⁰⁷ *Свято 1 мая*, Громадський голос 10 (1897, 15 мая) 77.

¹⁰⁸ З Іванової хати. *Процес Петра Новаковського*, Громадський голос 12 (1897, 15 юня) 97–98; R. Tomczyk, *Op. cit.*, s. 139.

¹⁰⁹ *Рух вічевий*, Громадський голос 12 (1897, 15 юня) 100.

¹¹⁰ *Рух вічевий*, Громадський голос 14 (1897, 15 липня) 116.

¹¹¹ Новинки. *На краю перемиського повіту...*, Громадський голос 21 (1897, 1 листопада) 172.

¹¹² *Шестий з'їзд делегатів русько-української радикальної партії*, Громадський голос 19 (1897, 1 жовтня) 149; *З'їзд руської партії радикальної*, Діло 203 (1897, 9 (21) вересня) 2.

¹¹³ VI. *Zjazd rusko-ukraińskiej partii radykalnej*, *Naprzód* 38 (1897, 23 września) 2.

¹¹⁴ ЦДІАЛ України, ф. 663, оп. 1, спр. 179, арк. 1.

М. Новаковський та ін. Протилежну позицію зайняли І. Франко, В. Будзинівський і Т. Окуневський. Зрештою з'їзд обмежився тим, що записав у своїх резолюціях: “Стоячи на ґрунті наукового соціалізму руско-укр[аїнська] рад[икальна] партія бажає іти спільно з соц[іал-]демократичною партією в границях своєї програми і здержати певну свою самостійність”¹¹⁵. 25 грудня 1897 р. “заряд” РУРП ухвалив рішення про входження у прямі відносини із керівництвом Соціал-демократичної робітничої партії Австрії (далі – СДРПА) у Відні, уникаючи СДПГ. Протокол підписали М. Новаковський і М. Павлик¹¹⁶.

7 листопада 1897 р. на IV засіданні “заряду” РУРП було прийнято рішення вибрати постійних агітаторів – одного головного та кількох повітових. Останнім для агітації було ухвалено платити по 5 злр. на місяць з вимогою звітувати про свою діяльність головному “заряду” у Львові¹¹⁷. Очевидно, що на Перемишльщині повітовим агітатором став П. Новаковський. 27 листопада 1897 р. на VII засіданні “заряду” було ухвалено разом з інструкціями відправити П. Новаковському (Перемишль), І. Сандуляку (Снятин), М. Черкасу (Скалат) та І. Драгану (Сокаль) по 5 злр. на агітацію. В інструкції зокрема наголошувалося: “Треба хоть нам радикалам зрозуміти, що в політиці не дають нічого на прозьбу і за дармо, що все треба здобути. А здобуде все сталева організація”¹¹⁸. Брати Новаковські діяли не лише на Перемишльщині, але й безпосередньо в головному “заряді” РУРП у Львові¹¹⁹.

Пріоритетним напрямом діяльності РУРП на Перемишльщині залишалось проведення масових народних віч. Але заплановане на 15 грудня 1897 р. віче у м. Ніжанковичі староство заборонило¹²⁰. Натомість 26 грудня 1897 р. відбулося радикальне віче в Перемишлі. Головою зборів був обраний С. Новаковський. Виступили депутат Державної ради і член РУРП Р. Яросевич, а також радикал С. Вітик. У підсумку віче ухвалило

¹¹⁵ ЦДІАЛ України, ф. 663, оп. 1, спр. 179, арк. 2; Я. Грицак, *Op. cit.*, с. 99–100; R. Tomczyk, *Op. cit.*, s. 159.

¹¹⁶ ЦДІАЛ України, ф. 663, оп. 1, спр. 179, арк. 8; Я. Грицак, *Op. cit.*, с. 100; R. Tomczyk, *Op. cit.*, s. 159–160; П. Шкраб'юк, *Ми, українські радикали... (Михайло Павлик і Радикальна партія)*, с. 147.

¹¹⁷ ЦДІАЛ України, ф. 663, оп. 1, спр. 179, арк. 4–4зв.; R. Tomczyk, *Op. cit.*, s. 155; П. Шкраб'юк, *Ми, українські радикали... (Михайло Павлик і Радикальна партія)*, с. 69–70.

¹¹⁸ ЦДІАЛ України, ф. 663, оп. 1, спр. 179, арк. 6, 188зв.; П. Шкраб'юк, *Ми, українські радикали... (Михайло Павлик і Радикальна партія)*, с. 70.

¹¹⁹ ЦДІАЛ України, ф. 663, оп. 1, спр. 179, арк. 1–23; П. Шкраб'юк, *З історії радикального руху на Перемишщині*, с. 147.

¹²⁰ Вісти з краю і зі світа. *В справі заборони віча в Ніжанковичах*, Громадський голос 3 (1898, 20 січня) 24.

низку резолюцій. Серед них: поділ Галичини на українську та польську частини, розпуск австрійського парламенту і призначення нових виборів, притягнення до відповідальності тих високопосадовців, які під час виборів 1897 р. допустили зловживання, тощо¹²¹.

12 лютого 1898 р. головний “заряд” РУРП ухвалив делегувати С. Новаковського на збори до с. Вишатичі, “щоби громаді і повітови допомогти позбутися ненавистного війта”¹²². Віче в с. Вишатичі відбулося 1 березня 1898 р. Крім С. Новаковського, на зборах виступило багато селян, які говорили про війта Глінського. Правда його поява на зборах і навіть спроба накричати на присутніх не мали успіху. “Зібрані на вічу, – підсумовував “Громадський голос”, – так поставилися до нього (Глінського. – Ю.Я.), що він пізнав, по чому локоть і забрався тихцем з читальні”¹²³.

За період із 1 січня до 15 березня 1898 р., за неповними даними головного “заряду” РУРП, на Перемишльщині відбулося сім приватних зборів (Накло, Буців, Торки, Вишатичі, Барич, два зібрання в Перемишлі) та одне партійне віче в Перемишлі. Крім того, делегати радикальної партії були присутні на вічі СДПГ у Перемишлі¹²⁴. Найімовірніше, що мовиться про народне зібрання 13 березня в Перемишлі, присвячене 50-річчю революції 1848 р. На зборах з промовами виступили соціал-демократ В. Регер і члени РУРП С. Вітик й П. Новаковський¹²⁵.

15 травня 1898 р. у Перемишлі відбулося віче, скликане місцевими радикалами. Кількість його учасників, за даними газети “Громадський голос”, досягала близько 700 осіб. Захід був організований з нагоди 50-літнього ювілею скасування панщини в Галичині. Учасники зборів зокрема прийняли резолюцію про викуп панських ґрунтів коштом держави на власність селян. Опісля С. Новаковський звітував про свою депутатську діяльність. На внесок А. Федака з с. Поздяч, депутатові одноголосно було надано вотум довіри. Виступив також С. Вітик¹²⁶. Брати С. і М. Новаковські були також присутні на віче в Перемишлі, що відбулося 17 травня¹²⁷.

¹²¹ ЦДІАЛ України, ф. 663, оп. 1, спр. 179, арк. 8зв.; 3 вічевого руху. В Перемишлі..., Громадський голос 1 (1898, 1 січня) 4; Новинки. Радикальне віче..., Руслан 284 (1897, 15 (29) грудня) 3.

¹²² ЦДІАЛ України, ф. 663, оп. 1, спр. 179, арк. 9; R. Tomczyk, *Op. cit.*, s. 158; П. Шкраб'юк, *Ми, українські радикали...* (Михайло Павлик і Радикальна партія), с. 64.

¹²³ Вісті з краю і зі світа. Віче в Вишатичах, Громадський голос 8 (1898, 10 марта) 62.

¹²⁴ Справоздане головного заряду з руху партійного за 1 чверть – рік 1898 р. (до 15 марця), Громадський голос 11 (1898, 10 цвітня) 81–82.

¹²⁵ *Rocznica rewolucyi*, *Naprzód* 11 (1898, 17 marca) 3.

¹²⁶ Віча і збори. Два віча в Перемишлі, Громадський голос 16 (1898, 1 червня) 122; Новинки. Віче радикалів в Перемишлі, Руслан 102 (1898, 8 (20) мая) 3.

¹²⁷ Віча і збори. Два віча в Перемишлі, Громадський голос 16 (1898, 1 червня) 122–123.

Члени РУРП на Перемишльщині тісно співпрацювали з місцевою організацією СДПГ. Поряд із соціал-демократами В. Рegerом, Г. Ліберманом та іншими, активним діячем робітничого руху був член РУРП С. Вітик. 22 травня 1898 р. у Перемишлі відбулися масові заворушення. Вони були пов'язані з урочистостями, організованими СДПГ з нагоди річниці народження А. Міцкевича. Дійшло до масових арештів: було затримано 60 осіб, серед них очевидно й С. Вітика¹²⁸. Того ж року за участі 6000 робітників і селян у Перемишлі відбулося першотравневе віче. Українською мовою на зборах виступив С. Вітик¹²⁹.

На VII з'їзді РУРП (30–31 жовтня 1898 р.) Перемишльщину представляв С. Новаковський¹³⁰. Подаючи звіт з діяльності партії секретар “заряду” М. Новаковський доповідав з'їздові, що на кінець жовтня поточного року прибутків було 1 332 злр. 32 кр., а видатків – 1 301 злр. З них частина коштів була використана на агітацію¹³¹. Так, за агітаційну діяльність С. Вітику та П. Новаковському з Перемишльщини було виплачено 138 зр. 70 кр.¹³² П. Новаковського також було обрано до складу нового головного “заряду” РУРП¹³³. Крім того, П. Новаковський і С. Вітик 27 грудня 1898 р. взяли участь у вічі, що відбулося в с. Морозовичі на Самбірщині¹³⁴.

На VII з'їзді РУРП знову обговорювалося питання про перетворення радикальної партії у соціал-демократичну¹³⁵. Цю позицію обстоював також присутній на з'їзді С. Новаковський¹³⁶. Але на засіданні організаційної комісії з'їзду, цей внесок не набрав потрібної кількості голосів¹³⁷. Від імені “руських” селян С. Новаковський також виступив на

¹²⁸ R. Tomczyk, *Op. cit.*, s. 158.

¹²⁹ *1 Maj 1898. Przemyśl*, *Naprzód* 18 (1898, 5 maja) 2–3; R. Tomczyk, *Op. cit.*, s. 158.

¹³⁰ ЦДІАЛ України, ф. 663, оп. 1, спр. 179, арк. 14; *Семий з'їзд русько-української радикальної партії*, Громадський голос 24 (1898, 1 грудня) 184.

¹³¹ ЦДІАЛ України, ф. 663, оп. 1, спр. 179, арк. 15зв., 16; *Семий з'їзд русько-української радикальної партії*, Громадський голос 24 (1898, 1 грудня) 185; П. Шкраб'юк, *Ми, українські радикали... (Михайло Павлик і Радикальна партія)*, с. 71.

¹³² VII. З'їзд українсько-радикальної партії у Львові, Діло 241 (1898, 29 жовтня (10 листопада)) 2.

¹³³ ЦДІАЛ України, ф. 663, оп. 1, спр. 179, арк. 14зв.; *Семий з'їзд русько-української радикальної партії*, Громадський голос 24 (1898, 1 грудня) 186.

¹³⁴ *Віча в селі Морозовичах*, Громадський голос 3 (1899, 1 лютого) 19–20.

¹³⁵ *Семий з'їзд русько-української радикальної партії*, Громадський голос 24 (1898, 1 грудня) 186; Я. Грицак, *Op. cit.*, с. 100.

¹³⁶ ЦДІАЛ України, ф. 663, оп. 1, спр. 179, арк. 19–19зв.; П. Шкраб'юк, *Ми, українські радикали... (Михайло Павлик і Радикальна партія)*, с. 147.

¹³⁷ *Семий з'їзд русько-української радикальної партії*, Громадський голос 24 (1898, 1 грудня) 186; R. Tomczyk, *Op. cit.*, s. 160; П. Шкраб'юк, *Ми, українські радикали... (Михайло Павлик і Радикальна партія)*, с. 148.

святкуванні 25-річного ювілею літературної діяльності І. Франка. Уро-чистості відбулися 30 жовтня 1898 р. у Львові, після закінчення нарад VII з'їзду РУРП¹³⁸.

6–8 січня 1899 р. у Кракові відбувся VI з'їзд СДПГ. Виступаючи на з'їзді делегати з Перемишля Мантель і В. Регер заявили про нібито вихід із РУРП С. Вітика та братів Новаковських¹³⁹. Насправді ці заяви багато в чому були дезінформацією. Вже незабаром із заявами виступили спочатку Михайло (12 січня), а ще через два дні Петро й Степан Новаковські, у яких спростували чутки про свій вихід із радикальної партії¹⁴⁰. Лише С. Вітик перейшов у ряди СДПГ¹⁴¹.

19 січня 1899 р. у Перемишлі в театральній залі на Замковій горі відбулося чисельне селянське віче, скликане С. Новаковським та ін. Збори відкрив короткою промовою С. Новаковський. На його внесок зібрані вибрали головою віча М. Павлика. Виступали С. Вітик, П. і С. Новаковські та ін. М. Павлик, закриваючи віче, побажав “аби селяне перемиського повіту користали пильно з волі зборів і часто устроювали віча не тільки по містах, але й по селах”¹⁴².

7 травня 1899 р. на засіданні “ширшого заряду” і делегатів від місцевих організацій (“мужів довір'я”) РУРП у Львові більшістю в один голос було прийнято рішення про перехід радикалів у соціал-демократичний табір. За зміну проголосувало четверо осіб, у тому числі М. і П. Новаковські¹⁴³. 21 травня за участю 14 осіб це питання було знову розглянуте на засіданні членів “заряду” та “мужів довір'я”. При повторному голосуванні більшістю в один голос (шість проти п'яти, решта не голосували) було анульовано рішення від 7 травня та вирішено зберегти самостійність РУРП. Присутній на

¹³⁸ *Ювілей 25-літньої літературної діяльності Івана Франка*, Громадський голос 23 (1898, 15 листопада) 173–174.

¹³⁹ *ЦДІАЛ України*, ф. 663, оп. 1, спр. 179, арк. 108–108зв.; Ф., *Радикали і соціальні демократи. Допись із Кракова*, Громадський голос 2 (1899, 15 січня) 11–13; *З'їзд соціальних демократів*, Громадський голос 2 (1899, 15 січня) 15; R. Tomczyk, *Op. cit.*, s. 161.

¹⁴⁰ *ЦДІАЛ України*, ф. 663, оп. 1, спр. 179, арк. 195, 215–217; *Заява*, Громадський голос 2 (1899, 15 січня) 13; *Заява*, Додаток до 2 ч. “Громадського голосу” з 1899 року; Я. Грицак, *Op. cit.*, с. 100–101.

¹⁴¹ Ф., *Нова брїхня*, Громадський голос 3 (1899, 1 лютого) 24; R. Tomczyk, *Op. cit.*, s. 164; П. Шкраб'юк, *Ми, українські радикали... (Михайло Павлик і Радикальна партія)*, с. 149.

¹⁴² *Віче в Перемишлі*, Громадський голос 3 (1899, 1 лютого) 21–22; П. Шкраб'юк, *З історії радикального руху на Перемишщині*, с. 145.

¹⁴³ *ЦДІАЛ України*, ф. 663, оп. 1, спр. 177, арк. 1–1зв.; *Товариші!*, Громадський голос 10 (1899, 15 мая) 75; Я. Грицак, *Op. cit.*, с. 101; П. Шкраб'юк, *Ми, українські радикали... (Михайло Павлик і Радикальна партія)*, с. 148.

засіданні М. Новаковський заявив, що він, як соціал-демократ виходить зі складу РУРП та залишив (разом з Р. Яросевичем) зал нарад¹⁴⁴.

У червні 1899 р. виконавчий комітет СДРПА на своєму засіданні взяв до відома факт утворення УСДП. До тимчасового правління партії увійшло п'ять осіб, у тому числі М. Новаковський, С. Вітик та ін.¹⁴⁵ 17 вересня 1899 р. у Львові відбулася закрита нарада українських соціал-демократів, що відіграла роль установчої конференції Української соціал-демократичної партії Галичини й Буковини як складової частини СДРПА. У нараді взяли участь М., С. і П. Новаковські, С. Вітик та ін.¹⁴⁶ Водночас, прізвища М. Новаковського (Львів) і С. Вітика (Перемишль) згадуються у списку гостей, запрошених на ІХ з'їзд РУРП (17–18 грудня 1899 р.)¹⁴⁷.

Підсумовуючи, можна констатувати, що за відносно короткий проміжок часу РУРП вдалося здобути досить міцні позиції і стати впливовою політичною силою на Перемишльщині. Протягом 1890-х років радикальна партія проводила значну організаційну діяльність на теренах краю. Діячі РУРП скликали на Перемишльщині народні віча, збори та інші масові заходи, тим самим виховуючи із середовища місцевих селян багатьох талановитих організаторів і агітаторів, на яких партія завжди могла опиратися на місцях. Свідченням цього стало, зокрема, проведення виборчих кампаній до Галицького крайового сейму та австрійського парламенту (Державної ради). Незважаючи на урядові фальсифікації і тиск з боку місцевої влади, радикальній партії вдалося здобути мандат від Перемишльщини до Галицького крайового сейму (С. Новаковський). Здійснюючи свою практичну діяльність на теренах краю, РУРП зробила чимало у справі піднесення національної свідомості місцевого українського населення.

¹⁴⁴ ЦДАЛ України, ф. 663, оп. 1, спр. 179, арк. 267; *Нарешті!*, Громадський голос 11 (1899, 1 червня) 83; Я. Грицак, *Op. cit.*, с. 102; Р. Томczyk, *Op. cit.*, s. 163; П. Шкраб'юк, *Ми, українські радикали... (Михайло Павлик і Радикальна партія)*, с. 149.

¹⁴⁵ Новинки. *Руська соціально-демократична партія*, Громадський голос 14 і 15 (1899, 15 липня і 1 серпня) 124–125; *Kronika. Ruska partya socjalnodemokratyczna...*, *Naprzód Nr. okazowy* (1899, 29 czerwca) 4; О.С. Жерноклеєв, *Національні секції австрійської соціал-демократії в Галичині й на Буковині (1890–1918 рр.)*, с. 187.

¹⁴⁶ О. Жерноклеєв, *Українська соціал-демократія в Галичині: нарис історії (1899–1918)*, К. 2000, с. 38, 44; О.С. Жерноклеєв, *Національні секції австрійської соціал-демократії в Галичині й на Буковині (1890–1918 рр.)*, с. 187; Р. Томczyk, *Op. cit.*, s. 164.

¹⁴⁷ ЦДАЛ України, ф. 663, оп. 1, спр. 179, арк. 152зв., 153зв.; *Дев'ятий з'їзд русько-укр. радикальної партії*, Громадський голос 1 (1900, 1 січня) 2.

Андрій Стародуб

ОСОБЛИВОСТІ ФАБУЛИ ТА СЮЖЕТУ РОМАНУ М. БРЕШКО-БРЕШКОВСЬКОГО “РЯСА И КРОВЬ”

Серед видань, які побачили світ у Варшавській синодальній друкарні у період 1922–1939-го років¹, виразно “виділяється” роман “Ряса и кровь” (1925)². Насамперед – своїм жанром (який можна умовно визначити як “авантюрний роман”), що “не вписувався” у спеціалізацію видавництва (духовна та просвітницька література, богослужбові тексти, богословські праці, церковна періодика тощо). Автор твору, Микола Брешко-Брешковський³ також не був скільки-небудь міцно зв’язаний з Варшавською митрополією, а також ні до, ні після 1925-го року не звертався у своїй творчості до суто “церковної” тематики.

Але ані співпраця вищих церковних адміністраторів саме з Брешко-Брешковським (найвірогідніше, роман був написаний “на замовлення”), ані публікація в синодальному видавництві – не були випадковістю.

Убивство митрополита Георгія (Ярошевського) архімандритом Смарагдом (Латишенковим)⁴ (8 лютого 1923 року), а також судовий процес над

¹ Про видання Варшавської синодальної друкарні див: Л.Л. Щавинская, *Книги и брошюры крупнейшего православного издательского центра межвоенной Польши – Варшавской Синодальной типографии*, Славяноведение 1 (1998) 76–77; Ю. Лабынцев, Л. Щавинская, *Православная литература Польши (1918–1939 гг.)*, Минск 2001, 301 с.; Н.В. Самосюк, *Книгоиздательская деятельность православной церкви в межвоенный период в условиях Второй Речи Посполитой*, Книга ў фарміраванні духоўнай культуры і дзяржаўнасці беларускага народа: XVIII Міжнародныя Кірыла-Мяфодзіеўскія чытанні, прысвечаныя Дням славянскага пісьменства і культуры (Мінск, 16–18 мая 2012 г.): у 2 т. (Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт культуры і мастацтваў), Мінск 2012, т. 2: Беларуская кніга ў кантэксце сусветнай і кніжнай культуры: вивучэнне і захаванне, с. 98–102.

² Н. Брешко-Брешковский, *Ряса и кровь*, Варшава (журнал “Воскресное чтение”) 1925, 195 с. Цитати з роману наводяться за цим виданням.

³ Брешковський Микола Миколайович (8(20).2.1874, Санкт-Петербург – 23.8.1943, Берлін) – російський письменник, публіцист, кіносценарист. Син відомої російської революціонерки (“бабушки русской революции”) Катерини Брешко-Брешковської (1844–1934). Автор декількох десятків детективних, “шпигунських” та “авантюрних” романів та повістей. Див. про нього: М.П. Лепёхин, А.И. Рейтблат, *Брешко-Брешковский*, Русские писатели. 1800–1917. Биографический словарь, т. 1: А–Г, Москва 1992, с. 327; *Русская литература XX века. Прозаики, поэты, драматурги. Библиографический словарь*, т. 1, с. 276–279; В. Теплицын, *Николай Николаевич Брешко-Брешковский*, [електронний ресурс], режим доступу: <http://old.mglin-krai.ru/lmena/BreshkoNikNik.htm>.

⁴ Див. про нього: В. Борщевич, *На манівцях Російської ортодоксальної ідеології: архімандрит Смарагд (Латишенков)*, Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: наук. зап. Рівнен. держ. гуманітар. ун-ту 13 (2008) 246–251.

вбивцею (тривав до жовтня 1924 року)⁵, були найбільш обговорюваними подіями в церковних і навколоцерковних православних колах тих років. При цьому митрополія виразно програвала, говорячи сучасною термінологією, “інформаційну війну”. Ціла низка публіцистів та політиків висловлювалась на підтримку чи виправдання вчинку Павла Латишенкова (позбавлений сану та чернецтва 10 лютого 1923 року). Висвітлення в пресі ходу судових засідань, ретрансляція змісту заяв підсудного та свідків захисту, при достатньо слабкій репрезентації позиції постраждалої сторони – все це серйозно било по репутації лояльного до польської держави єпископату (в умовах, коли в країні залишались відсторонені від влади архієреї – прихильники збереження канонічного підпорядкування Москві). Окрім того, на низовому (парафіяльному) рівні масово ширились різного роду чутки, які мали на меті дискредитацію митрополита Георгія. Його описували як “деспота”, “таємного католика”, “ката Православ’я”. Кроки для протидії цим звинуваченням доводилось вживати ще за життя покійного. Наприклад, наприкінці 1922-го року митрополія масово розсилала по парафіях фотопортрети митрополита – задля спростовування поширеної чутки, що він “перейшов в католицизм та збрив бороду, щоб виглядати як ксьондз”⁶.

Таким чином, протягом 1923–1924 рр., наступник Георгія, митрополит Варшавський та Волинський Діонісій (Валединський) і його близьке оточення об’єктивно перебували в процесі пошуку засобів протидії дискредитаційним атакам. Їм потрібно було знайти спосіб не просто “концентровано” описати свою версію трагічних подій (на протигагу інвективам противників), але й донести її до найширших мас.

З огляду на це, важко було знайти кращого “виконавця”, аніж М. Брешко-Брешковський.

По-перше, він був одним з найвідоміших у Російській імперії поч. ХХ-го ст. авторів “бульварних” романів. При всьому скепсисі щодо художніх якостей цієї літератури, критикам⁷ важко було заперечувати її “всепроникність”. У таких авторів, як Брешко-Брешковський було широке та стійке

⁵ Детальніше про цей судовий процес див.: А. Стародуб, *Православна Церква в Польщі на початку 1920-х рр. крізь призму судового процесу над Павлом Латишенком (архімандритом Смарагдом)*, Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів, т. 8, ч. 2. К.: Хмельницький 2002, с. 151–177.

⁶ Про цей епізод відомо з статті публіциста Дмитра Філософова “Русская политика Ватикана” (“За свободу!”) (Варшава), 1923, № 264).

⁷ Див. наприклад, рецензію А. Купріна на романи М. Брешко-Брешковського поч. 1910-х рр.: А.И. Куприн, *Певец арены* [в:] А. Куприн, *Собр. соч.: в 9 т.*, Москва 1980, т. 9, с. 87–95.

коло шанувальників у всіх верствах суспільства, а надто – серед не надто схильних до читання “низів общества”.

По-друге, Брешко-Брешковський вирізнявся феноменальною працьовитістю⁸. Більшість його чисельних романів та повістей публікувалась частинами, в періодичних виданнях. І досить великі уривки письменник надиктовував, без чернеток та коректур, підлаштовуючись під час виходу номеру. Фактично, так відбулося й з романом “Ряса и кровь” – спочатку його окремими розділами друкували в тижневику “Воскресное чтение”⁹, а тільки потім зверстали окреме книжкове видання.

По-третє, хоча белетрист досить слабко орієнтувався у церковній тематиці (ознаки цього можна побачити в тексті роману – і це при тому, що він мав проходити певну “церковну цензуру” перед друком), однак він був відомим “асом” щодо описання кримінальних та шпигунських історій¹⁰. А саме ці аспекти подій і хотіли б “виопуклити” в митрополії.

Ну і, насамкінець, вибір був обмежений тими представниками емігрантських кіл, які проживали у Польщі та були виразно налаштовані проти радянської влади¹¹. Обом цим критеріям Брешко-Брешковський відповідав якнайкраще – він різко негативно сприйняв більшовицький переворот¹², а в якості першого місця свого перебування на еміграції обрав Варшаву¹³.

⁸ А. Невахович, *Н.Н. Брешко-Брешковский*, Для Вас (Рига), 1934, № 27 (1 июля); *Н.Н. Брешко-Брешковский: Pro et Contra* [в:] Н.Н. Брешко-Брешковский, *Когда рушатся троны...*, сост. и вступ. ст. М.Д. Филина, Москва 2000, с. 4–13.

⁹ У номерах 1–52 за 1925 рік. “Воскресное чтение” (виходило з 1924 по 1939 рр.) позиціонувалося як “церковно-народный иллюстрированный журнал”, однак фактично це був офіційний друкований орган Варшавської митрополії.

¹⁰ Більшість його “шпигунських” романів були перекладені польською (наприклад: М. Breszko-Breszkowski, *Bomby Hotelu Rzymskiego*, Warszawa 1926, 304 s.). Загалом, у 1920–1930-ті рр. було перекладено 37 творів письменника, які мали достатньо серйозний успіх у польських читачів (F. Sielicki, *Co czytali Polacy w okresie międzywojennym z rosyjskiej literatury emigracyjnej*, Przegląd Rusycystyczny 17 (1994) z. 1/2, s. 76–77).

¹¹ Після II-ї Світової війни твори М. Брешко-Брешковського були заборонені для перевидання та вилучені не лише з радянських, але й з польських бібліотек (*Z. Żmigrodzki, Cenzura PRL: wykaz książek podlegających niezwłocznemu wycofaniu 1 X 1951 r.*, Wrocław 2002, s. 7). Формальним приводом для заборони був факт співпраці письменника з Міністерством пропаганди III-го Рейху (у 1942–43 рр.).

¹² Про політичні погляди Брешко-Брешковського див.: А. Грачева, *Будущее России в зеркале фэнтези русской эмигрантской литературы (роман Н.Н. Брешко-Брешковского “Когда рушатся троны...”)*, Будущее как сюжет. Антология, сост. А. Сорочан, С. Васильева, вып. 3, Тверь 2014, с. 107–115.

¹³ “Варшавський” період життя та творчості Брешко-Брешковського тривав з 1921 по 1927 рік. Літератор був вимушений виїхати з країни після публікації роману “Кровавый май: В огне страстей”, в якому були виразні критичні аллюзії до державного перевороту 12–15 травня 1926 року (F. Sielicki, *Pisarze rosyjscy początku XX wieku w Polsce międzywojennej*, Wrocław 1996, s. 149).

Додатковим “бонусом” від залучення до співпраці саме цього автора було також те, що географічне поширення подібного твору не обмежилось би Польщею. Брешко-Брешковського продовжували читати росіяни і російськомовні в інших європейських країнах. А отже, принаймні – якоюсь мірою, опис “справи архімандрита Смарагда” у його викладі міг бути інтерпретований як певний “сигнал” і серед церковної еміграції. Можна припускати, що навіть вибір місця дії роману (умовна балканська країна, за якою легко упізнається Сербія) не є випадковістю¹⁴. Саме в Королівстві Сербів, Хорватів і Словенців (у м. Сремські Карловці) з 1921 року був осідок Синоду Російської православної церкви за кордоном, нормалізація стосунків з яким – було одним з бажань митрополита Діонісія.

На жаль, щодо багатьох аспектів “угоди” між митрополією та М. Брешко-Брешковським можна висловлювати лише гіпотетичні припущення, перевірка яких потребує ретельного опрацювання великого масиву “технічної” документації, що відклалась внаслідок діяльності Синодальної друкарні. Втім, найвірогідніше, що авторський гонорар та основні витрати на друк покривались з дотацій Міністерства віровизнань та народної освіти. А головним неформальним “цензором” твору виступав особисто митрополит Діонісій, завданням якого було недопущення у тексті моментів, які могли б бути невігідними для церкви і для держави.

З огляду на все це, цей роман є цікавим історичним джерелом, в якому відображено основні месиджі, що їх прагнуло донести до широкої аудиторії керівництво митрополії у зв’язку з екстраординарною і, фактично, безпрецедентною подією церковного життя – вбивства першоієрарха підпорядкованим йому кліриком.

Найважливішими з них можна вважати такі:

1. Хворобливі риси характеру, а не політичні переконання підштовхнули архімандрита Смарагда до його вчинку. В романі викладена історія честолюбця, який лише випадково обрав церковну кар’єру. Це підкреслюється вже в описі дитячих та юнацьких років Воїна Тадича (під цим іменем введений у творі Павло Латишенков). Один з героїв роману – старий священик Сава – попереджує родину хлопця щодо невідповідності його характеру і чеснот можливій діяльності на “духовній ниві”: *“Духовний путь, путь священства не для него. Нет в нем надлежащего смирения. Гордыня и суетность. И эти самые гордыня и суетность сидят в нем глубоко”* (с. 23).

¹⁴ Брешко-Брешковський публікувався у російських емігрантських видавництвах у цій країні. Наприклад, у 1923-му році, у Новому Саді (Королівство СХС), у видавництві “Святослав”, вийшов його роман “Под звездой дьявола”.

2. **Смарагд не був ревним ченцем чи навіть глибоко релігійною людиною.** У романі підкреслюється, що чернечий постриг (у романі – під іменем Мардарій) герой сприймав лише як інструмент для “проникнення” до вищих прошарків суспільства. *“Он будет играть в смиренного святошу, религиозного, кроткого, всепрощающего. Да, святошу и как на святого должно смотреть на него все это общество, богатое и праздное, до чертиков надоевшее друг другу. Необходимо надеть маску. Необходимо притворяться, лгать. И он наденет ее, эту маску и будет лицемерить, притворяться и лгать...”* (с. 48). Автор детально зупиняється на цілеспрямованому таємному порушенні Смарагдом-Мардарієм усіх чернечих обітниць та й загалом, релігійних приписів й обмежень (с. 50–60).

3. **Вбивство митрополита не було першим вбивством для ченця Мардарія.** Декілька глав роману присвячені участі Мардарія у “турецкой войне”, в якій він *“почуял выгоду ... в том смысле, чтобы заставить говорить о себе”* (с. 64). Бажаючи прославитись чернець бере в руки зброю та підступно (під час перемир’я) вбиває турецького солдата, спровокувавши цим сутичку та загибель багатьох осіб (с. 86). Цей епізод цікавий тим, що “прототип” головного героя також брав опосередковану участь у війні. Під час Першої Світової архімандрит Смарагд був одним із ключових співробітників Православної місії архієпископа Євлогія (Георгієвського), яка займалась організацією навернень на православ’я на окупованих у 1914–1915 рр. територіях Галичини¹⁵. Невідомо, втім, наскільки вималювана Брешко-Брешковським історія про особливу “любов” Смарагда до вогнепальної зброї (й навіть її можливе застосування на передовій) відповідає дійсності (на суді Латишенков наполегливо стверджував, що вперше взяв у руки револьвер за декілька тижнів до вбивства)¹⁶.

4. **Мотив вбивства – ненависть, викликана небажанням митрополита Варнави висвячувати Смарагда-Мардарія в єпископи.** *“Высшие духовные власти, зная Мардария лучше, нежели его светские друзья, относились к нему отрицательно и, не взирая на заступников и заступниц из сильных мира сего, не давали ему движения. Это было самым больным, самым уязвимым местом Мардария, ненасытного честолюбца, жадно мечтавшего увенчать свою жидковолосую голову епископской митрой. А, между тем, она, эта епископская митра не давалась ему, как заколдованная”* (с. 102). Цей момент захист Латишенкова намагався

¹⁵ В. Борщевич, *Op. cit.*, с. 248; W. Osadczy, *Święta Ruś. Rozwój i oddziaływanie idei prawosławia w Galicji*, Lublin 2007, s. 652.

¹⁶ S. Milewski, *Ciemne sprawy międzywojnia*, Detektyw 8 (2001) 34–35.

ретельно обходити, оскільки він вказував на наявність особистих, а не “ідейних” причин для вбивства. Єдиною реальною перепоною для архієрейської хіротонії Смарагда дійсно була заборона у священнослужінні, накладена на нього митрополитом Георгієм. Рішення ж про буття ним єпископом Слуцьким, вікарієм Мінської єпархії, було прийняте Патріархом за півтора роки до здійснення Латишенковим злочину¹⁷.

5. Організація вбивства – справа рук радянських спецслужб.

Ця частина роману є найбільш інтригуючою – з огляду на те, що в ній описується широкий сценарій дестабілізації ситуації в Польщі¹⁸, який мало запустити вбивство митрополита Варнави (під цим іменем виведений у романі Георгій (Ярошевський)). Слідчим та прокурорам не вдалося довести наявність у Латишенкова зв'язків з радянською агентурою¹⁹, але декілька деталей свідчать, як мінімум, про те, що такі контакти мали/могли мати декілька осіб з його оточення²⁰. Брешко-Брешковський

¹⁷ Архімандрита Смарагда було номіновано на єпископа Дубненського, вікарія Волинської єпархії ще у лютому 1921 року. Але номінацію Священного Синоду/Собору єпископів всієї України неможливо було реалізувати – з тією причини, що більша частина Волині увійшла, після Ризького договору 1921 року, до складу Польщі. У вересні 1921 року Патріарх Тихон, на прохання архієпископа Георгія, скасував це рішення і призначив Латишенкова на кафедру єпископа Слуцького, вікарія Мінської єпархії. Однак після цього з'ясувалось, що хіротонія має відбутись у Польщі, а жодних гарантій, що Смарагд виїде до місця свого служіння (знаходилося на території СРСР) – немає, оскільки архімандрит отримав польське громадянство. Щоб запобігти появі нового невідконтрольного єпископа, владики Георгій, скориставшись формальною зачіпкою, заборонив того у священнослужінні. На момент вбивства заборона не була скасована. Див. про це: S. Żeleźniakowicz, ks., *Z dziejów prawosławia w II Rzeczypospolitej Polskiej. Niektóre problemy na tle polityki wuznaniowej państwa 1918–1939*, Wiadomości Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego 1–2 (1986) 49; А. Стародуб, *До питання про роль митрополита Варшавського Георгія (Ярошевського) (1872–1923) в усуненні з єпископських кафедр противників самостійності Православної митрополії в Польщі*, Наукові записки. Збірник праць молодих учених та аспірантів, т. 26, К. 2013, с. 363–378.

¹⁸ Про діяльність комуністичної агентури в Польщі у цей період див.: А. Krzak, *Terrorystyczna i wywrotowa działalność organizacji komunistycznych w Polsce w latach 1921–1939*, Przegląd Bezpieczeństwa Wewnętrznego 2 (2010) 60–77. Плани дестабілізації і організації збройного повстання в описуваний період дійсно існували, хоча описані в романі конкретні деталі, звісно, є художнім домислом.

¹⁹ Сучасні російські автори наполегливо підкреслюють, що ця версія нібито стовідсотково спростована під час судового процесу (див. напр.: С. Нехамкин, *Крест и пистолет. Прото так єпископ в митрополита не стреляет*, Аргументы Недели 5 (446) (12 февраля 2015)). Насправді ж, на процесі цієї теми торкались лише побіжно, зосередившись на внутрішньоцерковних витоках та джерелах конфлікту між Ярошевським та Латишенковим.

²⁰ Зокрема в спогадах єпископа Тихона (Шарапова) (у згаданий період – архімандрит, виконував функції “кур'єра” між групою противників автокефалії Православної церкви в Польщі та Патріархом Тихоном (Беллавіним)) міститься загадкова ремарка про те, що його поїздки до Москви у 1922–1924 рр. відбувались, як мінімум – за “мовчазного сприяння”

вкладає в уста резидента радянської розвідки “товарища Бендерського-Красноперова”²¹ таке пояснення своїх дій, спрямованих на організацію теракту проти митрополита: “Вы понимаете, товарищи, если бы Варнаву убил один из наших агентов, было бы не хорошо. Убийца – обыкновенный светский человек не партиец, это было-бы хорошо, вернее – так себе. Но монах, поднявший руку на своего митрополита, человек в рясе, проливший кровь самого высокого священнослужителя государства – это будет полно громадных выгод и возможностей для нас. Это внесет смятение в умы и души. Варнава вместе с жизнью утратит и свой ореол. Почем знать, может быть, к счастью, это действие явится сигналом к потрясающим событиям, могущим вызвать переворот. А если это будет именно так, мы раздуем эту ничтожную фитиольку Мардария в идейную пророческую фигуру и в наших руках он, популярный и без того, будет послушной марионеткой” (с. 124).

6. “Героїзація Смарагда-Мардарія” – продукт кампанії в пресі, фінансованої та координованої “пробільшовицькими” силами в Польщі. “На столбцах левых газет Мардарий вырос в героическую фигуру, в мученика за идею. Сочувствие было на его стороне. В пользу его собирались пожертвования. И параллельно с этим митрополит Варнава, убитый двумя выстрелами в сердце и в шею, изображался каким-то мрачным инквизитором, гасителем свободы, каким-то средневековым изувером. Здесь социалистами создан был единый фронт с большевиками, в глазах коих Мардарий тоже был светлым героем, а Варнава – чудовищем реакции, палачом свободы и “тираном” (с. 146). Окремої уваги заслуговують різкі випадки проти адвоката Смарагда-Мардарія “сделавшего себе имя и капиталец защитой коммунистов” (с. 152). Хоча на реальному процесі Латишенкова захищала група юристів, але у романі введений тільки один з них, прототипом якого став Тадеуш Врублевський

радянського Міністерства закордонних справ (Тихон (Шарапов), єпископ, *Отрывок из воспоминаний о поездке в СССР в 1922 году*, Журнал Московской Патриархии 4 (1998) 82–86). Антирелігійна комісія при ЦК ВКП (б) неодноразово розглядала питання щодо надання підтримки тим діям Патріарха РПЦ, які посилювали б чвари серед православних у П-й Речі Посполитій (Митрофан (Шкурин), игумен, *Русская Православная Церковь и советская внешняя политика в 1922–1929 гг. (комментарий в свете веры)* (По материалам Антирелигиозной комиссии), Вестник церковной истории 1 (2006) 170–172).

²¹ У романі це збірний образ, однак одним з прототипів “Бендерського” міг бути реальний радянський резидент Мечислав Логановський (1895–1938), який діяв у 1921–1923 рр. у Варшаві під дипломатичним прикриттям. Див. про нього: А. Алексеев, А.И. Колпакиди, В.Я. Кочик, *Энциклопедия военной разведки. 1918–1945 гг.* Москва 2012, с. 481; В.С. Антонов, *Расстрелянная разведка*, Москва 2012, с. 308–309.

(1858–1925). Він дійсно брав участь у багатьох гучних “політичних” справах. Зокрема, в 1905–06 рр., Врублевський був захисником лейтенанта Петра Шмідта (очільника Севастопольського повстання 1905 року)²².

7. Прихильники ченця-вбивці у церковному середовищі – неосвічені, екзальтовані та наївні люди. Міркування на цю тему сукупно займають декілька сторінок роману. *“Немудреные, темные души их, легко поддающаяся обману, искренне верили в «святость» Мардария. Святость, не взирая даже на руки, обгаренные кровью. Это были главным образом пришельцы из деревень, в подавляющем количестве – женщины. Монах-лицемер, монах-шарлатан с успехом игравший в трескучую, дешевую популярность и такую же дешевую благотворительность, загнилотизировал эту бедную, детски наивную деревенщину”* (с. 163). Фактично, підкреслюється, що саме такі люди і є “цільовою аудиторію” цього художнього твору, саме вони мають зрозуміти, що колишній архімандрит Смарагд – зовсім не та фігура, якою можна захоплюватись та підтримувати.

Питання чи (і якщо так – то якою мірою) всі ці тези вдалось популяризувати через публікацію у церковному видавництві фактично – “бульварного” – роману залишається відкритим. З одного боку, можна навести приклади негативної читацької реакції на цей твір (на одному з бібліотечних примірників збереглися такі ремарки: *“Вот дрянь!”* і *“Совершенно с этим согласен, такую дрянь не приходилось мне читать...”*). З іншого – починаючи з 1925 року кількість виступів та публікацій, в яких би висловлювалась підтримка “ченцю-терористу” різко зменшилась, а спроба зробити з нього “символ спротиву незаконній автокефалії” – провалилась. Втім, досягнути цього вдалось не лише пропагандистськими, але й адміністративними та репресивними діями (відлученням від церкви та/чи висилкою з країни низки осіб з умовної “групи підтримки” Латишенкова).

²² Див. про нього: *Беларуская думка XX стагодзя (філасофія, рэлігія, культура)*. Анталагія, укладання Ю. Грабінскі, Варшава 1998, с. 206–219; Виступ адвоката Врублевського на процесі П. Латишенкова опублікований: Т. Wróblewski, *Mowa w obronie Pawła Łatyszenki (archimandryty Smaragda) wypowiedziana w sądzie okręgowym w Warszawie 27-go wrzesznia r. 1924*, Wilno 1924, 19 s.

Альона Сенюк

БОЛГАРСЬКІ ОСВІТНІ ЗАКЛАДИ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ (20–30 рр. ХХ ст.)

Освіта завжди виконувала важливу роль у житті людей, визначала рівень їх духовного розвитку. Історія школи будь-якої етнічної групи має викликати інтерес у дослідників у зв'язку з глибоким впливом, який вона справляє на розвиток народу. Болгари є одним з етносів, що проявили етнічну стійкість, зберегли риси національної самобутності. Однією з найважливіших ознак етнічної ідентичності є мова. Адаже мова є ретранслятором культури поколінь. У ній зберігаються всі накопичені етносом знання і життєвий досвід. А розвитку національної мови, збереженню культури, традицій сприяють насамперед навчальні заклади.

Серед авторів, які фрагментарно висвітлювали проблеми становлення і розвитку національної освіти болгар у 1920–30-х рр., можна назвати М. Дихана¹, М. Хаджийського². Заслуговеє на особливу увагу монографія В. Калоянова³, підготовлена на широкій документальній базі. Автор аналізує культурно-освітнє життя болгар Таврії. Проте комплексного дослідження історії болгарської освіти на Півдні України немає.

Тому у пропонованій статті ми поставили за мету дослідити особливості становлення, організації та функціонування болгарських закладів освіти на Півдні України у період коренізації. Джерельною основою дослідження є матеріали ЦДАВО України, ЦДАГО України, ДАЗО та ДАОО.

Важливим етапом у культурно-освітньому житті національних меншин стало проголошення у 1923 р. політики коренізації, яка передбачала повернення до коренів та сприяла відродженню культур національних меншин і насамперед розвитку болгарської національної освіти.

Законодавчо це оформилося у постанову Народного комісаріату, де проголошувалося, що всі національності мають право організовувати

¹ М.Д. Дихан, *Българските национални райони в Украйна през 20–30-те години. Кратък исторически очерк*, О. (“Маяк”) 2004, 144 с.; М.Д. Дихан, *Болгари-політемігранти у соціалістичному будівництві на Україні в 1924–1929 рр.*, К. (Київський університет) 1973, 159 с.

² М. Хаджийски, *Българи в Таврия*, Велико Търново (Університет “Св. Кирил и Методий”) 1992, 63 с.

³ В. Калоянов, *Българската просвета през 20-те и 30-те година на ХХ век*, София 2005, с. 156.

навчання рідною мовою, а школи національних меншин є державними. Управління навчальними закладами нацменшин здійснював Народний комісаріат Просвіти, Обласні та Губернські відділи Народної освіти⁴. У 1921 р. було створено Раду національних меншин, у 1922 р. – Центральну комісію національних меншин, яка допомагала у вирішенні всіх практичних питань економічного та культурного життя⁵. А вже у 1924 р. організовано Центральне болгарське бюро освіти у м. Харкові. Це означало, що культурно-освітня справа в Україні на початку 1920-х років набуло планового цілеспрямованого характеру.

У 1920 р. склалася нова українська система освіти, за якою створювалася мережа семирічних трудових шкіл, які поділялися на два центри – перший (I–IV класи) з 8 до 12 років і другий (V–VII класи) з 12 до 15 років. На базі семирічки будувалися професійні школи, які давали учням середню освіту та певну спеціальність. Після закінчення професійної школи вони продовжували освіту у вищій школі – технікумах (3–4 роки навчання) й інститутах (4–5 років навчання). Університети ліквідовувалися. Національні меншини навчалися в системі української освіти, і різниця була лише в мові навчання.

Первинною освітянською ланкою є дошкільна освіта. Вона забезпечує загальний розвиток дитини, який слугує фундаментом для набуття навичок та знань з різних видів діяльності, а також закладає базу для подальшого успішного навчання на наступних етапах системи освіти. Та в болгарських селах у 1920–30 рр. дитячі садки були відсутні, тому діти дошкільного віку виховувалися вдома, у національних традиціях, рідною мовою і не підпадали під вплив нової політики⁶.

Наступною ланкою системи освіти є середня освіта. Саме на цьому етапі життя у підлітків формуються важливі соціально-значущі компетенції, необхідні для подальшого дорослого життя, формується майбутній громадянин.

Робота шкіл з болгарською мовою викладання почалася у 1923 р., а створення болгарських районів та сільрад прискорювало цей процес. У 1925/1926 н. р. в Україні діяло 33 болгарські школи, де навчалася 3524 учні. Наступного року було відкрито ще 34 школи, тобто за рік мережа болгарських шкіл збільшилася вдвічі і складала 77 навчальні заклади, з яких 5 семирічок⁷. Поступово кількість шкіл другого концентру збільшувалася.

⁴ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 3, спр. 995, арк. 74.

⁵ М. Д. Дихан, *Болгари-політемігранти у соціалістичному будівництві...*

⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2496, арк. 82.

⁷ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 826, арк. 4.

Якщо на 1925 р. їх було всього 2, то в 1935 р. – 17, до того ж функціонувало і 2 десятирічки⁸.

У Мелітопольській окрузі станом на квітень 1926 р. працювало 35 болгарських шкіл, зокрема у Коларівському районі – 17, Цареводарівському – 12, Покровському – 2, Якимівському – 4. Наступного року в Коларівському районі діяло вже 26 шкіл, де навчалось 2580 дітей району, у Цареводарівському районі – 16 шкіл. У 1928 р. мережа болгарських установ у Мелітопольській окрузі збільшилася до 43 шкіл, з яких 4 семирічних. Ними було охоплено 92 % болгарських дітей Північного Приазов'я⁹.

Зростання шкільної мережі констатував і IV з'їзд Рад Коларівського району, який відбувся у березні 1929 р. Так, у цьому році в Коларівці було побудовано приміщення для семирічки, а всього шкільним навчанням вдалося охопити 93 % дітей району. 2 вересня 1929 р. ЦКНМ прийняла постанову домогтися 100 % охоплення дітей шкільного віку у 1929/1930 навчальному році, а також збільшити стипендії для дітей бідняків¹⁰.

У Благоевському болгарському районі в цей час було 14 шкіл, серед яких вісім болгарських. У них працювало 43 вчителі, та навчалось 1462 учні. Ще дві семирічки було відкрито у 1927 р.¹¹

У Вільшанському районі Першотравневої округи викладання болгарською мовою розпочалося лише восени 1926 року. Станом на 1930 р. там працювало десять початкових шкіл, 2 – у Вільшанці, а в Добрій, Малій Мазниці, Станковатій, Лозоватці тощо – по одній¹².

Болгарські школи діяли в Миколаївській області – дві початкові та одна семирічка (с. Тернівка, с. Погорілівка) та Маріупольському окрузі (с. Софіївка)¹³.

Отже, бачимо стійку динаміку зростання кількості болгарських шкіл у 1920-х рр. Однак, джерела свідчать, що в цій справі мали місце і багато недоліків. Відомо, що більшість шкіл розташовувались не в нових будовах, а в старих приміщеннях колишніх земських шкіл або в маленьких непридатних для школи селянських хатах. Недостатні субсидії на освіту не давали можливості відбудувати потрібну кількість шкіл у короткий термін. У непридатних для навчання приміщеннях могли навчатися в середньому до 100 учнів. Тому, майже у всіх школах навчання

⁸ ДАЗО, ф. 3666, оп. 1, спр. 309, арк. 2–18.

⁹ *Ibid.*, ф. 241, оп. 1, спр. 168, арк. 157.

¹⁰ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 481, арк. 105.

¹¹ ДАОО, ф. 969, оп. 3, спр. 715, арк. 202, 309.

¹² ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 541, арк. 34.

¹³ *Ibid.*, ф. 166, оп. 7, спр. 701, арк. 1.

проходило у дві зміни¹⁴. Були випадки, коли вчителі не отримували зарплату, матеріально-технічна база школи не відповідала вимогам. Але ці проблеми з часом вирішувалися.

У зв'язку з бурхливим розвитком шкільної мережі національних меншостей України, у тому числі й серед болгар, відчувалася гостра нестача підручників та невідповідність існуючих підручників програмі та дидактичним матеріалам, відсутність краєзнавчого матеріалу місцевого характеру¹⁵. Підручники надсилали з Болгарії, але вони проходили жорстку цензуру, тому часто надходили до шкіл із запізненням. Проблема забезпечення підручниками та книгами була вирішена після створення 1931 року при Раді Народних Комісарів Українського державного видавництва національних меншин. З 1932 р. при ньому почав працювати болгарський відділ, який видавав суспільно-політичну, економічну, навчальну літературу болгарською мовою, а також художні твори класиків болгарської літератури і сучасних болгарських письменників України. Ці видання виконували важливу функцію – забезпечували потреби болгарського населення, школярів та студентства в рідному друкованому слові. Вони були щитом, який захищав болгар від мовної та культурної асиміляції та надихали молодь служити справі болгарської освіти, ставати викладачами, письменниками, істориками.

Школи працювали за програмою (“Порадник”), зміст якої обговорювався і утверджувався на окружній педагогічній конференції у Преславському педтехнікумі¹⁶. Вчителі одержували посібник “Методлист” по організації навчання¹⁷.

Навчальний рік ділився на триместри. Навчання починалося з середини вересня і закінчувалися в кінці травня. Кожний триместр робили тематичну виставку та проводили батьківські збори. Учні розподіляли на групи за віком та рівнем знань. 4-хрічна школа включала 3 групи, а 7-мирічна – 6 груп. За кожною групою закріплювався груповод. У середньому на одного вчителя-груповода припадало по 40 учнів. Для того, щоб діти були постійно зайняті, у школах діяли гуртки. Наприклад, у Цареводарівській школі діяли спочатку драматичний, а потім гурток Юних натуралістів, де учні займалися до 8 години вечора¹⁸.

¹⁴ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, арк. 4–5.

¹⁵ДАЗО, ф. 3666, оп. 1, спр. 265, арк. 36, 186; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 8, спр. 559, арк. 3.

¹⁶*Ibid.*, арк. 2.

¹⁷*Ibid.*, спр. 557, арк. 3.

¹⁸ДАЗО, ф. 3666, оп. 1, спр. 265, арк. 22.

У болгарських школах викладали такі предмети: природознавство, географію, ботаніку, зоологію, спів, болгарську, німецьку, російську, українську мови, математику, фізику, хімію, географію, історію культури, давню історію та історію України¹⁹. У 1929/1930 н. р. болгарські школи навчалися за такими підручниками: “Радянське село” – буквар-читанка, “Лучи” – читанка, “Дитячий рахунок”, “Арифметика”, “Природознавство”, “Фермознавство” (геометрія), “Робоча книжка з географії”, “Життя та числа” – задачник, “Практична геометрія”, “Болгарська граматика”²⁰.

У Миколаївській області навчання грамоті у болгарських школах проводилося по “американізованому” методу. Буквар “Радянське село” хоча і пристосували до методу, проте він не зовсім відповідав вимогам²¹.

Одними із головних складових освіти були дисципліна та атеїзм. Відвідування учнями школи жорстоко контролювалося. В разі пропусків занять, з батьків стягувався грошовий штраф, причому достатньо великий. Пильно стежили і за атеїстичним вихованням. Але діти, виховані в національних болгарських традиціях, і у школі читали молитви, носили хрестики. Часто не відвідували школу під час релігійних свят. Тому владою було поставлено завдання проводити так зване антирелігійне виховання. Поступово у школах проводили “нещадну боротьбу з релігійними обрядами та забобонами”, “була розкрита ворожа роль релігії”. Атеїстична робота включала в себе низку дій з організації антирелігійних вечорів, проводилися атеїстичні лекції, організовувалися антирелігійні гуртки, відділи атеїстичної літератури в читальних залах тощо²².

Основним пропагандистським інструментом радянської влади стали засоби масової інформації та піонерські організації. Для молоді випускали два журнали – “Бьди готов!” і “Млад ударник”. Вони виходили болгарською мовою, що свідчило про велике значення, яке комуністична партія надавала роботі серед юнацтва. З роботою піонерських організацій у влади виникли певні труднощі. Джерела свідчать, що болгарські діти не активно вступали у дитячі організації. Наприклад, у Першотравневій окрузі крім с. Ольшанка, в інших селах району піонерських організацій станом на 1928 р. не було. У Миколаївській області по школах налічувалось майже 200 піонерів, але невідомо скільки з них болгар. Заняття у гуртках проходили рідною мовою. За 1928/1929 н. р. провели 33 бесіди, 4 ранки, 2 вистави революційного та антирелігійного характеру, видано 6 стінгазет²³.

¹⁹ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 7752, арк. 24.

²⁰ *Ibid.*, оп. 8, спр. 561, арк. 70.

²¹ *Ibid.*, оп. 8, спр. 557, арк. 1.

²² В. Калоянов, *Българската просвета през 20-те и 30-те година на XX век.*

²³ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 8, спр. 557, арк 1–3.

У 1926 р. Наркоматом освіти розробив і прийняття навчального плану для початкових шкіл. З'являлася можливість уніфікувати навчання в освітніх закладах національних меншин і подолати розбіжності, що заважали побудові єдиної, узгодженої на всіх ділянках освітньої системи. У квітні 1930 р. на всесоюзній партійній нараді пролунала пропозиція про уніфікацію системи народної освіти СРСР²⁴. Постанова ЦК ВКП (б) “Про початкову і середню школу” від 5 вересня 1932 р., а потім постанова ЦК ВКП (б) “Про навчальні програми та режим у початковій та середній школі” від 25 серпня 1932 р.²⁵ пришвидшили роботу над складанням нових навчальних планів і програм. Наркомат освіти УРСР визначав перелік навчальних предметів, але рішення про кількість відведених на кожен з них годин знову ж таки приймалися на місцях. Через це національні школи давали своїм учням різні за обсягом та якістю знання, що потім негативно відбивалося на тих із них, хто продовжував навчання у навчальних закладах наступного рівня.

У зв'язку з тим, що в школах масово почали викладати рідною мовою, виникли труднощі з учителями, які добре володіли болгарською мовою. Зважаючи на це, органи просвіти прийняли рішення про відновлення підготовки спеціалістів для болгарських національних шкіл. Першим кроком у цьому напрямі підготовки вчителів стало відкриття у 1921 р. болгарських трирічних педагогічних курсів у с. Преслав (Ногайський район Бердянської округи Катеринославської губернії), які 1925 р. були перетворені на технікум. У технікумі навчалася щорічно близько 150 студентів, розподілених по 4-х групах.

Розглянемо організацію навчального процесу в Преславському педтехнікумі детальніше. Педтехнікуми (як і трирічні педкурси) отримали статус вищих навчальних закладів у галузі професійної педагогічної освіти, які готували вчительські кадри з вищою освітою. Навчальний план педтехнікумів був розроблений та ухвалений у лютому 1925 р. Методкомом Головпрофосвіти УСРР, що свідчить про запровадження централізованого підходу до підготовки національних педкадрів в Україні, контролю за змістом цієї підготовки з боку вищих державних органів управління освітою²⁶.

²⁴ М. Скрипник, *Основні засади єдиної системи народної освіти СРСР*, Х. 1930, 31 с.

²⁵ *Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа. Сборник документов. 1917–1973 гг.*, Москва (“Педагогика”) 1974, 560 с.

²⁶ *Пояснювальна записка до навчального плану Педагогічного Технікуму (31 березня 1925 р.)*, Бюлетень Національного Комітету Освіти 10 (1925) 29–33.

Навчальна програма педтехнікуму була досить різноманітною і насиченою. На першому курсі студенти вивчали політекономію, економічну географію, історію класової боротьби, педологію, образотворче мистецтво, російську мову, хімію, математику, українську мову, болгарську мову, ботаніку, зоологію тощо, на другому – ті ж дисципліни. А на третьому курсі студенти вивчали такі дисципліни: історія ВКП (б), історія техніки, політекономія, діалектичний матеріалізм, ленінізм, національне питання, поточна політика, математика, фізика, хімія, українська та російська мови, іноземна мова, література, природознавство, діалектика природи, біології та генетики, фізкультура, військова підготовка, мистецтво, та найбільше (120) годин приділялося марксистсько-ленінській педагогіці. На старших курсах основна увага зосереджувалася на вивченні педагогіки, педології, а також на ознайомленні з методикою викладання рідної мови і проведення краєзнавчої роботи. Крім названих предметів, звичайних у програмах навчальних закладів подібного профілю, у педтехнікумі викладалися і такі дисципліни, як геологія і метеорологія. Навчальний процес у технікумі на поч. 1930-х рр. поділювався на профілі: шкільний, дошкільний та позашкільний. У навчальний план були закладені три основні цикли дисциплін: промисловий, соціально-економічний, психолого-педагогічний. Навчально-виховний процес у Преславському педтехнікумі не обмежувався лише аудиторними заняттями. Тут діяла добре налагоджена система позаурочної роботи. При технікумі працювали соціально-економічний, педолого-педагогічний і науковий гуртки, кваліфікаційна і методична комісії. Вагомим елементом підготовки учителя в технікумі стали навчальні екскурсії²⁷.

При педтехнікумі діяли тритижневі курси підвищення кваліфікації вчителів болгарських шкіл, що проводилися на базі Преславського педтехнікуму чи семирічок болгарських районних центрів. У 1930-ті роки вчителів болгарських шкіл випускав болгарський сектор Одеського педінституту, що мав три факультети²⁸.

Оскільки абсолютна більшість болгарського населення проживала у сільській місцевості і займалась землеробством, виникла потреба у підготовці відповідних кваліфікованих спеціалістів. З сер. 1920-х рр. потребу болгарських національних районів у спеціалістах в області сільського господарства забезпечила Преславська агрономічна професійна школа, в 3-х академічних групах якої кожен рік навчалось 80 студентів. У 1931 р. вона

²⁷ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 5289, арк. 5.

²⁸ М.Д. Дихан, *Българските национални райони в Украйна...*

була реорганізована в сільськогосподарський технікум з 3-ма факультетами: виноградарства, садівництва та інтенсивних культур. У м. Одеса, де проживало 20000 болгар, було декілька просвітницьких осередків. 1932 р. було відкрито болгарський сектор при Одеському сільськогосподарському інституті. Медичний технікум, який готував фельдшерів для болгарських сіл; Агрошкола з підготовки болгар агрономів; а з 1932 р. діяла акторська школа, де готували артистів для Державного болгарського театру. В Одеському педагогічному інституті близько 10 років існувало болгарське відділення. Деканом довгий час був проф. Малчев. У м. Харків при Журналістському університеті також було болгарське відділення, звідки вийшли відомі болгарські журналісти О. Кетков, П. Милчев, В. Кіса, В. Папазов та ін.²⁹ Отже бачимо, що цілий ряд навчальних закладів готував спеціалістів з вищою освітою у спеціальних болгарських секціях.

Слід окрему увагу звернути на освітні заклади для дорослого населення. Приділялася увага і ліквідації неписьменності серед дорослого населення – з цією метою створювалися лікнепи, у 1926/27 н. р. їх налічувалося 46. У місцях компактного проживання болгарського населення ліквідація неписьменності проходила в цілому задовільно через вищий рівень грамотності та компактне розселення. У навчальну програму лікнепів входили: читання, письмо, арифметика, історія. Термін навчання складав 6–9 місяців. Станом на др. пол. 20-х рр. у болгарських селах неписьменних практично не було.

Культурно-освітня робота у середовищі болгар також здійснювалася за допомогою створеної мережі клубів, сільбудів, хат-читалень, бібліотек, червоних кутків, театрів. За інформацією Центральної комісії у справах національних меншостей, з 1925/1926 н. р. у республіці функціонувало 19 сільбудів, 26 хат-читалень, 30 бібліотек, 103 червоних кутки³⁰.

При створенні болгарських сільрад постала проблема їх комплектування освіченими національними кадрами. Це питання вдалося вирішити завдяки відкриттю у 1926 р. Дніпропетровської болгарської партійної школи (наступного року її перевели до Одеси). У перший рік там навчалася 48 курсантів, наступного – 105. Крім цього для болгар діяло 3 школи політграмоти³¹.

Таким чином в Україні була створена ціла система, яка охоплювала початкову, середню та вищу освіту. Вперше перед болгарським етносом було

²⁹ М. Хаджийський, *Българи в Таврия*, Велико Търново (Університет “Св. Кирил и Методий”) 1992, 63 с.

³⁰ М.Д. Дихан, *Българските национални райони в Украйна...*

³¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2495, арк. 71.

поставлено питання про створення, розвиток та функціонування національної болгарської освіти як для дітей, так і для дорослого населення. Освітня політика радянської влади, практика її реалізації, як і будь-який суспільний процес, мала як досягнення, так і прорахунки. Проте успіхи розбудови національної освіти протягом 20-х років були незаперечними. Поширення мережі освітніх закладів, де ведеться навчання болгарською мовою, зростання кількості учнів, підвищення загальноосвітнього рівня болгарського населення створили враження позитивних зрушень у сфері культурно-освітнього життя болгарської меншини. Однак слід зазначити і недоліки: якість освіти не завжди була на високому рівні через недостатнє фінансування, відсутність навчальної літератури, вимушену двомовність; поряд з болгаризацією впроваджувалася комуністична ідеологія; не вдалося створити наступність у системі освіти національною мовою.

Тому в умовах розбудови незалежної української держави, осмислення і вивчення уроків минулого, а саме – досвіду національно-культурного будівництва 20–30-х рр. ХХ ст., набуває **актуального значення** і дає можливість активніше включитися в роботу з реалізації відродження всіх етносів України сьогодні.

Олена Новікова

БОЛГАРСЬКИЙ ПЕРІОД В ЖИТТІ ТА ДІЯЛЬНОСТІ ДОСЛІДНИКА УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ ВЕНЕДИКТА МЯКОТІНА

У дні читань, присвячених пам'яті видатного українського вченого і громадського діяча Павла Степановича Соханя (1926–2012), пригадуються серед великої кількості важливих його праць і діянь підтримка видання досліджень у галузі української історії майже забутого і свого часу вилученого з наукового обігу російського історика Венедикта Олександровича Мякотіна (1867–1937), який за неприйняття влади більшовиків був висланий із Росії у 1922 р. Вперше в наш час, власне в Україні побачив світ 1-ий й підготовлений до випуску 2-ий томи його праць: републікація фундаментального дослідження з соціальної історії України XVII–XVIII ст.¹, а також перша публікація публіцистики історика на еміграції на шпальтах газет і видань різних європейських країн². Віднайдена нещодавно робота В. Мякотіна, що доповнює його відомі “Очерки социальной истории Украины в 17–18 ст.” (1926), – “Прикрепление крестьян Левобережной Украины в 17–18 ст.”³ була написана ним у 1932 році в країні, в якій він жив і плідно працював в останнє десятиріччя свого життя, – у Болгарії, яку так любив і якій присвятив безліч своїх розвідок Павло Степанович Сохань.

Невеличка, скромна із приятним слов'янським народом країна стала місцем, де історія виправила давню несправедливість долі до Мякотіна. Свого часу талановитий учень відомого знавця соціальної історії В. Семевського випускник петербурзького університету Венедикт Олександрович був залишений у його стінах для отримання професорського звання, але за виступи проти самодержавної російської влади був позбавлений такої можливості і викладав в інших навчальних закладах Санкт-Петербурга. З часом Мякотін став відомим вченим і громадським діячем,

¹ В.А. Мякотин, *Очерки социальной истории Украины в 17–18 вв.*, т. 1, вып. 1, Прага 1924, 288 с.; вып. 2, Берлин; Прага 1925, 266 с.; вып. 3, Прага 1926, 222 с.

² В.О. М'якотін, *Вибрані твори*, т. 1, К. 2012, 327 с.

³ В.А. Мякотин, *Прикрепление крестьянства Левобережной Украины в 17 и 18 веках*, Го-дишник на Софийский университет, р. 28, № 1 (София 1932) 1–172. В.А. Miakotin, *La fixation des paysans ukrainiens la glebe aux XVII et XVIII-e siecles*, Le Monde Slave 10 (1932) 31–58; 11 (1932) 182–207.

праці якого друкували не тільки в Росії, а й за кордоном. 1927-го року В. Мякотіна запросили на роботу у Софійський університет ім. св. Климента Охридського на посаду професора по кафедрі історії Східної Європи історико-філологічного факультету. Цьому передували серйозні перемовини університету і Академії з Міністерством народної освіти Болгарії і тривале документальне знайомство із професійним рівнем В. Мякотіна. Про університетську викладацьку кар'єру вчений мріяв давно.

Ознайомлення із деякими документами Мякотіна, які на сьогодні входять у заснований через 50 років у 1998 р. його фонд⁴ в архіві Софійського університету (особиста справа № 2000а від 1927 р.), що були люб'язно надіслані завідуючою архіву О. Мякотиній, дає цікаві відомості не тільки для його біографії, а також і для розуміння принципів і організації кадрової політики софійського університету того часу. До речі, в цьому закладі на різних факультетах працювало 37 російських спеціалістів, що мусили виїхати з Батьківщини під час революції і громадянської війни. Вражає, наскільки ґрунтовні характеристики вченого були, причому двічі, подані з ходатайством університету і Академії до Міністерства. Листи ці складала доцент кафедри історії Східної Європи і Візантії університету болгарин П. Мутафчієв⁵ і співвітчизник Мякотіна історик, професор Біцїллі⁶ з Одеси і містили в собі детальний аналіз праць Мякотіна (чи таке відбувається зараз там і в нас?...). З представлення професора Біцїллі ми вперше отримали не відому для нас до цього деталь біографії В. Мякотіна. У принципі в софійський університет приймали тих з іноземних фахівців, в яких вже було звання професора. Біцїллі написав, що В. Мякотіна у 1920-му році обрали на посаду професора кафедри російської історії в університеті м. Ярославля⁷. Проте його кандидатуру не затвердив комісар народної освіти. Тоді просували за походженням неосвічених селян і робітників у так звані “червоні професори”, яких готували на курсах. Невдовзі Мякотін взагалі був висланий з Росії.

З листа П. Мутафчієва, постала, можливо, також мало відома ситуація з викладанням історії на історико-філологічному факультеті софійського університету. Доцент підкреслював, наскільки хибним досить довгий час був тут підхід до вивчення європейської історії (особливо середніх віків), коли вважалося, що це насамперед історія романо-германських народів, і наскільки це було загрозливим: болгарська інтелігенція

⁴ Фонд В. Мякотіна в архіві Софійського університету, № 1, оп. 35, арх. од. 83 (98 док.).

⁵ Лист П. Мутафчієва від 17.06.1927 (ф. 1, оп.35).

⁶ Лист П. Біцїллі від 16.08.1927 (ф. 1, оп. 35).

⁷ Лист П. Біцїллі від 4.11.1927.

виростала на ґрунті взірців та ідеалів чужинців. Для вивчення історії Західної Європи існувало дві кафедри і три викладачі, а для історії Східної Європи лише одна і один викладач, і навіть думки не існувало про розширення останньої. Тим часом треба знати минуле народів, близьких болгарам за походженням, культурою і спільною історичною долею. І в цьому є постійна потреба. Крім історії Візантії потрібно вивчати історію середніх віків і нового часу Сербії, Румунії, Туреччини, Росії. А ще цікаво знати історію Польщі і Чехії. Нову історію в першу чергу слід вивчати російську і польську. Так писав у своєму ходатайстві-аналізі П. Мутафчієв⁸. Як бачимо, в переліку немає окремо історії України, хоча Біцлілі в представленні на Мякотіна, та і сам Мутафчієв, розглядали детально праці вченого з соціальної історії України, а також Польщі і Росії, бо запрошували фахівця зі слов'янської історії широкого профілю.

Ситуацію виправив сам запрошений новий професор, який запропонував окремі курси з історії як Росії та Польщі, так і України: “Історія гетьманства Малоросії у 17 і 18 ст.” та “Історія України 17–19 ст.”⁹. За час свого професорства Мякотін переважну кількість публікацій присвятив саме Україні. Серед них “Переяславский договор 1654 г.” (Прага 1929, 1930), “Прикрепление крестьянства Левобережной Украины в 17 и 18 веках” (Софія 1932). Ця ж праця була французькою видана того ж 1932 р. І аналогічна болгарською мовою: “Селячеството в Левобережнето на Украйна във втората половина на 17 в.” (Софія 1934); “Украинци и великоруси” (Софія 1935). У газетах Парижа і Праги була опублікована велика кількість статей як з українського минулого, так і сучасності – серед них про декабристів в Україні; полтавську “громаду” в 1860-х роках і петербурзьку владу і український рух; минуле Підкарпатської Русі, шляхетські маєтки в Гетьманщині тощо, а також: Українці у Бресті, Україна в епоху Центральної Ради і т. д.¹⁰ Дивує, як ця немолода людина слабого здоров'я (в тюрмах захворів на сухоти) встигала, крім підготовки і читання університетських курсів, писати таку кількість статей у газети різних країн. Вчений постійно слідкував за публікаціями істориків у Радянській Україні. З емігрантом Д. Дорошенком вони обмінювалися рецензіями на роботи з історії України і попри розбіжності в деяких поглядах шанували один одного. У 1933 р. була опублікована рецензія Мякотіна на роботу Д. Дорошенка “Иллюстрированная история Украины 1817–1923, т. 1” у часопису “Славянски глас” (Софія), а 1934-го –

⁸ Лист П. Мутафчієва від 5.11.1927.

⁹ Фонд В. Мякотіна в архіві Софійського університету, № 1.

¹⁰ В.О. Мякотін, *Вибрані твори*, т. 1, с. 317–319.

наступна, болгарською: Проф. Д. Дорошенко. *История на Украина* (“Славянски глас” (София)).

Венедикт Олександрович дуже уважно ставився до своїх слухачів-болгар. Крім основних курсів, він болгарською опублікував велику популярну статтю “Украина и великоруси”¹¹, в якій висвітлив питання розвитку обох народів, їхні взаємовідносини, проблеми існування українців у самодержавній російській імперії. Болгарські історики із вдячністю, серед них особливо П. Муфтачієв, писали про виданий у 1937-му році Мякотінім підручник “История на Русия от 9 до 16 век” спеціально для болгарських слухачів, де вперше для них матеріал російської історії подавався паралельно із болгарською історією. Болгарські вчені перекладали текст з російської на рідну мову¹².

Венедикт Олександрович перебував у дружніх стосунках із колегами, болгарськими істориками, особливо зі співвітчизником професором Біцїллі і родиною Шишманових. Дружиною болгарського історика Шишманова була донька М. Драгоманова Лїдія. Олена Венедиктівна Мякотїна розповідала, що пам’ятає добре, як з батьком малою ходила до них у гості, і як їх там приязно приймали. З листів Лїдії Михайлівни відомо, що після смерті чоловіка вона опинилася в важкій ситуації¹³. Венедикт Олександрович допомагав їй.

На жаль, щасливий і плідний період професорства у Софійському університеті В. Мякотїна трагічно обірвався смертю... Керівництво університету завжди йшло назустріч професору в наукових заняттях, і лекційне навантаження та семінари виконувалися за один семестр, щоб вчений міг їздити у наукові відрядження в архіви, виступати з лекціями в інших країнах. Під час роботи у Празі в архіві Венедикт Олександрович застудився, а дружина залишалася в Софії з малою донькою. Вона завжди лікувала чоловіка. На жаль, цього разу не встигла швидко подолати відстань... 5 жовтня 1937 року В. Мякотін помер у розквіті творчих сил і планів. Науковий світ багатьох країн відгукнувся словами жалю і скорботи. В софійському університеті зберігають пам’ять про видатного вченого, дослідника історії багатьох слов’янських народів.

¹¹ В.А. Мякотин, *Украинци и великоруси*, Просвета, 1 № 2 (София, s. a.) 161–171.

¹² Мария Велева, *Проф. Венедикт Александрович Мякотин*, Бялата еміграція в България, София 2001, с. 165.

¹³ Листи Л. Шишманової [в:] В.О. Мякотін, *Вибрані твори*, т. 1, К. 2012, с. 279, 280.

Володимир Ковальчук, Ярослав Антонюк
ВАСИЛЬ КУК У ПОВСЯКДЕННОМУ ЖИТТІ
(кін. 1940-х – поч. 1950-х рр.)

Вивчення минулого ґрунтується на історичних джерелах. Серед них важливе місце належить речовим, які зберігають інформацію у предметній формі та відображають творчу й виробничу діяльність людей. До одного з малодосліджених різновидів речових джерел належать особисті речі підпільників ОУН і членів УПА, призначені на повсякдень. Вони – не лише цінне джерело інформації про діяльність суб’єктів українського національно-визвольного руху, але й своєрідне “унаочнення” їхніх психотипів, характерів, темпераменту, зацікавлень, поведінкових стратегій тощо.

Вказана проблематика в українській історіографії визвольних змагань середини ХХ ст. щойно починає узасаднюватися. До теми цієї статті лише певною мірою дотичні публікації Дмитра Веденєєва¹, Олександра Пагірі², Марти Гавришко³, Івана Стичинського⁴ й низки інших істориків.

Поки що небагато артефактів повсякденного життя діячів українського визвольного руху середини ХХ ст. є описаними. Свіжий приклад – предмети, виявлені восени 2015-го у бідоні з письмовими документами та матеріалами ОУН неподалік села Кадіївці Кам’янець-Подільського району Хмельницької області. В одному з інформаційних повідомлень про подію згадані речі (кількадесят пар жіночих панчіх, кишенькові дзеркальця, півпляшки одеколону тощо) були лише перелічені, а от про призначення предметів, їхніх виробників інформації бракує⁵.

¹ Д. Веденєєв, *Одиссея Василия Кука*, X FILES Секретные материалы 20 века (16 марта 2011), [електронний ресурс], режим доступу: <http://www.xfilespress.com/odissey-a-vasilij-kuk.aspx>. Див. також інші його публікації.

² О. Пагіря, *Повсякденне життя вояків Української повстанської армії*, [електронний ресурс], режим доступу: <http://www.territoryterror.org.ua/uk/publications/details/?newsid=256>.

³ М. Гавришко, “Боячьсь розголошу про мою вагітність”, “Гомін” неодноразово пропонував мені зробити аборт”. *Коханку поета-повстанця Марка Боєслава завербували чекісти*, Газета по-українськи (17 березня 2015), [електронний ресурс], режим доступу: http://gazeta.ua/articles/history-journal/_boyachis-rozgolosu-pro-moyu-vagitnist-gomin-neodnorazovo-proponuvav-meni-zrobiti-abort/615658.

⁴ І. Стичинський, *Вивчення побуту та повсякдення вояків УПА у фронтowych умовах. джерелознавчий аспект*, [електронний ресурс], режим доступу: <http://www.cdv.org.ua/sites/default/files/attached/stichinskiy.doc>.

⁵ *У мережу виклали унікальний архів УПА з Хмельниччини*, Газета по-українськи (15 жовтня 2015), [електронний ресурс], режим доступу: http://gazeta.ua/articles/history/_umerezhu-viklali-unikalnij-arhiv-upa-z-hmelnichchini/653065.

Предмети, які радянські органи держбезпеки виявили під час затримання Василя Степановича Кука (більше відомий як “Василь Коваль”, “Юрко Леміш”, “Ле”, “Ведмідь”, очолював ОУН(б) на українських землях, а згодом називався головнокомандувачем УПА⁶) у травні 1954 року, також не досліджені. Їхній перелік, а також деякі світлини цих предметів збереглися в Галузовому державному архіві Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ), будучи складовими архівно-кримінальної справи на Кука.

Розшуком Василя Степановича (оперативний захід “Пастка”) керував перший відділ 4-го Управління КДБ УРСР на чолі з полковником Петром Свердловим⁷. Дощової ночі 23 травня 1954 року, завдяки допомозі провокаторів, його з дружиною Уляною Крюченко (“Оксана”) захопили агенти-бойовики МВС УРСР. Це сталося в іванцівському лісовому масиві колишнього Олеського району Львівщини (тепер – ліс на північ від с. Кругів Золочівського р-ну Львівської обл.)⁸. Того ж дня співробітники згаданого першого відділу, а саме заступник начальника майор Григорій Клименко, старший оперуповноважений лейтенант Валентин Агеєв й оперуповноважений лейтенант Кирилюк, склали протокол обшуку заарештованого. У ньому описали все, що лежало в темно-синьому речовому мішку з тканини та цератовій сумці (з клейонки) коричневого кольору⁹. Повний перелік, разом із “трофейними” документами та матеріалами включно, міститься на 9-и сторінках і нараховує 114 позицій¹⁰. Речі, незабаром після виявлення, було передано на склад господарського відділу центрального апарату КДБ УРСР у Києві.

Спробуємо згрупувати речі та папери за їхнім функціональним призначенням. Це дозволить зрозуміти, яким Василь Степанович був у повсякденному житті.

Отже, частина предметів “видавала” причетність власника до військової справи. Насамперед, це автомат американської системи № 1549530 зі 117-ма набоями, 6-ма магазинами, 2-ма підсумками для магазинів та радянський пістолет ТТ № ИС-1011 із 15-ма набоями й 2-ма обоймами. Їх “доповнював” офіцерський ремінь із португесю (див. пункти №№ 1–8 переліку)¹¹.

Василь Кук не лише завжди був готовий до бою, але й видавав накази та вів, як належить будь-якому повстанському командирі, епістолярний

⁶ О. Вовк, *Останній генерал УПА: до біографії Василя Кука*, 3 архівів ВУЧК–ГПУ 1 (20) (2003) 254–257.

⁷ Д. Веденєєв, *Двобій без компромісів. Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил спецоперацій. 1945–1980-ті роки: Монографія*, К. (К.І.С.) 2007, с. 274.

⁸ Д. Веденєєв, *Ор. cit.*, с. 37.

⁹ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 51895, т. 1, арк. 17.

¹⁰ *Ibid.*

¹¹ *Ibid.*, арк. 9.

діалог із колегами. Під пунктами №№ 51, 52 у переліку значаться накази №№ 0652 і 2/53, завірені одним із його псевдонімів “В. Коваль”. Далі (пункти №№ 50 і 57) “зафіксовано” авторські нотатки Кука (на 6-и сторінках) про зміст оунівської брошури “Матеріали до X-річчя УПА” й уже видану брошуру (11 стор.). Під №№ 49, 54 і 55 переліку проходять, відповідно, некролог про смерть Шухевича на 8-и сторінках, “Звернення УГВР” (6 стор.) і “Зауваження стосовно українських закордонних радіопередач” (18 стор.)¹².

Останній документ нашо́вхує на думку, що Василь Кук регулярно слухав радіоприймач. Тим паче, що влітку 1951-го МДБ УРСР виявило у захоплених парашутистів-представників ЗЧ ОУН, яких десантували на територію СРСР з літаків, “подарунок «Лемішу»” – портативний радіоприймач “Ever Ready”¹³. “Значну політичну роботу зробив би «Голос Америки»... Наприклад, хороша передача була про Олесья, подана наприкінці липня місяця. Дуже бажані такі передачі”¹⁴, – ділився міркуваннями Василь Кук щодо програм американського радіо у листі до Степана Бандери та низки інших представників ОУН за кордоном влітку 1950-го.

Судячи з переліку чекістських “трофеїв”, останній головнокомандувач УПА користувався не звичайним (перо, чорнила), а доволі елітним, як на середину 1950-х, приладдям для письма. Це зараз авторучка нам видається звичною річчю, а ще якихось 50–70 років тому такий пристрій для письма (пункт № 77), як і, до речі, металевий олівець із різнокольоровими грифелями (пункт № 91) вважалися вельми елегантними та недешевими предметами. Втім, можемо припускати, що Кук усе-таки більше цінував металевий олівець. Адже таким міг написати багато та щільно на невеличкому клаптиковій паперу, а таке в повстанському середовищі вельми цінувалося. З огляду на конспірацію, там постійно продукувалися грипси на цигарковому чи рисовому папері ощадного формату. Кук запечатував листи, використовуючи спеціальну сургучеву масу, яку зберігав у поліетиленовій торбині) (пункт № 109). А от особисті нотатки чоловік волів робити в компактних записниках, блокнотах, шкільних зошитах або аркушах із них у клітинку (див. пункти переліку №№ 23, 44, 56, 58–60)¹⁵.

Кукові доводилося використовувати різноманітні фальшиві речі. Отож, у травні 1954-го в нього було виявлено три підроблені печатки (пункти №№ 15–17). Перша з них має напис: “Виконавчий комітет Букачівської

¹² *Ibid.*, арк. 14.

¹³ *Ibid.*, ф. 65, спр. С-9115, т. 52, арк. 25.

¹⁴ *Ibid.*, т. 50, арк. 50.

¹⁵ *Ibid.*, ф. 6, спр. 51895, т. 1, арк. 11, 13–14, 17.

районної ради депутатів трудящих. Станіславська область” (тепер – Снятинський р-н Івано-Франківської обл.). На іншій зазначалася назва Рогатинської райспоживспілки. Третя збереглася в пошкодженому вигляді – розламаною надвоє (пункти №№ 15–16)¹⁶.

Чоловік займався ще одним вельми популярним у середині ХХ ст. заняттям – фотосправою. Щоправда, докази цього не прямі, а опосередковані. Серед його речей у травні 1954-го чекісти знайшли: “фотографічну картку, з якої вирізана серединка у вигляді прямокутника”, шість аркушів засвіченого фотопаперу розміром 6 см×9 см (пункти №№ 92–93)¹⁷. До речі, про знайомого фотографа-підпільника Кук розповідав радянським слідчим. “Під час розмови з цього приводу я зрозумів, що в техніці фотографування він [Охримович] орієнтується дуже погано і його знання в цій справі дуже слабкі”¹⁸, – констатував головнокомандувач УПА. У 1951 р. у затриманих емісарів ЗЧ ОУН працівники МДБ виявили фотоапарат “Мінокс” – презент Бандери “Лемішу”, а також низку фотоплівок із текстом націоналістичних статей, які вийшли друком за кордоном¹⁹.

Власникові печаток вдавалося поєднувати регулярну участь у епістолярному діалозі з постійним доланням значних відстаней. Про останнє свідчать: два компаси (німецького та радянського зразка), чохол для компасу, зроблений із чорної шкіри, кишеньковий ніж із зеленою колодкою у саморобному шкіряному чохлі, кишеньковий ліхтарик (у переліку – №№ 13, 114, 108, 102, 9 відповідно)²⁰. А ще – велика кількість мап. Із географічних у “арсеналі” Кука були: карта Львівської, Тернопільської, Станіславської та Дрогобицької областей (пункт № 62 переліку), карта порубіжжя Тернопільської та Львівської областей (№ 63), карта західних областей УРСР (№ 64). Топографічні: карта Золочівського, Олеського, Підкаменського й інших районів Львівщини (№ 18), карта Заложцівського району Тернопільської області (№ 61), карта Бережанського, Рогатинського, Перемиського і Поморянського районів (№ 65). А ще для орієнтування на місцевості (невідомо) Василь Степанович використовував схему шосейних доріг і залізниць (№ 32)²¹.

У 1945 році Кука закликав “перейти на захід” зі звітами та іншими організаційними документами політреферент ОУН(б) Дмитро Маївський.

¹⁶ ГДА СБУ, арк. 10.

¹⁷ *Ibid.*, арк. 16.

¹⁸ *Ibid.*, т. 3, арк. 268.

¹⁹ *Ibid.*, ф. 65, спр. С-9115, т. 52, арк. 30, 34.

²⁰ *Ibid.*, ф. 6, спр. 51895, т. 1, арк. 9–10, 17.

²¹ *Ibid.*, арк. 10, 14–15.

Виглядає на те, що Василь Степанович проігнорував пропозицію²². Проте згодом він узявся за вивчення іноземної мови. При вивченні англійської використовував збірник англословних оповідань (у переліку чекістських “трофеїв” – див. пункт № 66)²³. Мовиться про книгу для студентів I–II курсів “Tales” (“Розповіді”) американського письменника Брета Гарта (1839–1902). Твір про важку долю золотошукачів вийшов друком 21 липня 1952 р. у 15-й типографії “Искра революции” (м. Москва) на 48-и сторінках. На берегах деяких сторінок є маргіналії Василя Степановича. Тож можемо припустити, що він читав “Розповіді” з олівцем у руці, вписуючи незнайомі слова. Приміром, на третій сторінці чоловік написав так: “rough = грубий, death = смерть”. Його цікавили словосполучення, в яких фігурувало слово “чорт”. Приміром, у підрядкових посиланнях на шостій сторінці книги Василь Степанович підкреслив англійський вислів “The d-d little imp!” (поряд є переклад російською: “Ах ты, чертенок проклятый!”). У аналогічному місці на стор. 13 Кук підкреслив вислів по-англійськи: “Degrn my skin”, коло якого є приблизний переклад: “Чорт меня подери”²⁴. В словничку (наприкінці книги) низка слів позначена хрестиками (які Кук вивчив?) та рисками (які не знав?)²⁵. До речі, відомо про те, яким чином до Кука згадана книга потрапила. “Леміш” звертався до провідника Рівненської округи Анатолія Масєвського-“Уліяна”, аби той надіслав книги, за якими можна було вивчати англійську мову. “Уліян” (певно, за сприяння зв’язкової ОУН(б) зі села Дермань Здолбунівського р-ну Рівненщини, яка навчалася в Львівському університеті) роздобув такі книги. Хоча провідник ОУН(б) на ПЗУЗ Микола Козак-“Чупринко” планував згадану жінку ліквідувати, бо підозрював у зв’язках із МДБ, таке робити йому Кук заборонив. Це рішення врятувало жінці життя. Проте інтуїція Козака не підвела. Як виявилось згодом, дівчина дійсно співпрацювала з радянськими спецслужбами²⁶. 1958-го Куку повернули інші дві англословні книги, вилучені в нього під час арешту: “Stories”, “The Ukraina”²⁷.

До речі, до іноземних мов виявляли небайдужість й інші чільні діячі УПА. Наприклад, один із оунівських керівників на Закерзонні Ярослав Старух читав європейські газети. Американістикою жваво цікавився

²² *Літопис УПА. Нова серія*, т. 16: *Волинь і Полісся у невідомій епістолярній спадщині ОУН і УПА. 1944–1954 рр.*, упоряд. В. Ковальчук, В. Огороднік, К.; Торонто, 2011, с. 315.

²³ *ГДА СБУ*, ф. 6, спр. 51895, т. 1, арк. 15.

²⁴ *Ibid.*, т. 5 (конверт № 1), арк. 135зв., 139.

²⁵ *Ibid.*, арк. 134.

²⁶ *Ibid.*, т. 2, арк. 114–115.

²⁷ *Ibid.*, ф. 6, спр. 51895, т. 5 (конверт № 2), арк. 10.

Роман Шухевич, який у листі до Василя Кука від 25 березня 1948 року інформував, що повертає тому книгу про Америку, яку вже прочитав. Цікавий факт: висловлюючи думки з приводу можливого виникнення третьої світової війни за участю США, він образно називав цю країну “дядьком Семом”²⁸.

Останнього головнокомандувача УПА (як і його попередника Романа Шухевича чи, наприклад, провідника ОУН(б) на Волині та Поліссі Василя Галасу) часто турбували проблеми зі здоров’ям. Зокрема, за даними МДБ, Кук у 1940-х страждав на хворобу шлунка (гіпопластичний гастрит). За 14 років по тому радянські лікарі провели рентгенологічне обстеження чоловіка й діагностували у нього виразку дванадцятипалої кишки. Аби не сталося загострення хвороби, Кук постійно носив пляшку з настоянкою полину й мішечок із дієтичними гречаними крупами. До блокнота записував назви ліків, які приймають при гастриті, а також рецепти дієтичного харчування. Там само зауважуємо й розлогу довідку про симптоми хвороби та методи боротьби з нею: “Гастрит хронічний – роздраження слизистої жолудка. Розвиткові гастриту сприяють: нерегулярне харчування, їда поспішна, сухі харчі, загоряче і захолодне їдження, ostrі приправи. Виникає як ускладнення при язві і як хвороба. Недостатнє харчування, брак віт. В, С і тн. викликає порушення регенеративних процесів в стінці жолудка, що викликає атрофію слизистої оболочки жолудка. Від постійного роздраження слизиста ж. гипертрофується і тому такий хрон. катар жолуд. наз. гипертрофічним (посилене відділювання жолуд. соку (кислий катар). При атрофічному катарі витворювання ж. соку зменшується, або зовсім припиняється і наступає ахілія жолудка. Симптоми: тяжість і біль в околицях ложечки, відригування деколи, рвота. При кислім кат. – кисле відригування, розлита біль в околицях ложечки. Лікування: дієта – їсти часто і небагато, добре жувати, їдження калорійне, яке не роздрознює слизистої, не грубе. При атрофіч. катарі – механічно щадяче їдження. При кислому катарі – механічно і хемічно щадяче їдження. Забороняється: свіжий гор. хліб, жирне печене м’ясо і риба, непотерта ярина (капуста, огірки etc), ostrі приправи, солоні; при повищеній кислотності – забороняється: кислий хліб, кис. капусту, кис. молоко, кислі овочі, бульйони, печені. Дозволяється: молоко, сметана, протерті слизькі зупи, черствий білий хліб, пюре, яйця”²⁹. Крім захворювань шлунково-кишкового тракту, чоловіка турбували міокардіодистрофія, астенія нервової системи³⁰.

²⁸ ГДА СБУ, арк. 115–116.

²⁹ *Ibid.*, ф. 6, спр. 51895, т. 5 (конверт № 2), арк. 209–209зв.

³⁰ Д. Веденєєв, Г. Биструхін, “Повстанська розвідка діє точно й відважно...”: Документальна спадщина підрозділів спеціального призначення Організації українських націоналістів та Української повстанської армії. 1940–1950 роки, К. (“К.І.С.”) 2007, с. 164.

Викладене вище свідчить, чому в затриманого Кука чекісти знайшли настільки багато різних медичних препаратів. З того, що знаходилося в п'яти металевих баночках, трьох скляних баночках і флаконах, інших “посудинах” (у чекістському переліку – №№ 80–81), переважали ліки радянського виробництва (такі продавалися в аптеках Рівного, Луцька, Львова й інших міст): активоване вугілля “Карбален” (3 упаковки), пігулки “Глюкоза з вітаміном С” (1 упаковка), “Аспірина”, п'ятивідсотковий розчин йоду. Також у чоловіка було виявлено: бинт, “клейкопластир”, індивідуальний пакет першої медичної допомоги, термометр у целюлозному футлярі (№№ 83–85, 87 у переліку)³¹.

До слова, проблеми зі здоров'ям Кука – можлива причина того, чому він не хотів нелегально виїжджати на Захід. Колеги йому це пропонували зробити, аби добитися примирення між провідними угрупованнями українських націоналістів за кордоном (ЗП УГВР, ЗЧ ОУН, УНРада) й створення єдиного націоналістичного центру³². А ще потреба такого візиту назріла, бо наприкінці 1940-х як Кук, так і багато чільних діячів визвольного руху (Роман Шухевич, Василь Галаса) належали до УГВР-івців.

Василя Кука через те, що доводилося жити та працювати в спартанських умовах, а також нераціонально харчуватися, допікали хвороби зубів. Отож, він носив із собою інструменти для оперативної стоматологічної хірургії. Щипці для видалення зубів, стоматологічне дзеркало, металевий інструмент для огляду порожнини рота знаходилися серед речей, знайдених чекістами у травні 1954 року (див. пункт № 90 у переліку)³³. Можна припустити, що Василеві Степановичу допомагали позбуватися зубного болю підпільники зі стоматологічною освітою. Дантистів у оунівському підпіллі вистачало. Приміром, надавав послуги дантиста для Івана Литвинчука-“Дубового”, Григорія Троцюка-“Верховинця” й інших чільних діячів ОУН(б) на Волині зубний технік Сергій Кравчук-“Аматор”³⁴. Ніна Беліченко-Ганкевич – дружина референта СБ воєнної округи “Рівне” Миколи Козака – впродовж вересня 1942 – лютого 1943 років навчалася на стоматолога у Вінниці³⁵, а потім також, імовірно, займалася стоматологічною практикою.

До слова, в цьому контексті стає зрозумілою причина виявлення в Кука золотої монети Російської імперії номіналом у 5 рублів. Може, хотів

³¹ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 51895, т. 1, арк. 15–16.

³² *Ibid.*, арк. 265–266.

³³ *Ibid.*, арк. 16.

³⁴ Я. Антонюк, *Український визвольний рух у постатях керівників. Волинська та Брестська області (1930–1955)*, Торонто; Л. (Видавництво “Літопис УПА”) 2014, с. 372.

³⁵ *Ibid.*, с. 121.

вставити собі нового зуба, переплавивши цю монету? На таку думку наштовхує лист провідника ОУН(б) на Волині та Поліссі Миколи Козака. “...Ви згадували, що маєте нагоду поправити зуби. Нічого не згадуєте про те, чи є у Вас потрібний для направи матеріал. На всяк випадок висилаю Вам сьогодні дві золоті п’ятирублівки, може вони пригодяться при цій роботі. А якщо маєте інший матеріал до направи зубів, тоді вислані Вам дві п’ятирублівки зверніть знову до організаційного депозиту. Коли п’ятирублівки будуть використані, тоді прошу прислати на них квит”³⁶, – писав Козак до Хасевича-“Зота” в листопаді 1948 року.

А от навіщо Василь Степанович носив зі собою запальничку з жовтого металу, запасний кремій до неї, мундштук, а також металевий портсигар (“цигарничку”³⁷) – до кінця не зрозуміло (див. №№ 75, 97, 103, 107 у переліку)³⁸. Невже мав пристрасть до паління тютюну й у такий спосіб “заспокоював нерви”? Але як це довести? Допоки таке доведення відсутнє, можемо припускати, що перші дві речі власник використовував для приготування їжі в похідних умовах. Щодо куріння, то воно в УПА й оунівському підпіллі навіть не вважалося шкідливою звичкою. Спроби унормувати явище, звісно, були (“забороняється курити від заходу до сходу сонця”³⁹, “забороняю рівнож курцям курити в помешканнях”⁴⁰), але закінчувалося все банальною констатацією неможливості цілковитого виконання задуманого. Так, наприкінці 1948-го очільник “північно-західного краю” ОУН(б) на Волині Іван Литвинчук-“Дубовий” писав: “У вихованні юнацтва поставлені чіткі вимоги: український юнак не може пити і палити. Хоча ці вимоги часто зустрічаються в наших лозунгах, листівках, навчально-виховній літературі для юнацтва і т. д., на практиці куріння серед підпільних кадрів поширене”⁴¹. Одні (наприклад, у 1948-му) смалили “фабричний” тютюн, який пакувався у пачки⁴². Закерзонські упівці шанували вміст пакуночків турецького тютюну “Пшедні турецькі”⁴³. Інші попихували папіросами “Стадіон”⁴⁴

³⁶ *Літопис УПА. Нова серія*, т. 16., с. 454, 456.

³⁷ *Літопис УПА*, т. 12: *Третя подільська воєнна округа УПА (“Лисоня”)*, ред. Є. Штендера, Торонто 1989, с. 175.

³⁸ *Ibid.*, ф. 6, спр. 51895, т. 1, арк. 15, 17.

³⁹ *Літопис УПА. Нова серія*, т. 14: *УПА і запілля на ПЗУЗ. 1943–1945. Нові документи*, упоряд. В. Ковальчук, І. Марчук, К.; Торонто, 2010, с. 140.

⁴⁰ *Ibid.*, с. 155.

⁴¹ *Літопис УПА. Нова серія*, т. 16., с. 538.

⁴² *Літопис УПА*, т. 19: *Карпатська група УПА “Говерля”*, кн. 2: *Спомини, статті та видання історично-мемуарного характеру*, Торонто 1992, с. 324.

⁴³ *Літопис УПА*. Т. 13: *Переміцизна – Перемиський курінь*, кн. 1: *Денник відділу “Бурлаки”*, Торонто 1986, с. 191.

⁴⁴ *Літопис УПА*, т. 18: *Карпатська група УПА “Говерля”*, кн. 1: *Документи, звіти та офіційні публікації*, Торонто 1990, с. 155.

або самокрутками. Коли ж якісного тютюну бракувало, в сотні “Буйних” задовольнялися недозрілим (зеленим): його підсмажували й курили⁴⁵. А стрільці відділу УПА Володимира Щигельського-“Бурлаки” одного разу долали “папіросну”⁴⁶ проблему, виготовляючи “цигарки” з висушеної конюшини та листя кушів малини⁴⁷. У 1951-му в емісарів ЗЧ ОУН, яких було десантовано на територію СРСР, працівники МДБ вилучили пачку цигарок “Верховина” й пачку сигарет “Camel” (на етикетці: “Turkish domestic blend cigarettes”)⁴⁸.

Перебування на нелегальному становищі вимагало значних фінансових видатків. Часто-густо повстанці УПА, а також оунівські підпільники найвищого рівня навмисне носили з собою цінні речі, щоб, у разі потреби, їх продати й за виручені кошти жити далі. Ось можливе пояснення того факту, чому в двох гаманцях Кука (один – із тканини зеленого кольору, другий – чорний шкіряний) чекісти знайшли 8906 радянських рублів готівкою (див. пункти №№ 11, 40, 113 у переліку)⁴⁹.

Окремого спеціального розгляду потребує питання невідповідності між сумою грошей, яку чекісти вилучили в Кука (8906 крб) 1954-го, та тими коштами, які перебували у його розпорядженні в 1952–1953 роках. На радянському допиті 7 червня 1954 р. Василь Кук свідчив, що до затримання розпоряджався великою сумою (до 100000 крб.), але опісля більша частина цих коштів була захована в бідони, закопані коло криївки неподалік села Кругів Олеського р-ну Львівщини, а інші закопані в бібрських лісах. Він також додав, що при затриманні в нього вилучили близько 18 тис. крб. (“ці кошти я тримав у себе про всяк випадок”)⁵⁰.

Окрім радянських грошей, Василь Кук використовував американську (долари) й англійську (фунти стерлінгів) валюти. В одному з його блокнотів є цікавий запис про курси цих валют станом на 1 березня 1950-го: 1\$ = 4 крб., 1£ = 11,20 крб.⁵¹

До речі, до чекістського “улову” додалося й чимало Кукових каблучок: одна – з жовтого металу, інкрустована тризубом; одна – із жовтого металу з трьома каменями (1 – червоного кольору, 2 – білого); чотири – з жовтого металу (див. пункти №№ 99–101)⁵². Певно, вони були зроблені з дорогоцінних

⁴⁵ *Літопис УПА. Нова серія*, т. 20: *Воєнна округа УПА “Лисоня”. 1943–1952. Документи і матеріали*, упоряд. С. Волянук, К.; Торонто 2012, с. 420.

⁴⁶ *Літопис УПА*, т. 13., с. 64.

⁴⁷ *Літопис УПА*, т. 13., с. 211.

⁴⁸ *ГДА СБУ*, ф. 65, спр. С-9115, т. 52, арк. 29–30.

⁴⁹ *Ibid.*, ф. 6, спр. 51895, т. 1, арк. 9, 13, 17.

⁵⁰ *Ibid.*, арк. 166–167.

⁵¹ *Ibid.*, ф. 6, спр. 51895-фп., т. 5 (конверт № 2), арк. 200.

⁵² *Ibid.*, ф. 6, спр. 51895-фп., т. 1, арк. 17.

металів. Вірогідно для власника вони слугували своєрідним еквівалентом грошей. У його блокноті є запис про те, що в США унція золота (28,3 г) вартує 35\$. Також є підрахунки: 1110,8 г золота коштує 5000 крб.⁵³

Серед захоплених у Кука речей були й різноманітні предмети повсякденної гігієни – дві зубні щітки, одна зубна щітка у футлярі, порожній футляр для зубної щітки, пристрій для чищення нігтів, пляшка одеколону “Орхідея”, півтюбика крему, три хустинки (в переліку – №№ 67, 70, 82, 88–89, 104, 111)⁵⁴. Утім, щодо справжнього призначення згаданих парфумів все-таки маємо певні застереження, адже, за словами відомого історика Руслана Забілого, який розуміється на призначенні багатьох артефактів УПА, повстанці використовували радянський одеколон “Красная Москва” задля того, щоб ним збивати зі сліду чекістських собак⁵⁵.

З цитованого вище переліку “трофеїв” впливає, що Василь Степанович голився небезпечною бритвою радянського виробництва торгової марки “СТИЗ” (аббревіатура від: “стальные изделия”) (пункт № 68)⁵⁶. Ці бритви вироблялися на заводі сталевих виробів у Москві з кінця 1940-х до 1990-х (до його банкрутства). За однією з версій, виробництво йшло на німецькому репараційному обладнанні. Підприємство продукувало бритви й під іншими назвами, як-то: “Восток”, “Заря”, “Марс”, “Союз”, “Столичная”, “Спартак”. Паралельно випускалися “мисливські набори” – складні ножі “три в одному” (ніж, вилка, ложка).

Крім бритви, 1954-го у Василя Кука вилучили інше приладдя для гоління: ремінець для нагострювання бритв, чотири леза для безпечної бритви, помазок, паличку для розмішування мильної піни (див. пункти №№ 69, 71–72, 105 у переліку)⁵⁷. У його кишнях знайшли й гребінець, маленькі ножиці, невеличке дзеркальце та ножиці для підстригання волосся (пункти №№ 73–74, 76, 86)⁵⁸.

Важлива “престижна” складова повсякдення часів Кука – годинники. У роки його молодості та зрілості це була ознака “впливовості”, ніби як володіння дорогою маркою телефона чи планшетом тепер. 1954-го у Василя Степановича було вилучено два годинникові механізми (див. у переліку № 10)⁵⁹. Перший – жіночий наручний, вироблений швейцарською

⁵³ *Ibid.*, ф. 6, спр. 51895-фп., т. 5 (конверт № 2), арк. 200.

⁵⁴ *Ibid.*, ф. 6, спр. 51895-фп., т. 1, арк. 15–17.

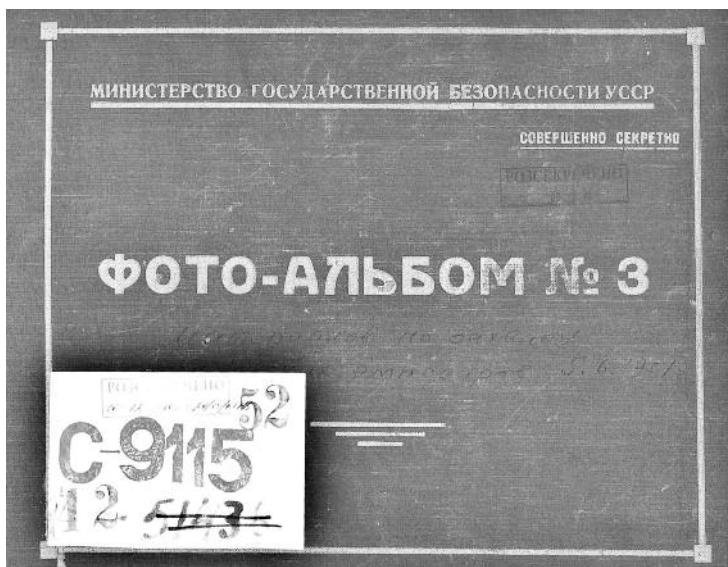
⁵⁵ З виступу історика Р. Забілого на науковому семінарі “Повсякденне життя учасників підпілля ОУН та УПА (1930-і – 1950-і рр.)” (м. Львів, 5.12.2015 р.).

⁵⁶ *ГДА СБУ*, ф. 6, спр. 51895, т. 1, арк. 15.

⁵⁷ *Ibid.*, арк. 15, 17.

⁵⁸ *Ibid.*, арк. 15–16; т. 4, арк. 151.

⁵⁹ *Ibid.*, т. 1, арк. 9.

Приклад титулки одного з томів фотододатку
(ГДА СБУ, ф. 65, спр. С-9115)

фірмою “Felca swiss”⁶⁰ із білого металу, мав чорний ремінець. Другий годинник – чоловічий швейцарський “Roamer”, із жовтого металу, з ланцюжком такого саме кольору (пункт № 110)⁶¹. Виробники обох згаданих механічних пристроїв працюють на світовому ринку донині. Так, історія бренду “Roamer”, започаткованого жителем маленького швейцарського містечка Золотурн Фріцом Майером, сягає 1888-го. Станом на 1923 р. під такою назвою випускалося вже до мільйона годинникових механізмів. У середині ХХ ст. їх дуже шанували в Європі за точність і довговічність роботи. В 1990-х ця швейцарська компанія, вслід за іншими провідними виробниками світу, перейшла на виготовлення кварцових механізмів. Нині славиться своїми вінтажними годинниками преміум-класу⁶².

У 1951 році Василеві Куку-“Лемішу” призначався ще один годинник. Його (подарунок від Степана Бандери) мали доставити емісари ЗЧ ОУН, десантовані з англійського літака на території СРСР. Утім, цих

⁶⁰ *Vintage Felca WWII 1940s 17J Swiss Watch*, [електронний ресурс], режим доступу: <https://www.etsy.com/listing/204395501/vintage-felca-wwii-1940s-17j-swiss-watch>; режим доступу: http://gazeta.ua/articles/history/_u-merezhu-vyklali-unikalnij-arhiv-upa-z-hmelnich-chini/653065.

⁶¹ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 51895, т. 1, арк. 17.

⁶² *Roamer of Switzerland age*, [електронний ресурс], режим доступу: <http://www.roamer.ch/ru/brand/quality-time>.

Годинник, вилучений у В. Кука
(ГДА СБУ, ф. 65, спр. С-9115, т. 52, арк. 24)

Пачка цигарок, вилучена у В. Кука
(ГДА СБУ, ф. 65, спр. С-9115, т. 52, арк. 30)

людей 5 червня перехопили радянські спецслужби. Отож, цінний подарунок свого власника не знайшов, але зате був сфотографований. Під цим фото, яке вклеєне до чекістського фотоальбому, є підпис: “Часы желтого металла – подарок Бандеры «Лемишу»”⁶³.

Два значка з пластмаси у вигляді тризубів (№ 112 у переліку) Кук тримав у себе, напевно, тому, що мав генеральське звання. У разі потреби він прикручував ці значки до коміру чи рукава парадної військової форми. А от навіть чекісти спеціально виокремили серед речдоків паперовий карбованець 1938 р. (пункт № 14)⁶⁴ – незрозуміло.

Наказом Президії Верховної Ради СРСР від 14 липня 1960 р. № 139/32 Василь Кук і його дружина були помилувані⁶⁵. У документі зазначалося: “Враховуючи бажання колишнього керівника «Організації українських націоналістів» Кука спокутувати свою провину перед Радянською державою патріотичною діяльністю на користь Батьківщини, задовільнити клопотання Комітету держбезпеки України про розповсюдження на нього та Крюченко Ніну Никифорівну Наказу Президії Верховної Ради СРСР від 17 вересня 1955 р. «Про амністію радянських громадян, які співпрацювали з окупантами в період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років»”⁶⁶. 19 серпня 1960 р. частину вилучених при затриманні речей та зданих 7 березня 1957 р. до Фінансового управління КДБ при Раді Міністрів УРСР за квитанцією № 170705, Василю Куку повернули⁶⁷.

Отже, підсумовуючи нашу спробу систематизувати особисті речі останнього головнокомандувача УПА, можемо констатувати, що Василь Кук був людиною своєї епохи – цікавився годинниками, радіосправою. Відкинувши можливість переїзду на Захід, чоловік вивчав популярну там англійську мову. Окрім того, що командував боротьбою з радянськими завойовниками України, “воював” і з власними хворобами, вживаючи медпрепарати для лікування гастриту, розладів шлунку та маючи при собі деяке стоматологічне приладдя. А ще – користувався “ворожими” предметами гігієни, як-то одеколон і станок для бриття радянського виробництва. Дивує невеликий розмір коштів, які були вилучені в останнього головнокомандувача УПА. Втім, їхній власник жваво цікавився курсами провідних світових валют (американської, англійської), а також, певно щоб використати “на чорний день”, носив при собі їхній “еквівалент” – речі з золота.

⁶⁶ Д. Веденеев, *Op. cit.*, с. 39.

⁶⁷ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 51895, т. 4, арк. 157.

⁶³ ГДА СБУ, ф. 65, спр. С-9115, т. 52, арк. 24.

⁶⁴ *Ibid.*, арк. 10.

⁶⁵ *Ibid.*, ф. 16, спр. 2, т. 11, арк. 165.

Анастасія Кавунник

ДІЯЛЬНІСТЬ КОМІТЕТУ З ПИТАНЬ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ ТА ПОСТІЙНОЇ ДЕЛЕГАЦІЇ УКРАЇНИ В ПА “ЄВРОНЕСТ”: ДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ, ЕТАПИ РОЗВИТКУ

Парламентська Асамблея “Євронест” (EURONEST Parliamentary Assembly) посідає чільне місце серед важливих для України форм ініціативи Європейського Союзу “Східне Партнерство” (далі – “СхП”). З 2011 р. вона є додатковим компонентом “СхП” для активізації законодавчої діяльності парламентарів країн-учасниць ініціативи Європейського Союзу (далі – ЄС). В Україні представницьким органом для впровадження Парламентської Асамблеї “Євронест” (далі – ПА “Євронест”) стала Постійна делегація Верховної Ради України (далі – ВР України). Забезпечення форм діяльності цієї делегації здійснює Комітет з питань європейської інтеграції Верховної Ради України (далі – Комітет з питань європейської інтеграції). Його праця представлена у площині практичних та медіа-інформаційних комунікацій. Це – різнорівневі зустрічі, робочі, пленарні засідання; комітетські слухання, фіксація яких відбувається у формі управлінської, службової, традиційної, електронної документації. Об’єктом дослідження теми цієї статті є документація вище перелічених представників Постійної делегації та Комітету з питань європейської інтеграції. Вона становить важливий концепт сучасної національної історіографії, наукових знань, осіб джерелознавства, архівознавства, документознавства України. Вони формують джерельну базу означеної документації, як важливого інформаційно-законодавчого носія фактів, подій, рішень, що потребують виконання.

Важливість пропонованої теми статті полягає в можливості висвітлити історичне документознавство на сучасному етапі, розвиток його наукових напрямів на прикладі управлінської документації, осіб Комітету з питань європейської інтеграції. У статті робиться спроба представити вперше управлінську документацію вказаного Комітету (звіти, службові довідки, листи) та матеріали з Сайту ПА “Євронест” (резольуції, звіти, інформаційні довідки) для визначення співпраці на етапах ініціювання, становлення, розвитку ПА “Євронест”

Опрацювання форм роботи, управлінської документації Постійної делегації стало можливим завдяки Борису Івановичу Тарасюку, народному депутату України, у 2011–2015 роках – Співголови ПА “Євронест”,

та Людмилі Валентинівні Протасенко, головному консультанту секретаріату Комітету з питань європейської інтеграції.

Наукове дослідження документів як ствердження їх інформаційно-змістового контексту, тематичної класифікації, фактажу подій міжпарламентських заходів у хронології європейського простору, як-то різнорівневі зустрічі; робочі, пленарні засідання; комітетські слухання подає панораму становлення та розвитку ПА “Євронест”, розкриває її значимість в процесі активізації парламентської взаємодії між країнами-учасницями для реалізації ініціативи ЄС “СхП”.

Документальну базу дослідження становить Управлінська документація вище представленого Комітету з питань європейської інтеграції. Її ключовим поняттям є документ, його види, типи, опрацьовані у відповідних наукових працях. Як відомо, процес створення документів називають документацією, а документальне управління інформацією (в установі) – це створення службових документів, змістом яких є управлінська інформація¹. Документи, які установа створила або отримала в процесі діяльності, є управлінськими.

У контексті цієї теми важливим атрибутом документа є його функціональна складова, яку він виконує в комунікаційному процесі, поміж законодавчими органами країн-учасниць “СхП” та Європейським Парламентом (далі – ЄП). В адміністративно-управлінській практиці службові документи визначаються як внутрішньо-обігові, що створюються і функціонують лише в установі та належать до неопублікованих документів, які не є виданнями чи їх частинами². Тому основна частина представлених у статті документів Комітету з питань європейської інтеграції належить до визначення “неопубліковані документи”. Втім, вони становлять органічну складову в процесі створення та функціонування службових документів, визначену як “управління документацією”.

В контексті аналізу етапів Парламентської Асамблеї “Євронест” вагомим є рішення Комітету закордонних справах Європарламенту, на якому в грудні 2006 р., осібю Я. Саріуш-Вольські, задовго до появи ініціативи “Східне Партнерство”, запропонував ідею про доцільність створення ПА “Євронест”.

Перший етап становлення ПА “Євронест” представлений 2007–2008 роками, коли в матеріалах Резолюції ЄП 15 листопада 2007 р., пропонувалося заснувати Парламентську Асамблею ЄС “Євронест”, а в пункті

¹ С. Кулешов, *Управлінське документознавство: [навч. посіб. для вищ. навч. закл. культури і мистец.]*, К. (ДАКККіМ) 2003, с. 7.

² *Ibid.*, с. 35.

№ 41 було записано “з метою посилення парламентського партнерства між ЄП та країнами Європейської політики сусідства (далі – ЄПС) залучити Парламенти України, Молдови, Вірменії, Грузії та Азербайджану, а також спостерігачів від демократичних сил Білорусі”³.

Пропозиція про ПА “Євронест” значно зміцнилася влітку 2008 р., що стверджується активною політичною позицією насамперед України. Для прикладу, своєрідною формою міжпарламентської співпраці мала стати 4–5 червня 2008 р. Конференція “Східний вимір Європейської політики сусідства: “Разом в наступні 50 років” (Parliamentary conference on the European Neighbourhood Policy East: “Together towards the next 50 years”), до участі в якій були запрошені делегації з України, Вірменії, Азербайджану, Грузії, Молдови, Білорусі – країн, які мали право звернутися, відповідно до статті 49 Договору про ЄС, з поданням про членство в ньому.

Показовою напередодні проведення Конференції позначилася політика української делегації на чолі з Б. Тарасюком з прагненням в ЄС конкретизувати такі складові зовнішньої політики, як-то “політика розширення” й “політика сусідства”. Вже за 10 днів до її початку, 26 травня 2008 р., представництву України було надане рішення засідання Ради міністрів ЄС про ініціативу “СхП”, у положеннях якої містилися сприятливі для України аспекти, зокрема: чітке розмежування зовнішньополітичних підходів ЄС до відносин зі своїми “південними” (сусіди Європи) та “східними” сусідами (східні Європейські сусіди); можливість виведення відносин між ЄС та його східними Європейськими сусідами за межі ЄПС; пріоритет розробки дорожніх карт з країнами-партнерами, спрямований на запровадження взаємного безвізового режиму; створення поглиблених та всеохоплюючих зон вільної торгівлі.

Активна позиція української делегації була стверджена як у службовому Листі Б. Тарасюка до А. Яценюка – у той період – Голови ВР України⁴, так й повторно озвучена в ході Конференції ініціативи щодо створення ПА “Євронест”, як парламентської установи ЄС. На думку ініціаторів ЄП Я. Саріуша-Вольські й Ч. Теннока, це сприяло би об’єднанню представників ЄП, ВР України, парламентів Грузії, Молдови, Азербайджану, Вірменії, що мали правові підстави у майбутньому стати членами ЄС.

Наприкінці вказаного листа Б. Тарасюк звернувся з пропозицією “підтримати участь Верховної Ради України у Парламентській асамблеї

³ European Parliament Resolution of 15 November 2007 on strengthening the European Neighbourhood Policy (2007/2088(INI)). Ресурс доступу – <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=TA&language=EN&reference=P6-ТА-2007-0538>.

⁴ Лист з управлінської документації Комітету з питань європейської інтеграції.

ЄС-Східні сусіди (EURO-NEST) як додаткового формату міжпарламентського діалогу з ЄП та ініціативи ЄС “СхП”⁵. На основі Звіту Конференції, опрацьованого Секретаріатом Комітету з питань європейської інтеграції, слідувало, що ПА “Євроност” полегшить для ЄС співпрацю з п’ятьма державами-учасницями “СхП”, які мали спільну радянську історію, але різний стан суспільно-економічного розвитку, ступінь готовності до членства в ЄС. Для України були окреслені першочергові завдання щодо спрощення візового режиму, адміністрування кордонів й інституційної стабільності.

Другим етапом у формуванні ПА “Євроност” слід вважати 2009–2010 рр. Впровадження ініціативи ЄС “СхП” на Установчому Саміті в Празі 7 травня 2009 р. зумовило подальше формування позицій країн-партнерів щодо участі в ПА “Євроност”. Так, з травня 2009 р. проводились офіційні зустрічі, переговори, конференції між країнами-партнерами ПА “Євроност” й ЄС як на європейському, так і на національному рівнях.

Історико-політичне значення мало Спільне засідання представників профільних парламентських комітетів країн-учасниць “СхП”, організоване 18 травня 2009 р. за ініціативи Б. Тарасюка в Залі ВР України в м. Київ. За його результатами було прийнято документ “Рекомендації для профільних парламентських комітетів країн-учасниць “СхП” щодо їх участі в ПА “Євроност”⁶. Делегаціями вітався офіційний початок ініціативи ЄС “СхП” з визнанням європейської ідентичності держав-партнерів, забезпеченням парламентського моніторингу з метою підтримки і розвитку “СхП”, дотриманням у практичній діяльності ПА “Євроност” таких принципів, як диференціація, спільна власність, спільна відповідальність. На засіданні у виступі щодо основних цілей діяльності ПА “Євроност” Б. Тарасюк, зазначив: “по-перше функціонування ПА “Євроност” визначається як парламентський контроль. По-друге – підвищення ефективності парламентської діяльності здійснюється шляхом впровадження стандартів практик ЄС, що здійснюватиметься через інформаційні обміни, стажування співробітників національних парламентів, тренінги та навчальні програми. По-третє, підтримка адаптації національного законодавства держав-партнерів здійснюється через реалізацію проектів співробітництва на двохсторонній, та багатосторонній основі”⁷.

⁵ З Листа управлінської документації Комітет з питань європейської інтеграції.

⁶ Зі Звіту неопублікованої управлінської документації Комітету з питань європейської інтеграції.

⁷ З матеріалів Звіту неопублікованої управлінської документації Комітету з питань європейської інтеграції.

Цей приклад стверджував важливість “Рекомендацій”, що розкривав спільні позиції учасників, які впливали на кінцевий формат установчих документів з поданням до ЄП для узгодження ПА “Євроonest”. Вже на установчому засіданні делегації ЄП у ПА “Євроonest”, яке відбулося 30 вересня 2009 р. в м. Брюссель, Головою делегації від ЄП в ПА “Євроonest” став К. Вігенін, депутат від політичної групи “Прогресивний альянс соціалістів та демократів” (Болгарія). У жовтні 2009 р., за присутності української делегації на конференції “Парламентський вимір «Східного Партнерства»”, вкотре були обговорені практичні аспекти створення ПА “Євроonest”. Це свідчило про продовження формуванні міжпарламентського співробітництва.

Значний інтерес в учасників цієї конференції мав виступ Б. Тарасюка, на той період – голови Комітету з питань європейської інтеграції – щодо принципів, цілей та механізмів функціонування ПА “Євроonest”. Позиція доповідача базувалася на положеннях відповідного листа Голови Верховної Ради України В. Литвина до Президента Європейського Парламенту Х. Пьоттерінга (вих. 17-8/75 від 21 січня 2009 року) та Рекомендаціях для національних парламентів України, Азербайджану, Білорусі, Вірменії, Грузії та Молдови стосовно можливої участі в Парламентській Асамблеї ЄС – Східні сусіди від 18 травня 2009 року.

Так, у Звіті з неопублікованої управлінської документації Комітету з питань європейської інтеграції слідує, що “під час виступу на конференції Б. Тарасюк зазначив, що ВР Україна сприймає ініціативу створення Асамблеї “Євроonest” як додатковий формат співробітництва, який доповнюватиме основний формат – двостороннього співробітництва національних парламентів країн-партнерів та Європейського Парламенту. У випадку з Україною таке співробітництво здійснюється у рамках Комітету з парламентського співробітництва, що, після підписання Угоди про асоціацію, буде трансформовано у Парламентський комітет асоціації. У свою чергу ПА “Євроonest” має забезпечити ефективний парламентський моніторинг співробітництва в рамках ініціативи “СхП” та підготовку рекомендацій щодо його розвитку, забезпечити інформаційні обміни між учасниками та допомогу в адаптації національних законодавств країн-учасниць до законодавства ЄС. Необхідне постійне співробітництво ПА “Євроonest” з Комітетами національних парламентів країн-членів ЄС шляхом регулярної участі представників у засіданнях у статусі спостерігачів”. Представлена цитата Б. Тарасюка зі Звіту Комітету мала підтримку в учасників конференції, зокрема представників парламентів

Естонії – С. Міксера, Болгарії – Д. Чукарські, Фінляндії – Е. Туомоя. Пропозиції України були також підтримані французьким сенатором Б. Бурзаї та литовським парламентарієм А. Азубаліс, які запропонували доповнити склад учасників ПА “Євроonest” представниками національних парламентів країн-членів ЄС, для розширення міжпарламентського діалогу не лише з Брюсселем, але й з національними столицями. Така пропозиція була підтримана нідерландським парламентарем Л. Блюмом: “Розширення Євросоюзу – це питання національних парламентів, а не Європарламенту”⁸.

Обговорення організаційних питань між делегаціями й учасниками національних парламентів країн-членів ЄС на Конференції в жовтні 2009 р. віцілому засвідчило підтримку ПА “Євроonest”, готовою до офіційного прийняття у 2010 році. Разом з тим залишалися невирішеними деякі концептуальні питання, в тому числі й залучення білоруської опозиції до участі в ПА “Євроonest” з прагненням унеможливити її політичну ізоляцію на Європейському континенті у майбутньому.

Третій етап, що завершував підготовку до відкриття ПА “Євроonest” представляли парламентські заходи 2010–2011 років. Так, у Брюсселі 24 червня 2010 р. відбулося розширене засідання Комітету закордонних справ ЄП, метою якого було обговорення практичних аспектів започаткування роботи ПА “Євроonest”. Українську делегацію очолював Б. Тарасюк. У засіданні взяли участь члени делегації ЄП, представники національних парламентів країн-партнерів “СхП”, а також представники фракцій ЄП для обговорення проектів Установчого акта та Регламенту Асамблеї. Втім, головна увага була приділена парламентарями “білоруському питанню”, участю країни в ПА “Євроonest”, й представлена дискусією з полярними думками від повної підтримки до заклику не обговорювати формат співробітництва, а розпочинати роботу ПА “Євроonest” з п’ятьма країнами-партнерами. Цей приклад став ствердженням думки Г.Я. Гербранді з Альянсу “Ліберали та демократи «За Європу»” щодо фактичного початку діяльності ПА “Євроonest”. “Створення ПА “Євроonest” було не лише для Білорусі, а для всіх країн СхП. Якщо в інших є інтерес до співробітництва, то треба розпочинати роботу”, – зазначив М. Годеа⁹.

Отже, підсумовуючи хід Конференції та враховуючи позицій учасників, К. Вігенін повідомив, що Бюро делегації ЄП в ПА “Євроonest”

⁸ Лист з неопублікованої управлінської документації Комітет з питань європейської інтеграції.

⁹ Зі Звіту неопублікованої управлінської документації Комітету з питань європейської інтеграції.

внесе на розгляд Президенту ЄП Єжи Бузеку відповідні пропозиції, а саме: визначення дати установчого засідання ПА “Євроност”.

Друге засідання Розширеного Бюро делегації ЄП в ПА “Євроност”, яке відбулося 16 вересня 2010 р. у Брюсселі, було присвячене білоруському питанню, а також детальному обговоренню проектів Установчого акта та Регламенту Асамблеї.

Отже, попри невирішеність у 2010 р. питання участі Білорусії в ПА “Євроност”, інституції ЄП продовжували дипломатичні переговори ЄС з національними парламентами східних країн-партнерів з початку 2011 р. Так, від Представництва України при ЄС на виконання доручення МЗС №311/3111-117-384 від 25 лютого 2011 р. були надіслані листи заступнику Міністра Закордонних справ України П. Клімкіну та Голові Комітету з питань європейської інтеграції, в яких повідомлялося про засідання експертів ЄП та національних парламентів країн-партнерів “СхП”. Участь у засіданні взяли представники ЄП і парламенти п’яти країн-партнерів (окрім Білорусії): від ЄП – керівник відділу “СхП” та ПА “Євроност” С. Маззі-Зіссіс та співробітник юридичного відділу М. Аллік; від Азербайджану – керівник юридичного департаменту Л. Гусейнов і радник департаменту щодо європейської інтеграції В. Маммадов; від Вірменії – секретар делегації парламенту Вірменії до “Євроност” К. Шимширям та радник ЄС в парламенті Вірменії Е. Лорензо; від Грузії – головний спеціаліст комітету з питань європейської інтеграції Е. Кардава; від Молдови – радник Представництва Молдови при Євросоюзі Ю. Григоріта і другий секретар Представництва Молдови при ЄС А. Герасім; від України – головний консультант секретаріату ВР України з питань європейської інтеграції Л. Протасенко. Зустріч мала, зі слів головуючої С. Маззі-Зіссіс, технічний, а не політичний характер. Головною метою було визначення спільних з ЄП та країнами-партнерами юридичних питань, які залишалися невизначеними в управлінських документах ПА “Євроност” – Установчому акті та Регламенті. Основну увагу було приділено загальним принципам, структурі, керівництву, складу комітетів, правилам голосування й графіку засідань. Про результативність засідання в лютому 2011 р. свідчила структура ПА “Євроност” як найвищого політичного органу, в складі якої є Бюро – координаційний орган, представлений порівну делегатами ЄП та країн-партнерів; постійні комітети, робочі групи – робочі органи, Секретаріат. Тематика роботи комітетів Асамблеї мала відповідати чотирьом тематичним платформам “СхП”, згідно Спільної декларації 7 травня 2009 р., термін повноважень і керівництво кожного органу мав обиратися окремо.

Завершення третього етапу формування ПА “Євронест” було означене проведенням у ВР України на рівні глав делегацій національних парламентів країн-партнерів “СхП” та ЄП засідань, відповідно 31 березня та 1 квітня 2011 р., присвячених остаточному погодженню нормативних документів Асамблеї та підготовки до її Установчого засідання. При цьому українська делегація відіграла конструктивну роль у наданні повноправної участі Білорусі в ПА “Євронест”. Важливість засідання полягала у визначенні дати початку роботи Асамблеї, приуроченої до Другого Саміту “Східного Партнерства”, запланованого на кінець вересня 2011 року.

Майже дворічна підготовка до підписання установчих документів ПА “Євронест” була завершена й ознаменована підготовкою інавгураційного засідання 3 травня 2011 року. В управлінських документах Комітету з питань європейської інтеграціїє лист-запрошення Є. Бузека, Президента ЄП від 20 квітня 2011 р. до Голови ВР України В. Литвина взяти участь в інавгураційному засіданні 2–3 травня 2011 р. у приміщенні ЄП для підписання з країнами-партнерами Установчого акта. “Парламентська Асамблея “Євронест”, є парламентським виміром та формами діалогу щодо підтримки та просування політики ЄС щодо ініціативи «СхП»”, – зазначив Є. Бузек¹⁰.

На установчих зборах ПА “Євронест” 2 травня 2011 р., Є. Бузек, наголосив на головних завданнях парламентської установи, а саме: зміцнення демократії, ринкової економіки і верховенства права. Парламентська установа покликана стати дієвою платформою багатостороннього співробітництва країн-партнерів для покращення не лише комунікації парламентарів, але й громадян відповідних держав, тим самим підтверджуючи побажання Є. Бузека щодо “об’єднання, створеного людьми і для людей”. За переконанням політика парламентський форум “Євронест” не повинен бути новим дублюючим органом на шляху наближення держав-учасниць до ЄС, адже частка розчарувань і скепсису на тлі відсутності практичних результатів дворічного існування “СхП”, все ж таки присутня.

Інавгураційне засідання 3 травня 2011 р. стало початком діяльності ПА “Євронест” під головуванням Президента ЄП Є. Бузека. Відкриваючи засідання, Голова ЄП привітав усіх присутніх із завершенням роботи по започаткуванню ПА “Євронест”, зазначивши, що започаткування такого формату співробітництва є абсолютною політичною згодою всіх без винятку політичних сил, представлених у ЄП, що є, радше, винятком, аніж

¹⁰ Лист з неопублікованої управлінської документації Комітету з питань європейської інтеграції.

правилом. За його словами, таку підтримку у стінах ЄП мають далеко не всі питання. На думку Президента ЄП, ПА “Євронест” не має існувати у чисто теоретичній площині, а, натомість, повинно мати практичне наповнення. У цьому контексті надзвичайно важливими стали певні виміри, навколо яких парламентська установа має будувати свою діяльність, зокрема зміцнення демократії, прав людини та верховенства права; економічному розвитку країн-учасниць; завершення переговорних процесів щодо угод про асоціацію, складовими яких є створення поглибленої та всеохоплюючої зони вільної торгівлі; подальше спрощення візових режимів, співробітництво у сфері культури та суспільних контактів. На інавгураційному засіданні представників від Білорусії не було, однак, Є. Бузек, зазначив, що питання повноправної участі цієї країни у ПА “Євронест” є відкритим і за нею залишається 10 належних їй місць.

Під час інавгураційної промови Б. Тарасюк наголосив, що створивши Асамблею, депутати парламентів країн “СхП” та ЄП сформулювали два звернення. “Перше – для громадян східноєвропейських країн: що ми, парламентарії п’яти національних парламентів і ЄП, об’єдналися для наближення наших країн до стандартів і цінностей ЄС з метою, щоб мільйони жителів наших країн одержували переваги від цієї співпраці у вигляді поліпшення рівня життя, посилення демократії і верховенства права”, – зазначив політик. “Якщо це буде досягнуто, якщо люди одержать безвізовий режим для подорожей країнами ЄС, це виправдає створення Парламентської Асамблеї. Якщо цього не буде, ідея буде дискредитована в очах людей”, – додав Б. Тарасюк. Друге звернення депутата було адресоване інституціям Євросоюзу: “Ми, парламентарії, об’єдналися, щоб створити парламентський тиск на інституції ЄС, щоб ЄС не лише говорив про “Східне Партнерство”, але робив щось конкретне”. Він висловив невдоволення реалізацією програм інституціями Євросоюзу у “СхП”. “І це не тільки у питанні ресурсів, фінансування”, – підкреслив Б. Тарасюк¹¹.

Кульмінаційним моментом Інавгураційного засідання ПА “Євронест” стала церемонія підписання установчих документів Асамблеї та обрання Співголів ПА “Євронест”. За одноголосним рішенням учасників Б. Тарасюка було обрано на посаду Співголови Асамблеї від східноєвропейського компоненту та К. Вігеніна – від Європейського Парламенту. На засіданні було сформовано Бюро ПА “Євронест”, до складу якого увійшли Співголови ПА Б. Тарасюк та К. Вігенін та Віце-президенти –

¹¹ Б. Тарасюк, *Euronest має допомогти у запровадженні безвізового режиму*, International weekly, no 16–18 (25.04–15.05.11) 8.

глави національних парламентських делегацій Е. Сулейманов (Азербайджан), В. Ованнесян (Вірменія), Д. Дарчіашвілі (Грузія) та І. Корман (Молдова), депутати ЄП Т. Унгуряну, Р. Чарнецькі, Г.-Я. Гербранді та Я. Саріуш-Вольські. Створено чотири постійних комітети (з політичних питань прав людини та демократії, з питань економічної інтеграції, приведення у відповідність законодавства та конвергенції з політикою ЄС, з питань енергетичної безпеки, з соціальних питань, освіти, культури та громадянського суспільства) і затвердження регламентів їх діяльності¹², а також двох робочих груп. Перша – з питань Білорусі, друга – з питань Регламенту.

У вітальній промові К. Ештон, Верховного комісара ЄС з міжнародних відносин і політики оборони, було зазначено, що одним із завдань діяльності “Євронесту” буде моніторинг ситуації в Білорусі. Саме тому на засіданні й було створено та обрано керівництво Робочої групи Асамблеї з питань Білорусі, співголовами якої стали представник Молдови Д. Дьяков та депутат ЄП Я. Саріуш-Вольські. У свою чергу, Національні збори Республіки Білорусь наголосили на відкритості діалогу з ЄС, але на засадах конструктивізму, взаємоповаги і партнерства¹³.

У своєму виступі Є. Бузек особібно відмітив стан двосторонніх відносин України з ЄС. Зазначивши, що Україна й надалі переживає низку “тривожних сигналів”, зокрема, забезпечення свободи засобів масової інформації, діяльності опозиції тощо.

За період діяльності ПА “Євронест” з 2011 по 2016 роки відбулося п’ять пленарних сесій, проведені у Страсбурзі (Франція, 2011 р.), Баку (Азербайджан, 2012 р.), Брюсселі (Бельгія, 2013 р.), Єревані (Вірменія, 2015 р.) та Брюсселі (Бельгія, 2016 р.).

Перша пленарна сесія ПА “Євронест” відбулася у м. Страсбург 14–15 вересня 2011 р. Українська сторона була представлена делегацією ВР України на чолі з Б. Тарасюком у складі 10 народних депутатів.

У ході пленарної сесії Комітету з політичних питань, прав людини та демократії співдоповідачі Д. Дарчіашвілі та Т. Унгуряну наголосили, що доповідь про “Виклики регіональній безпеці в Східноєвропейських країнах-партнерах” містить важливі сигнали для країн Східноєвропейського компоненту в контексті їх євроінтеграційних прагнень. Так, згідно положень Установчого акта ПА “Євронест” за результатами пленарних

¹² *Constituent Act of the “Euronest” Parliamentary Assembly*. Режим доступу: <http://www.euronest.europarl.europa.eu/euronest/cms/cache/offonce/home/act>.

¹³ К. Ештон, *Парламентська Асамблея “Євронест”*: нові можливості для України на шляху до членства в ЄС, *International weekly*, no 16–18 (25.04–15.05.11) 4.

сесій формулюються рекомендації щодо вдосконалення ініціативи “СхП”¹⁴. Однак, напрацювання головної Доповіді Комітету з політичних питань прав людини та демократії, могли б стати першим політичним документом – зверненням ПА “Євроност” до Саміту “Східного Партнерства” (29 вересня 2011 р. м. Варшава). На порядок денний Комітетів ПА “Євроност” було винесено нагальні питання про перешкоджання праву ЄС, як-то Нагірно-Карабахський конфлікт між Азербайджаном й Вірменією, переслідування політичних лідерів в Україні, дотримання демократичних виборів у Білорусі тощо.

Найбільш дискусійними стали правки з боку української делегації щодо перспективи членства в ЄСй вірменської делегації, яка полягала в узагальненні таких понять, як “суверенітет”, “територіальна цілісність”, “незалежність та непорушність кордонів” в єдине формулювання “...міжнародно-правові принципи, передбачені в Статуті ООН, Гельсінському заключному Акті та інших міжнародних документах...”. Варто відзначити, що внесені Україною правки голосувалися доволі емоційно, оскільки результат підрахунку голосів секретаріатом української делегації свідчив про підтримку цієї правки більшістю голосів, тоді як підрахунок голосів з боку секретаріату компоненту ЄП свідчив не на користь української поправки. Завдяки наполегливості та чіткій позиції Співголови Асамблеї Б. Тарасюка, який запропонував створити рахункову комісію у складі секретаріатів, пропозицію української сторони вдалося відстояти після проведення повторного голосування щодо цього питання.

Отже, Перша пленарна сесія ПА “Євроност” знаменувала про початок повноцінного функціонування її робочих органів – Комітетів та робочих груп для погодження попереднього робочого плану. Доповідь Комітету з політичних питань, прав людини та демократії так і не була прийнята. Провина за провал голосування і неприйняття головної Доповіді ПА “Євроност” лежить повністю на вірменській та азербайджанській делегаціях, які через свою неконструктивну позицію, а також відсутність бажання йти на компроміс, фактично провалили роботу сесії ПА “Євроност”.

Друга пленарна сесія ПА “Євроност” відбулася з 1–4 квітня 2012 р. в Баку. Як зазначив у вітальному слові К. Вігенін: “це перша сесія, на яку ЄП відправив таку чисельну делегацію за межі ЄС, і де присутні близько 40 представників ЄП з 15 держав. В цьому – доказ відданості політиків засадкам “СхП” й ПА “Євроност” з бажанням подальшого розвитку діалогу”¹⁵.

¹⁴ *Constituent Act of the “Euronest” Parliamentary Assembly.*

¹⁵ *З протоколу II Пленарної сесії, Баку 2012 р.*

У порівнянні з Першою пленарною сесією ПА “Євронест” досягнення пленарної сесії в м. Баку полягали в ухваленні п’яти змін до діючого Регламенту ПА “Євронест”, у переліку яких дві ініціативи української делегації, а саме: поправка до Резолюції щодо перспективи членства в ЄС країн-учасників “СхП” згідно зі статтею 49 Договору про ЄС, внесена членами української делегації Б. Тарасюком та С. Курпілем (за – 60); резолюція “Торговельні угоди між ЄС і Східноєвропейськими партнерами, включаючи поглиблені та всеохоплюючі зони вільної торгівлі і допомогу ЄС у цій сфері” (за співавторства В. Вечерка – члена Постійної делегації Верховної Ради України в ПА “Євронест”) (за – 72).

Третя пленарна сесія відбулася 27–29 травня 2013 р. у Брюсселі, на якій Віце-президентом Європарламенту Я. Протасевичем щодо України вкотре була озвучена необхідність реформування системи судочинства та припинення вибіркового правосуддя. Єврокомісар з питань розширення та Європейської політики сусідства Ш. Фюле нагадав про зобов’язання Європейського Союзу щодо підписання Угоди про асоціацію із Україною, але водночас підкреслив, що “одна справа для наших партнерів – мати амбіції, і дуже високі амбіції, а інша – забезпечити реалізацію цих амбіцій. Саміт може принести результати лише настільки, наскільки наші партнери готові забезпечити проведення реформ”¹⁶.

Як зазначив Співпрезидент ПА “Євронест” Б. Тарасюк, “Європейський Союз демонструє зі свого боку послідовну позицію, яка полягає в тому, що без виконання Україною умов, які були висунуті ЄС ще у грудні минулого року, та які, крім іншого, включають припинення вибіркового правосуддя, Угода про Асоціацію навряд чи буде підписана”.

У березні 2015 р. в Єревані (Вірменія) в рамках проведення четвертої сесії ПА “Євронест” відбулося спільне засідання з представниками Форуму громадянського суспільства, організоване під егідою Спів-Президентів ПА “Євронест” Б. Тарасюка та Х. Хаутала. Його учасники обговорили досягнення країн ініціативи “СхП” у здійсненні реформ, наголосили на важливій ролі національних парламентів та участі громадянського суспільства у запровадженні реформ у наближенні країн “Східного Партнерства” до ЄС. Після доповідача Комітету з політичних питань було рішуче засуджено Російську військову агресію проти України та незаконну анексію Криму, пролунали заклики до агресора поважати міжнародно визнаний суверенітет України, її територіальну цілісність, а також негайне виведення російських військ з території України.

¹⁶ З протоколу II Пленарної сесії, Баку 2012 р.

Таким чином, ПА “Євронест” – це важлива складова ініціативи ЄС “СхП”. Реалізації її політико-правових засад сприяла діяльність Постійної делегації з числа народних депутатів та Комітету з питань європейської інтеграції. Він формує управлінську документацію, що законодавчо віддзеркалює на папері співпрацю з ПА “Євронест” від ідеї до реалізації, суб’єктивні та об’єктивні політико-правові чинники організаційно-політичних проблем у контексті функціонування цієї міжпарламентської структури ЄС.

Метою ПА “Євронест” є сприяння в забезпеченні адаптації законодавства країн-партнерів із законодавством ЄС. У ряду важливих форм стали проведення пленарних сесій, засідань ПА “Євронест”, під час яких відбувається обмін думками, формуються, відповідно обговоренню нагальних питань та проблем, документи політичного змісту, рекомендації, які подаються до Самітів “СхП” ЄС.

Управлінська документація Комітету з питань європейської інтеграції ВР України становить джерельну базу дослідження праці ПА “Євронест”. На їх підставі стало можливим визначення документальних джерел та етапів щодо початку роботи ПА “Євронест”: I етап – 2007–2008 рр., II – 2009–2010 рр., III – 2010–2011 рр., історико-хронологічний аналіз яких дав об’єктивну панораму процесу формування ПА “Євронест”.

При дослідженні перебігу зазначених у статті Конференцій, спільних зустрічей, засідань яскраво простежується важлива роль Постійної делегації ВР України, особіно Б. Тарасюка. Конструктивність позицій парламентарів України, секретаріату Комітету з питань європейської інтеграції сприяли виробленню пріоритетних принципів роботи ПА “Євронест”, а саме: верховенства права, зміцнення демократії, ринкової економіки.

Вивчення управлінських документів Комітету з питань європейської інтеграції поглиблює дослідження практичної складової процесу гармонізації законодавства України із законодавством ЄС, про що свідчить їх ґрунтовна взаємодія в практичній та медіа-інформаційній площинах.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АРАН – Архів Російської академії наук
ВВ – Византийский временник
ВГВ – Волинские губернские ведомости
ВР ІЛ – Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України
ГВЛ – Галицько-Волинський літопис
ГДА СБУ – Галузевий державний архів Служби безпеки України
ДАЗО – Державний архів Запорізької області
ДАКО – Державний архів Київської області
ДАОО – Державний архів Одеської області
ЗООИД – Записки Одесского общества истории и древностей
ІР НБУВ – Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського
МКС – Міжнародний комітет славістів
НХМ РБ – Національний художній музей Республіки Білорусь
ПСРЛ – Полное собрание русских летописей
ОВП – Об'єднання військових поляків
РАН – Російська академія наук
РУРП – Русько-українська радикальна партія
СДПГ – Соціал-демократична партія Галичини
СДРПА – Соціал-демократична робітничка партія Австрії
УАТ – Українське аграрне товариство
УВРС – Український Всепрофесійний Робітничий Союз
УІЖ – Український історичний журнал
УКС – Український комітет славістів
УДСП – Українська соціал-демократична партія
УСС – Українська селянська спілка
УТКЗЗ – Українське товариство культурних зв'язків з закордоном
ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади України
ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об'єднань України
ЦДАЗУ – Центральний державний архів зарубіжної україніки
ЦДАЖР – Центральний державний архів Жовтневої революції УРСР
ЦДІАЛ України – Центральний державний історичний архів у м. Львів
GK – Gazeta Krakowska
GKKiZ – Gazeta Korespondenta Warszawskiego i Zagranicznego
GL – Gazeta Lwowska
GP – Gazeta Poznańska

CONTENTS

In memory of Pavlo Sokhan (1926–2013)

- D. Gordiyenko (Kyiv)*. Ukrainian-Bulgarian Relations of the Middle Ages in the Research of Paul Sokhan5

This article analyzes the scientific heritage of Paul Sokhan on medieval history, especially the history of relations between Ukraine and Bulgaria. There is analyzed the basic issues had been raised by Sokhan in his studies, and determined their heuristic potential for future research. The article determined that the works of Sokhan have most important on the cultural history of Bulgaria and Ukraine. However there is determined aspects on the even history of Bulgaria and Ukraine, which originally were developed by scholar in his works. There is also determined the general interest of scholar to the medieval studies.

- M. Nakonechna (Nizhyn)*. The Life Creativity Concept by L.V. Sokhan as a Forefront of Ukrainian Science22

The article is devoted to the theory of life creativity by L.V. Sokhan. The special attention is given to the concepts of live-creative potential and deed. It is underlined that L.V. Sokhan's conception is not only extraordinary and creative, but also marks the front rows of contemporary Ukrainian philosophy, sociology and psychology.

Sources and Source Studies on the Slavic history

- O. Mavrin (Kyiv)*. Ukrainian Academic Archeography of the 80^s of the 20th Century: From Colonial to Post-Colonial Practice29

The Ukrainian Archeography totally has depended of political circumstances and ruling ideology from its beginnings in the 19th century. The colonial status of the Soviet (Radianska) Ukraine determined a role and place of the humanities in general and the Archeography in this Republic too. However the 80^s of the twentieth century were favorable for Archeographic researches and publications. Due to the activity of the Archeografic Commission renewed in 1987, foundations for the post-colonial practices were laid. And now the M.S. Hrushevsky Institute of the Ukrainian Archeography and Source Studies of the National Academy of Sciences is a successor of the Commission as well as its traditions.

- I. Yarmoshyk (Zhytomyr)*. Letters of Stanisław Żółkiewski as a Source on the History of Ukrainian Cossacks at the Turn of 16–17th Centuries43

This article is devoted to the complex analysis and publication of the epistolary heritage of the great crown hetman and chancellor Stanisław Żółkiewski (1547–1620), which were concerning the Cossacks and other Ukrainian cases.

- O. Kovalchuk (Kyiv). Research the Cossack Elite in the First Half of the Nineteenth Century: a Historiographic, Source Studies' and Archeographic Aspect*81

The first half of the nineteenth century is a beginning of study of the history of the Cossack elite of the Hetmanate. At that time the research topics were introduced that are still relevant today. It is at innovative aspects of those times' historical concepts, their source basis, search and publication of the monuments on history of the Cossack elite emphasizes in the proposed article. At the same time here was researched all three aspects' originality conditioned by the influence of the Romanticism period. An evaluation of the contribution of historians of the first half of the nineteenth century to the development of national historical science has been made by analyzing a large massif of researches of the history of the Cossack elite made over two centuries. The study of historiography of the issue clarifies the importance of the archeographic heritage of the first half of the nineteenth century for further researching the history of the Cossack elite of the Hetmanate's period.

- I. Vorozhbyt (Kyiv). O. Kistiakivska's Letters to O. Kistiakivsky are the Sources to Learning Kyiv Everyday Life in the Second Part of the 19th Century*89

This paper studies the content of O. Kistiakivska's letters to her husband – O. Kistiakivsky to learn Kyiv everyday life in the second part of the 19th century. It could be concluded that these letters contain lots of facts and highlight the academies' aspects of ordinary "habitus". This "habitus" reveals positive attitude towards innovation, close involvement into saloon meetings and commitment to high standards of life.

- I. Starovoytenko (Kyiv). Leonid Zhebunov in the Epistolary to Borys Hrinchenko (1905–1910)*97

The source overview of epistolary of the famous Ukrainian public and cultural figure L. Zhebunov to the writer and socio-cultural figure B. Hrinchenko is presented in the article for the first time. The active cooperation of well-known contemporaries in the field of Ukrainian national life is reflected: measures to revive the national school, the foundation of Ukrainian periodicals, L. Zhebunov's participation in Ukrainianization of newspaper "Poltava", popularization of Ukrainian claims in Russian liberal periodicals, etc. Due to the letters it is possible to reveal the authorship of B. Hrinchenko' materials, especially which were ordered him by L. Zhebunov. The developments of relations between contemporaries, L. Zhebunov's desire to help B. Hrinchenko in his treatment are reflected in the letters too.

- A. Papakin (Kyiv). Polish Military Efforts during the WWI in 1914–1918 in Ukrainian Archives*112

The article deals with the documents on the history of Polish military formations created during the 1st World War. Unlike the documents from Polish archives, the Ukrainian archival documents are rarely used by the researchers of this problem. The paper informs about the documents in Kyiv and Lviv cen-

tral state archives and local archives that shows the history of Polish 2nd and 3rd Corps in Ukraine, Polish military formations in the Far East as well as the Polish Legions formed in Austria-Hungary.

- O. MacMillan (Odessa)*. Personal Materials of A. Florovsky from the RAS Archive as a Historical Source to Study the ‘Bulgarian’ Period of M. Popruzhenko’s Life120
- The article explores the materials from the personal fund of Antony Florovsky stored in the Archive of the Russian Academy of Sciences as a historical source to study the ‘Bulgarian’ period of Mikhail Popruzhenko’s life. Most of the archival sources to study the scholar’s biography are stored in the archives of Odessa and Sofia. At the same time, for the complete reconstruction of his life it is also necessary to involve the materials from the RAS Archive. It stores the personal fund of A. Florovsky. The fund, in particular, deposits the letters by K. Florovska, G. Popruzhenko and M. Popruzhenko himself. These letters reflect various aspects of the scholar’s biography such as his academic work, everyday life and personal attitudes.
- V. Korniienko (Kyiv)*. The Issue of Preserving the Frescoes of the Assumption Cathedral of the Yeletsky Monastery in 1927 (It Based on Documents from the Oleksa Novicky Fund)130
- In this paper is a publication of documentary sources, that stored in a personal fund of academic Oleksa Novicky. The main provisions of the draft restoration of the frescoes of the Assumption Cathedral of the Yeletsky monastery in Chernihiv in 1927 based on an analysis of the text document are delineated.
- A. Yavorskyi (Ivano-Frankivsk)*. Sources on the Study of Professional Organizations of Ukrainian Peasants and Workers in Czechoslovakia in the 20–30^s of the 20th Century138
- The article examines the sources on the study of professional organizations of Ukrainian peasants and workers in Czechoslovakia in 1920–1930^s. The opinion that the archival documents are the main source for the study of these organizations has been grounded. The main attention is paid to the Central State Archive of Ukraine. Periodicals and non-periodicals of Ukrainian emigration in Czechoslovakia have been analyzed for the information on the professional organizations of Ukrainian workers and peasants.
- O. Kakovkina (Dnipro)*. Ukraine CSAPO (TSDAGO) Communist Party Central Committee Fund Materials as a Source on the History of the Ukrainian-Bulgarian / Soviet-Bulgarian Relations of Second Half of the 1940^s – 1980^s145

The article is devoted CSAPO (TSDAGO) materials, Communist Party Central Committee Fund as a source on the history of the Ukrainian-Bulgarian, Soviet-Bulgarian relations of the second half of the 1940s – 1980s. It is determined an informative resource of these sources, its opportunities for reconstruction and understanding of this period, the main directions and problems which reveal the some pages of the history of Ukraine and Bulgaria relations in the period.

Historiography and History of the Slavic Studies

- N. Solonska (Kyiv)*. Scientific Events as the Direction
of the Ukrainian Committee of Slavists (2005–2014)155

The article highlights the activities of Ukrainian Slavic Committee for the organization and holding of international conferences and events (readings, round tables), which aimed to unite scientific forces and increase scientific capacity Slavic world.

- V. Potulnytski (Kyiv)*. The Image of Ukraine in British Historical
and Political Thought of the Nineteenth – One Third
of the Twentieth Centuries166

Summarizing the attempts of British scholars to understand the phenomenon of Ukraine and the general outline of Ukrainian history, the author undertakes the first attempt to suggest a periodization of British scholar's efforts in this direction in the nineteenth – one third of the twentieth centuries. The first stage of the three stages, defined by the author, might to be called the anthropological stage, which existed in the first half of the nineteenth century and was represented by the scholars Clarke and Hennigsen, who tried to regard the Ukrainian phenomenon from the anthropological point of view. The time span of the second, geopolitical stage was from the beginning of the 1900^s until the end of World War I. It was represented by the well-known scholars and politicians Seton-Watson and Makinder. They tried to solve the problem of the independence of Ukraine in close collaboration with British leading politicians of that time. The third and final historiosophical stage existed in the interwar period and was represented by academic scholars such as Tiltman and Toynbee. Both of them investigated the problems of Ukrainian history and its peculiarities in the framework of their own research analysis and were making the synthesis of Ukrainian history in contradiction to Russian version.

- O. Yuga (Kamianets-Podilskyi)*. A Problem of Search of Ways
of Decision of the “Ukrainian Problem” by the Polish Political
Elite in the Middle of the 17th Century in the Polish Historiography175

Labours of the Polish researchers, in that authors touched problems of search the Polish political elite during 1648–1659 various ways and facilities of decision of the “Ukrainian problem”, are analysed in the article.

- O. Bila (Zhytomyr)*. Publications About Ethnography
of Slavic Nations on the Pages of Volyn Periodic Press
in the 19th – the Beginning of the 20th Centuries184

In the article local historical publications have been analyzed which had been on the pages of periodic press of Volyn Governorate in the 19th – the beginning of the 20th centuries devoted to historical and ethnographical researches about Slavic ethnography. As a ethnography of Ukrainian nation, which was living in the bounds of Volyn region. Distinguished its thematic group by content filling and ideological tendencies, also local historical analyze of each of them has been made and determined scientific value in the reaching local historical knowledge from the past of Volyn and Ukrainian history together.

- Ł. Bartosik (Łódź)*. Ukraine (Eastern Galicia) at the Time
of the Duchy of Warsaw, in View of the Polish Press197

Eastern Galicia is a geographical region in Western Ukraine (present day oblasts of Lviv, Ivano-Frankivsk and Ternopil) of historic importance. Galicia was formed within the Austrian Empire during the years 1772–1918. Press the Duchy of Warsaw described the events on the local lands. “Gazeta Warszawska” and “Gazeta Korrespondenta Warszawskiego i Zagranicznego” – described the war Polish-Austrian 1809 years. Although the Duchy of Warsaw won the Battle of Raszyn, Austrian troops entered Warsaw, but Duchy and French forces then outflanked their enemy and captured Kraków, Lwów and some of the areas annexed by Austria in the Partitions of Poland.

Were also discussed problems associated with: Administration and judicature in Eastern Galicia.

On the attention shall vocation “Gazeta Lwowska” in 1811. They discussed matters related to culture, science and society. Other known magazines were the “Gazeta Poznańska” and “Gazeta Krakowska”. In the press Duchy of Warsaw placed information about multiple personalities associated with Eastern Galicia, e. g. Waclaw Hann, Antoni Jan Czetwertyński-Światopełk, Aleksander Franciszek Chodkiewicz, Anton Anhełłowycz and Wojciech Bogusławski.

- O. Kovtunenکو (Zhytomyr)*. The Role of the Participating Countries
of the Division of Rzecz Pospolita in Highlighting
of Russian Historiography of the 19th Century216

Russian historians analyzed the views of the nineteenth century to the division of the Polish-Lithuanian Commonwealth. Revealed their basic views on the Polish question at the end of the eighteenth century. Deals with the relationship between Prussia, Austria and the Russian Empire in the division. Russian historiography of the nineteenth century on the matter presented two directions: liberal and conservative.

- L. Mushketyk (Kyiv)*. The Slavic Ethnology on the Pages of Historical
and Statistical Series “The Austro-Hungarian Monarchy
in the Descriptions and Illustrations”
(the End of the 19th – the Beginning of the 20th Centuries)228

The article deals with the fundamental historical and statistical cross-cultural series “Osztrák-Magyar Monárshia írásban és képen”, 21 volume of which were published in dual Empire in German and Hungarian languages in 1886–1901. It identifies the sections, as for ethnography and folklore of the Slavs, more considered material from the Hungarian part of the monarchy (material culture, customs, folklore, etc.), attention is drawn to the personalities of the authors of the Ruthenian (Ukrainian) origin.

- I. Moroz (Kyiv)*. Slavonic Views of Ivan Krypiakevych
on Materials of his Unpublished Monograph “Kyivan Rus’
(the Beginning of the Kyivan State)”236

The article is written on the basis of unpublished work “Kyivan Rus’” of outstanding Ukrainian historian Ivan Krypiakevych. Essay is a part of planned

for 1960 multivolume “History of the Ukrainian SSR”. The work focus on the period from the Kyiv foundation to Princess Olga reign (inclusive). I. Krypiakevych, based on source material in the Soviet historiographical scheme, revealed period of foundation of Polyansky principality, the reign of the princes Kyi, Askold and Dir, Oleg, Igor and Olga. The historian paid attention to same controversial issues, for example, historicity of the figure of Prince Kyi, the origin and meaning of the term “Rus’”, the role of the Normans in Rus’ statehood. Author elaborated on the description of the political and economic life of Rus’ neighbors and their relations with ancient Rus’.

- K. Ivangorodsky (Cherkasy)*. Modern Historical Science in Belarus
From the Point of View of Belarusian Historians247

In the article are investigated the Belarusian historians’ views devoted to the modern Belarusian national historiography analysis. The main attention is paid to the negative phenomena that is immanent to the Belarusian national historiography on modern stage. Prospects of the Belarusian historical science development are outlined.

History and Culture of Slavs

- V. Kornienko (Kyiv)*. A Newly Found Mural Image of St. Healer Cosmas
in the Western Inner Gallery of St. Sophia in Kyiv259

This message is dedicated to publishing results of research of fresco image in the western inner gallery of St. Sophia in Kyiv with a picture of a young healer. Owing to revealing a graffiti inscription the figure of the Saint is able to attribute as St. Kozma the Rome. Determination of the image is allowed establish that on left of him, on the opposite side of the arch, was depicted double Saint Damian. These saints had surrounded the entrance of the western gallery to the chapel of St. Joachim and Anne. It is important to note that the original fresco image of St. Damian of the 11th c. hasn’t survived; now here is the image of St. Filaret was made with oil paints in the 19th century. Thus, in St. Sophia Cathedral have been found at least two pairs of saint healers Kozma and Damian the Rome – in St. Michael chapel and in the western inner gallery of St. Sophia in Kyiv.

- O. Holovko (Kyiv)*. The Campaign of Volyn’s Princes Daniel and
Vasylo Romanovyches in Poland (1229) in the Story
of Galician-Volyn Chronicle262

The article analyzes the evidence of Galician-Volyn chronicle about the campaign of Volyn’s Princes Daniel and Vasylo Romanovyches in Poland. As much as possible to attract other sources, the author tries to reconstruct the course of events of the 6737 (1229) year.

- O. Dzhura (Kyiv)*. Nemanjić Dynasty: the Way From
the Catholic to the Orthodox Identity272

The article is about the Nemanjić’s dynasty transition from the Catholicism, which was common in Duklja, to the Orthodoxy, which was a dominant in Serbia since the mid-thirteenth century. This change took place over more than a

century, moreover, it is reflected in the sources. The Life of St. Sava written by Domentijan in 1242/1253 showed the unity of the Christian world, Serbia as the part of papal primacy and tolerance to the Catholicism in the Serbian state. However, the main idea was changed: in the Life of St. Sava, written by Theodozij in 1284/1292, the homogeneity of Serbian Orthodoxy is stressed and Orthodoxy is transformed by the author into the official state religion and ideology.

- N. Nikitenko (Kyiv). An Icon “Virgin Nicopeia” on the Golden Gate as a Protective Symbol of Kyiv*282

Tesselated icon “Virgin Nicopeia” set on the north facade of the Golden Gate on May, 28 in 2016, is the protective symbol of Kyiv. Old tradition, according to that here from the beginning there was an icon of the Virgin with Baby that is remembered at a chronicle, is born-again these. An author defends position, that this was the icon of the Virgin Nicopeia (Παναγία Νικοποιός) and proves that from the opposite south side of gate there was an icon of the Virgin Portaitissa (Παναγία Πορταϊτίσσα).

- P. Yanyts'ka (Kyiv). Lohyshyn's Icon of Divine Mother “Queen of Polissia” in the Context of the Study of Religious Easel Painting of Belarus of the 17–18th Centuries*293

The article highlights the results of a study of Lohyshyn's Icon of Divine Mother, which is also called as “the Queen of Polissia”. Based on the characteristics of artistic design and data of Chemical and Technology analysis had been received during restoration work in the 1996, the author suggests that the icon was made in the 17th century by master of Lviv art school, which was approximate to the circle of Joseph Scholz Wolfovyeh (?–1624). It is determined that as “Queen of Polissia” the icon became known thanks to the that time owner of Lohyshyn Stanislaw Albrecht Radziwill, which actively involved the formation and spread a glorify the icon of Our Lady Queen of Poland, extending cult of patronage of Divine Mother on own possession on Polissia.

- N. Polonska-Vasylenko (Munich). To the History of the First Novorossiia Governorate (1764–1774) / Publ. and edit. by D. Gordiyenko*305

The article is devoted to a short episode of the history of Ukraine – the history of the first Novorossiia Governorate. Despite the artificiality name the author shows that it is the exactly Ukrainian history. The Governorate was founded in the former Slavo-Serbia and the New Serbia, therefore it included land as on the left and on the right bank of Dnipro. The history of colonization of the Governorate is fed details and the author concludes that with a few exceptions Russians and foreigners, it was inhabited by Ukrainian people. The Governorate was paramilitary character that was due to its vocation to counteract Crimean Khanate and Zaporizhzhya Sich. However, the inhabitants of the province actively participated in Gaydamatsky movement on the right bank, especially in the Koliivshchyna, and in resistance actions against transformation Cossack regiments in the regular Russian regiments into the Novorossiia Governorate. After the failure of the Commission in 1767, in Ukraine, including the

Novorossiya Governorate, was a series of uprisings against the Russian occupation authorities, and the anti-Russian uprising in 1769 started from the Donetsk regiment. Therefore the history of the first Novorossiya Governorate is the history of continuous struggle of the Ukrainian people for their land, for their national rights, for their independence.

- O. Maliuta (Kyiv). The Invention of Tradition in the National Revival in the 18th – the Beginning of the 20th Century (for Example Europeans)327*

This article is about reconstructing traditions and mistifications in the history of Europeans in the national revival. The author on the example of history by Scotchians, Finlandians, Estonians, Ukrainians shows as its nations revival and took part in the struggle for the statehood.

- R. Kowalczyk (Łódź). 1812 Year. Why Didn't Napoleon Go to Kyiv?339*

This article analyzes the causes of the defeat of Napoleon in Russia in 1812. First of all there are analyzed the contradictions that led to war. These are a Turkish issue, the Continental blockade of Great Britain and a dynastic question. On the other hand, an important factor was the desire to revenge by the Russian tsar, the Russian nobility, and the Russian church. Actually the initiator of breaking the Union between France and Russia was the Russian tsar Alexander I, and he began preparing war against France. His idea was to conduct combat operations in Europe, but Napoleon ahead him. There a Polish factor was the decisive. Among the reasons that led to the defeat of Napoleon's Grand Army, it can be seen an underestimating of Napoleon the Ukrainian issue, an importance of Ukraine in this war, and administrative errors on the occupied Polish and Lithuanian territories. This determined why Napoleon didn't go to Kyiv and therefore lost the war.

- B. Krupnytsky (Himmelpforten). Revolutionary Currents in Modern Ukrainian History / Translated from English by Dmytro Gordiyenko352*

This article is devoted to the origin and development of the Ukrainian national idea of the modern times. As in other Slavic peoples it had originated during the Spring of Nations in 1848. Thus it is shown that despite Russian occupation Ukrainian people lived life together with Europe. Special attention was paid by author the first Ukrainian political organization of the modern times Brotherhood Cyril and Methodius. Its program was based on Christian, liberal, and nationalist ideals and showed the definite influence of French revolutionary doctrines.

Ukrainian national movement was walking parallel with the Polish and had a common enemy – the Russia. But at the end of the 19th century Ukrainians came to the forefront of the revolutionary struggle. However, their struggle was more aimed at the mainstream of social issues, while the national remained unresolved to this day.

- Yu. Yakovlev (Ivano-Frankivsk). The Ruthenian-Ukrainian Radical Party in Peremyshl Region (the 1890^s): the Basic Areas of Activity357*

The article analyzes the activities of the Ruthenian-Ukrainian Radical Party (RURP) in the Peremyshl region during the 1890^s and its impact among local

residents has been determined. A wide range of measures, which were taken by the RURP to organize politically Ukrainian peasantry in Peremyshl region has been investigated. Some aspects of relations between the members of RURP and Polish Social-Democratic Party of Galicia (SDPG) within the mentioned period have been presented. The course of electoral campaigns to the Galician Regional Sejm and to the Austrian Parliament (the State Council) in Peremyshl region has been dealt with; participation of the members of the RURP in these campaigns has been showed. Besides, the author addresses the issue of Peremyshl radicals' attitude to the conflicts within the RURP, including an attempt to reorganize the party into a social-democratic one.

- A. Starodub (Kyiv). Peculiarities of the Plot by M. Breshko-Breshkovskiy*
 Novel “*Ряса и кровь*” (“Cowl and Blood”)379
- The article is about novel “*Ряса и кровь*” (“*Cowl and Blood*”), published by the Warsaw Synodal printing house (*Варшавська синодальна друкарня*) in 1925. This work of fiction is a reaction to a tragic event in the life of the Orthodox Church in Poland – the murder of Metropolitan Georgiy (Yaroshevskiy) (1872–1923). The prototype of the main hero is Archimandrite Smaragd (Latyshenkov) – man who killed Metropolitan. The article analyzed storylines of the novel and their “intersection” with real historical events. Made assumptions about target group of this novel and readership reaction to it.
- A. Seniuk (Zaporizhia). The Bulgarian Educational Institutions*
 in the Southern Ukraine (20–30^s of the 20th Century)387
- This article is devoted to the development of education for the Bulgarian national minority. The author refers to the study of the occurrence of the experience of formation and functioning of the Bulgarian educational establishments in the South of Ukraine in 20–30^s of twentieth century.
- O. Novikova (Kyiv). Bulgarian Period in the Life and Activity of a researcher*
 of the Ukrainian History Benedict Myakotin396
- The article is devoted to lighting the life's period of historian Benedict Myakotin (1867–1937) of the time of his teaching in Sofia University, where he had worked since 1927 as professor in the Cathedra of the History of Eastern European of the History and Philology Department.
- V. Kovalchuk (Kyiv), Ya. Antoniuk (Kyiv). Vasyl Kuk in Everyday Life*
 (at the End of 1940^s – at the Beginning of 1950^s)400
- In article an attempt of partial reconstruction of everyday life of the last commander-in-chief of the Ukrainian insurgent army Vasyl Kuk on the example of things which were withdrawn by KGB of USSR in May, 1954 from it is made.
- A. Kavunnyk (Kyiv). Activities of the Committee on European Integration*
 and the Permanent Delegation of Ukraine “Euronest” PA:
 the Source to Study and Stages of Development413
- The article is devoted present documentary sources and stages of cooperation with the Committee on European Integration of the Verkhovna Rada of Ukraine

and the Parliamentary Assembly “Euronest” in the context of EU initiative “Eastern Partnership”.

This article presents the administrative documentation Parliamentary Committee (reports, official certificates, letters) and materials from the websites “Euronest” PA (resolution, reports, information note) to determine the sources of cooperation in stages: initiation – formation – development. The forms of communications Committee on European Integration of the Verkhovna Rada of Ukraine and the “Euronest” PA are presented in chronological within 2007–2016.

Scientific research documents as confirmation of their information and semantic context, content classification, interparliamentary events in the chronology of European space, such as multilevel meetings; working, plenary sessions; committee hearings will contribute to the vision of formation and development of the “Euronest” PA. This is importance for enhancing the parliamentary cooperation between the participating countries for the implementation of the EU initiative “Eastern Partnership”.

Abbreviations426

ЗМІСТ

Пам'яті Павла Соханя (1926–2013)

- Д. Гордієнко (Київ)*. Українсько-болгарські відносини доби середньовіччя в дослідженні Павла Соханя5
- М. Наконечна (Ніжин)*. Концепція життєтворчості Л.В. Сохань як форпост української науки22

Джерела та джерелознавство слов'янської історії

- О. Маврін (Київ)*. Українська академічна археографія 80-х рр. XX ст.: від колоніальної до постколоніальної практики29
- І. Ярмошик (Житомир)*. Листи Станіслава Жолкевського як джерело до історії українського козацтва на зламі XVI–XVII ст.43
- О. Ковальчук (Київ)*. Дослідження козацької еліти в першій половині XIX ст.: історіографічний, джерелознавчий та археографічний аспект81
- І. Ворожбит (Київ)*. Листи О. Кістяківської до О. Кістяківського як джерело до вивчення повсякдення міста Києва другої половини XIX ст.89
- І. Старовойтенко (Київ)*. Леонід Жебуньов у сюжетах епістолярію до Бориса Грінченка (1905–1910 роки)97
- А. Папакін (Київ)*. Польський збройний чин під час Першої світової війни 1914–1918 рр. в українських архівах112
- О. Макміллан (Одеса)*. Особисті матеріали А.В. Флоровського в архіві РАН як джерело вивчення “болгарського” періоду життя М.Г. Попруженка120
- В. Корнієнко (Київ)*. Питання збереження фресок Успенського собору Єлецького монастиря у 1927 р. (за документами фонду Олекси Новицького)130
- А. Яворський (Івано-Франківськ)*. Джерела до вивчення діяльності професійних організацій українських селян і робітників у Чехословаччині у 20–30-х роках XX століття138
- О. Каковкіна (Дніпро)*. Матеріали фонду ЦК КПУ ЦДАГО України як джерело з історії українсько-болгарських/радянсько-болгарських відносин другої половини 1940-х – 1980-х рр.145

Історіографія та історія слов'янознавства

<i>Н. Солонська (Київ)</i> . Наукові заходи як напрям діяльності Українського комітету славистів (2005–2014)	155
<i>В. Потульницький (Київ)</i> . Образ України у британській історичній та політичній думці ХІХ – першої третини ХХ ст.	166
<i>О. Юга (Кам'янець-Подільський)</i> . Проблема пошуку річпосполитською політичною елітою шляхів розв'язання “української проблеми” в середині ХVІІ ст. у польській історіографії	175
<i>О. Біла (Житомир)</i> . Публікації із етнографії слов'янських народів на сторінках волинської періодици (ХІХ – поч. ХХ ст.)	184
<i>Л. Bartosik (Łódź)</i> . Ukraina (Galicja Wschodnia) – za czasów księstwa warszawskiego, w świetle polskiej prasy	197
<i>О. Ковтуненко (Житомир)</i> . Роль країн-учасниць поділів Речі Посполитої у висвітленні російської історіографії ХІХ ст.	216
<i>Л. Мушкетик (Київ)</i> . Слов'янське народознавство на сторінках історико-статистичної серії “Австро-Угорська монархія в описах та ілюстраціях” (кінець ХІХ – початок ХХ ст.)	228
<i>І. Мороз (Київ)</i> . Славистичні погляди Івана Крип'якевича за матеріалами його неопублікованої монографії “Київська Русь (початок Київської держави)”	236
<i>К. Івангородський (Черкаси)</i> . Сучасна історична наука в Білорусі з погляду білоруських істориків	247

Історія та культура слов'ян

<i>В. Корнієнко (Київ)</i> . Нововиявлений фресковий образ св. цілителя Козми в західній внутрішній галереї Софії Київської	259
<i>Головко О. (Київ)</i> . Похід волинських князів Данила та Василька Романовичів у Польщу (1229 р.) у розповіді галицько-волинського літопису	262
<i>О. Джура (Київ)</i> . Династія Неманичів: шлях від католицької до православної ідентичності	272
<i>Н. Нікітенко (Київ)</i> . Ікона “Богородиця Нікопея” на Золотих воротах як захисний символ Києва	282

<i>П. Яницька (Київ)</i> . Логишинська ікона Божої Матері “Королева Полісся” в контексті вивчення релігійного станкового живопису Білорусі XVII–XVIII ст.	293
<i>Н. Полонська-Василенко (Мюнхен)</i> . До історії першої Новоросійської губернії (1764–1774) / Публ. та ред. <i>Д. Гордієнка</i>	305
<i>О. Малюта (Київ)</i> . “Винайдення традиції” у період національного відродження кінця XVIII – початку XX ст. (на прикладі європейських народів)	327
<i>Р. Ковальчик (Лодзь)</i> . Рік 1812. Чому Наполеон не пішов на Київ?	339
<i>Б. Крупницький (Гіммельфортен)</i> . Революційні перетворення в сучасній українській історії / Пер. з англ. <i>Д. Гордієнка</i>	352
<i>Ю. Яковлев (Івано-Франківськ)</i> . Русько-українська радикальна партія на Перемишльщині (1890-ті рр.): основні напрями діяльності	357
<i>А. Стародуб (Київ)</i> . Особливості фабули та сюжету роману М. Брешко-Брешковського “Ряса и кровь”	379
<i>А. Сенюк (Запоріжжя)</i> . Болгарські освітні заклади південної України (20–30 рр. XX ст.)	387
<i>О. Новікова (Київ)</i> . Болгарський період в житті та діяльності дослідника української історії Венедикта Мякотіна	396
<i>В. Ковальчук (Київ), Я. Антонюк (Київ)</i> . Василь Кук у повсякденному житті (кін. 1940-х – поч. 1950-х рр.)	400
<i>А. Кавунник (Київ)</i> . Діяльність комітету з питань європейської інтеграції та постійної делегації України в ПА “Євронест”: джерела до вивчення, етапи розвитку	413
<i>Скорочення</i>	426
<i>Contents</i>	427

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

СЛАВІСТИЧНА ЗБІРКА

вип. II

Оригінал-макет, верстка – *В. Корнієнко*.

Редагування – *Д. Гордієнко*.

Дизайн обкладинки – *А. Кальченко*.

Підписано до друку 31.10.2016.

Формат 60x84/16. Папір офсетний.

Гарнітура Times New Roman. Друк офсетний.

Ум.-друк. арк. 25.78. Обл.-вид. арк. 26.09